

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Томозов Валерій В'ячеславович

УДК: 929.52 (=14) [316.4+351.858] : (477.7) “18/20”

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРЕКИ-ХІОСЦІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII ст. –1917 р.):
ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

_____ В. В. Томозов

Науковий консультант:

БОРЯК Геннадій Володимирович,
член-кореспондент НАН України, доктор
історичних наук, професор, зав. відділу
спеціальних галузей історичної науки та
електронних інформаційних ресурсів
Інституту історії України НАН України

Київ–2021

АНОТАЦІЯ

Томозов В. В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2021. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація присвячена унікальній кривоспорідненій етносоціальній спільноті – грекам-хіосцям, які наприкінці XVIII ст. оселилися на Півдні України. Вони відігравали визначну роль у соціальному, економічному та культурному розвитку цього регіону і були об'єднані між собою низкою факторів – спільним етнічним походженням (усі вихідці з одного острова Хіос в Егейському морі), соціальною належністю (стародавня еліта своєї історичної батьківщини та вищі кола фінансової аристократії в Російській імперії та світі), віросповіданням, родинними зв'язками (шлюби відбувалися переважно у вузькому колі споріднених родів), традиціями (меценатство, благодійність), напрямками діяльності (міжнародна торгівля, банківські операції), сталою національною самоідентифікацією та спільними стратегіями адаптації у новому середовищі. Такі соціальні утворення вивчає спеціальна історична дисципліна – просопографія, методологічний інструментарій якої дозволяє створювати колективні портрети.

Актуальність дослідження визначається низкою взаємопов'язаних чинників:

- необхідністю створення просопографічного портрета греків-хіосців;
- спроможністю просопографії висунути, обґрунтувати та застосувати конструктивні підходи для вирішення ряду актуальних проблем соціальної, економічної та політичної історії;
- значенням просопографічних досліджень для становлення та утвердження дисциплінарного статусу просопографії.

Наукова новизна дисертації обумовлена тим, що в ній уперше на базі різноманітних архівних джерел та опублікованих матеріалів створено просопографічний портрет греків-хіосців; визначено внесок досліджуваної просопографічної групи у розвиток усіх сфер життя Азовсько-Чорноморського регіону; висвітлено вплив економічних факторів, що мали місце у світовій та російській економіці у другій половині XIX – на початку XX ст., на зміну соціальних орієнтирів представників родин; продемонстровано стратегії соціальної адаптації представників хіоської аристократії до російського імперського суспільства; проаналізовано механізми збереження національної ідентичності.

У дисертаційній роботі використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження – історико-генетичний, компаративний, типологічний, аналітичний, системно-структурний, а також метод інтерпретаційного синтезу. Окрім того, застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, класифікації та верифікації джерел.

Провідна проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, тому потребувала звернення до методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання, як-от: історія економіки, етнічна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, просопографія, культурологія, антропологія.

Методи та стратегія просопографічного дослідження, застосовані у дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: ідентифікувати певних осіб, встановити складну систему споріднення між ними, реконструювати їхні біографії, з'ясувати основні напрями їхньої діяльності, а також порівняти отриману інформацію з метою висвітлення спільного (типового) та індивідуального у життєвих історіях кожного. Ця дослідницька стратегія ґрунтується на науковому доробку французьких генеалогів другої половини XX ст.

Проаналізована історіографія провідної проблеми дисертації засвідчила відсутність комплексного просопографічного дослідження греків-хіосців як замкненої кривоспорідненої етносоціальної спільноти. Поодинокі просопографічні праці вітчизняних і закордонних науковців лише створили певні підмурки для подальших розвідок. Особливістю закордонної історіографії є специфічна джерельна база: більшість дослідників практично не використовують інформаційний потенціал українських та російських архівів.

Дисертація базується переважно на архівних документах, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше. Зважаючи на надзвичайну їхню розпорошеність по фондах архівосховищ різних міст і країн, практичну відсутність документальних комплексів окремих осіб, родин і торгових домів було використано насамперед писемні архівні джерела офіційного походження, зокрема: акти громадянського стану (метричні записи та свідоцтва про народження (хрещення), шлюб (вінчання) та смерть (відспівування); документи соціального характеру (справи про долучення до міщанства, купецтва, списки почесних громадян, справи про спадкове почесне громадянство та дворянство, родовідні книги, послужні списки, свідчення про перебування у членстві різних благодійних товариств тощо); документи майнового характеру (купчі, дарчі, судові рішення, свідчення про оголошення капіталу, про фінансову спроможність тощо).

Разом із матеріалами періодичної преси, довідкових видань, друкованих звітів різноманітних товариств та мемуарами, листуванням, літературними творами вони дозволили створити яскравий портрет греків-хіосців як унікальної просопографічної групи.

Комплексне опрацювання джерел та літератури дозволило встановити, що наріжним каменем життєвої філософії хіоської аристократії (Маврогортато, Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі, Аверіно) була вірність родовим і клановим традиціям. Самореалізація та благополуччя кожного індивіда залежали від виживання і процвітання роду в

цілому. На принципі кривого споріднення й трималися їхні могутні торгово-фінансові імперії. Необхідно зазначити неймовірну здатність греків-хіосців до виживання за будь-яких умов. Для цього вони застосовували весь арсенал наявних можливостей – політичну гнучкість, релігійну терпимість, космополітизм, шлюбну політику, соціальну активність. Більшість із них, опинившись волею долі у Російській імперії, не збиралися залишатися тут назавжди, але максимально використовували політичну ситуацію у власних інтересах.

Визначено, що переселення греків-хіосців на південні обшири України було зумовлено низкою факторів: важливою роллю, що відігравали чорноморські та азовські порти в міжнародній торгівлі хлібом, близькістю цих портів до основних виробників товару, несприятливими умовами на історичній батьківщині, протекціонізмом російської влади, експансивною політикою хіосських торгових домів.

Досліджено, що основними напрямками економічної діяльності хіосців у Російській імперії були міжнародна торгівля, промислове виробництво та банківські операції. Хіосці, спираючись на значний родинний капітал та міжнародні торговельні зв'язки, відгравали провідну роль в економічному житті Чорноморсько-Азовського регіону. Експортували переважно збіжжя, а також інші сільськогосподарські продукти – льон, бавовну, шкіру, а імпортували бруківку, каву, вина, тканини, предмети розкоші. Більшість хіосців використовували власні судна, згодом заснувавши цілі пароплавства та пов'язані з ними страхові компанії. Хіосцям належав також ряд промислових підприємств, спочатку переважно у галузі переробки сільгосппродукції – млини, круп'яні фабрики, шкіряні, ткацькі та джутові виробництва, цукрові та пов'язані з ними пивні та горілчані заводи, виробництва вин та коньяків; згодом вони стали співвласниками та акціонерами промислових товариств у галузях чорної металургії, золотодобування тощо. Причому підприємства розташовувалися на території

не тільки України, а й усієї Російської імперії. Одним із важливих напрямів їхньої економічної діяльності була банківська справа.

З'ясовано, що Східна (Кримська) війна, яка стала на заваді середземноморській морській торгівлі, а потім і зміна торгівельної кон'юнктури – торгівля південноукраїнським та бессарабським збіжжям вже не забезпечувала надприбутків – значно скоригувала економічні орієнтири хіосців. Певна кількість представників досліджуваних родів покинули Російську імперію та оселилися в інших країнах, продовжуючи родову справу. Ті, що залишилися, як правило, ліквідовували свої сімейні торгові фірми. Наприкінці XIX ст. більшість нащадків хіоських кланів уже не вели активної підприємницької діяльності, а жили переважно з банківських капіталів та доходів від нерухомості. Наприкінці XIX ст. більшість хіосців перетворилися на великих поміщиків, зосередивши в своїх руках значні земельні багатства. Вони купували величезні дворянські маєтки в Подільській, Київській, Волинській, Бессарабській, Херсонській, Таврійській губерніях. Їм також належали фешенебельні будинки та дачі в Одесі, Миколаєві, Таганрозі, Петербурзі, Ростові-на-Дону, які вони здавали в оренду. Важливою статтею збагачення була спекуляція міськими земельними ділянками, які купувалися свого часу задешево та продавалися під час будівельного буму за великі гроші. Хіосці, які докорінно змінили свій спосіб життя, далі інтегрувалися до середовища багатонаціональної імперської панівної верхівки. Оскільки Російська імперія була надзвичайно соціально ранжованою країною, вони вимушені були подбати про юридичне оформлення свого привілейованого становища, домагаючись отримання спадкового почесного громадянства чи, навіть, дворянства.

Підкреслено, що характерною рисою життя купців-хіосців була надзвичайна за розмахом філантропічна та меценатська діяльність, причому спрямована не тільки на підтримку своїх одноплемінників та метрополії, а й на процвітання міст їхнього проживання. Значною мірою такі практики диктувалися моделлю соціальної адаптації до нових соціо- та етнокультурних

реалій. При цьому представники досліджуваної просопографічної групи намагалися зберігати національну ідентичність, скоріше хіоську, ніж грецьку.

Уже на початку ХХ ст. більшість представників досліджуваної спільноти мешкали переважно за кордоном – у Парижі, Женеві, курортних містах Лазурового узбережжя. Соціальні катаклізми, які розпочалися 1917 року у Російській імперії та знищили систему державного управління, суспільний устрій, звичний лад життя, примусили греків-хіосців до еміграції. Проте притаманний нащадкам хіоської аристократії космополітизм, значні статки і широкі родинні зв'язки дозволили їм швидко адаптуватися до нових реалій та зберегти свою належність до світової фінансової та соціальної еліти.

Ключові слова: греки-хіосці, етносоціальна спільнота, просопографічна група, генеалогія, просопографія, Південь України, рід, клан, торгівля, підприємництво, банк, торговий дім, купець, благодійництво, гільдія, почесне громадянство, дворянство.

SUMMARY

Tomozov V. V. Greeks-Chians in the South of Ukraine (end of the XVIII century – 1917): prosopography portrait of ethno-social community.

The thesis for a Doctor of History Degree under specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

This thesis work is dedicated to the blood-related ethno-social community – Greek-Chians – that settled in the South of Ukraine at the end of the XVIII century. They played a significant role in the social, economic and cultural development of the region and were united by a number of factors – common ethnic origin (all natives of the same island Chios in the Aegean Sea), social affiliation (ancient elite of their historical homeland and higher circles of financial aristocracy in the Russian Empire and all over the world), religion, family ties (the

marriages were entered mainly in a narrow circle of related families), traditions (patronage, charity), activities (international trade, banking), sustainable national self-identification and common adaptation in new environment. Such social formations are studied by special historical discipline – prosopography, which methodological tools allow creating the collective portraits.

The relevance of research is determined by a number of interrelated factors:

- the need to create a prosopography portrait of the Greeks-Chians, who played a significant role in economic, social and cultural development of Southern Ukraine in the late XVIII – early XX centuries;
- the ability of prosopography to put forward, to justify and to apply the constructive approaches to address a number of pressing issues in social, economic and political history;
- the importance of prosopography research for formation and establishment of disciplinary status for prosopography.

The scientific novelty of the thesis is stipulated by the fact that the prosopography portrait of the Greeks-Chians was for the first time created and it was based on various archival sources and published materials; the contribution of the prosopography group under research into development of all life spheres in the Azov-Black Sea region is determined; the influence of economic factors that took place in the world and Russian economy in the second half of the XIX - early XX centuries on the change in social orientations of family members is highlighted; the strategies for social adaptation of the Chians aristocracy to the Russian imperial society are demonstrated; the mechanisms for preservation of national identity are analyzed.

The thesis work uses the general scientific and special-historical research methods – historical-genetic, comparative, typological, analytical, system-structural, as well as the method of interpretive synthesis. In addition, the methods and procedures of archival, source and bibliographic heuristics, classification and verification of sources are used.

The leading issues of research have the interdisciplinary character, so it was necessary to turn to the methodological tools in various branches of scientific knowledge, such as: history of economics, ethnic history, local history, regionalism, everyday history, social history, genealogy, biography, prosopography, culturology, anthropology.

The methods and strategy of prosopography research, used herein, allowed carrying out a comprehensive analysis of the available material, namely: to identify certain persons, to establish a complex system of kinship between them, to reconstruct their biographies, to find out the main directions of their activity, as well as to compare the information, being received, in order to describe the common (typical) and individual aspect in life stories of everyone. This research strategy is based on scientific work by French genealogists in the second half of the XX century.

The historiography of the leading problem in the thesis work, being analyzed, testified to the absence of any comprehensive prosopography study about Greek-Chians as a closed blood-related ethno-social community. Single prosopography works by domestic and foreign scientists only established the certain foundations for further surveys. The peculiarity of foreign historiography is a specific source base: most researchers do not use the information potential of Ukrainian and Russian archives.

The thesis work is based mainly on archival documents, most of which are introduced into scientific circulation for the first time. Taking into consideration their extreme dispersion in archives of different cities and countries, the practical absence of documentary complexes of individuals, families and trading houses, we used written archival sources of official origin, in particular: civil status acts (metric records and birth certificates (christening), marriage (wedding) and death (burial); documents of social nature (cases about joining to the bourgeoisie, merchants, lists of honorary citizens, cases about hereditary honorary citizenship and nobility, genealogical books, service lists, certificates of membership in

various charitable societies, etc.); property documents (merchants, gifts, court decisions, certificates about declaration of capital, financial capacity, etc.).

Along with materials from periodicals, reference books, printed reports of various societies and memoirs, correspondence, literary works, they allowed creating a vivid portrait of the Greek Chians as a unique prosopography group.

The comprehensive study of sources and literature allowed establishing that the cornerstone of the life philosophy by Chians aristocracy (Mavrogordato, Rodocanachi, Ralli, Sevastopoulo, Scaramanga, Carali, Avierino) was the fidelity to tribal and clan traditions. The self-realization and well-being of each individual depended on the survival and prosperity of the tribe as a whole. Their powerful trade and financial empires adhered to the principle of consanguinity. We should mention their incredible ability to survive under any conditions. To do this, the members of the tribe used the whole arsenal of available opportunities – political flexibility, religious tolerance, cosmopolitanism, marriage policy, social activity. Most of them, being by fate in the Russian Empire, were not going to stay here forever but made the most of the political situation within their own interests.

It is determined that the resettlement of Greeks-Chians to the southern regions of Ukraine was due to a number of factors: an important role was played by the Black Sea and Azov Sea ports in international trade in bread, the proximity of these ports to the main producers of the goods, unfavourable conditions in historical homeland, protectionism of Russian power, expansive policy of Chians trading houses.

It was found out that the main areas of economic activity by the Chians in Russian Empire were the international trade, industrial production and banking operations. The Chians, relying on significant family capital and international trade ties, played the leading role in economic life of the Black and Azov Sea region. They exported mainly grain, as well as other agricultural products – flax, cotton, leather, and imported the cobblestones, coffee, wine, fabrics, luxury items. Most Chians used their own ships. Later, they established entire shipping companies and

related insurance companies. The Chians also owned a number of industrial enterprises, initially mainly in processing of agricultural products – mills, cereals, leather, weaving and jute productions, sugar and related breweries and distilleries, wine and cognac production; later they became the co-owners and shareholders of industrial companies in the fields of ferrous metallurgy, gold mining, etc. Moreover, the enterprises were located not only in Ukraine but also in the whole Russian Empire. One of the important areas in their economic activity was banking business.

It was found that the Eastern (Crimean) War, which hindered the Mediterranean maritime trade, and then the change in trade – trade in South Ukrainian and Bessarabian grain no longer provided with super profits – significantly adjusted the economic orientations of the Chians. Some representatives of the studied families left Russian Empire and settled in other countries, continuing the family business. The remaining ones usually liquidated their family business firms. At the end of the XIX century most descendants of the Chians clans were no longer active in business but lived mainly at the expense of bank capital and real estate income. At the end of the XIX century most Chians became the large landowners, concentrating the considerable land wealth in their hands. They bought the huge noble estates in Podillya, Kyiv, Volhynia, Bessarabia, Kherson, Tavria provinces. They also owned the fashionable houses and cottages in Odesa, Mykolaiv, Tahanroh, St. Petersburg, Rostov-on-Don, which they rented. The important item of enrichment was the speculation on urban land, which was once bought cheaply and sold during the construction boom for big money. The Chians, who radically changed their way of life, further integrated into environment of the multinational imperial ruling elite. Since the Empire was extremely socially ranked, they had to take care of legal execution of their privileged position, seeking to obtain the hereditary honorary citizenship or even nobility.

It was emphasized that the characteristic feature of the life of Chians merchants was an extraordinary scope of philanthropy and philanthropic activities,

aimed not only at supporting their fellow tribesmen and the metropolis, but also at the prosperity of the cities of their residence. To a large extent, such practices were dictated by the model of social adaptation to new socio- and ethnocultural realities. At the same time, the representatives of the studied prosopography group tried to preserve the national identity, which was more Chians than Greek.

Already at the beginning of the XX century most representatives of the community under research lived mainly abroad – in Paris, Geneva, the resort towns of the Cote d'Azur. The social cataclysms that began in 1917 in the Russian Empire and destroyed the system of government, social order, the usual way of life, forced the Greeks-Chians to emigrate. However, the inherent cosmopolitanism of the descendants from the Chians aristocracy, considerable wealth and broad family ties allowed them quickly adapting to the new realities and maintaining their belonging to the world's financial and social elite.

Key words: Greek-Chians, ethno-social community, prosopographic group, genealogy, prosopography, South of Ukraine, family, clan, trade, entrepreneurship, bank, trading house, merchant, guild, philanthropy, honorary citizenship, nobility.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. – Χίος: Αλφα Πι, 2010. – 191 σ.

Рецензія:

З виступу грецького історика Міхаліса Варласа на презентації книги Валерія Томазова «Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα» (острів Хіос (Греція), 2 вересня 2011 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Число 24. – С. 179–186.

2. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 354 с.

Рецензії:

Білоусова Л. Греки Хіоса в етносфері України: погляд крізь родинну історію [Рец.]: Томазов Валерій. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 354 с. // Архіви України. – 2021. – Вип. 1 (326), січень–березень. – С. 280–284.

Войцехівська І. Сучасна модель просопографічного дослідження: до оцінки нового видання з локальної історії. Рецензія на монографію: Томазов Валерій. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 354 с. // Старожитності Лукомор'я [Електронний історичний журнал]. – 2021. – № 2 (5). – С. 135–137.

Матяш І. Коли наука цікава: про генеалогію, просопографію та хіоських греків. [Рец.]: Томазов Валерій. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації / Відп. ред. Г.В. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 354 с.: іл. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2021. – № 1 (12). – С. 228–232.

Ясь О. [Рец.]: Томазов Валерій. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації / Відп. ред. Г.В. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 354 с.: іл. // Український історичний журнал. – 2021. – Вип. 1. – С. 221–224.

**Статті, опубліковані у фахових видання України та виданнях,
включених до наукометричних баз:**

3. Матвій Феодорович Маврокордато: меценатська діяльність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 50–58.

4. Князі Маврокордато в Російській імперії: Георгій Димитрійович Маврокордато та його родина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 14. – С. 94–113.

5. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 235–245.

6. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269), липень-вересень. – С. 72–86.

7. Пантелій Амвросійович Маврогордато та його родина: до історії роду Маврогордато на Півдні України (генеалогічний нарис) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ: Держкомархів України, УНДІАСД, 2010. – Том 18. – С. 142–149.

8. Скарлат Стефанович Маврокордато, князь молдавський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Число 17. – С. 130–139.

9. Соціальний статус Федора Павловича Родоканакі та його родини в Російській імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 20. – С. 201–209.

10. Меценати та благодійники з роду Маврогордато // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Число 20. – С. 47–60.

11. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 100–108.

12. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Вип. 24. – С. 109–122.

13. Представники одеського купецтва хіоського походження на російській державній службі: стратегія маневрування (на прикладі клану Маврогордато-Родоканакі-Севастопуло) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Число 26–27. – С. 113–124.

14. Матвій Миколайович Маврогордато – громадський діяч, благодійник та меценат // Краєзнавство. – 2015. – Вип. 1/2. – С. 225–231.

15. Благодійниці та громадські діячки з кола одеських купців хіоського походження // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. – Черкаси: Черк. держ. технолог. ун-т, 2015. – Число 22. – Вип. 6. Історичні науки. – С. 112–123.

16. Одеські Родоканакі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. – 2015. – Вип. 5–6 (299). – С. 250–266.

17. Брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 4. – С. 53–71.

18. Купецький рід Скараманга: штрихи до просопографічного портрета // Українська біографістика. – 2016. – Вип. 13. – С. 143–157.

19. Бердянські купці Каралі (Караллі, Кораллі): історія грецького роду // Українська біографістика. – 2018. – Вип. 16. – С. 140–150.

20. Грецький рід Аверіно в Таганрозі (кінець XVIII – початок XX ст.) // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Київ: Нац. тех. ун-т України «Київ. політех. ін-т ім. Ігоря Сікорського», 2020. – Вип. 51. – С. 64–72.

Статті в зарубіжних виданнях

21. Рід князів Маврокордато в історії Придунайських князівств та України // *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини: Історія та сучасність*. – Cluj-Napoca–Satu Mare: Editura Presa Univaersitară Clujană, Editura Muzeului Sătmărean, 2007. – С. 131–140.

22. Destinul principilor moldoveni Mavrocordat in Imperiul Rus // *Studii de arhondologie și genealogie*. – Chișinău: Institutul de Istorie de Academia de Științe a Moldovei, 2014. – P. 176–193.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

Статті в наукових часописах та збірниках

23. Хиосцы на Юге Украины: Пантелей Амвросиевич Маврогордато и его семья // *Елліністичні студії. Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої*. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 166–179.

24. Між Оттоманською Портою і Російською імперією: історія династії Маврокордато // *Українська орієнталістика*. – Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»; Київ. нац. лінгв. ун-т, 2009–2010. – № 4–5. – С. 117–127.

25. Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації // *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць*. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2011. – Вип. 1. – С. 304–322.

26. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету) // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. зб. наук. статей*. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 209–220.

27. Просопографія // Енциклопедія історії України / Голова ред. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 40–41.

28. Соціальний статус купців-хіосців Маврогордато в Російській імперії: пошуки дворянства // Генеалогія. Зб. наук. праць. – Київ: Видавничий дім «Простір», 2013. – Вип. 1. – С. 28–301.

29. Грецькі купці Севастопуло в Російській імперії // Генеалогія. Зб. наук. праць. – Київ: Видавничий дім «Антиквар», 2016. – Вип. II: Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв'язок з соціальною історією. – С. 317–333.

Статті в зарубіжних часописах та збірниках

30. Социальный статус семьи Родоканаки в Российской империи // Генеалогический вестник. – 2014. – Вип. 49. – С. 37–47.

31. Иван Амвросьевич Скараманга и его род // Известия Русского генеалогического общества. – 2017. – Вип. 32: В честь Игоря Васильевича Сахарова по случаю его 85-летия. Numéro en hommage à Igor Sakharov à l'occasion de ses 85 ans. Celebratory Festschrift in Honour of Igor Sakharov. – С. 307–311.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертаційного дослідження

32. Рід Маврокордато на Півдні України Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. // Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст.: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21–23 травня 2007 р.). – Маріуполь: Маріуп. гуманіт. ун-т, 2007. – С. 145–148.

33. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация / Chians in the Russian Empire: Social Adaptation and National Self-Identification // Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст / Greeks in the International Trade of the South of the Russian Empire, 18th–19th Centuries. Міжнародна конференція.

Київ–Ніжин, 8–10 жовтня 2010. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 22–25.

34. Традиції благодійництва і меценатства у родині Маврогордато // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 39. – С. 351–356.

35. Сестри-благодійниці з роду Маврогордато // Архів. Історія. Сучасність. Матеріали II між. конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015). Одеса, 3–4 вересня 2015. – Одеса: Бондаренко М.О., 2016. – Вип. 2. – С. 331–334.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕН	21
ВСТУП	22
 Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	33
1.1. Історіографія проблеми	33
1.2. Джерельна база дослідження	82
1.3. Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи ..	117
Висновки до розділу 1	136
 Розділ 2. КНЯЗІ МАВРОКОРДАТО	139
2.1. Господарі Молдови і Валахії	139
2.2. Олександр II Іванович Маврокордато (Фіраріс)	150
2.3. Скарлат Стефанович Маврокордато	161
2.4. Дмитро Георгійович Маврокордато та його родина	169
2.5. Молдавська гілка князів Маврокордато	188
Висновки до розділу 2	190
 Розділ 3. ГРЕКИ-ХІОСЦІ – ПРЕДСТАВНИКИ ФІНАНСОВОЇ АРИСТОКРАТІЇ	192
3.1. Маврогордато	192
3.1.1. Гілка Лакана	193
3.1.2. Гілка Нікола	209
3.1.3. Гілка Скарлаті	226
3.1.4. Гілка Вітелла	229
3.2. Родоканакі	247
3.3. Раллі	268

3.4. Севастопуло	304
3.5. Скараманга	324
3.6. Караллі	350
3.7. Аверіно	357
Висновки до розділу 3	375
 ВИСНОВКИ	379
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	386
 ДОДАТКИ	453
Додаток А. Генеалогічні таблиці	453
Додаток Б. Родові герби хіоської аристократії	469

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області

РГА ВМФ – Российский государственный архив Военно-морского флота (Російський державний архів Военно-морського флоту)

РГИА – Российский государственный исторический архив (Російський державний історичний архів)

ЦГИА СПб. – Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга)

ANRM – Arhiva nationala a Republicii Moldova (Національний архів Республіки Молдова)

ВСТУП

Людське суспільство є неоднорідним. Воно складається з певних спільнот, верств, прошарків, станів і груп, сполучених між собою низкою об'єднувальних рис і характеристик, що визначають їхнє місце та функції як неодмінної частини соціуму в історичному процесі. Такі групи можуть вирізнятися спільним соціальним, родовим чи етнічним походженням, певними економічними можливостями й господарськими практиками, релігійною та професійною належністю тощо.

Ці соціальні утворення вивчає *просопографія*, котра виникла на перетині різних галузей і дисциплін соціогуманітарного знання – історії, антропології, соціології, демографії, культурології, психології, генеалогії. Просопографія як спеціальна дисципліна перебуває в українській історичній науці ще на етапі становлення. Та упродовж останніх десятиліть кількість праць із просопографічною проблематикою та інструментарієм постійно зростає. Ця тенденція цілком вписується у світові та європейські тренди, оскільки істотно розширюються зацікавлення й інтенції дослідників у царині локальної історії, зокрема щодо конструювання минувшини окремих спільнот, груп і персоналій у світлі просопографічних стратегій і практик.

Однак сучасний стан просопографії вимагає від історика значної уваги, позаяк триває її дисциплінарне становлення та конституювання, уточнення теоретичних і методологічних засад, а також статусу у структурі сучасної соціогуманітаристики.

Втім на сьогодні просопографія вже здатна самостійно вирішувати важливі та актуальні проблеми історичної науки, зокрема суттєво збагачує дослідницькі підходи, понятійний апарат, горизонт концептуалізацій у багатьох її дисциплінарних сферах і предметних областях. Методи, інструментарій й концепти просопографії як спеціальної історичної дисципліни є основою нашої дисертаційної роботи.

Дисертаційна студія присвячена унікальній кривоспорідненій етносоціальній спільноті – грекам-хіосцям, що наприкінці XVIII ст. оселилися на Півдні України. Вони відігравали визначну роль у соціальному, економічному та культурному розвитку цього регіону і були об'єднані між собою низкою факторів – спільним етнічним походженням (усі вихідці з одного острова Хіос в Егейському морі), соціальною належністю (стародавня еліта своєї історичної батьківщини та вищі кола фінансової аристократії в Російській імперії та світі), віросповіданням, родинними зв'язками (шлюби відбувалося переважно у вузькому колі споріднених родів), традиціями (меценатство, благодійність), напрямками діяльності (міжнародна торгівля, банківські операції), сталою національною самоідентифікацією та спільними стратегіями адаптації у новому середовищі.

Хіос є одним із грецьких островів в Егейському морі, який з античних часів відомий як значний торговельний, ремісничий та культурний центр. Багатство острова – найкращі в Греції вина, цінні сорти мармуру та славнозвісна хіоська мастика, а також зручне для торгівлі розташування зробили його у середньовічні часи об'єктом зазіхання з боку могутніх держав – Візантійської, Нікейської та Османської імперій, Венеційської та Генуезької республік. Ця бурхлива історія визначала особливості соціально-економічного розвитку Хіоса, культури, побуту, національної самосвідомості та ментальності острів'ян, вплинула на процес формування місцевої еліти.

Хіоська аристократія із візантійсько-генуезьким корінням посідала міцні та самодостатні позиції в Османській імперії, позаяк була залучена до масштабної посередницької торгівлі у Східному Середземномор'ї, передусім поміж Константинополем, Сирією й Єгиптом, а також – до управління придунайських князівств. Однак привілейоване становище хіоської знаті у турецьких володіннях похитнулося із піднесенням грецького національно-визвольного руху наприкінці XVIII – початку XIX ст., що увінчався Грецькою революцією 1821–1829 рр. Великі соціокультурні потрясіння, наприклад масштабна хіоська різанина 1822 р. змусили греків-хіосців шукати

нових можливостей для самореалізації, зокрема у Північному Причорномор'ї.

Вони, спираючись на значні фінансові ресурси та міжнародні зв'язки, чималий торговельний і посередницький досвід, спромоглися створити могутні торгово-фінансові імперії, відділення яких розташовувалися у провідних економічних центрах по всьому світу – Ліворно, Лондоні, Флоренції, Марселі, Парижі, Константинополі, Смирні, Калькутті, Відні – та управлялися винятково родичами. Оселившись у південних портових містах України та Росії, хіоські греки протягом пів століття – від кінця XVIII – до середини XIX ст. – тримали в своїх руках практично всю міжнародну морську торгівлю пшеницею, отримуючи надприбутки, які використовували для розширення інших сегментів своєї економічної діяльності. Згодом вони стали власниками потужних банків, пароплавств, страхових товариств, промислових підприємств, великих земельних ресурсів й сотень міських фешенебельних будинків.

Ще однією характерною рисою купців-хіосців була надзвичайна за розмахом філантропічна та меценатська діяльність, спрямована не лише на підтримку своїх одноплемінників і метрополії, а й на процвітання міст їхнього осідку. Значною мірою такі практики диктувалися моделлю соціальної адаптації до нових соціо- та етнокультурних реалій.

Отож уявити економічний, соціальний та культурний розвиток Південної України без різноманітних і розгалужених практик греків-хіосців неможливо. Проте, як кривоспоріднена етносоціальна спільнота, хіоські греки ніколи не були об'єктом комплексного дослідження як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії.

Створення колективного просопографічного портрета потребувало уточнення та корегування традиційного понятійного апарату, розроблення спеціальної дослідницької стратегії, що суттєво підвищує актуальність теми дисертації.

Отже, **актуальність даного дослідження** визначається низкою взаємопов'язаних чинників:

- необхідністю створення просопографічного портрета греків-хіосців, які відігравали визначну роль в економічному, соціальному та культурному розвитку Південної України наприкінці XVIII – початку XX ст.;
- спроможністю просопографії висунути, обґрунтувати та застосувати конструктивні підходи для вирішення ряду актуальних проблем соціальної, економічної та політичної історії;
- значенням просопографічних досліджень для становлення та утвердження дисциплінарного статусу просопографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових наукових тем відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (номер державної реєстрації 0115U002126) та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін» (номер державної реєстрації 0117U007397).

Метою дослідження є створення просопографічного портрета греків-хіосців – унікальної кривоспорідненої етносоціальної спільноти, що облаштувалася на південних землях України та відігравала визначну роль у всіх сферах життя регіону.

Реалізація зазначеної мети передбачала вирішення таких **наукових завдань**:

- проаналізувати вітчизняну та закордонну історіографію з досліджуваної проблеми з метою висвітлення її основних здобутків та перспектив подальшого студіювання;
- охарактеризувати репрезентативність джерельної бази, її специфіку, з огляду на тему наукової праці, та запропонувати її класифікацію;
- обґрунтувати понятійний апарат і використаний інструментарій, окреслити методологічні та теоретичні аспекти дослідження;

- з'ясувати основні мотиви, що спонукали греків-хіосців оселитися у чорноморських та азовських портових містах;

- висвітлити традиційні для представників кривноспорідненої етносоціальної спільноти напрями діяльності, котрі визначали їхній соціальний статус у межах російського культурного простору та імперського середовища;

- визначити місце греків-хіосців у грецькій діаспорі Південної України, а їхніх торгових домів – у міжнародній морській торгівлі;

- дослідити генеалогію хіоських родин, матримоніальну політику та визначити вплив цих факторів на їхній світогляд, спосіб життя, організацію комерційної діяльності та збереження національної самоідентифікації;

- простежити соціальні зміни, що відбувалися протягом другої половини XIX – на початку XX ст. у середовищі зазначеної просопографічної групи, та окреслити основні фактори, що сприяли цьому, охарактеризувати основні стратегії соціальної адаптації у нових соціоекономічних реаліях;

- висвітлити проблему національної самоідентифікації греків-хіосців та пов'язані з цим напрями їхньої культурної, філантропічної, громадської діяльності.

Об'єктом дослідження є греки-хіосці як унікальна етносоціальна спільнота, що відігравала важливу роль в економічному, соціальному та культурному розвитку Півдня України.

Предметом дослідження є життєві стратегії греків-хіосців на українських теренах, зокрема у біографічних, родинних, родових і кланових вимірах у всій багатоманітності: родинні зв'язки та матримоніальна політика, особливості соціального становища та його динаміка, національна самоідентифікація, родинні традиції, культурні уподобання, громадська діяльність.

Дослідження охоплює **хронологічний період** з кінця XVIII ст. до 1917 р. Нижня межа обумовлена появою представників хіоської еліти на українських обширах, а верхня – соціальними катаклізмами, що змінили становище

представників означеної етносоціальної спільноти та призвели до їхньої еміграції за межі України. Інколи, з метою висвітлення передумов певних історичних подій та процесів чи їхніх наслідків, автор виходить за визначені хронологічні межі.

Територіальні межі визначаються історичними кордонами Півдня України, тобто територією трьох губерній, що існували у досліджуваний період – Херсонської, Катеринославської і Таврійської (сучасна територія Херсонської, Миколаївської, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької областей, частина Автономної Республіки Крим та Донецької області України, а також частина Ростовської області Російської Федерації, зокрема – Таганрог). Інколи для створення загального уявлення про долю окремих представників грецько-хіоських родів автор свідомо розширює зазначений територіальний ареал й оперує відповідними просторовими контекстами.

Методи дослідження. У дисертації використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження – історико-генетичний, компаративний, типологічний, аналітичний, системно-структурний, а також метод інтерпретаційного синтезу. Провідна проблематика має міждисциплінарний характер, тому потребувала звернення до методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання, як-от: історія економіки, етнічна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, просопографія, культурологія, антропологія. Окрім того, у роботі застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, класифікації та верифікації джерел.

Наукова новизна дисертації обумовлена отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках дослідження. Таким чином, *вперше*:

- на базі різноманітних архівних джерел та опублікованих матеріалів створено просопографічний портрет греків-хіосців – унікальної

етносоціальної спільноти, що мешкала на південних теренах України з кінця XVIII ст. до 1917 р.;

- визначено внесок досліджуваної просопографічної групи у розвиток усіх сфер життя Азовсько-Чорноморського регіону;

- висвітлено вплив економічних факторів, що мали місце у світовій та російській економіці у другій половині XIX – на початку XX ст., на зміну соціальних орієнтирів представників родин;

- продемонстровано стратегії соціальної адаптації представників хіоської аристократії до російського імперського суспільства;

- проаналізовано механізми збереження національної ідентичності.

Також було *уточнено*:

- інформаційний потенціал просопографічних джерел для створення колективних портретів;

- генеалогію та біографічні відомості багатьох представників досліджуваної етносоціальної спільноти;

- місце торгових домів, заснованих греками-хіосцями, у міжнародній морській торгівлі;

- діяльність окремих представників хіоських родин у сфері соціального і культурного розвитку південноукраїнських міст.

У дисертаційній роботі *набули подальшого розвитку*:

- теоретичні та методологічні основи просопографії як спеціальної галузі історичної науки;

- з'ясування ролі купців іноземного походження в економічному розвитку українського півдня;

- висвітлення процесу формування елітних верств суспільства у Російській імперії.

Практичне значення дисертаційної роботи. Фактичний матеріал дисертації, основні її положення та узагальнення, сформульовані у висновках, можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності – при підготовці узагальнюючих праць з історії етнічних спільнот в Україні;

соціокультурного та економічного розвитку міст Південної України; торгівлі, банківської справи і підприємництва в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.; міжнародної морської торгівлі кінця XVIII – початку XX ст.; соціокультурної психології та етнопсихології; у навчальному процесі – для лекційного і методичного забезпечення навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти за спеціальністю «історія»: «Історична урбаністика», «Історія економіки», «Історія еліт», «Історична регіоналістика», «Історія України нової доби»; у діяльності дипломатичних представництв та міжнародних організацій; у музейній роботі, з метою створення експозицій та виставок, присвячених міському повсякденню; у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Особистий внесок. Дисертаційна робота є результатом багаторічної дослідницької праці автора у галузі просопографії, генеалогії, біографістики, українсько-грецьких відносин та історії грецької діаспори на українських теренах. Дисертанту належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Всі публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Праця була обговорена на засіданні відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

У спеціалізованому курсі «Генеалогія», підготовленому та прочитаному автором у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського; освітній рівень – магістри), було апробовано основні теоретичні та методологічні основи дисертації.

Матеріали дисертаційного дослідження оприлюднено на наукових конференціях різних рівнів, зокрема міжнародних та всеукраїнських, а також конгресах, семінарах та круглих столах. Серед них: *Ἡ Διεθνὴς Συνέδριος «Ρωσία καὶ Μεσόγειος»* (Афіни, Афінський національний університет імені Я. Каподістрії, 19–22 травня 2005 р.); XVI наукова геральдична конференція

(Львів, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, Українське геральдичне товариство, 12–13 жовтня 2007 р.); Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. (Маріуполь, Маріупольський державний гуманітарний університет, 21–23 травня 2007 р.); Друга зустріч румунських та українських істориків «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність» (Клуж-Напока – Сату Маре, Румунія, Міністерство культури та культів Румунії, Університет «Бабеш-Больої» Клуж-Напока, Інститут історії України НАН України, Ужгородський національний університет, Повітовий музей Сату Маре, 28–30 вересня 2007 р.); Греки в Северном Причерноморье: история и культура (XVIII–XXI вв.). IV Маразлиевские чтения (Одеса, Управління у справах національностей та релігій Одеської облдержадміністрації, Генеральне консульство Греції в Одесі, Одеська філія Грецького фонду культури, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 18–19 листопада 2010 р.); Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст. / Greeks in the International Trade of the South of the Russian Empire, 18th–19th Centuries (Київ–Ніжин, Інститут історії України НАН України, Національна дослідницька фундація Греції Інститут новогрецьких студій, 8–10 жовтня 2010 р.); Творчий спадок А.О. Білецького в новітніх парадигмах наукового знання: до 100-річчя від дня народження (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут української мови НАН України, Посольство Грецької Республіки в Україні, 21 жовтня 2011 р.); Українські генеалогічні читання (Київ, Інститут історії України НАН України, Музей історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих, 27–29 травня 2011 р.); XXI наукова геральдична конференція (Львів, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, Українське геральдичне товариство, 5–6 жовтня 2012 р.); Тринадцять джерелознавчі читання (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) (Київ, Державна архівна служба України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 20

листопада 2012 р.); Другі Українські генеалогічні читання (Київ, Інститут історії України НАН України, Музей історичних і культурних реліквій родини Шереметьєвих, 24–26 травня 2013 р.); First Conference of the Black Sea Project «The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Northern Black Sea Coast, Late 18th – Beginning of the 20th Century» (Одеса, Іонійський університет, Національна дослідницька фундація Греції Інститут новогрецьких студій, Одеська філія Грецького фонду культури, Державний архів Одеської області, 22–27 вересня 2013 р.); Чотирнадцяті джерелознавчі читання (присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії, м. Київ) (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 13 грудня 2013 р.); Одинадцяті біографічні читання «Новітня вітчизняна біографіка: теорія, методика, практика» (Київ, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Українське біографічне товариство, 4 червня 2015 р.); Державний архів Одеської області, 1920-2015: формування, збереження та використання документів Національного архівного фонду (Одеса, Одеська облдержадміністрація, Державний архів Одеської області, 3–4 вересня 2015 р.); Треті Українські генеалогічні читання (Київ, Інститут історії України НАН України, Посольство Республіки Польща в Україні, Музей Шереметьєвих, 3–5 червня 2016 р.); Україна – Греція: історія відносин, сучасні виклики та перспективи співпраці (Київ, Дипломатична академія України, Посольство Республіки Греція в Україні, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Маріупольський державний університет, 16 травня 2017 р.); Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек (Київ, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Асоціація бібліотек України, 5 жовтня 2017 р.);

П'ятнадцять біографічні читання «Українська біографіка: історичний поступ та сучасні виклики» (Київ, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 6 червня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 35 публікаціях, із яких 2 – монографії (одна новогрецькою мовою, видана у Греції); 18 статей, опублікованих у фахових та наукометричних виданнях України; 2 статі, оприлюднені у закордонних наукових часописах і збірниках; 9 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації (зокрема 2 – в закордонних наукових часописах), 4 публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Праця складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів із 15 підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (604 позиції на 67 сторінках), додатків. Обсяг основного матеріалу становить 367 с., загальний обсяг – 474 с.

Розділ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Просопографія як напрям наукових досліджень поки що тільки набирає обертів у вітчизняній історичній науці, хоча останніми десятиліттями кількість таких праць постійно зростає. Ця тенденція цілком вкладається у світові тренди, оскільки інтерес дослідників до локальної історії, окремих груп населення та індивідів, їхнього місця у перебігу подій не згасає.

Сьогодні у західноєвропейській науці просопографічні дослідження активно використовуються з метою висвітлення соціальної історії різних історичних періодів, зокрема Середньовіччя. Ґрунтовні праці присвячені студіюванню державної бюрократії Франції, персонального складу італійських судів, німецьких ченців тощо.

Просопографічні студії фактично здійснювалися і за радянських часів, хоча саме так і не називалися. Стосувалися вони переважно соціальної історії періоду Середньовіччя. Плідно в цьому напрямі працювали: М. Бичкова, С. Веселовський, В. Кобрін, В. Янін, О. Зимін та ін. [210; 212; 213; 264; 424; 256]¹. Значний внесок у висвітлення процесу формування російського купецтва зробив А. Аксьонов [176; 177]².

¹ *Бичкова М.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – Москва: Наука, 1986. – 226 с.; *Веселовский С.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – Москва: Наука, 1969. – 584 с.; *Его же.* Дьяки и подьячие XV–XVII вв. – Москва: Наука, 1975. – 608 с.; *Кобрин В.* Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.). – Москва: Мысль, 1985. – 278 с.; *Янин В.* Новгородские посадники. – Москва: Изд-во МГУ, 1962. – 388 с.; *Зимин А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – Москва: Наука, 1988. – 350 с.

² *Аксьонов А.* Генеалогия московского купечества XVIII в. Из истории формирования русской буржуазии. – Москва: Наука, 1988. – 189 с.; *Его же.* Очерки генеалогии уездного купечества XVIII в. – Москва: Наука, 1993. – 219 с.

В українській історіографії основу для розвитку просопографії заклали такі історики, як М. Максимович, В. Антонович, О. Лазаревський, В. Модзалевський та ін. [297; 298; 184; 275; 276; 277; 278; 306; 307]³.

Сьогодні українська історіографія вже репрезентована цілою низкою просопографічних розвідок, в яких створено колективний портрет певних соціальних, етнічних груп та окремих родів [418; 422; 325; 187; 285]⁴.

Наша праця, присвячена унікальній етносоціальній групі греків-хіосців, що наприкінці XVIII ст. оселилися на Півдні України, відігравали визначну роль у соціальному, економічному та культурному розвитку цього регіону та були об'єднані між собою низкою факторів – спільним етнічним походженням (усі вихідці з одного острова Хіос в Егейському морі), соціальною належністю (стародавня еліта своєї історичної батьківщини та вищі кола фінансової аристократії в Російській імперії та світі), віросповіданням, родинними зв'язками (шлюби відбувалося переважно у

³ Максимович М. Бубновская сотня // Максимович М. Собр. соч.: в 3-х т. – Киев: [б. изд.], 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 747–834; *Его же*. Письма о князьях Острожских. (К графине А.Д. Блудовой) // Там же. – С. 164–195; Антонович В. Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – Февраль. – Т. 1. – С. 233–261; Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Январь. – С. 101–133; *Его же*. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – Т. 2. – Август. – С. 710–730; *Его же*. Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Январь. – С. 101–125; Март. – С. 479–498; Т. 3. – Август. – С. 243–258; 1884. – Т. 8. – Январь. – С. 51–82; Т. 12. – Май. – С. 1–20; 1886. – Т. 14. – Январь. – С. 1–16; Т. 16. – Июль. – С. 443–455; 1887. – Т. 18. – Июнь–июль. – С. 379–395; Август. – С. 627–637; 1888. – Т. 23. – Ноябрь. – С. 364–373; *Его же*. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 91–97; № 3. – С. 311–325; № 4. – С. 439–452; № 7. – С. 248–264; № 8. – С. 402–409; № 11. – С. 297–308; 1876. – № 12. – С. 437–455; Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315–317; Т. 85. – Апрель. – С. 1–35; Май. – С. 193–230; *Його ж*. Гути на Чернігівщині / За ред. та з передм. М. Біляшівського. – Київ: З друкарні Української академії наук, 1926. – 191, 9 с.

⁴ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: друга пол. XV – XVII ст. – Київ: ВД «КМ Academia», 2000. – 300 с.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Критика, 2008 – 2-е вид., перегл. і випр. – 469, 1 с.; Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 221 с.; Барабаш Н. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX ст. – Київ: ВД «Стилос», 2007. – 254 с.; Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 384, 32 с. та ін.

вузькому колі споріднених родів), традиціями (меценатство, благодійність), напрямками діяльності (міжнародна торгівля, банківські операції), тривалою національною самоідентифікацією та спільними стратегіями адаптації в новому середовищі, – виконана саме у межах просопографії як спеціальної історичної дисципліни.

Ураховуючи своєрідність об'єкта дослідження, опрацьовану літературу можна поділити на два основні блоки:

- праці, безпосередньо присвячені життю та діяльності представників досліджуваної етносоціальної групи на українських теренах;

- дослідження з економічної історії Півдня України, зокрема міжнародної торгівлі та банківської справи, етнічної та соціальної структури населення цього регіону, його культурного розвитку та суспільного життя; у таких розвідках матеріал про греків-хіосців чітко підпорядкований науковій меті та дуже різниться за інформативністю – від кількох цінних фактів до окремих згадок.

Оскільки досліджувана етносоціальна група була замкненим родовим кланом, де шлюби укладалися переважно у колі хіоської аристократії, а діловими партнерами виступали, як правило, кривні родичі та свояки, то з'ясування генеалогічних зв'язків набуло першеступеневого значення. Тим більше, що без глибинного вивчення родоводу греків-хіосців інколи взагалі неможливо ідентифікувати певну особу, оскільки деякі з них мали однакові імена, близький вік, мешкали в одному місті та займалися однією справою. Найбільш поширеними помилками як серед краєзнавців, так і науковців, стало об'єднання в одну особу одеського негоціанта Федора Павловича Родоканакі та його племінника – петербурзького підприємця Федора Пандійовича Родоканакі, а також четвероюрідних братів – одеських купців і благодійників Матвія Федоровича Маврогордато та Матвія Миколайовича Маврогордато.

Найважливішою працею, присвяченою генеалогії хіоської аристократії, є двотомний фундаментальний твір відомого грецького історика,

фольклориста, етнографа, колекціонера та мецената Ф. Аргенті [429]⁵, який сам належав до одного з найвпливовіших родів острова.

Перший том, названий автором «Історичні примітки», містить вступ, у якому стисло відтворюється бурхливе минуле острова Хіоса та історія формування місцевої еліти [429, v. 1, р. 1–33]⁶. Спираючись на праці істориків та архівні документи, Ф. Аргенті підсумовує, що хіоський нобілітет походить від візантійської та генуезької знаті. Найбільш впливовими та шляхетними є 37 родів, які автор за ступенем знатності поділяє на «п'ятірку» (пентада – від грецьк. πέντε – п'ять), а саме Аргенті, Маврогордато, Петрококкіно, Родоканакі та Скіліцці), «дванадцятку» (додекада – від грецьк. δώδεκα – дванадцять), а саме Агеласто, Вуро, Галаті, Грімальді, Кальвокорессі, Кондоставло, Корессі, Негропонте, Раллі, Севастопуло, Прассакаккі, Скараманга) та двадцятку (Аверіно, Власто, Дамала, Зіффо, Зігомала, Казанова, Калута, Каралі, Кастеллі, Массімо, Паспаті, Патерії, Роїді, Сальвагу, Сгута, Секіарі, Сканаві, Цицинія, Франгіаді, Хриссовелоні) [429, v. 1, р. 31]⁷.

Саме цим родам присвячені невеличкі статті, оприлюднені у першому томі. Кожна з них починається від витоків роду, наводить родинні перекази про походження та перші достовірні згадки про представників роду, відомості про їхнє майно, найбільш знаних носіїв прізвища. Кожна стаття супроводжується чорно-білим зображенням та описом герба [429, v. 1, р. 47–140]⁸.

У першому томі також оприлюднено розвідку Д. Петрококкіно «Соціальні стани на Хіосі у минулому», в якій викладається історія місцевої еліти у контексті історичного розвитку острова [429, v. 1, р. 34–46]⁹. Усі

⁵ *Argenti Ph. Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London: Oxford University Press, 1955. – V. 1. – 10, 164 p.; V. 2. – 5, 324 p.*

⁶ *Ibidem. – V. 1. – P. 1–33.*

⁷ *Ibidem. – P. 31.*

⁸ *Ibidem. – P. 47–140.*

⁹ *Ibidem. – P. 34–46.*

аристократичні родини за їхнім походженням автор поділяє на три категорії: 1) виключно грецькі, які мають візантійське походження; 2) «латинські» (вихідці з Римської імперії, зокрема нащадки хрестоносців. – *В. Т.*), генуезькі чи венеційські, котрі після турецької окупації еллінізувалися та перейшли до православ'я; 3) вихідці з різних регіонів Греції, які облаштувалися на Хіосі [429, v. 1, р. 30]¹⁰. Дослідник також звертає увагу на те, що представники хіоського нобілітету були успішними комерсантами, які мешкали та вели свої справи в Константинополі, Амстердамі, Трієсті, Марселі, Відні, Ліворно, на Півдні Російської імперії, а також у Персії та Індії [429, v. 1, р. 35]¹¹.

Що стосується другого тому праці, то тут вміщено родовідні таблиці низхідного змішаного споріднення 31-го роду – від першого документально підтвердженого представника (що мешкав, як правило, у XVI ст.) до сучасників автора (середина XX ст.). Більшість родів поділено на гілки, назви яких додавалися до основного прізвища. Для роду Хриссовелоні наводяться дві таблиці, а для Раллі та Родоканакі – по три, через неможливість автора пов'язати їх в одне ціле [429, v. 1, р. 43–49, 139–167, 173–195]¹². Що стосується родоводів Калута, Каралі, Кастеллі, Дамала, Грімальді та Патерії, то вони у другому томі відсутні, через «небажання представників цих родів» контактувати з Ф. Аргенті [429, v. 1, р. 33]¹³.

Без сумніву, під час підготовки цього фундаментального твору автор спирався на свідчення представників родів, їхні родові архіви та матеріали своєї особистої колекції, але посилань на джерела інформації у родоводах, на жаль, немає.

Незважаючи на титанічну роботу, виконану Ф. Аргенті, його родовідні таблиці та наведені у них відомості (особливо що стосується так званих «російських родин») переповнені помилками, а деякі гілочки взагалі загубилися. Це цілком зрозуміло через бурхливі події в Російській імперії, які

¹⁰ Ibidem. – P. 40.

¹¹ Ibidem. – P. 35

¹² Ibidem. – V. 2. – P. 43–49, 139–167, 173–195.

¹³ Ibidem. – V. 1. – P. 33.

призвели до пограбування та розорення маєтків і будинків, зокрема греків-хіосців, нищення родинних архівів та архівів фінансово-торгових підприємств, еміграцію представників «експлуататорських класів».

Важливою працею з генеалогії грецьких аристократичних родів, що була використана під час нашого дослідження, став чудово ілюстрований фундаментальний твір М.-Д. Стурдзи «*Dictionnaire historique et généalogique des Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*» («Історичний та генеалогічний словник великих родів Греції, Албанії та Константинополя»). У своєму дослідженні автор спирався на праці попередників, максимально використавши наведені в них відомості. Він уклав списки грецьких аристократичних родів різних регіонів та різного походження (візантійського, генуезького, венеційського тощо), відтворив герби багатьох з них. Статті про різні роди не однакові за змістом та формою, як, відверто кажучи, і їхня роль в історії. Про найбільш відомі й впливові (та, звичайно, і найбільш вивчені) вміщено не тільки відносно великі статті, а й складено родовідні таблиці низхідного змішаного споріднення. Інформація про інші родини обмежується кількома абзацами, у кращому випадку згадуються одна-дві гілки з кількох поколінь, подані у вигляді німецького (готичного) родовідного розпису [454]¹⁴. Хіоська аристократія гідно репрезентована на сторінках цього видання, зокрема ті роди, представники яких оселилися на Півдні України та є об'єктом нашого дослідження. Основним джерелом інформації про них виступає вже згадана книга Ф. Аргенті, але розписи, підготовлені М.-Д. Стурдзою, містять також безцінні доповнення, які були зібрані безпосередньо серед нащадків досліджуваних родин [454, р. 123–124, 125, 363–364, 378, 383–394, 398–399, 405–406, etc.]¹⁵. Проте відомості про кілька родів, наприклад, Аверіно, Каралі, Ксіда, відсутні.

¹⁴ Stourdza M.-D. *Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique*. – Paris: [s. ed.], 1983. – 658 p.

¹⁵ Ibidem. – P. 123–124, 125, 363–364, 378, 383–394, 398–399, 405–406, etc.

Високу наукову вартість має стаття про князів Маврокордато, наведена М.-Д. Стурдзою у книзі. Князі Маврокордато мали спільне коріння з хіоським родом Маврогордато, але Ф. Аргенті у своїй розвідці лише означив початок князівської гілки, не зупиняючись на цьому детально. Ретельне опрацювання М.-Д. Стурдзою літератури з генеалогії князів Маврокордато дало нам можливість практично не звертатися до інших праць [454, р. 319–330]¹⁶. Але треба зазначити, що інформація про деяких князів Маврокордато, що мешкали на теренах Російської імперії, переважно на Півдні України, є також неповною, а інколи й помилковою. Використано було також і відомості про роди, кривно пов'язані з Маврокордато, а саме Кантакузенів, Мурузі, Караджа, Катаказі, Іпсіланті, Схіна, Балтаджі, які також опинилися у межах Російської імперії [454, р. 224–225, 249–251, 258, 265–266, 353–361, etc.]¹⁷.

Що одна генеалогічна праця, що залучалася до відтворення генеалогії князів Маврокордато та їхнього родинного оточення, належить перу Е. Різо-Рангабе – «*Livre d'or de la noblesse phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie par un phanariote*» («Золота книга фанаріотської аристократії у Греції, Румунії, Росії та Туреччині, написана фанаріотом») [444]¹⁸. Книга розпочинається вступом, де викладається історія формування фанаріотів як етносоціальної спільноти та їхня історична роль [454, р. I–X]¹⁹. У своїй праці автор опублікував нариси про 19 найбільш відомих родів. Кожен із нарисів складається з історичної частини, де генеалогія роду репрезентована у вигляді німецького (готичного) родовідного розпису, та інформації про представників родів, що жили наприкінці XIX ст. Саме інформація про сучасників автора є найціннішою у цьому виданні. На жаль, у книзі немає жодних посилань на джерела, але, враховуючи належність автора до кола

¹⁶ Ibidem. – P. 319–330.

¹⁷ Ibidem. – P. 224–225, 249–251, 258, 265–266, 353–361, etc.

¹⁸ *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie par un phanariote* [Rizo-Rangabé E.]. – Athenes: [s. ed.], 1892. – 218 p.

¹⁹ Ibidem. – P. I–X.

найвищої фанаріотської знаті, зрозуміло, що відомості переважно отримувалися через особисті контакти.

Найзмістовнішою з огляду на історію роду Маврокордато на теренах Російської імперії, звичайно, стала стаття російських генеалогів А. Шумкова та С. Думіна, опублікована у 3-му томі праці «Дворянские роды Российской империи» («Дворянські роди Російської імперії») [506]²⁰. Що стосується витоків роду, то тут автори цілком базуються на згаданій праці М.-Д. Стурдзи, а от інформацію про представників роду, що переселилися до Російської імперії, вони отримали в російських архівах: зокрема на підставі послужного списку і справ про дворянство та князівську гідність дослідники стисло наводять біографію князя Дмитра Георгійовича Маврокордато і його синів [506, с. 228–229]²¹. Тут же містяться згадки про одеситів – спадкового почесного громадянина Матвія Миколайовича Маврокордато та дворянина Матвія Федоровича Маврокордато²², яких авторам не вдалося поєднати між собою та із князівською гілкою. З цього приводу вони зазначають: «У нас немає підстав говорити про єдине походження двох останніх Маврокордато (маються на увазі Матвій Миколайович та Матвій Федорович Маврокордато. – В. Т.), як і ще кількох однойменних купецьких родин м. Одеси, від одного спільного кореня, але не можна цього виключати» [506, с. 229–230]²³. Стаття прикрашена отриманим особисто М.Ф. Маврокордато гербом, який ніколи не використовувався князями та значно відрізняється від родового [506, с. 230]²⁴.

Треба зазначити, що літератури, присвяченої історії хіоських аристократичних родин, в європейській історіографії, зокрема грецькій, є

²⁰ *Дворянские роды Российской империи* / Под ред. С. Думина. – Москва: Ликоминвест, 1996. – Т. 3: Князья. – 280 с.

²¹ Там же. – С. 228–229.

²² А. Шумков та С. Думін називають їх саме Маврокордато, що дійсно було дуже поширеним в Російській імперії варіантом, хоча нетитулована гілка завжди зберігала своє історичне прозвання Маврогордато (див.: розділ 2).

²³ *Дворянские роды Российской империи*. – С. 229–230.

²⁴ Там же. – С. 230.

чимало [442; 468; 457; 431; 445; 456; 441; 472; 473]²⁵. Це зрозуміло, зважаючи на ту величезну роль, що відігравали греки-хіосці у світовому торгово-фінансовому житті, на їхній внесок в економічний, політичний та культурний розвиток країн, де вони оселялися. Ці праці різного фахового рівня – від фундаментальних студій до невеличких статей, що не мають жодного наукового значення, а мають скоріше популяризаторський характер. Ми не будемо зупинятися на них детально, оскільки, на жаль, вони практично не торкаються тих родин, які є об’єктом нашого дослідження.

По-справжньому просопографічними є три праці, які стали результатом українсько-грецького проекту, започаткованого у 2003 р. Грецько-українською торговою палатою на чолі з Я. Поліхронопулосом.

Першою книгою цієї серії стала студія відомого грецького історика К. Авгітідіса «Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγάλεμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησσοῦ» («Федір Павлович Родоканакі. Оптовий торговець, підприємець, судновласник та банкір Одеси»), яка з’явилася 2004 року [455]²⁶. Під час роботи автор використовував матеріали родинного фонду Родоканакі-Юр’євичів, що знаходиться в Державному архіві Одеської області і, до речі, є єдиним родинним комплексом документів греків-хіосців, який зберігся в

²⁵ Legrand E. Dossier Rhodocanakis, étude critique de bibliographie et d’histoire littéraire. – Paris: Alphons Picard et fils, 1895. – XI, 205, [3] p.; Συριώτης Μ. Ο οίκος των αδελφών Ράλλη // Χιακά Χρονικά. – 1911. – Σ. 101–109; Καλβοκορέση Α. Ο οίκος των αδελφών Ράλλη. – Χίος: Τυπογραφείον Π. Ιατρίδη, 1953. – 14 σ.; Catsiyannis T. The Rodocanachis of London. A Pictorial History (a Documentary). – London: [w. p.], 1987. – 102 p.; Mango A.D. Adventure Account. The Story of Rallis in India. – Bombay: Rallis India, 1998. – 224 p.; Βουρκατιώτη Κ. Ο οίκος των αδελφών Ράλλη, σ. 1814–1961: το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς. – Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2004. – 300 σ.; Landes D. Dynasties: Fortunes and Misfortunes of the World’s Great Family Businesses. – London: Penguin Books, 2007. – 400 p.; Χατζιωάννου Μ.-Χ. Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: η οικογένεια Ράλλη // «Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος – 20ός) / Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος – Αθήνα: Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2012. – Σ. 149–171; Id. Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γεροῦση τον 19ο αιώνα. – Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003. – 324 σ., etc.

²⁶ Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγάλεμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησσοῦ. – Χίος: Αλφα Πι, 2004. – 143 σ.

архівосховищах України та Росії. К. Авгітідіс детально зупинився на діяльності торгово-фінансової імперії Родоканакі [455, с. 55–100]²⁷, філантропічній діяльності купця, зокрема приділив увагу історії Родоканаківського грецького дівочого училища [455, с. 102–128]²⁸, нерухомості родини в Одесі [455, с. 129–131]²⁹. Проте автор припустився значної помилки, поєднавши двох різних представників роду – одеського купця Федора Павловича Родоканакі та його племінника – петербурзького негоціанта Федора Пандійовича Родоканакі – в одну особу, що призвело у багатьох випадках до наведення спотвореної інформації, зокрема щодо дружини Федора Павловича [455, с. 14]³⁰ чи атрибуції наведених у книзі портретів [455, с. 12–13]³¹. На виправдання К. Авгітідіса можна зазначити, що й інші дослідники неодноразово потрапляли на цей гачок. Також, на наш погляд, потенціал родинного фонду Родоканакі-Юр'євичів, як і взагалі документів Державного архіву Одеської області, автор книги використав не повністю. Поза увагою дослідника залишилися і документи з інших архівів, зокрема Санкт-Петербурга. Обмежена джерельна база є характерною ознакою всіх грецьких авторів, які намагаються писати про елліністичну присутність на українських теренах, оскільки їм не вистачає не тільки знання мов (у випадку з К. Авгітідісом це не було проблемою), а й розуміння процесів діловодства в Російській імперії, особливостей роботи державних механізмів.

Другою книгою серії стала праця відомої української архівістки та історикині Л. Білоусової «Το γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησσοῦ. 19ος – αρχές 20ού αιώνα» («Рід Петрококкіно. Одеський період. XIX –

²⁷ Ibidem. – Σ. 55–100.

²⁸ Ibidem. – Σ. 102–128.

²⁹ Ibidem. – Σ. 129–131.

³⁰ Ibidem. – Σ. 14.

³¹ Ibidem. – Σ. 12–13.

початок ХХ вв.»), що вийшла друком у Греції у 2007 р. [462]³². Це фундаментальне дослідження ґрунтується на значній джерельній базі. Авторкою було досконало опрацьовано не тільки фонди Державного архіву Одеської області, а й залучені документи з інших архівних сховищ – Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, хіоського архіву [462, с. 31–40]³³. Л. Білоусова зібрала величезний обсяг різнопланової інформації про представників роду – їхню економічну діяльність, благодійництво, меценатство, внесок у культурний розвиток Півдня України, уподобання, побут, родинне, ділове та дружнє оточення. Усе це викладається у книзі в контексті історичної епохи, на тлі життя міста Одеси. Видання чудово ілюстровано зображеннями представників роду, їхніх будинків, побутових речей, документів, що значно покращує сприйняття матеріалу. Окремо треба зазначити цікаві та науково цінні додатки – генеалогію роду, подану у вигляді горизонтальної таблиці низхідного споріднення, виписки з метричних книг про хрещення, вінчання, відспівування представників роду та їхню участь у таїнствах інших осіб, статут Товариства тютюнової фабрики «А. Петрококкіно та К^о», каталог художньої колекції Є. та К. Петрококкіно, список будинків Петрококкіно в Одесі [462, с. 290–376]³⁴. Авторці вдалося продемонструвати значний внесок в економіку південноукраїнських земель, який зробила досліджувана родина у галузях судноплавства, торгівлі (зокрема міжнародної), банківської та страхової справи, тютюнового виробництва. Хоча основна увага дослідниці зосереджена на одеських Петрококкіно, Л. Білоусова зупинилася і на діяльності представників роду в інших містах Південної України –

³² Μπελοούσοβα Λ. Το γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησσοῦ. 19ος – αρχές 20ού αιώνα. – Χίος: Αλφα Πι, 2007. – 391 σ.

³³ Ibidem. – Σ. 31–40.

³⁴ Ibidem. – Σ. 290–376.

Маріуполі, Керчі, Таганрозі [462, σ. 92–95, 172]³⁵, а також російських містах – Санкт-Петербурзі, Ростові-на-Дону [462, σ. 83–91, 172–175]³⁶.

Третьою працею, виданою у межах зазначеного проєкту, стала книга В. Томазова «Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα» («Рід Маврогордато (Маврокордато) в Російській імперії: історія роду в документах і фактах»), що побачила світ на Хіосі у 2010 р. [470]³⁷. Це дослідження, як і попереднє про Петрококкіно, спирається на ґрунтовну джерельну базу. Під час студій було опрацьовано різні за характером документи – послужні списки, клопотання до різних державних органів, заповіти, купчі, метричні книги, фонди різноманітних благодійних товариств тощо – з фондів Державного архіву Одеської області, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Російського державного архіву Військово-Морського флоту в Санкт-Петербурзі. Оскільки практично не збереглися документи про економічну діяльність Маврогордато, автору довелося збирати таку інформацію по крихтах [470, σ. 21–25, 161–168]³⁸. Рід Маврогордато був надзвичайно розгалужений і численний, його представники облаштувалися в різних країнах світу, залишаючи в історії кожної з них значний слід. Тому у книзі розглядаються тільки ті родини, що мешкали на території Російської імперії. Автор детально дослідив генеалогію роду, що дозволило йому правильно ідентифікувати багатьох носіїв цього прізвища та співвіднести знайдену про них інформацію. У студії відображено філантропічну, меценатську та культурну діяльність Маврогордато, змальовано як окремі людські долі, так і колективний портрет роду. Досліджуються стратегії соціальної адаптації представників роду та їхні зусилля щодо збереження національної ідентичності. Книга добре

³⁵ Ibidem. – Σ. 92–95, 172.

³⁶ Ibidem. – Σ. 83–91, 172–175.

³⁷ Τομάζοβ Β. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. – Χίος: Αλφα Πι, 2010. – 191 σ.

³⁸ Ibidem. – Σ. 21–25, 161–168.

ілюстрована – містить портретні зображення та зображення родових гербів, світлини будинків Маврогордато [462, с. 105–106, 140–141]³⁹, церков та благодійних установ, побудованих чи утримуваних їхнім коштом, а також генеалогічні таблиці низхідного змішаного споріднення різних гілок роду, що значно полегшує сприйняття матеріалу [462, с. 151–160]⁴⁰.

Грецький історик М. Варлас, який сам має хіоське походження, дуже схвально оцінив вихід книги В. Томазова [253, с. 179–186]⁴¹. Він вважає її справжнім «викликом мікроісторії», яка «пов'язує мале з великим та індивідуальне із загальним» [253, с. 180]⁴². Історик зазначає «високу цінність документального дослідження автора» [253, с. 186]⁴³ та звертає увагу, що у рецензованої праці «винятково багаті та цікаві історичні рамки, які автор – і це дуже правильно – не зазначає в тексті, а відсилає читача до інших робіт, цим самим підштовхуючи його до роздумів над зв'язком матеріалу книги із загальною історією» [253, с. 179]⁴⁴. І, підсумовуючи, виносить остаточний вердикт: «Дана книга є винятковою, довершеною за змістом і формою, оскільки є зрозумілою, функціональною та легко читається» [253, с. 186]⁴⁵, а також сподівається, що вона «буде використана й засвоєна грецькою історіографією» [253, с. 186]⁴⁶.

Характеризуючи всю серію, М. Варлас пише: «Значення цього проєкту величезне, тому що крок за кроком вимальовується картина хіоської історії. До честі упорядників серії, що починається з Російської імперії, а саме з

³⁹ На жаль, через топографічні зміни в межах Одеси автор неправильно визначив належність двох будинків (Ibidem. – С. 105–106, 140–141), що було виправлено ним у пізніших публікаціях.

⁴⁰ Ibidem. – С. 151–160.

⁴¹ З виступу грецького історика Міхаліса Варласа на презентації книги Валерія Томазова «Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα» (острів Хіос (Греція), 2 вересня 2011 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Число 24. – С. 179–186.

⁴² Там само. – С. 180.

⁴³ Там само. – С. 186.

⁴⁴ Там само. – С. 179.

⁴⁵ Там само. – С. 186.

⁴⁶ Там само. – С. 186.

недоступного для вивчення в наших архівах періоду, який має певні особливості, слід зазначити, що добре, коли цим займаються спеціалісти на місцях» [253, с. 182]⁴⁷.

Звичайно, цими працями не вичерпуються студії з історії родів Маврогордато, Петрококкіно чи Родоканакі на українських теренах. Незважаючи на величезний обсяг документів, уведених авторами до наукового обігу вперше, обов'язково з'являться нові знахідки, що дозволять значно поглибити наявні дослідження, а, може, й певним чином скоригувати їх.

Усі три книги, згадані вище, видані новогрецькою, тому, на жаль, через мовний бар'єр не дуже доступні широкому колу українських науковців, але основні моменти автори виклали у низці статей в українських виданнях [193; 475; 199; 200; 198; 382; 380; 387; 386; 384; 391; 388; 383; 392; 382]⁴⁸.

⁴⁷ Там само. – С. 182.

⁴⁸ Белоусова Л. Греческие купцы Петрококкіно в Одессе: благотворительная и общественная деятельность (2-я половина XIX в.) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2007. – № 5 (42). – С. 16–27; *Її ж.* Династія грецьких купців Петрококкіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.; *Її ж.* Торговий дім грецьких купців «Брати Петрококкіно» в Одесі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 43–49; *Її ж.* Торговий дім «Брати Петрококкіно» в Одесі: внесок в економічний розвиток Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці МДГУ ім. Петра Могили: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 74, вип. 61. Історичні науки. – С. 143–149; *Її ж.* Справа Федора Петрококкіно // Реабілітовані історією. Одеська область. – Одеса: АТ «Пласке», 2010. – Кн. I / Упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. – С. 640–646; *Томазов В.* Матвій Феодорович Маврокордато: меценатська діяльність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 50–58; *Його ж.* Князі Маврокордато в Російській імперії: Георгій Димитрійович Маврокордато та його родина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 14. – С. 94–113; *Його ж.* Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 235–245; *Його ж.* Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269), липень-вересень. – С. 72–86; *Його ж.* Пантелій Амвросійович Маврогордато та його родина: до історії роду Маврогордато на Півдні України (генеалогічний нарис) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ: Держкомархів України, УНДІАСД, 2010. – Том 18. – С. 142–149; *Його ж.* Скарлат Стефанович Маврокордато, князь молдавський // Спеціальні історичні

Близькою за змістом до згаданих монографій є праця відомої грецької історикині О. Селеку «Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος – αρχές 20ού αιώνα)» («Повсякденне життя греків діаспори. Громадське та приватне життя (XIX – початок XX ст.)») [466]⁴⁹. Книга присвячена одній із гілок хіоського роду Франгіаді, яка облаштувалася у Великій Британії, але дружина головного персонажа – Стефаноса Франгіаді (1845–1922) – Деспіна Скараманга (1854–1943) була дочкою таганрозького підприємця Івана Мануїловича Скараманга. На жаль, авторка не дуже детально зупиняється на житті родини Скараманга у Таганрозі, це не було її метою [466, с. 43–69]⁵⁰. Але сам жанр дослідження є примітним і зайвий раз демонструє популярність просопографічних досліджень у світі. Унікальною є і джерельна база дослідження – передусім це родинний архів Франгіаді, до якого авторка отримала доступ [466, с. 257–258]⁵¹. Це дозволило О. Селеку висвітити такі аспекти життя родини, як культурні потреби, зокрема музичні та театральні вподобання, стан здоров'я, рівень освіти, організація відпочинку, манера вдягатися, філантропічна діяльність тощо. Це велика удача для історика, оскільки, на жаль, необхідні матеріали дуже рідко потрапляють у розпорядження науковців. У книзі опубліковано велику кількість світлин, що дозволяють створити уявлення про архітектуру будинків, якими володіли представники роду, інтер'єри, в

дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Число 17. – С. 130–139; *Його ж.* Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. – Київ: ВД «Стилос», 2011. – Вип. 1. – С. 304–322; *Його ж.* Меценати та благодійники з роду Маврогордато // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Число 20. – С. 47–60; *Його ж.* Соціальний статус купців-хіосців Маврогордато в Російській імперії: пошуки дворянства // Генеалогія. Зб. наук. праць. – Київ: ВД «Простір», 2013. – Вип. 1. – С. 28–301; *Його ж.* Матвій Миколайович Маврогордато – громадський діяч, благодійник та меценат // Краєзнавство. – 2015. – Вип. 1/2. – С. 225–231 та ін.

⁴⁹ *Σελεκού Ο.* Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος – αρχές 20ού αιώνα). – Αθήνα: ΕΚΚΑ, 2004. – 301 σ.

⁵⁰ Ibidem. – Σ. 43–69.

⁵¹ Ibidem. – Σ. 257–258.

яких вони мешкали, меблі, посуд та інші побутові речі, якими користувалися. Все це свідчить про смаки власників, дух епохи, дає відчуття пульсу тодішнього життя. Зображення членів родинного клану Франгіаді-Скараманга-Сканаві, як офіційні, так і аматорські – під час родинних зустрічей, відпочинку, спільного проведення дозвілля, – без сумніву, є оригінальним джерелом для реконструкції повсякденної історії певних прошарків суспільства.

Вагомий внесок у вивчення означеної проблеми зробив одеський краєзнавець та генеалог С. Решетов. У своїй статті він ретельно дослідив долю хіосця Петра Костянтиновича Іпітіса (1795–1861) – відомого одеського лікаря, громадського діяча, знакової фігури грецького національно-визвольного руху. Стаття побудована у вигляді низхідного змішаного родовідного розпису та висвітлює біографії всіх нащадків Петра Костянтиновича аж до сьогодення. Таким чином, до уваги автора потрапила і родина одеських Раллі, оскільки найбільш відомий її представник Степан Іванович Раллі був одружений з Марією Петрівною Іпітіс. Розвідка С. Решетова ґрунтується на величезному джерельному матеріалі, зокрема відомостях з періодичної преси («Одесский вестник», «Одесский листок», «Одесские новости»), різноманітних довідників («Вся Одесса», «Вся Россия», «Весь Юго-Западный край», «Адресная книга Одесского градоначальства», списки членів та звіти різних благодійних і громадських організацій) та архівних документах (метричні книги, послужні списки, переписні листи, справи про дворянство тощо). Більшість світлин, вміщених у публікації, введено до наукового обігу вперше [336]⁵².

До вивчення благодійної та підприємницької діяльності греків-хіосців в Одесі неодноразово зверталася у своїх працях відома українська елліністка Н. Терентьева. Ці розвідки містять окремі цікаві з огляду на тему нашого

⁵² Решетов С. Род Ипитис и его потомки // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2009. – Вип. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication7/stat16.htm> (15.03.2016).

дослідження факти, хоча не мають цілісного біографічного чи просопографічного характеру [363; 368]⁵³.

Значний інтерес становить невеличка розвідка петербурзької дослідниці А. Краско, в якій зосереджені відомості про представників роду Скараманга в Санкт-Петербурзі. Авторка використала інформацію з метричних книг та сповідальних розписів кількох петербурзьких церков, із матеріалів Санкт-Петербурзької казенної палати, міських некрополів, довідкових та адресних книг. Утім, А. Краско не ставила за мету створити завершене дослідження про рід Скараманга, а тільки зафіксувати виявлені цінні факти [266]⁵⁴.

Представникам хіоських родів, що досягли визначного становища на Півдні України, зокрема в Одесі, присвячена також величезна кількість журналістських та краєзнавчих статей, котрі, як правило, мають популяризаторський характер, рідко містять нові факти, а дуже часто хибують на помилки та перекручення.

Значний блок праць, в яких розглядається економічний розвиток південноукраїнських земель, також опосередковано торкається хіосців.

В імперський період діяльність торгових домів, страхових агенцій, банків, промислових підприємств, власниками та співвласниками яких були хіосці, висвітлювалася у працях Д. Атлас, А. Бориневича, П. Забаринського, І. Левіна, А. Маркевича, С. Плаксіна, О. Орлова, А. Скальковського, К. Смольянінова, Ю. Янсона та інших, але згадки саме про представників досліджуваних нами родин є поодинокими [186; 206; 252; 280; 299; 323; 332; 348; 349; 350; 354; 427; 322]⁵⁵.

⁵³ Терентьева Н. Одесские купцы Родоканаки // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 153–166; Терентьева Н., Тищенко Г. Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Там само. – С. 133–141 та ін.

⁵⁴ Краско А. Петербургские страницы в истории рода купцов Скараманга // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург: Русская национальная библиотека, Центр генеалогии. – Вып. 32: В честь Игоря Васильевича Сахарова по случаю его 85-летия, 2017. – С. 181–184.

⁵⁵ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Одесса: Ласми, 1992. – 208 с.; Бориневич А. Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1890. – 110 с.; Забаринский П.

Інтерес до економічної історії Південної України зберігався і в радянський час, причому більш характерним він був для російської історіографії. Тут класичними є праці О. Дружиніної, що створюють загальну картину освоєння краю, розвитку різних галузей господарства – землеробства, промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, важливим чинником яких були і греки-хіосці [246; 247]⁵⁶. Не можна оминати низку праць з історії хлібної торгівлі та банківської справи в Російській імперії [229; 227; 207; 257; 201; 203; 202; 179; 178]⁵⁷, серед яких для нас найбільш

Хлебная торговля Одессы с 1878 г. по 1892 г. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1894. – 4, 134, 36, 28 с., 2 л.; *Левин И.* Акционерные коммерческие банки в России. – Петроград: Типография Товарищества петроградского печатного производства И.Р. Белопольского и К°, 1917. – 301 с.; *Маркевич А.* Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам. (Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Год 19. – Вып. 37). – Симферополь: Типография Таврического губернского земства, 1905. – 4, 260, 3 с.; *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год: составлен по документам, хранящимся в Московском архиве министерства юстиции. – Одесса: Типография А. Шульце, 1885. – 16, 144 с.; *Плаксин С.* «Коммерческо-промышленная Одесса» и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1901. – [4], 144 с.; *Скальковский А.* Записки о торговле и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°, 1865. – 2, 2, 181 с.; *Его же.* Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2-х ч. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1853. – Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – 2, 552, 3, 1 с.; *Его же.* Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. – Одесса: Городская типография, 1837. – 4, 8, 296, 2 с.; *Смольянинов К.* История Одессы. – Одесса: Городская типография, 1853. – 4, 284, 14, 1 с.; *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. (Труды экспедиции, снаряженной Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. 2, вып. 2). – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°, 1870. – 4, 2, 4, 414, 121 с., 30 л.; Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – 80, 852 с., 4 л. та ін.

⁵⁶ *Дружинина Е.* Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва: Наука, 1970. – 381, 2 с., 1 л.; *Ее же.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – Москва: Наука, 1981. – 214 с.

⁵⁷ *Гиндин И.* Русские коммерческие банки. Из истории формирования финансового капитала в России. – Москва: Госфиниздат, 1948. – 454 с.; *Его же.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. – Москва: Госфиниздат, 1960. – 416 с.; *Боровой С.* Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – Москва: Госфиниздат, 1958. – 288 с.; *Золотов В.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1966. – 247 с.; *Бовыкин В.* Зарождение финансового капитала в России. – Москва: Издательство Московского университета, 1967. – 295 с.; *Его же.* Формирование финансового капитала в России (конец XIX в. – 1908 г.). – Москва: Наука, 1984. – 287 с.; *Его же.* Финансовый капитал в России накануне Первой мировой

цікаві праці В. Бовикіна «Зарождение финансового капитала в России» («Зародження фінансового капіталу в Росії») [201]⁵⁸ та Б. Ананьїча «Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства» («Банкірські дома в Росії. 1860–1914 рр. Нариси історії приватного підприємництва») [178]⁵⁹.

Так, В. Бовикін у своїй монографії неодноразово згадує представників родини Петрококкіно, а саме директора Облікового та позичкового банку Дмитра Івановича Петрококкіно та його брата Фемістокла Івановича Петрококкіно. Історик наводить свідчення важливої ролі, що відігравали зазначені особи у фінансових та промислових сферах Російської імперії, а останній був своєрідним посередником поміж французькими і російськими діловими колами, сприяючи цілій низці вдалих оборудок, зокрема заснуванню Російського золотопромислового товариства (Золоторос) [201, с. 215–221, 242, 272, 275, 291]⁶⁰.

Ще більше представників досліджуваної етносоціальної групи згадує Б. Ананьїч. Так, одним із перших одеських банкірів автор називає Федора Павловича Родоканакі, який починаючи з 1830-х років вів закордонну торгівлю та фінансову діяльність, а його фірма за розмірами комерційного обігу, що сягав від 3,5 до 5 млн руб. сріблом, була серед найпотужніших у «Новоросійському краї» [178, с. 8]⁶¹. Дослідник також згадує про співпрацю, яка велася між торгово-фінансовою імперією Родоканакі та відомими банкірськими домами Гінцбургів, Ефруссі та Е.Г. Розенберга, зокрема щодо участі у золотодобуванні (Ленське товариство) [178, с. 56, 70]⁶². Греки-хіосці

войны. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. – 320 с.; *Ананьич Б.* Россия и международный капитал. 1879–1914. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1970. – 316 с.; *Его же.* Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1991. – 199 с. та ін.

⁵⁸ *Бовыкин В.* Зарождение финансового капитала в России.

⁵⁹ *Ананьич Б.* Банкирские дома в России. 1860–1914 гг.

⁶⁰ *Бовыкин В.* Зарождение финансового капитала в России. – С. 215–221, 242, 272, 275, 291.

⁶¹ *Ананьич Б.* Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. – С. 8.

⁶² Там же. – С. 56, 70.

згадуються також як засновники кількох потужних банків. У 1869 р. виник Санкт-Петербурзький міжнародний комерційний банк, де одночасно з провідними іноземними фінансистами – німецькими, нідерландськими, французькими та англійськими – активну участь брали і російські, зокрема «Скараманга і К^о» (Санкт-Петербург), «Ф.П. Родоканакі і К^о» (Санкт-Петербург), «Федір Маврокордато і К^о» (Одеса), «Скараманга і К^о» (Таганрог) [178, с. 133]⁶³. У 1873 р. імператор затвердив статут Центрального банку російського поземельного кредиту, фундаторами якого разом з англійськими та нідерландськими банкірськими домами стали впливові російські фінансові фірми, зокрема «Скараманга і К^о» (Санкт-Петербург), «Ф.П. Родоканакі і К^о» (Санкт-Петербург), «Ф.П. Родоканакі» (Одеса), «Скараманга і К^о» (Таганрог). Поява цього банку викликала велике збурення у російському суспільстві та вищих державних інститутах, оскільки його засновників звинувачували у закороті проти чинних земельних банків, підриві кон'юнктури у торгівлі закладними листами на російських біржах та у сумнівних спекуляціях [178, 133]⁶⁴. Б. Ананьїч згадує також братів Дмитра та Фемістокла Івановичів Петрококкіно у контексті операцій з російськими державними позиками [178, с. 67, 137]⁶⁵ та зрощування фінансового та промислового капіталів [178, с. 136]⁶⁶.

Але в цілому треба зазначити, що радянська історична наука, особливо раннього періоду, мала переважно деперсоніфікований характер, фокус досліджень зосереджувався переважно на соціально-економічних процесах, що відбувалися у суспільстві, тому відомості про героїв нашої розвідки є вкрай скромними. Характерним прикладом є стаття І. Гіндіна про особливості розвитку «російської буржуазії», в якій, аналізуючи її національний склад, автор, ґрунтуючись на свідченнях відомого економіста, письменника і банкіра Є. Картавцева, наводить лише кілька рядків щодо

⁶³ Там же. – С. 133.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же. – С. 67, 137.

⁶⁶ Там же. – С. 136.

«південних зовнішньоторгових фірм, головним чином грецького походження» – «по-перше, п'ять в Одесі – Анатра, Скараманга, Моравлі, Масс, кожна з яких має близько десятка мільйонів, та Раллі, якого оцінюють від 25 до 30 мільйонів, по-друге, три родини ростовсько-таганрозьких капіталістів – Кондоаянакі, Родоканакі та Петрококкіно. У кожного з членів цих родин кілька мільйонів, але в жодного не доходить до 10 мільйонів рублів» [228, с. 71]⁶⁷. Коментуючи це повідомлення, необхідно констатувати, що наведені імена мало що казали досліднику, оскільки, використовуючи рукописний текст, він неправильно прочитав прізвище Григорія Григоровича Маразлі, власника потужної торгово-фінансової фірми, багаторічного одеського міського голови, щедрого мецената і благодійника. До того ж родина Родоканакі була не ростовсько-таганрозькою, а одеською, у Надазовському ж регіоні вона лише певний час вела комерційні справи, тоді як родину Скараманга, навпаки, скоріше можна назвати таганрозькою, оскільки там знаходився торговий дім, а в Одесі лише філія.

Зосередженість на висвітленні соціоекономічних процесів, звичайно, була притаманна й радянській українській історіографії [352; 321; 293; 238; 239; 243; 230]⁶⁸. Загальний характер мають праці Б. Кругляка, в яких досліджуються торгівля та підприємництво в різних регіонах України,

⁶⁷ Гиндин И. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. – 1963. – № 2 (март-апрель). – С. 71.

⁶⁸ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2-х т. – Одеса: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 318 с.; Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Київ: [б. в.], 1931. – Вип. 1. – 174 с.; Лященко П. Історія народного господарства СРСР: навч. посіб. – Київ: Політвидав України, 1952. – Т. 2: Капіталізм. – 692 с.; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.; Його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с. (У монографії доволі детально висвітлюється стан міжнародної торгівлі у зазначений період через південні порти імперії, зокрема Одесу, але жодного разу не згадано імена торговців); Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960 – 127 с.; Голобуцький В. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – Київ: Вища школа, 1970. – 300 с. та ін.

зокрема місце торгових домів у розвитку економіки [270; 269]⁶⁹. Навіть, у монографії Т. Лазанської, яка з'явилася вже у перехідний для української історичної науки період, переважно висвітлюються загальні тенденції, що мали місце у господарстві українських земель. Авторка зупинилася на діяльності лише найбільш відомих купецько-підприємницьких родин – Харитоненків, Терещенків, Яхненків, Бродських тощо [273]⁷⁰. Про греків-хіосців згадано кількома рядками лише у контексті їхнього етнічного походження, причому з посиланням на згадану вище статтю І. Гіндіна [273, с. 158]⁷¹.

Але вже у статті 2001 року, присвяченій функціонуванню торгових домів, Т. Лазанська в загальноукраїнському контексті більш детально досліджує економічний потенціал фірм греків-хіосців [274]⁷². Так, найпотужнішими в Одесі, з посиланням на праці попередників, називаються підприємства Родоканакі, Маврокордато та Раллі [274, с. 27]⁷³.

Треба зазначити, що в останні десятиліття відбувся визначний прорив у дослідженні економічної історії України взагалі, її окремих регіонів, діяльності певних промислових та торгових фірм, банків, страхових товариств, а також купецтва як соціального стану [249; 239; 232; 233; 237; 480; 231; 244; 484; 330; 374; 251]⁷⁴. Активно вивчається проблема

⁶⁹ Кругляк Б. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90; *Его же*. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины). – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с. та ін.

⁷⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.

⁷¹ Там само. – С. 158.

⁷² *Її ж*. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 2. – С. 24–41.

⁷³ Там само. – С. 27.

⁷⁴ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій; авт. кол.: Т. Балабушевич, В. Баран, В. Баран та ін. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.; Т. 2. – 608 с.; Гуржій О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 80 с.; Гордуновський О., Гуржій О., Ресніт О. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 220 с.; *Їх же*. Торгівля в

присутності іноземного капіталу та безпосередньої участі представників різних етнічних груп в економічному житті українських земель [315; 403; 300; 189; 428; 485]⁷⁵. Не стали винятком і греки, які багато століть відігравали визначну роль в українській міжнародній та внутрішній торгівлі.

Пожвавленню грецьких студій в Україні сприяв спеціалізований відділ «Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України», який було утворено в Інституті історії України НАН України згідно з постановою Президії НАН України від 15 січня 1993 р. на чолі з Н. Терентьевою [365]⁷⁶. Головним

Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 155 с.; *Гуржій О., Ресніт О., Шапошнікова Н.* Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 365 с.; *Дружкова І.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 220 с.; *Гончарук Т.* Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.; *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.; *Решетченко Д.* Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2009. – 210 с.; *Пилипенко О.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). – Київ: Академія муніципального управління, 2008. – 280 с.; *Тимченко В.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 66–77; *Жиленкова І.* Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.). – Київ: [б. в.], 2016. – 668 с. та ін.

⁷⁵ *Николаєва Т.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. XIV. – С. 285–292; *Хряцєвська Л.* Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця XVIII – на початку XX ст. // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса: Одеський державний економічний університет, 2007. – № 17 (54). – С. 208–219; *Машикін О.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.; *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. – Київ: Знання України, 2004. – 300 с.; *Яшин В.* Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 4. – С. 30–43; *Феденко О.* Роль італійської громади Одеси в соціально-економічному житті Наддніпрянської України наприкінці XVIII – початку XX ст.: рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2018. – 305 с. та ін.

⁷⁶ *Терентьева Н.* Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 194–206.

науковим завданням відділу було дослідження українсько-грецьких зв'язків і співробітництва протягом багатьох століть, історії грецьких громад в Україні, зокрема місця та ролі греків у розвитку вітчизняної економіки й культури. За понад п'ятнадцять років його існування⁷⁷ зусиллями співробітників відділу разом з іншими зацікавленими організаціями було проведено понад десяток українсько-грецьких конференцій, що стало надзвичайно важливим чинником координації наукових студій та їх популяризації. У збірниках тез було вміщено численні матеріали, що висвітлювали діяльність грецьких купців на українських теренах. Причому дуже часто цей аспект безпосередньо пов'язувався з більш широкими дослідженнями – взагалі історією грецької діаспори в Україні у різні історичні часи [331; 362; 194; 263; 305; 347; 376; 327; 255; 375]⁷⁸. Детальніше необхідно зупинитися на кількох розвідках. Так, С. Парадісопулос, розглядаючи активність грецьких торгових домів в Одесі, формулює основні причини, що сприяли їхньому надзвичайному комерційному успіху. На його думку, це добре знання справи; утворення торгових мереж у стратегічних місцях виробництва і продажу, а також мереж представників, агентів і посередників; незначний рівень конкуренції з боку західних торгових домів у

⁷⁷ Відділ було реорганізовано після смерті його очільниці Н. Терентьєвої у 2009 р.

⁷⁸ *Пилипенко О.* Торгівля ніжинських греків на Україні (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II міжнар. конф. (м. Київ, 22–24 лютого 1995 р.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 97–100; *Терентьєва Н.* Греческие купцы в Одессе (XIX ст.) // Там само. – С. 125–128; *Белоусова Л.* История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. зб. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 36–47; *Клим Р.* Грецькі купці на території Гетьманщини на поч. XVIII ст. за матеріалами Генеральної військової канцелярії // Там само. – С. 68–70; *Міноглу І., Хадзііоанну М.* Історія підприємницької діяльності греків у Причорномор'ї (XVIII–XX ст.) // Там само. – С. 85–91; *Сіфнеу Е.* Сімейні архіви і нові напрямки історико-економічних та історичних досліджень // Там само. – С. 126–131; *Тищенко Г.* Архівні джерела з історії торгових домів Північного Причорномор'я (кінець XVII – поч. XX ст.) // Там само. – С. 140–145; *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи. Зб. наук. праць Міжнар. науково.-практич. конф. (Маріуполь, 27–29 травня 1999): в 2-х т. – Маріуполь: МПІ ДонНУ, 1999. – Т. 1, част. 1. – С. 187–190; *Згинник Е.* Греческие торговые дома Южной России // Там само. – С. 224–227; *Тищенко А.* Греческие торговые дома Причерноморья // Там само. – С. 242–245 та ін.

Чорноморсько-Азовському регіоні [327, с. 187]⁷⁹. Цікаве і цілком слушне спостереження робить Г. Тищенко, зазначаючи, що «родинні зв'язки та спільне походження» «забезпечували чіткість роботи торгового дому і обіг необхідних капіталів, можливість контролю ринків» [375, с. 244]⁸⁰.

Багато цікавих розвідок було оприлюднено у збірнику «Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси», окремі з них безпосередньо стосувалися греків-хіосців та їхнього найближчого оточення [288; 370; 367; 368; 173; 363; 261; 377; 208; 339; 343; 373]⁸¹. Вміщені у збірнику статті мають різний характер: деякі побудовані на нових архівних матеріалах, інші є скоріше компілятивними та ґрунтуються на працях вітчизняних і закордонних дослідників, але таким чином актуалізують проблему та знайомлять з науковим надбанням грецької, британської, французької історіографії.

Різнобічна діяльність грецьких купців, зокрема хіосців, – економічна, філантропічна, меценатська – у широкому контексті грецької присутності на українських теренах знайшла відображення у монографіях Н. Терентьєвої [361; 353]⁸². Праці ґрунтуються на документах із вітчизняних архівосховищ

⁷⁹ *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. – С. 187.

⁸⁰ *Тищенко А.* Греческие торговые дома Причерноморья. – С. 244.

⁸¹ *Лильо І.* Родина Папар у Львові // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 105–111; *Терентьєва Е., Чернухин Е.* Нежинские купцы братья Зосимади // Там само. – С. 111–120; *Терентьєва Н., Ішуніна Н.* Сім'я Маразлі в Одесі // Там само. – С. 121–133; *Терентьєва Н., Тищенко Г.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Там само. – С. 133–141; *Авгитидис К.* Торговий дом Константина Папудова // Там само. – С. 141–153; *Терентьєва Н.* Одесские купцы Родоканаки // Там само. – С. 153–166; *Карамыш Е.* Одесский купец Дмитрий Инглези // Там само. – С. 166–170; *Тищенко Г.* Грецький купец Григорій Купа // Там само. – С. 170–176; *Быковская Н., Санжаровец В.* Керченский табачный фабрикант Константин Месаксуди // Там само. – С. 176–190; *Саенко Р.* Мариупольские купцы Хараджаевы // Там само. – С. 190–197; *Семенов Ю.* Крымский винодел Георгий Христофоров // Там само. – С. 197–204; *Терентьєва О.* Роль купецтва у національно-визвольному русі грецького народу проти османського панування // Там само. – С. 307–319.

⁸² *Терентьєва Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – Киев: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.; *Слюсаренко О., Терентьєва Н.* Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 384 с.

та науковому доробку іноземних учених, передусім грецьких. Багато фактів авторка ввела до української історіографії вперше.

З діяльністю Н. Терентьєвої пов'язана поява ще двох збірників, у яких висвітлюється участь грецьких купців у різних сферах життя українського суспільства. Перший з них був присвячений 60-річчю історикіні, а другій – річниці її пам'яті. Статті, оприлюднені у цих виданнях, продовжують основні напрями її досліджень [364; 200; 382; 191; 223; 372; 393]⁸³.

Значною подією стала поява книги «Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти» [401; 400; 359; 423]⁸⁴, підготовленої колективом вітчизняних істориків [235]⁸⁵. Книга складається з двох частин. Перша є синтетичним викладом історії грецької присутності на українських обширах від часів Античності до сучасності. У праці

⁸³ Терентьєва Н. Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII – XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 22–33; Білоусова Л. Торговий дім грецьких купців «Брати Петрококіно» в Одесі // Там само. – С. 43–49; Томазов В. Матвій Феодорович Маврогордато: меценатська діяльність // Там само. – С. 50–58; Бацак Н. Греческое торговое мореплавание в портах Северного Причерноморья (первая половина XIX в.) // Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 39–54; Волоніць В. Митне регулювання торговельної діяльності греків-купців в Україні у XVIII ст. // Там само. – С. 62–69; Терентьєва О. Основні напрями благодійності грецьких купців Зосимів в Україні // Там само. – С. 148–159; Томазов В. Хиосцы на Юге Украины: Пантелей Амвросиевич Маврогордато и его семья // Там само. – С. 166–179.

⁸⁴ Треба зазначити, що у 1920–1930-ті роки з'явилося кілька праць радянських істориків, в яких висвітлюється історія греків різних регіонів України, зокрема їхній внесок у розвиток торгівлі та підприємництва: Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / Публ. Є. Чернухін // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2000. – Випуск III. – С. 87–158; Його ж. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) / Публ. О. Морозов // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Серія: Ніжинська старовина. – Ніжин: «Просвіта», 2001. – Вип. 2. – С. 17–67; Теохоріді Т. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – Одеса: Вид. Одеської комісії краєзнавства при УАН, 1930. – № 4–5, вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшини. – С. 9–44; Ялі С. Греки в УСРР. – Харків: Комуніст, 1931. – 230 с.

⁸⁵ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – Київ: Либідь, 2000. – 488 с.

розкриваються основні проблеми грецької еміграції впродовж різних історичних епох, висвітлюється діяльність національних громад, роль античної та візантійської спадщини в українському історичному процесі. Акцентується увага на внескові аристократичних родів грецького походження [235, с. 147]⁸⁶ та окремих особистостей в усі сфери життя українського суспільства. Друга частина – це значний комплекс архівних документів 1918–1998 рр., що були введені до наукового обігу вперше та віддзеркалюють всі сторони життя українських еллінів і стан українсько-грецьких політичних, економічних, культурних відносин. На сторінках книги зосереджено інформацію, зокрема, про грецьких купців, які підтримували функціонування різних грецьких об'єднань – благодійних, культурних, освітніх, чим сприяли збереженню національної самоідентифікації представників діаспори, а також забезпечували сталий соціокультурний розвиток своєї нової батьківщини [235, с. 55–58, 71–75]⁸⁷.

Згодом з'явилися й інші праці подібного характеру, присвячені грекам у загальноукраїнському чи регіональному вимірі та адресовані різній аудиторії, переважно студентам чи широкому колу читачів [360; 366; 396; 397; 311; 271; 225; 192]⁸⁸.

Діяльність грецьких купців знайшла висвітлення у низці досліджень українських істориків: О. Терентьєва присвятила свою монографію

⁸⁶ Зокрема містяться відомості про представників роду Маврокордато (Маврогордато). Див.: Там само. – С. 147.

⁸⁷ Там само. – С. 55–58, 71–75 та ін.

⁸⁸ Терезов В. Греки и восточные славяне: Из истории греческо-украинских и греческо-русских культурных связей. – Київ: Епсілон, 2000. – 222 с.; Терентьєва Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів: у 2-х ч. – Київ: Аквілон Плюс, 2008. – Частина 1. – 352 с., Частина 2. – 320 с.; Томазов В., Ясь А. Греческие страницы украинской истории: популярное изложение. – Киев: Лыбидь, 2009. – 224 с.: ил.; Їх же. Грецькі сторінки української історії: популярний виклад. – Київ: Либідь, 2013. – 224 с.: іл.; Мосхури И. Греки в истории Севастополя. – Севастополь: Изд-во ЧП «Стрижак-Пресс», 2005. – 596 с.; Кузьминская Е. Одесская областная община греков. Вехи истории. XIX–XXI вв. – Одесса: Optimum, 2007. – 316 с.; Гедьо А. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 398 с.; Бербер Г. Греки Одессы – пираты и меценаты. – Киев: Интерсервис, 2019 – 294 с. та ін.

ніжинським купцям і меценатам Зосимам, В. Томазов – статтю київському міському голові, відомому багатію та громадському діячеві Івану Толлі та його родині, І. Лильо – львівським купцям-грекам, О. Попельницька – київським, В. Волониць – ніжинським та надазовським, С. Новікова – над азовським [371; 379; 285; 287; 334; 221; 219; 222; 224; 463; 319]⁸⁹. У збірниках статей та матеріалів численних конференцій з елліністики було оприлюднено розвідки науковців різних країн щодо грецького купецтва [188; 426; 211; 248; 413; 369; 346; 180; 259; 286; 344; 436]⁹⁰.

⁸⁹ Терентьєва О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кінець XVIII – середина XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 187 с.; Томазов В. Київський міський голова Іван Толлі та його родина: від міщан до дворян // Academia. Terra historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: у 2-х кн. / Упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, В. Горобець та ін. – Київ: Ін-т історії України НАН України, ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України», 2020. – Кн. 1. – С. 471–481; Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.; Його ж. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. – Львів: Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2002. – 190 с.; Попельницька О. Грецька колонія на київському Подолі XV–XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Число 6. – С. 78–93; Волониць В. До питання про благодійну діяльність маріупольського купецтва наприкінці XIX – на початку XX ст. // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / Під заг. ред. К. Балабанова. – Маріуполь: МДГУ, 2016. – С. 127–129; Її ж. Грецьке купецтво у зовнішній торгівлі Маріуполя XIX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2015. – Вип. 12. – С. 17–24; Її ж. До питання про становлення та розвиток внутрішньої торгівлі у Маріуполі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Там само. – Маріуполь: МДГУ, 2019. – Вип. 24. – С. 9–18; Її ж. Структура грецького ніжинського купецтва в контексті внутрішньої та зовнішньої торгівлі XVIII–XIX ст. // Там само. – Маріуполь: МДГУ, 2017. – С. 17–22; Νόβικοβα Σ. Η οικονομική ανάπτυξη της Μαριούπολης τον 19ο αιώνα // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΠΕ/ΕΠΕ, 2015. – Σ. 391–414; Новікова С. Родина Хараджаєвих у Маріуполі // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 125–132 та ін.

⁹⁰ Бацак К. Греки и итальянцы в экономической, общественной и культурной жизни Одессы (конец XVIII – первая треть XIX вв.). // Проблемы греческой культуры. Междунар. научно-практич. конф. (15–21 сентября 1996, Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). Материалы. – Симферополь: Крым. центр гуманитарных исследований, 1997. – С. 114–116; Янищи Ф. История греческих поселенцев в Крыму (на примере семьи Месаксуды, г. Керчь, XIX – нач. XX вв.) // Там же. – С. 148–150; Величко Е. Социальное положение греческого населения Юга Украины в конце XIX – начале XX века // Греция и славянский мир. Сб. научных статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 53–57; Дьомін О., Парадісонулос С. Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII –XIX столітті // Там же. – С. 58–62; Шевякова Д. Греческое население Севастополя в XIX – начале XX века (по материалам ГАГС) // Там же. – С. 77–84;

Визначною подією стало проведення 8–10 жовтня 2010 р. Міжнародної конференції «Греки в міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст.». Ініціатором заходу стали грецькі науковці – професорка Іонійського університету Дж. Харлафті та наукова співробітниця Інституту новогрецьких досліджень Національної фундації досліджень Е. Сіфнеу. Науковий форум відбувся в рамках великого міжнародного проекту дослідження історії портів Чорноморського басейну, задуманого у 2009 р. [604]⁹¹. Співзасновником конференції з українського боку став Інститут історії України Національної академії наук України. До участі було запрошено фахівців із Греції, Німеччини, Австрії, Росії та з провідних вітчизняних наукових установ. Результатом стало видання збірника статей на основі виголошених доповідей [236]⁹². У передмові так схарактеризовано тематичне спрямування наукового заходу: «Більша частина доповідей була присвячена питанням історії підприємництва в Україні та Росії XVIII–XIX

Терентьева Е. Благотворительная деятельность братьев Зосимадов (XVIII в.) // Там же. – С. 113–117; *Сифнеу Э.* Профессиональная этика и общественная деятельность греческих предпринимателей на Юге России // Там же. – С. 118–122; *Андрейко Е.* Греческое купечество в Феодосии (по материалам ЦГААРК) // Там же. – С. 123–129; *Иллариошкина Е., Керасиди Н.* Торговая деятельность греков Керчи конца XIX – начала XX века (по материалам ЦГААРК) // Там же. – С. 130–146; *Лильо І.* Грецький рід Папара у Львові в XVII–XVIII століттях // Там же. – С. 178–182; Сердца, отданные Элладе. Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов / А. Морозов, Л. Горлач, С. Эрголавос, Х. Ласкаридис и др. – Нежин: ФОП Лук'яненко В.В., 2009. – (Серия «Греки в Нежине»). – Вып. V. – 128 с.; *Hedo A., Sarajeva O.* Greeks in Odessa (end of the 18th – beginning of the 20th century): Historiographical Dimension // *Skhid.* – 2020. – 6 (170). – Р. 42–48 та ін.

⁹¹ The Black Sea Research Project Web. – Access mode: <https://blacksea.gr/en/> (15.01.2000). Тут можна детально ознайомитися з відомостями щодо цього фундаментального міжнародного проекту, до якого було залучено також українських науковців – О. Юркову, Є. Чернухіна, В. Томазова, Л. Білоусову, В. Шандру, О. Галенка та ін. Метою проекту було дослідження соціально-економічного розвитку 24-х міст-портів Чорного моря, що сформували «інтегрований ринок», який у другій половині XIX – на початку XX ст. був одним із найбільших світових центрів експорту зерна. На сайті викладено численні матеріали про різнобічну діяльність грецьких купців, зокрема хіосців. Результати студій планувалося викласти у 13-ти наукових збірниках, більшість яких ще, на жаль, не оприлюднено. На сайті вміщено також довідки про хіоські роди та найбільш відомих їхніх представників, підготовлені В. Томазовим із використанням значного масиву документів із різних архівосховищ: <https://cities.blacksea.gr/ru/odessa/4-1-3-1/> (15.01.2000).

⁹² Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. 36. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 276 с.

ст., головню “грецькій складовій” торговельно-економічних процесів, що охоплювали Північне Причорномор’я, а також різноманітним аспектам діяльності грецьких громад у Причорноморському регіоні. Найбільше ж уваги було приділено питанням ролі грецьких підприємців у розбудові економічних зв’язків між портовими містами Півдня Росії та країнами Середземномор’я, впливам грецьких громад на інфраструктуру Одеси, Таганрога, Маріуполя, Керчі тощо. Доповідачі звернули увагу колег до нових підходів до розв’язання низки наукових проблем, закликали до пошуку й використання нових першоджерел, активного залучення до наукового обігу нових матеріалів» [236, с. 9]⁹³. Треба зазначити, що із 16-ти статей збірника шість містять безпосередньо інформацію про купців-хіосців [190; 197; 310; 340; 393; 414]⁹⁴.

Окремо необхідно зупинитися на науковому доробку кількох українських дослідників, інтереси яких стосуються означеної теми. Так, В. Шевченко зробила значний внесок у студіювання проблеми приватного банківського підприємства в Одесі у XIX – на початку XX ст. Результатом її діяльності стали низка статей та підсумкова монографія [411; 409; 408; 407; 410; 406; 412]⁹⁵. Авторка приділила значну увагу передумовам формування у

⁹³ Там само. – С. 9.

⁹⁴ *Бацак Н.* Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор’я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.) // Там само. – С. 11–34; *Белоусова Л.* Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX – начала XX вв. // Там само. – С. 35–48; *Морозан В.* Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь // Там само. – С. 113–124; *Сартор В.* Хлебные экспортеры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 // Там само. – С. 157–208; *Томазов В.* Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету) // Там само. – С. 209–220; *Шляхов О.* Греки Російській імперії та їхня роль у розвитку торгового мореплавства на Чорному та Азовському морях (XIX – початок XX ст.) // Там само. – С. 265–274.

⁹⁵ *Шевченко В.* Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ Півдня України першої половини XIX ст. // Український історичний збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 9. – С. 124–131; *Ї ж.* Правове регулювання банкірської діяльності у підросійській Україні (кінець XIX – початку XX ст.) // Український історичний збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 11. – С. 133–139; *Ї ж.* Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти //

Північному Причорномор'ї, зокрема в Одесі, гегемонії грецьких купців у міжнародній торгівлі. Вона цілком аргументовано зазначає: «У першій третині XIX ст. в оптовій закордонній торгівлі міста (мається на увазі Одеса. – В. Т.) лідирували греки, далі йшли італійці та невелика кількість німців. Потрібно зауважити, що до представників грецького етносу влада Російської імперії здавна виявляла свою прихильність. Починаючи з часів Петра I греки, які проживали на теренах російської держави, одержували значні пільги та привілеї. У великих містах вони вносилися в окремі відомості, звільнялися від постоїв і багатьох інших казенних повинностей та податей. Їм дозволялося засновувати власні заводи і займатися промислами. Деякі грецькі купці могли багато років утримувати відкупи на збір усіх грошових і хлібних прибутків. Така ж протекційна політика збереглася і на рубежі XVIII–XIX ст. щодо греків, які почали оселятися у містах Херсонської губернії. Відповідно до імператорського указу про влаштування поселення єдиновірних народів у місті Одесі від 19 квітня 1795 р. для грецьких цивільних переселенців створювалися дуже сприятливі умови. Їм надавалися тимчасове житло, грошові кредити (від 100 до 150 руб. на сім'ю), дозволялося безмитно ввозити власне майно та товари для продажу на суму до 300 руб. Вони звільнялися від сплати всіх податей на 10 років, а від постою і військової служби – назавжди» [406, с. 110–111]⁹⁶. Результатом таких привабливих умов, констатує В. Шевченко, стало зростання грецької

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 88–97; *Її ж.* Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 189–194; *Її ж.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 266 с.; *Її ж.* Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 19. – С. 106–116; *Її ж.* Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 20. – С. 317–328 та ін.

⁹⁶ *Її ж.* Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 110–111.

громади в Одесі, виникнення низки грецьких торгових домів, які «практично монополізували торгівлю зерном і стали “найголовнішими капіталістами” у середовищі одеського купецтва» [406, с. 111]⁹⁷. Дослідниця так визначає специфіку грецьких фірм, що сприяла їхній успішності: «...розкидані по берегах Середземного і Чорного морів, вони (греки. – В. Т.) підтримували міцні зв'язки як між собою, так і зі своєю історичною Батьківщиною. Завдяки цьому вони змогли створити широку світову торговельну мережу, одним із центрів якої стала Одеса. Відкриті там грецькі торгові дома фактично до середини XIX ст. виступали як філії центральних контор, які функціонували у великих портах Європи» [406, с. 111]⁹⁸. В. Шевченко також звертає увагу на «історично сформовану схильність» греків до певних видів господарської діяльності, а саме торгівлі, судноплавства та банківських операцій [406, с. 111]⁹⁹.

Праці В. Шевченко, зокрема її монографія, ґрунтуються на значній джерельній базі. Зокрема дослідниця широко використовувала документи з Державного архіву Одеської області, багато з яких увела до наукового обігу. Незважаючи на розпорошеність джерел по різних фондах зберігання, різноманітність за походженням та нерівномірність за інформаційним потенціалом, вони у сукупності дозволили авторці цілком успішно реалізувати її наукове завдання. Значною допомогою у цьому стала наявність у зазначеному архівному сховищі фондів банківської контори Барабаша, банківського дому Ашкіназі та родини Родоканакі-Юр'євичів [410]¹⁰⁰.

Саме Родоканакі, чия підприємницька та банківська діяльність розглядає В. Шевченко, для нас є найбільш цікавими з огляду на тему дослідження. Авторка наводить багато цінних фактів, створює загальне уявлення про потужність торгового дому Родоканакі, про його контакти з

⁹⁷ Там само. – С. 111.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ *Її ж.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.); *Її ж.* Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти.

іншими банківськими та підприємницькими фірмами Російської імперії та світу, його внесок у розвиток економіки та соціальної інфраструктури Південної України [410, с. 57–59, 65–66, 81–82, 84, 87, 88, 89, 92 та ін.; 408, с. 90, 91, 92–93, 94]¹⁰¹. Історикиня побіжно згадує імена й інших греків-хіосців: Миколи Матвійовича та Матвія Миколайовича Маврогордато [409, с. 83, 109, 112]¹⁰², Дмитра Івановича Петрококкіно [409, с. 94]¹⁰³, Степана Івановича Раллі [409, с. 84]¹⁰⁴, представників родини Сінадіно [409, с. 9, 97, 98, 109]¹⁰⁵ та Скараманга [409, с. 81]¹⁰⁶.

В. Волониць, розглянувши у своїй кандидатській дисертації та циклі статей торгово-економічну та соціокультурну діяльність грецьких купців на українських теренах на прикладі трьох міст – Ніжина, Одеси та Маріуполя [477; 218; 220 та ін.]¹⁰⁷, дійшла висновку про існування трьох окремих моделей її організації: «Перша – автономна, з широким спектром комерційної діяльності. Друга модель – аристократична грецька купецька спільнота Одеси, яка розвивала на південних землях України міжконтинентальну морську торгівлю. Третя модель – маріупольське грецьке купецтво, яке знаходилося на периферії економічних пріоритетів» і було до певного часу ізольованою громадою[477]¹⁰⁸. На наш погляд, це твердження є

¹⁰¹ *Її жс.* Приватне банківське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – С. 57–59, 65–66, 81–82, 84, 87, 88, 89, 92 та ін.; *Її жс.* Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти. – С. 90, 91, 92–93, 94.

¹⁰² *Її жс.* Приватне банківське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – С. 83, 109, 112.

¹⁰³ Там само. – С. 94.

¹⁰⁴ Там само. – С. 84.

¹⁰⁵ Там само. – С. 79, 97, 98, 109.

¹⁰⁶ Там само. – С. 81.

¹⁰⁷ *Волониць В.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII – XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/174512> (20.01.2020); *Її жс.* Греки-купці в економічному розвитку українських земель XVII–XIX ст.: сучасні історіографічні підходи // Гілея. Наук. вісник. – Київ: Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 74. – С. 125–127; *Її жс.* Грецькі торгові дома в Одесі XIX століття // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 22–30 та ін.

¹⁰⁸ *Її жс.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII – XIX ст.).

доволі дискусійним. Зв'язок грецьких купецьких громад цих міст, як, до речі, і Києва, був досить щільним. Значна частина одеських (Серафіно, Оміро, Стамерови, Власопуло, Кумбарі, Аверіно та ін.) та київських (Рибальські, Лакерди, Крамалей та ін.) купців-греків наприкінці XVIII ст. переїхали з Ніжина. У другій половині XIX ст. одеські греки намагалися «завоювати» Київ (Толлі, Кумбарі, Азгуріди та ін.) [379; 395]¹⁰⁹. Важливу роль в економічному розвитку Маріуполя відігравали одеські Петрококкіно [462, с. 94]¹¹⁰ та таганрозькі Томазо [335, с. 13–15]¹¹¹, які були вихідцями саме з Хіосу. До того ж навряд чи можна називати одеську грецьку купецьку громаду «аристократичною»: до цього прошарку належали всього два-три десятка родин, а інші були власниками невеличких комерційних підприємств – аптек, кав'ярень, крамниць. І тим більш ніхто з них не мав дворянського походження: невеличка кількість, переважно хіосці та фанаріоти, належали до старовинної аристократії, але дворянство отримали лише в інших країнах – Великій Британії, Тоскані, Австро-Угорщині чи Російській імперії [477]¹¹².

Не можна не погодитися з тезою дослідниці, що «поширеною формою організації комерційної діяльності грецьких купців (в Одесі. – *В. Т.*) були торгові доми», які склалися з центрального офісу та багаточисельних філій та базувалися «на міцних родинних зв'язках» [477]¹¹³.

У центрі уваги В. Волониць опинилося кілька торгових домів, два з яких належали хіосцям – родинам Родоканакі та Раллі, побіжно згадуються також родина Севастопуло, Лука Скараманга та Микола Маврогордато. Факти, які наводяться історикинею, в цілому демонструють характер економічної

¹⁰⁹ Див.: *Томазов В.* Київський міський голова Іван Толлі та його родина: від міщан до дворян. – С. 471–481; *Томазов В., Томазова Н.* Українська актриса Єфросинія Зарницька з роду Азгуріди // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип. 22–23. – С. 130–136.

¹¹⁰ *Μπελοούσοβα Α.* *Op. cit.* – Σ. 94.

¹¹¹ *Проценко А.* Записки мариупольского краеведа. Строки, имена, находки. – Мариуполь: ПМЦ ОАО «МК «Азовсталь», 2000. – С. 13–15.

¹¹² *Волониць В.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII – XIX ст.).

¹¹³ Там само.

діяльності найбільших торгових фірм Одеси, але їхня переважна більшість уже неодноразово використовувалася науковцями [477; 220, с. 23–25, 27]¹¹⁴. Що стосується ідентифікації осіб із кола хіуської аристократії Одеси, то тут авторка припустилася певних помилок, що нерідко трапляється і у працях інших дослідників: Микола Матвійович Маврокордато (так у тексті), компаньйон Федора Родоканакі та його зять, помер 1893 року, тобто на шість років раніше Перикла Родоканакі. Звичайно, мова іде про сина Миколи Маврогордато та племінника Перикла Родоканакі – Матвія Миколайовича Маврогордато, який і ліквідував фірму в 1901 р. (див.: 3.1.2) [477, с. 24]¹¹⁵.

Імена греків-хіосців – Скараманга, Аверіно, Маврогордато, Родоканакі, Сканаві, Раллі – зустрічаються і в працях С. Новікової, яка досліджує морську торгівлю та судноплавство Надазовського регіону [483; 320; 317; 318; 316]¹¹⁶. Але згадки про них мають загальний характер і отримані вони переважно із праць попередників, тому для нашого дослідження мають вторинне значення.

Проблема судноплавства на Чорному та Азовському морях студіюється О. Шляховим [417; 416; 415; 414 та ін.]¹¹⁷. На сторінках його публікацій

¹¹⁴ Там само; *Її жс.* Грецькі торгові дома в Одесі ХІХ століття. – С. 23–25, 27.

¹¹⁵ *Її жс.* Грецькі торгові дома в Одесі ХІХ століття. – С. 24.

¹¹⁶ *Новікова С.* Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2005. – 19 с.; *Її жс.* Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі в Північному Приазов'ї (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 68–72; *Її жс.* Діяльність торгового дому Скараманга у Північному Приазов'ї (ХІХ ст.) // Актуальні проблеми науки та освіти: Матеріали ХІ підсумкової наук.-практич. конф. викладачів МДГУ. – Маріуполь: МДГУ, 2009. – С. 357–358; *Її жс.* Основные направления деятельности греческих торговых домов в Северном Приазовье в ХІХ в. // Гілея. Наук. вісник. – Київ: Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Спецвипуск. – С. 125–127; *Її жс.* Внесок греків у розвиток торгового судноплавства в Азовському морі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Схід. – 2005. – № 6 (72). – С. 90–92 та ін.

¹¹⁷ *Шляхов О.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – 366 с.; *Його жс.* Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–83; *Його жс.* Підприємці та підприємництво в торговельному флоті Півдня України напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 154–164; *Його жс.* Греки Російської імперії та їх роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному

можна знайти і деякі згадки про представників хіоських торгових домів, зокрема про кількість пароплавів, що їм належала. Наприклад, одеський купець Федір Родоканакі й таганрозький купець Дмитро Негропонтє мали по чотири парові судна [414, с. 266, 268]¹¹⁸. Визначаючи роль греків у судноплаванні, історик пише: «Заможні ж грецькі родини, вступивши до купецьких гільдій Російської імперії, активно вдавалися до підприємницької діяльності в цій царині. Маючи широкі міжнародні зв'язки, вони переважно займалися експортом зерна до Європи. Так, активну торгівлю в Північному Причорномор'ї проводив торговельний дім Скараманга, розташований у Ростові-на-Дону. ... Активною була й підприємницька діяльність одеських греків. Зокрема, у середині XIX ст. 20 грецьких торговельних фірм контролювали 46 % імпортно-експортних операцій, які здійснювалися через Одеську митницю. Перш за все, тут можна згадати родинні фірми одеських підприємців Раллі, Маразлі, Родоканакі, Аверіно» [414, с. 265–266]¹¹⁹. Автор, як і інші дослідники, підкреслює той факт, що «етнічні греки в Російській імперії мали певні привілеї щодо здійснення своїх комерційних операцій» [414, с. 266]¹²⁰. О. Шляхов поділяє твердження грецької історикині Е. Сіфнеу, що грекам «було легше, ніж підприємцям із Західної Європи, зрозуміти культурні та релігійні запити українців та росіян, зрештою інтегруватися до російського суспільства» [414, с. 266]¹²¹. Не можна не погодитися, що російський державний протекціонізм стосовно греків узагалі та купців зокрема значно посилював їхні стартові позиції. Ще А. Скальковський писав: «Жодному народові, навіть одноплемінному, не даровано було таких прав і

та Азовському морях (друга половина XIX – початок XX ст.) // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 265–274 та ін.

¹¹⁸ Його ж. Греки Російської імперії та їх роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 266, 268.

¹¹⁹ Там само. – С. 265–266.

¹²⁰ Там само. – С. 266.

¹²¹ Там само.

милостей, як грекам» [349, ч. 1, с. 273]¹²². Але хочемо звернути увагу, що греки-хіосці були надзвичайно успішними і в інших країнах, де вели свій бізнес: Османській імперії, Великій Британії, італійських державах, Австро-Угорщині, Франції, причому нерідко успішнішими за своїх російських родичів. Багато греків-хіосців, навіть тих, які отримали російське підданство та пов'язали своє життя з Російською імперією, ментально залишалися іноземцями, постійно мешкали за кордоном. А ті з хіосців, хто облаштувався у західноєвропейських країнах, отримали високий соціальний статус (звання, чини, титули), породичалися з місцевою аристократією та стали невід'ємною частиною еліти, і цьому не завадили ані різниця віросповідання, ані відмінність культурних традицій (більш детально див. розділ 3).

Окремі підрозділи у книзі С. Мошенського присвячені родинам Родоканакі [313, с. 300–304]¹²³ та Раллі [313, с. 304–310]¹²⁴. Обидва нариси є компілятивними, базуються на працях російських та закордонних (грецьких і британських) науковців. Архівні документи жодним чином не залучалися під час роботи. У праці чомусь цілком ігноруються дослідження вітчизняних істориків. До того ж автор припустився помилки (правда, не він єдиний), об'єднавши в одну особу одеського купця Федора Павловича Родоканаккі та петербурзького – Федора Пандійовича Родоканакі [313, с. 303]¹²⁵.

Представники цих двох родин стали героями і книги Т. Водотики «Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст.» [217]¹²⁶, опублікованої видавництвом «Фоліо» у рамках проєкту «Справжня історія». Авторка цікаво і доступно розповідає про діяльність хіосців на південних теренах України. Видання є популярним, розраховано на широку аудиторію,

¹²² Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2-х ч. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – С. 273.

¹²³ Мошенский С. Украина и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. – London: Xlibris, 2014. – С. 300–304.

¹²⁴ Там же. – С. 304–310.

¹²⁵ Там же. – С. 303.

¹²⁶ Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. – Харків: Фоліо, 2018. – 235 с.

має просвітницький характер, але й забезпечено посиланнями на джерела, що дозволяє, за бажання, ознайомитися з розвідками інших науковців [127, с. 91–111]¹²⁷.

Імена наших героїв – хіоських купців – завдяки їхній багатогранній діяльності часто фігурують і у дослідженнях, присвячених історії міст, де вони оселялися, зокрема архітектурі, благоустрою, громадському і культурному життю [245; 204; 404; 326; 214; 215; 174; 420; 308 та ін.]¹²⁸.

Окремо треба згадати сайт «Путешествуя историей. История архитектурных памятников, особняков, бывших имений и семей, ими владевших» («Мандруючи історією. Історія архітектурних пам'яток, особняків, колишніх маєтків та родин, що володіли ними»), де у рубриці, присвяченій Одесі, вміщено цікаву інформацію про історію дохідних будинків, резиденцій, дач, церков, громадських і благодійних установ, які

¹²⁷ Там само. – С. 91–111.

¹²⁸ Донцова Т. Молдаванка. Записки краєведа. – Одеса: Друк, 2001. – 324 с.; Богданович О. Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918). – Одеса: Астропринт, 2011. – 159 с.; Церковна В. Одеське грецьке благодійне товариство у другій половині XIX ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного ун-ту. Серія «Історичні науки». – Ізмаїл: РРВ ІДГУ, 2019. – Вип. 40. – С. 204–212; Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса: Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова, 1999. – Вип. 9. – С. 298–304; Вовчук Л. Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 121–126; Її ж. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наукові праці Чорноморського державного ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Історія». – Миколаїв: Чорноморський державний ун-т ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 229, том 241. – С. 46–53; Айсфельд О. Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса: Астропринт, 2011. – Вип. 10. – С. 89–90, 2014. – Вип. 13. – С. 40–53; Юрченко О. П.А. Маврогордато и Одесское императорское общество истории и древностей // Краткие сообщения Одесского археологического общества. 90 лет Национальной академии наук Украины. – Одеса: Фаворит, 2008. – С. 17–19; Моїсєєва Т. Одеське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: формування структури та засад діяльності (1887–1915 рр.) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. – Одеса: Одеський нац. політехнічний ун-т, 2008. – Вип. 14. Серія: історія. – С. 35–44 та ін.

споруджувалися на замовлення та коштом представників хіоської аристократії і сьогодні залишаються окрасою міста [591]¹²⁹.

Діяльність греків-хіосців, що оселилися на Півдні України, знайшла відображення також у розвідках російських істориків. Окремі аспекти банківської діяльності, зокрема братів Дмитра та Фемістокла Петрококкіно, висвітлені у працях С. Ільїна, С. Лебедева, П. Лизунова та ін. [260; 279; 284. Див.: 476, с. 21]¹³⁰.

Але більш детально необхідно зупинитися на праці Ф. Янніци «Греческий мир в конце 18 – начале 20 ст. по русским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков)» («Грецький світ наприкінці 18 – на початку 20 ст. за російськими джерелами (до питання дослідження самосвідомості греків)» [425]¹³¹. У передмові до книги мета дослідження визначається таким чином: «У роботі детально вивчаються дві основні теми: по-перше, уявлення росіян про Грецію в період османського ярма та після здобуття незалежності та, по-друге, діяльність грецької діаспори в Росії¹³²» [425, с. 6]¹³³. Нас, звичайно, цікавить саме друга частина книги, де розглядається історія двох потужних купецьких родин – Месаксуді (Керч) та Родоканакі (Одеса). Визначаючи високу самореалізацію греків Одеси, Ф. Янніци зазначає: підприємливість, здатність адаптуватися до нового, хай

¹²⁹ Путешествия историей. История архитектурных памятников, особняков, бывших имений и семей, ими владевших [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sergekot.com> (20.01.2020).

¹³⁰ *Ильин С.* Страховое дело в России (XIX – начало XX в.). – Москва: ЭКОН, 2001. – 198 с.; *Лебедев С.* Санкт-Петербургский международный коммерческий банк во второй половине XIX века: европейские и русские связи. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 526 с.; *Лизунов П.* Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.). – Санкт-Петербург: Рус.-балт. информ. центр «Блиц», 2004. – 576 с.; *Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б. Ананьич, М. Арефьева, С. Беляев и др.* – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2005. – 667 с. Див.: *Білоусова Л.* Династія грецьких купців Петрококкіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – С. 21.

¹³¹ *Янніци Ф.* Греческий мир в конце 18 – начале 20 ст. по русским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – Москва: [б. изд.], 2000. – 219 с.

¹³² Звичайно, під Росією розуміється територія колишньої Російської імперії.

¹³³ Там же. – С. 6.

навіть не завжди самого сприятливого середовища, виробилися у греків за довгі роки турецького поневолення. Що ж стосується Півдня Росії, то сприятливі умови господарської діяльності, створені в результаті покровительства російського уряду, дозволили у повній мірі розкрити та реалізувати потенціал «грецького характеру» [425, с. 168]¹³⁴. Досліджуючи історію родин Месаксуді та Родоканакі, авторка намагалася підходити до вивчення теми з позиції історичної просопографії, «поставивши у центр уваги ... історію конкретних людей та їхню повсякденну поведінку» [425, с. 24]¹³⁵. Начерк про Родоканакі ґрунтується на документах із родинного фонду, що зберігається в Державному архіві Одеської області та був ретельно опрацьований авторкою. Ф. Янніці зазначає, що ця архівна збірка складається з особистих документів представників родини – свідоцтв про народження, про смерть, заповітів, приватного листування, а також документів фірми – ділове листування, купчі, закладні, фінансові папери. Багато інформації дослідниця ввела до наукового обігу вперше [425, с. 31]¹³⁶.

Ф. Янніці досить детально викладає історію життя Федора Родоканакі, його родини та заснованого ним торгового дому [425, с. 177–193]¹³⁷. На конкретних цифрах, отриманих із щорічників «Государственная внешняя торговля в разных ее видах» («Державна зовнішня торгівля у різних її видах»), вона ілюструє карколомний успіх підприємства. Так, наприкінці 1819 р. обіг коштів компанії складав 125 150 руб., у 1820 р. збільшився у 2,8 раза та сягнув 348 002 руб. 75 коп., у 1821 р. – 425 977 руб., у 1823 р. – 433 362 руб., у 1824 р. – 645 625 руб. [425, с. 180]¹³⁸. «У 1827 р., – пише Ф. Янніці, – обіг фірми складав вже 1 144 296 рублів. На початку 1830-х рр. він стабілізувався на рівні 2,5 млн руб., а наприкінці цього десятиліття та у 1840-і рр. – збільшився у середньому у два рази, досягнув, наприклад, 5 681

¹³⁴ Там же. – С. 168.

¹³⁵ Там же. – С. 24.

¹³⁶ Там же. – С. 31.

¹³⁷ Там же. – С. 177–193.

¹³⁸ Там же. – С. 180.

689 руб. у 1838 р.» [425, с. 180]¹³⁹. Авторка також зазначає, що комерційні інтереси Родоканакі виходили за межі Одеси та простягалися на Євпаторію, Таганрог, Ростов-на-Дону, Дубоссари [425, с. 180]¹⁴⁰. Підбиваючи підсумки різнопланової діяльності Федора Родоканакі, історикиня робить важливий щодо національної самоідентифікації хіосців висновок: «... до кінця своїх днів Федір Павлович, який прожив понад 60 років у Росії, не забував Грецію та, зокрема, свій рідний острів. Коли з'являлася можливість та була необхідність, він завжди допомагав Греції, незалежно від того, якого роду була ця допомога: політична, як, наприклад, під час Критського повстання, або економічна, про що свідчить його заповіт» [425, с. 190]¹⁴¹.

На жаль, створюючи свій нарис про родину Родоканакі, авторка базувалася переважно на матеріалах уже згаданого родинного фонду, між тим багато цікавих не задіяних нею документів розпорошено по фондах Державного архіву Одеської області та інших архівосховищ, наприклад Російського державного історичного архіву.

Ще одна праця, яку необхідно обов'язково розглянути, це – «Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века» («Ділове життя на Півдні Росії в XIX – на початку XX століття») В. Морозана [309]¹⁴². Книга складається з двох частин – безпосередньо наративної та «відомостей про підприємців півдня Росії», в якій за абетковим принципом подаються біографічні довідки. Вони неоднорідні за наповненням та структурою, але дозволяють отримати певне уявлення про персональний склад комерційно-підприємницької еліти досліджуваного регіону [309, с. 449–575]¹⁴³. Тут можна знайти деяку інформацію і про греків-хіосців – Олександра Антоновича та Георгія Антоновича Аверіно (названі Авьєріно, Авверіно)

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ Там же. – С. 190.

¹⁴² Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2014. – 616 с.

¹⁴³ Там же. – С. 449–575.

[309, с. 450]¹⁴⁴, Костянтина Івановича та Миколу Костянтиновича Ксіда (названі Ксіді) [309, с. 518–519]¹⁴⁵, Костянтина Миколайовича, Матвія Стаматійовича та Федора Матвійовича Маврогордато (названі Маврокордато) [309, с. 523–524]¹⁴⁶, Дмитра Амвросійовича та Івана Авросійовича Негропонті [309, с. 529]¹⁴⁷, Євстратія Михайловича, Дмитра Івановича, Дмитра Михайловича, Михайла Дмитровича та Михайла Євстратійовича Петрококкіно [309, с. 537–538]¹⁴⁸, Олександра Михайловича, Івана Костянтиновича, Івана Степановича, Павла Івановича, Степана Івановича, Фому Степановича Раллі [309, с. 543–544]¹⁴⁹, Перикла Федоровича, Федора Павловича Родоканакі [309, с. 547–548]¹⁵⁰, Віктора Пантелійовича, Івана Пантелійовича, Пантелеймона Вікторовича, Пантелеймона Івановича, Панагія Георгійовича Сінадіно [309, с. 553–555]¹⁵¹, Олександра Олександровича Сканаві [309, с. 555–556]¹⁵², Євстратія Петровича, Івана Амвросійовича, Івана Петровича, Івана Еммануїловича, Луку Петровича, Пандія Петровича, Еммануїла Георгійовича Скараманга [309, с. 556–557]¹⁵³. Звичайно, що значна кількість купців хіоського походження, які облаштувалися та діяли у Північному Причорномор'ї та Надазов'ї, не потрапили до цього довідника. До того ж у біографічних статтях містяться лише поодинокі посилання на джерела.

Що стосується першої частини, то тут неодноразово згадуються греки-хіосці, але переважно у контексті їхньої економічної діяльності. Більш-менш детально висвітлюється історія найбільш досліджених родин – Родоканакі

¹⁴⁴ Там же. – С. 450.

¹⁴⁵ Там же. – С. 518–519.

¹⁴⁶ Там же. – С. 523–524.

¹⁴⁷ Там же. – С. 529.

¹⁴⁸ Там же. – С. 537–538.

¹⁴⁹ Там же. – С. 543–544.

¹⁵⁰ Там же. – С. 547–548.

¹⁵¹ Там же. – С. 553–555.

¹⁵² Там же. – С. 555–556.

¹⁵³ Там же. – С. 556–557.

[309, с. 51–57]¹⁵⁴ та Раллі [309, с. 168–171]¹⁵⁵. Але і тут посилання на джерела є поодинокими, тому інколи не зовсім зрозуміло, звідки автор черпає наведену інформацію.

Без сумніву, перевагою цієї праці є використання деяких документів із Російського державного історичного архіву, зокрема справ про отримання почесного громадянства. Окреслюючи джерельну базу свого дослідження, В. Морозан зазначає, що «втрачені були не тільки документи переважної частини банків та банківських домів, але й матеріали більшості контор і відділень Державного банку. Ще більш руйнівними минулі часи виявилися для паперів торгових домів, діловодча частина яких дійшла до нас у фрагментарному вигляді» [309, с. 8]¹⁵⁶. Автор працював із документами архівосховищ Миколаєва, Ростова-на-Дону, Кишинєва, Санкт-Петербурга. На жаль, він особисто не працював з документами Державного архіву Одеської області, які без перебільшення є найбільш інформативними для дослідження хіоської фінансової еліти Півдня України [309, с. 8]¹⁵⁷, і це, на наш погляд, значно збіднило аналізовану студію.

Ще однією вадою дослідження є надто стислий історіографічний нарис та свідоме чи несвідоме ігнорування розвідок українських істориків, багато з яких висвітлюють певні аспекти порушеної В. Морозаном наукової проблеми [309, с. 5–7]¹⁵⁸.

Хотілося б згадати статтю Т. Коневської, присвячену грекам Ростова-на-Дону, де неодноразово згадаються імена хіосців – представників родин Негропonte, Маврогордато, Скараманга – у контексті їхньої економічної та дипломатичної діяльності [461]¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Там же. – С. 51–57.

¹⁵⁵ Там же. – С. 168–171.

¹⁵⁶ Там же. – С. 8.

¹⁵⁷ Там же.

¹⁵⁸ Там же. – С. 5–7.

¹⁵⁹ *Κονέβσκαγια Τ.* Οι Έλληνες του Ροστόβ-στον-Ντον στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αιώνα // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΠΕ/ΕΙΕ, 2015. – Σ. 349–368.

Особі відомого археолога і колекціонера Петра Амвросійовича Маврогордато та долі його унікального зібрання старожитностей присвячена стаття співробітників Ермітажу О. Горської та М. Медведєвої [234]¹⁶⁰.

Праця американської історикині П. Герлігі сьогодні є вже класичною для всіх дослідників, що вивчають соціоекономічний розвиток Одеси [226]¹⁶¹. У книзі на фоні загального аналізу економічної ситуації в цьому портовому місці, що стало одним із найпотужніших торгових центрів світу, розглядається історія двох купецьких родів хіоського походження – Раллі [226, с. 97–99, 208, 249]¹⁶² та Родоканакі [226, с. 185, 249]¹⁶³.

Розповідаючи про Івана Степановича Раллі, засновника одеської родинної фірми, П. Герлігі зауважує: «Його колоритна кар'єра – типова для підприємливих грецьких купців, які сприяли організації одеської міжнародної торгівлі» [226, с. 97]¹⁶⁴. Дослідниця залучила важкодоступні для вітчизняних науковців документи з американських та французьких архівів, зокрема донесення Івана Раллі як консула Сполучених Штатів в Одесі. От як П. Герлігі характеризує виконання ним зазначених функцій та зміст його повідомлень: «Обов'язки консула Раллі виконував значною мірою компетентно упродовж всього терміну своєї служби. Його офіційні звіти у Вашингтон завжди були інформативні... Раллі повідомляв уряд про торговельні можливості для американських кораблів на Чорному морі й наголошував на прибутках від постачання американських товарів безпосередньо до Росії. У своїх оцінках він спирався на інформацію, що надходила з його контор у Ростові, Таганрозі та інших азовських міст, а також від його численних інформаторів на Заході» [226, с. 98]¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Горская О., Медведева М. Коллекция П.А. Маврогордато в отделе античного мира Эрмитажа: история поступления и проблемы атрибуции // Краткие сообщения Института археологии. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – Вып. 241. – С. 409–422.

¹⁶¹ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Переклад Ю. Олійника. – Київ: Критика, 1999. – 383 с.

¹⁶² Там само. – С. 97–99, 208, 249.

¹⁶³ Там само. – С. 185, 249.

¹⁶⁴ Там само. – С. 97.

¹⁶⁵ Там само. – С. 98.

Що ж стосується родини Родоканакі, то тут дослідниця припустилася багатьох помилок: Перикл Федорович Родоканакі був одружений; його мати походила з роду Галаті, а не Маврогордато; із представницею роду Маврогордато був одружений не Федір Павлович, а його племінник – Федір Пандійович Родоканакі; Петро Амвросійович Маврогордато належав до зовсім іншої гілки Маврогордато, тому був дуже віддаленим родичем дружини Родоканакі (див.: 3.2) [226, с. 249]¹⁶⁶.

Більш розлога інформація про родини Раллі та Родоканакі подається П. Герлігі у її статті «Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century» («Грецькі купці в Одесі у дев'ятнадцятому столітті»). Тут було виправлено і помилки, що потрапили до попередньої праці [437]¹⁶⁷. Але дослідниця так і не ознайомила з можливостями Державного архіву Одеської області. Так, вона зазначає, що, за її даними, «особисті записи» родин Родоканакі та Раллі не збереглися [437, р. 406]¹⁶⁸, що дійсно лише частково, бо родинний фонд Родоканакі існує.

Багато цінної інформації про представників родин Аверіно, Маврогордато та особливо Севастопуло вміщено у іншій статті історики ні [438]¹⁶⁹.

Стаття англійського історика В. Карідіса, написана з використанням документів одеського й лондонських архівів, також присвячена грекам-купцям Одеси наприкінці XVIII – початку XIX ст. і висвітлює економічну та політичну ситуацію, в якій розгорталася діяльність грецьких торгових домів, зокрема заснованих хіусцями [440]¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Там само. – С. 249.

¹⁶⁷ Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. 3/4, Part 1. – P. 399–420.

¹⁶⁸ Ibidem. – P. 406.

¹⁶⁹ Id. The Greek Community in Odessa, 1861–1917 // Journal of Modern Greek Studies. – October 1989. – Vol. 7, Number 2. – P. 235–252.

¹⁷⁰ Karidis V. Greek Mercantile Paroikia: Odessa, 1774–1829 // Balkan Society in the Age of Greek Independence / Ed. by R. Glogg. – London: Palgrave Macmillan, 1981. – P. 111–136.

Грецька присутність на південних землях України, зокрема греків-хіосців, залишається популярним напрямом студій грецьких науковців. Однією з перших книг такого ґатунку була праця Е. Павлідіса «Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων» («Еллінізм Росії та 33 роки Союзу греків Росії в Афінах»), яка побачила світ у 1953 р. [465]¹⁷¹. Книга має популярний характер, відомості подаються без посилання на джерела. У невеличкому розділі, присвяченому грекам Одеси, відтворюється історія існування грецьких громад міста та грецьких освітніх закладів, зокрема Родоканакіївського училища, неодноразово згадуються представники родини Родоканакі [465, σ. 161–190]¹⁷².

Життя одеської грецької громади, її внесок у різні сфери розвитку міста висвітлюється у книзі К. Папулідіса «Οι Έλληνες της Οδησσού» («Греки Одеси») [464]¹⁷³. Діючими особами цієї праці є також представники хіоських купецьких родин Маврогордато, Родоканакі, Раллі. Інформація переважно стосується їхньої меценатської та філантропічної діяльності на користь своїх одноплемінників [464, σ. 85, 180, 182, 191, 198, 291, 297, 299]¹⁷⁴.

Грецька діаспора Півдня Російської імперії є центром уваги іншого грецького вченого – В. Кардасіса. Його перу належить кілька книг [459; 458; 460]¹⁷⁵, які за змістом є аналогічними, але трохи відрізняються фактичним наповненням та формою викладу матеріалу. Книга «Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου» («Еллінізм Чорного моря»), 1998 року видання, є гарно ілюстрованим науково-популярним альбомом, присвяченим історії грецької діаспори чотирьох міст-портів Чорного та Азовського морів: Одеси,

¹⁷¹ Παυλίδης Ε. Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. – Αθήνα: Εκδόσεις του σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, 1953. – 480 σ.

¹⁷² Ibidem. – Σ. 161–190.

¹⁷³ Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησσού. – [Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α. ε., 1999]. – 394 σ.

¹⁷⁴ Ibidem. – Σ. 85, 180, 182, 191, 198, 291, 297, 299.

¹⁷⁵ Καρδάσης Β. Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 1998. – 269 σ.; Id. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία: 1775–1861. – Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998. – 365 σ.; Id. Ο του ελληνισμός Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσεις Alter-Ego ΜΜΕ Α.Ε., 2009. – 163 σ.

Таганрога, Ростова-на-Дону та Маріуполя [459]¹⁷⁶. У тексті праці немає посилань на джерела, і лише наприкінці подається бібліографія, в якій відсутні праці українських істориків [459, с. 265–266]¹⁷⁷. Архівні джерела автором взагалі не використовувалися. У книзі вміщено два нариси про хіоські купецькі родини Одеси – Родоканакі [459, с. 133–138]¹⁷⁸ та Раллі [459, с. 138–143]¹⁷⁹. Окремі згадки про купців-хіосців трапляються на сторінках про історію одеської грецької Свято-Троїцької церкви [459, с. 32]¹⁸⁰, Родоканакіївського дівочого училища [459, с. 106–112]¹⁸¹, Грецького благодійного товариства [459, с. 115–117]¹⁸². Деякі факти про Маврогордато та Севастопуло можна знайти у розділі «Інші родини» [459, с. 162–163]¹⁸³. Що ж стосується таганрозько-ростовських хіосців, то два невеличкі нариси присвячені родам Скараманга і Сканаві [459, с. 224–229]¹⁸⁴ та Матвію Стаматійовичу Маврогордато [459, с. 229–230]¹⁸⁵. Книга 2009 р. [460]¹⁸⁶ є перевиданням попередньої.

Ще одна праця В. Кардасіса – «Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία: 1775–1861» («Греки на Півдні Росії: 1775–1861») [458]¹⁸⁷ – підготовлена як історична монографія та має необхідний науковий апарат, зокрема посилання, солідну бібліографію, іменний і географічний покажчики та додатки, зокрема діаграми й таблиці. Але щодо змісту вона практично ідентична вже розглянутим студіям. У книзі вміщено розділ, що висвітлює історію торгових домів досліджуваного регіону, у тому числі хіоських [460,

¹⁷⁶ *Id.* Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 1998. – 269 σ.

¹⁷⁷ *Ibidem.* – Σ. 265–266.

¹⁷⁸ *Ibidem.* – Σ. 133–138.

¹⁷⁹ *Ibidem.* – Σ. 138–143.

¹⁸⁰ *Ibidem.* – Σ. 32.

¹⁸¹ *Ibidem.* – Σ. 106–112.

¹⁸² *Ibidem.* – Σ. 115–117.

¹⁸³ *Ibidem.* – Σ. 162–163.

¹⁸⁴ *Ibidem.* – Σ. 224–229.

¹⁸⁵ *Ibidem.* – Σ. 229–230.

¹⁸⁶ *Id.* Ο του ελληνισμός Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσεις Alter-Ego ΜΜΕ Α.Ε., 2009. – 163 σ.

¹⁸⁷ *Id.* Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία.

с. 195–236]¹⁸⁸. Джерельна база – це переважно праці інших дослідників. Українська історіографія не врахована, проте активно використовуються дослідження П. Герлігі. З архівних документів автор залучив лише одну справу з Державного архіву Одеської області – заповіт Федора Павловича Родоканакі [460, с. 325–334]¹⁸⁹.

У 2001 р. книга «Греки на Півдні Росії: 1775–1861» була видана англійською мовою [440]¹⁹⁰. Це видання більш доступно дослідникам через поширеність англійської мови серед науковців, про що зазначив і британський історик К. Клей, рецензуючи працю. Він зауважив, що все написане В. Кардасісом про «греків Чорного моря» буде новим для значної частини вчених через необізнаність із грецькою мовою. К. Клей назвав студію «традиційною соціально-економічною історією в найкращому вигляді», а також звернув увагу на важливість порушеної теми, оскільки грецькі купці, зокрема хіосці, були ключовими посередниками, що пов'язували «хліборобські райони Півдня України із Заходом» та впливали на загальноєвропейські економічні процеси, в тому числі у Великій Британії [432]¹⁹¹. Грецька історикиня Дж. Харлафті так визначила основний зміст праці: «Книга обертається навколо двох осей: по-перше, розвитку грецької громади на Півдні Росії, який відбувався поряд з експоненціальним, експортним ростом торгівлі зерном; і, по-друге, виникнення грецьких торгових домів і консолідації створених греками торгових мереж, які пов'язували Схід і Захід як суходолом, так і морем» [435]¹⁹².

¹⁸⁸ Ibidem. – С. 195–236.

¹⁸⁹ Ibidem. – С. 325–334.

¹⁹⁰ Kardasis V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: the Greeks in Southern Russia, 1775–1861*. – Lanham, MD and Oxford: Lexington Books, 2001. – XXIV, 243 p.

¹⁹¹ Clay C. Vassilis Kardasis, *Diaspora Merchants in the Black Sea: the Greeks in Southern Russia, 1775–1861* (Lanham, Md.: Lexington Books, 2001. Pp. XXIV + 243. Tabs. Figs. \$60) // *The Economic History Review*. – Aug., 2002. – Vol. 55, No. 3. – P. 575–576.

¹⁹² Harlaftis G. Vassilis Kardasis. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861*. Lanham, MD and Oxford: Lexington Books of Rowman and Littlefield Publications [www.rowmanlittlefield.com]. 2001. XXIV + 242 pp., tables, figures, chapter notes, appendices, bibliography, index. US \$60, £46, cloth; ISBN 0-7391-0245-1 // *International Journal of Maritime History*. – December 2001. – Volume 13, Issue 2. – P. 310.

Проблеми морської торгівлі, важливими учасниками якої були і греки-хіосці, висвітлюються і у низці праць грецьких дослідниць Дж. Харлафті та Е. Сіфнеу [434; 471; 468; 467; 453]¹⁹³. Центр уваги в них сфокусований на обігу товарів та капіталів, динаміці торгово-фінансових операцій, кон'юнктурі ринків, розвитку пароплавства тощо. Це студії з економічної історії, де діють фірми та підприємства, а не окремі особистості. Але деяка інформація може бути використана і для просопографічного дослідження з метою визначення соціального статусу власника торгового дому, рівня його доходів, ділових зв'язків.

Важливу для нашого дослідження тезу у своїй статті висунула Е. Сіфнеу – про «космополітизм» грецької торгової діаспори, який став інструментом її блискучої самореалізації, відіграв ключову роль у міжнародній торгівлі та став провідником змін в урбаністичному та суспільному розвитку середземноморських міст. Як приклад вона розглядає греків-купців Одеси та їхній внесок у процвітання міста [452]¹⁹⁴.

Таким чином, просопографічні студії у вітчизняній історичній науці стають надзвичайно популярними, особливо для створення колективних портретів певних соціальних спільнот, пов'язаних між собою родинними, професійними, релігійними, національними факторами. Що стосується греків-хіосців, що свого часу облаштувалися на південних землях України, то просопографічне дослідження цієї етносоціальної спільноти ще тільки розпочинається. Поодинокі праці як вітчизняних (В. Томазов, Л. Білоусова),

¹⁹³ Harlaftis G. Greek Shipowners and Greece, 1945–1975. From Separate Development to Mutual Interdependence. – London, Athlone Press, 1993. – 264 p.; Харлафті Тζ. Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας. 19ος – 20ος αι. – Αθήνα: Νεφέλη, 2001. – 714 σ.; Σιφναίου Ε., Харлафті Тζ. Το Ταϊράνιο των Ελλήνων: Ελληνική επιχειρηματικότητα στην παραμεθόριο του διεθνούς εμπορίου // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΠΕ/ΕΙΕ, 2015. – Σ. 57–154; Σιφναίου Ε. Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης. – Αθήνα: ΠΕ/ΕΙΕ, 2009. – 565 σ.; Sifneos E. Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities. – Leiden-Boston: Brill, 2018. – 286 p., etc.

¹⁹⁴ Sifneos E. “Cosmopolitanism” as a Feature of the Greek Commercial Diaspora // History and Anthropology. – March 2005. – Vol. 16, No. 1. – P. 97–111.

так і закордонних науковців (К. Авгітідіс, О. Селеку) лише створили певні підмурки для подальших розвідок.

Численні згадки про греків-хіосців у контексті економічного, соціального і культурного розвитку краю трапляються як у працях радянських істориків, так і в сучасній українській та зарубіжній історичній літературі. Однак, як правило, вони мають епізодичний характер.

Необхідно зазначити, що праці закордонних істориків, які розглядають діяльність греків-хіосців та їхніх торгових домів, мають специфічну джерельну базу – більшість із них недостатньо використовують інформаційний потенціал українських та російських архівів.

Тому подальше дослідження означеної етносоціальної групи, що відіграла визначну роль у різних сферах життя південних міст-портів, економіці регіону, імперії та світу, залишається надзвичайно важливим.

1.2. Джерельна база дослідження

Під час здійснення просопографічної розвідки необхідно насамперед визначити джерельну базу, потрібну для опрацювання. Саме успішне розв'язання цієї початкової проблеми дослідження забезпечує позитивний результат у цілому. Між тим просопографічні джерела є надзвичайно різноманітними й охоплюють практично всі свідчення, що містять інформацію про людину.

Сьогодні не існує усталеної класифікації просопографічних джерел, оскільки теоретичні розробки у цій галузі історичної науки є поодинокими. Проте українська історикиня І. Старовойтенко запропонувала такий поділ джерел [357, с. 60–64]¹⁹⁵:

1. *«Офіційні документи та папери конкретних осіб»*, під якими розуміються атестати, свідоцтва, паспорти, посвідчення, тобто такі, в яких

¹⁹⁵ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Число 13. – С. 60–64.

фіксуються дата та місце народження, освіта, рівень успішності у навчальних закладах тощо;

2. *«Довідково-статистичні документи зі списками осіб»*, які містять біографічні відомості, а інколи навіть особистісні характеристики;

3. *«Генеалогічні джерела»* – родовідні дерева, родоводи (імовірно, маються на увазі родовідні розписи, оскільки родовідне дерево це теж родовід. – В. Т.), родовідні легенди;

4. *«Судово-слідчі справи»*, зокрема протоколи допитів, вирoki, донесення тощо;

5. *«Джерела особового походження»*, які є базовими для створення просопографічного портрета:

а) *автобіографічні матеріали*;

б) *приятельське та родинне листування*;

в) *мемуари*;

6. *«Фотографії, що відтворюють зовнішній вигляд особи, її родинне та приятельське оточення»*;

7. *Зразки почерку*;

8. *«Наукові та художні твори відомих учених і митців як форма самовираження особистості»*.

Близькою до цієї є класифікація, запропонована І. Старовойтенко у співавторстві з Н. Миронець. Щоправда, авторки застерігають, що їхня класифікація стосується просопографічних студій, об'єктом яких є «персоналії нової та новітньої історії». Але тут чомусь вже не згадуються генеалогічні джерела, хоча без них складно уявити адекватний просопографічний портрет. Серед «джерел особового походження»

фігурують маргіналиї, що, на наш погляд, цілком правильно. До фотографій додаються ще кінодокументи, що теж цілком доречно [513, с. 429–430]¹⁹⁶.

Ми вітаємо цю спробу наших колег, але маємо певні зауваження. Видається, що групування джерел у них відбувається за різними критеріями. Так, некоректним є формулювання «Офіційні документи та папери конкретних осіб», оскільки довідково-статистичні джерела та судово-слідчі справи теж є документами офіційного походження. До того ж судово-слідчі справи можуть бути і «паперами конкретних осіб».

Ще складніше з «генеалогічними джерелами», оскільки вони бувають як офіційного походження, так і приватного. Офіційного походження – це ті, що є результатом діяльності певних державних інституцій (у Російській імперії це Палата родовідних справ, пізніше Департамент Герольдії Урядуючого Сенату), а саме родовідні книги, дипломи на дворянство та почесне громадянство, перевірені родовідні таблиці тощо. А приватними є родовідні легенди, генеалогічні хроніки та літописці, власні дослідження представників роду та ін. При цьому родовідні дерева часто належать до візуальних, зображувальних джерел, а перекази про походження роду – до вербальних [Більш детально див.: 378, с. 171–211; 389]¹⁹⁷.

Зображувальними чи візуальними джерелами є кінофотодокументи. Не дуже зрозуміло, чому автори проігнорували інші зображувальні джерела – портрети (живописні, графічні, скульптурні).

Деякі категорії джерел, важливих для просопографічного дослідження, взагалі не потрапили до розглянутої класифікації, наприклад речові.

¹⁹⁶ Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська, В. Томазов, М. Дмитрієнко та ін. – Київ: Либідь, 2008. – С. 429–430.

¹⁹⁷ Більш детально див.: Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 171–211; Його ж. Родовідні дерева як речове та візуальне джерело // Речі та образи: матеріали конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ) / Упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, О. Ковалевська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. – С. 161–173.

Тому пропонуємо класичний для джерелознавства поділ просопографічних джерел:

1) *вербальні* (родинні перекази й легенди; спогади членів родини, друзів, колег та ін.);

2) *речові* (нагороди, реліквії, одяг, предмети побуту, надгробні пам'ятники тощо);

3) *візуальні* (перш за все – фотографії, відеозйомка, портрети);

3) *писемні*.

Серед останніх можна виокремити документи *офіційного походження* – метричні записи та свідоцтва, паспорти, атестати, дипломи, послужні списки, трудові книжки, медичні довідки, документи на майно тощо) – та *неофіційного (приватного)* – мемуари, щоденники, листування та ін.

Не всі джерела мають однакову інформативність та достовірність. Звичайно, писемні є більш різноманітними та змістовними. Серед них найдостовірнішими є документи офіційного походження, тобто ті, що утворилися в результаті роботи державних органів. Між тим листування, щоденники, мемуари, які можуть бути надзвичайно насиченими відомостями, є ненадійним джерелом, оскільки з'явилися у процесі діяльності певної особи та є суб'єктивними. Вони можуть містити перекручення та помилки і потребують критичного ставлення, перевірки, підтвердження іншими документами.

Робота з просопографічними джерелами потребує від дослідника, окрім джерелознавчого хисту, ще й значної обізнаності з принципами функціонування державної машини та адміністративно-територіальним поділом в різні історичні часи. До того ж треба пам'ятати, що на фондоутворення впливали і такі фактори, як соціальна стратифікація та релігійна належність.

Виходячи з особливостей нашого дослідження та специфіки збереження джерельної бази, під час роботи було використано передусім писемні архівні джерела офіційного походження, які можна поділити на три групи:

- *акти громадянського стану (метричні записи та свідоцтва про народження (хрещення), шлюб (вінчання) та смерть (відспівування));*

- *документи соціального характеру (справи про долучення до міщанства, купецтва, списки почесних громадян, справи про спадкове почесне громадянство та дворянство, родовідні книги, послужні списки, свідчення про членство у різних благодійних товариствах тощо);*

- *документи майнового характеру (купчі, дарчі, судові рішення, свідчення про оголошення капіталу, про фінансову спроможність тощо).*

Звичайно, окремі родинні комплекси, в яких поєднано документи різного походження, є найкращим варіантом для просопографічного дослідження. Про значення таких архівних зібрань пише відома грецька історикиня Е. Сіфнеу: «... архіви фізичних осіб або сімей, які жили деякий час або все своє життя в Росії, виступають дуже цікавим джерелом для дослідження історії грецької діаспори» [347, с. 126]¹⁹⁸. І далі: «Вивчення цих джерел висвітлює приватні риси економічного життя, взаємовпливи громадського та особистого життя і допомагає зрозуміти, яким чином приватне життя: сім'я, інтимні стосунки, зв'язок між поколіннями, релігійні переконання, моральні цінності підприємців, – впливало і часто визначало їхню економічну орієнтацію, вибір об'єктів інвестування і загальну тактику підприємницької діяльності» [347, с. 126]¹⁹⁹. У таких документальних колекціях зберігаються, як правило, не тільки офіційні документи, а й значний сегмент приватних – особисте листування, спогади, щоденники тощо, які є величезним скарбом для науковця.

Але, на жаль, це не наш випадок. Імовірно, більшість архівів хіоських родин та їхніх компаній була чи вивезена за кордон (як, до речі, архів родини

¹⁹⁸ Сіфнеу Е. Сімейні архіви і нові напрямки історико-економічних та історичних досліджень. – С. 126.

¹⁹⁹ Там само.

Сіфнеу), чи загинула під час бурхливих подій 1917–1921 рр. Усі дослідники, які тією чи іншою мірою займалися історією торгових домів Півдня України та купецьких родин, зокрема хіосців, зазначають величезну розпорошеність необхідних документів не тільки по різних фондах архівів, але й по архівосховищах різних міст (Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь) та країн (Росія – Санкт-Петербург, Ростов-на-Дону, Молдова – Кишинів), та відсутність цілісних документальних комплексів родинного чи бізнесового походження. Про це пишуть В. Морозан, В. Томазов, П. Герлігі, В. Шевченко та ін. [309, с. 7–8; 470, с. 24; 437, р. 406; 410, с. 13–14]²⁰⁰.

Родинних фондів хіоської аристократії на теренах колишньої Російської імперії, справді, не збереглося, за винятком єдиного – фонду Родоканакі-Юр'євичів (Державний архів Одеської області)²⁰¹. Він складається на сьогодні з 124-х справ, що датуються 1847–1920 рр. 21-ну справу, імовірно, втрачено, оскільки в описі зазначено, що справи під номерами 15, 24, 27, 50–60, 67, 68, 69, 82, 114, 126 відсутні. Частина документів є машинописом, але більша частина – рукописна. Використано три мови: російська, грецька та французька. За своїм характером це переважно ділові папери: листування, боргові зобов'язання, нотаріальні акти, судові справи, купчі, закладні, орендні договори щодо різних маєтків і будинків, звіти управителів про доходи. Для нас найбільш інформативними, звичайно, є духовні заповіти, розподіл майна між членами родини, послужні списки та метричні свідоцтва, що висвітлюють біографічні факти, матеріальні можливості представників роду, родинні зв'язки та особливості родинних стосунків [68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 78; 79; 80; 81; 82]²⁰². Найбільш використовувалася

²⁰⁰ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – С. 7–8; Тоμάζοβ В. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. – Σ. 24; Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century. – Р. 406; Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – почток XX ст.). – С. 13–14.

²⁰¹ Держархів Одеської обл., ф. 188. Родоканакі-Юр'євичі.

²⁰² Там само, спр. 1, 7 арк.; 4, 8 арк.; 5, 22 арк.; 6, 7 арк.; 7, 3 арк.; 8, 36 арк.; 11, 31 арк.; 13, 37 арк.; 14, 6 арк.; 20, 29 арк.; 22, 12 арк.; 25, 36 арк.; 80, 18 арк.; 127, 8 арк.

дослідниками справа № 4 – духовний заповіт Федора Родоканакі [458, с. 211; 425, с. 177–179 та ін.]²⁰³, який є надзвичайно змістовним та віддзеркалює ментальність цієї непересічної особистості.

В. Волониць у своїй праці зазначає, що для дослідження роду Раллі вона залучала документи з особового фонду Миколи Олександровича Язикова, одруженого з Марією Степанівною Раллі [477]²⁰⁴, що також зберігається в Державному архіві Одеської області.

Що стосується інших архівних документів для відтворення життя та діяльності греків-хіосців, то необхідно зупинитися на кількох оглядах, підготовлених різними фахівцями.

Так, відома українська історикиня та архівістка Л. Левченко у своїй статті «Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження» розглядає документальні комплекси, які можуть бути у пригоді науковцям, що вивчають економічну історію означеного регіону [282]²⁰⁵. Під Півднем України авторка розуміє терени сучасних Херсонської, Миколаївської, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької, частини Донецької областей та Автономної Республіки Крим, які у XIX ст. входили до складу трьох південних губерній Російської імперії – Катеринославської, Херсонської і Таврійської [282, с. 120]²⁰⁶. Вона звертає увагу на наявність особових фондів, серед яких називає і фонд Родоканакі-Юр'євичів [282, с. 125]²⁰⁷, а також пропонує працювати з фондами управлінь новоросійського і бессарабського генерал-губернатора і тимчасового одеського генерал-губернатора, канцелярій таврійського генерал-

²⁰³ Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία: 1775–1861. – Σ. 211; Янищи Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – С. 177–179 та ін.

²⁰⁴ Волониць В. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII – XIX ст.).

²⁰⁵ Левченко Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження // Наукові праці: історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Миколаїв: Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія, 2006. – Т. 6, вип. 49. – С. 119–127.

²⁰⁶ Там само. – С. 120.

²⁰⁷ Там само. – С. 125.

губернатора, херсонського генерал-губернатора, катеринославського генерал-губернатора, одеського градоначальника, миколаївського військового губернатора, миколаївського градоначальника, міських дум, магістратів, ратуш, поліційних управлінь, банків, комерційних навчальних закладів [282, с. 120–125]²⁰⁸.

Л. Білоусова, знана вітчизняна архівістка та елліністка, стисло визначила інформаційний потенціал основних фондів Державного архіву Одеської області. Це – *Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора* (містить звіти, докладні записки губернаторів і градоначальників про стан судноплавства в Чорному та Азовському морях; відомості про торгові операції грецьких купців; матеріали про заснування Грецького комерційного училища та Грецького благодійного товариства, діяльність іноземних консулів в Одесі; звіти, рапорти та донесення про комітети допомоги грекам, етеристський рух, відправку хліба голодуючим критянам та ін.); *Канцелярія Одеського градоначальника* (звернення і дозволи на відкриття підприємств і торгових компаній; документи про ділову неблагонадійність; паспорти й гарантійні листи для виїзду за кордон; матеріали Першого всеросійського перепису населення); *Одеський міський магістрат* (документи економічного характеру – комерційні та оцінкові свідчення, купчі, закладні, позичальні листи, скарги, списки міщан та купців); *Одеська міська дума та управа* (долучення до міщанства та купецтва; прийняття російського підданства; щорічні звіти про купецький капітал, відкриття торгових фірм; списки почесних громадян; відомості про участь у міському управлінні); *Попечительський комітет про іноземних поселян Південного краю* та *Одеська контора іноземних поселян Південного краю* (списки землевласників); *Херсонська духовна консисторія* (метричні записи грецької Свято-Троїцької церкви та інших церков, парафіянами яких були греки); *Грецьке благодійне товариство*, серед засновників та активних

²⁰⁸ Там само. – С. 120–125.

членів якого були найвпливовіші грецькі купці, а також фонди нотаріусів та навчальних закладів, зокрема *Родоканакіївського дівочого училища* [194]²⁰⁹.

Близькою за змістом є розвідка, підготовлена Г. Тіщенко, в якій вона рекомендує, окрім фондів Державного архіву Одеської області, звертатися до документів Державних архівів Херсонської (фонди Канцелярії херсонського губернатора, Херсонського губернського правління, Херсонської міської управа, Херсонської губернської та повітової земської управи) і Миколаївської (фонди Канцелярії миколаївського градоначальника, Миколаївського міського статистичного комітету, Миколаївського комерційного порту, митниць та окремих підприємств) областей [376]²¹⁰.

Американська історикиня П. Герлігі, яка займалася, зокрема, історією хіоських торгових домів та їхніх власників на південних обширах України, пише, що за допомогою газет, альманахів, урядових звітів, консульських донесень, університетських документів, генеалогічних таблиць і міських довідників можна реконструювати їхню діяльність та досягнення [437, р. 406]²¹¹.

Саме таким шляхом вимушені були рухатися і ми, створюючи просопографічний портрет досліджуваної етносоціальної спільноти.

Одним із найважливіших для нашого дослідження джерел є *метричні записи*, тобто *акти громадянського стану* [182; 183; 254; 250; 283, с.84–116; 289; 329, с. 24–31; 341; 351; 378, с. 176–182]²¹², які, на жаль, рідко

²⁰⁹ Белоусова Л. История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области. – С. 38–47.

²¹⁰ Тіщенко Г. Архівні джерела з історії торгових домів Північного Причорномор'я (кінець XVII – поч. XX ст.). – С. 143–1145.

²¹¹ Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century. – Р. 406.

²¹² Антонов Д., Антонова И. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. – 1996. – № 4. – С. 15–28, № 5. – С. 26–39; Их же. Исторические описи метрических книг как исторический источник // Отечественные архивы. – 1998. – № 1. – С. 27–35; Зворський С. Метричні книги: історія їх ведення на теренах України та зберігання в державних архівах // Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. – Київ: [б. в.], 2009. – Т. 1. – С. 7–19; Елпатьевский А. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) // Актовое источниковедение. – Москва: Наука, 1979. – С. 55–84; Легун Ю. Генеалогія селян Подільської

використовуються істориками. Між тим, тільки метричний запис про народження, вінчання та відспівування містить достовірну інформацію про основні віхи життя людини. Всі інші згадки у різноманітних документах треба обов'язково перевіряти, оскільки вони можуть виявитися хибними [195]²¹³.

Перші метричні книги на українських теренах датуються кінцем XVI ст. У Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель, церковний облік православного населення розпочався у 1702 р. згідно з наказом імператора Петра I «О подаче в Патриарший духовный приказ приходскими священниками еженедельных сведений о тех, кто родились и умерли» («Про подання до Патріаршого духовного приказу парафіяльними священниками щотижневих відомостей про тих, хто народився та помер»). У 1722 р. додаток до «Духовного регламенту» встановлював обов'язкове ведення метричних книг на всій території Російської імперії. У 1724 р. Синод розробив форму метричних книг, що складалися з трьох частин, до яких заносилися відомості про хрещення, вінчання та відспівування особи. Структура записів у метричних книгах складалася поступово. Тільки у 1806 р. з'явилися друковані бланки для ведення метричних книг, а

губернії: джерела. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – С. 84–116; *Лобко Н.* З історії запровадження метричних книг на українських землях // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – VIII–IX. – С. 159–164; *Петриченко М.* Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных: Методическое пособие. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2014. – С. 24–31; *Свищев П.* Документальные источники как доказательная база родословного исследования // Генеалогический вестник. – 2002. – Вып. 11. – С. 6–16; *Скочилас І.* Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії у другій половині XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: [б. в.], 2001. – Вип. 2. – С. 77–87; *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 176–182.

²¹³ Але і в метричних книгах нерідко трапляються свідомі чи несвідомі похибки. Більш детально див.: *Белусова Л.* Можно ли доверять метрическим книгам? О некоторых аспектах достоверности церковной документации // Генеалогія. – Київ: ВД «Антиквар», 2020. – Вип. III: Генеалогія: джерела та методи дослідження / Упоряд. В. Томазов (у друці).

остаточний формуляр та вимоги до метричних записів були затверджені у 1838 р. [514]²¹⁴

Класичний запис про хрещення дитини містить повну дату її народження та хрещення; місце мешкання, соціальний стан, чин, професію, прізвище, ім'я та по-батькові батька та ім'я та по-батькові матері (у православних прізвище матері зазвичай не вказується), віросповідання та законність шлюбу; місце мешкання, чин, соціальний стан, професію, імена, по-батькові та прізвище хрещених (восприємників); імена священника та причта, що здійснили таїнство, та помітку у випадку внесення виправлень чи видачі виписки.

Запис про вінчання сповіщає повну дату здійснення таїнства; місце мешкання, соціальний стан, імена, по-батькові та прізвища наречених із зазначенням кількості років, віросповідання та кількості шлюбів (для нареченої вказується ім'я батька, а у разі попереднього шлюбу – прізвище попереднього чоловіка); місце мешкання, соціальний стан, чин, професію, імена, по-батькові та прізвища поручителів (свідків); імена священника та причта, які здійснили таїнство, та помітку у випадку внесення виправлень, розірвання шлюбу чи видачі виписки.

Необхідно зазначити, що за законодавством Російської імперії розлучення православних відбувалося у крайніх випадках і перебувало у компетенції вищого керівного релігійного органу держави – Синоду.

Запис про відспівування містить такі відомості: повні дати смерті, відспівування та поховання; місце мешкання, соціальний стан, чин, ім'я, по-батькові та прізвище померлого (для дітей – зазначався батько чи мати, для жінок – статус чоловіка); причина смерті, вік померлого; імена священника та причту, які здійснили обряд відспівування, та місце поховання.

Як правило, у православних у записі про хрещення не вказувалося дівоче прізвище матері немовляти, тому наявність такого у пізніх метричних

²¹⁴ *Мордвінцев В., Томазов В.* Метричні книги // *Енциклопедія історії України* / Голова ред. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 627–629.

книгах грецьких церков є справжнім везінням для дослідника, оскільки ці відомості значно полегшують можливості збирання інформації родинного характеру. Аналогічна ситуація і з записами про повторні шлюби, де грецькі священники вказували не тільки прізвище жінки за першим чоловіком, а й її дівоче прізвище.

Метричні книги зберігалися безпосередньо у церквах, де відбувалося таїнство та здійснювався реєстраційний запис. Священники були повинні раз на рік робити копії з метричних книг та надсилати їх до консисторій – регіональних органів управління церковним життям православного населення. Парафіяльний примірник, як правило, складається з книг про хрещення, вінчання та відспівування одного приходу за один чи кілька років. Консисторський же примірник є грубезним томом та містить книги про хрещення, вінчання та відспівування за один рік, але всіх приходів протопопії (благочиння), повіту, міста чи навіть більшої адміністративної або церковно-адміністративної одиниці.

Сьогодні метричні книги зберігаються в державних центральних і обласних архівах. Більшість перших (парафіяльних) примірників міститься у фондах церков, а копій – у фондах консисторій. Але не всі архіви дотримуються такої системи збереження. Інколи метричні книги об'єднані у колекції, де опинилися обидва примірники. Нерідко має місце ситуація, коли метричні книги одного і того самого населеного пункту перебувають в архівах різних міст. Це, насамперед, пов'язано з адміністративно-територіальним поділом на області за радянських часів. Тоді частина метричних книг передавалася до новостворених обласних архівів. Причому в таких архівах може або повністю зберігатися комплект метричних книг, або лише невелика їхня кількість за десятиліття XIX – початок XX ст.

Метричні книги за змістом наведеної інформації є джерелом широкого соціального характеру. До них записувалися представники всіх верств суспільства – селяни, міщани, купці, дворяни тощо.

Греки-хіосці, що мешкали в Одесі, а також часто й ті, що облаштувалися в інших містах Південної України, були переважно парафіянами грецької Свято-Троїцької церкви. Метричні книги цього храму, які активно використовувалися нами під час роботи, зосереджені в Державному архіві Одеської області [54; 57; 59; 62; 64 та ін.]²¹⁵. Але вони не виділені в окремий фонд, а входять до фонду Херсонської духовної консисторії (ф. 37). До того ж більшість із них надійшла до архіву з консисторії, тому підшита до справ з метричними книгами інших церков. «Ці матеріали не виділені в межах фонду як окремий комплекс документів, а обліковані в різних описах. Це створює певну складність для дослідника, оскільки фонд включає понад 30 тис. справ», – зауважує Л. Білоусова [476, с. 31]²¹⁶. Окремі книги є дублікатами, тому що обидва примірники – парафіяльний і консисторський – опинилися в одному архіві.

Записи охоплюють період від 1799 р., часу заснування Свято-Троїцької церкви, до 1920 р., коли функції реєстрації громадянського стану за декретами радянської влади перейшли від церкви до цивільних установ. Утрати у цьому комплексі документів невеликі [196, с. 19]²¹⁷. Священники грецької церкви використовували у діловодстві російську мову. На жаль, при написанні багато грецьких прізвищ та імен спотворювалося, тому треба звертати на це увагу [196, с. 20]²¹⁸.

Інформаційний потенціал метричних книг дозволив не тільки точно встановити основні дати життя наших героїв, а й виявити раніше не відомих представників роду. Інколи тільки завдяки церковним записам удавалося

²¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 6, спр. 55, арк. 292 зв.–293; оп. 13, спр. 190, арк. 152 зв.–153; спр. 238, арк. 79 зв.–80; спр. 368, арк. 64 зв.–65; спр. 467, арк. 57 зв.–58 та ін.

²¹⁶ Білоусова Л. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – С. 31.

²¹⁷ *Ее же*. Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь: история в лицах // Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Удача», 2014. – Часть I: 1799–1831, 1836 / Авт.-сост. Л. Белоусова, С. Березин, Т. Волкова, В. Харковенко, Г. Малинова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, С. Герасимова. – Изд. 2-е, дополн. – С. 19.

²¹⁸ Там же. – С. 20.

визначити динаміку соціального стану одеських хіосців. Не можна не погодитися з Л. Білоусовою, що це ще й цікавий матеріал для розуміння адаптації греків, оскільки дозволяє простежити родинні зв'язки через шлюби, утворення кола «друзів і ділових партнерів» через інститути поручительства (свідки вінчання) та восприємництва (хрещені батьки) [196, с. 32]²¹⁹.

Унікальним проєктом стало видання іменного покажчика метричних книг Свято-Троїцької церкви, здійснене співробітниками Державного архіву Одеської області на чолі з Л. Білоусовою за підтримки Одеської філії Грецького фонду культури. Видання складається з семи книг (остання є доповненим перевиданням першої) [498, 499, 500, 501, 502, 503, 504]²²⁰. Покажчик не є копією метричних книг, в яких записи робилися за хронологічним принципом: натомість застосований абетковий принцип. Кожна позиція покажчика містить такі відомості: порядковий номер, прізвище, ім'я та по-батькові, подію (народження, оформлення шлюбу та смерть), дата події, стислі відомості про особу – соціальна належність, підданство, чин, вік тощо, відомості про батьків та подружжя, відомості про восприємників при хрещенні та поручителів при шлюбі, а починаючи з п'ятої книги – причину смерті та місце поховання, і обов'язково – шифр справи, звідки почерпнута наведена інформація. Наявність електронного варіанту видання дає можливість аналізу оприлюднених відомостей за різноманітними

²¹⁹ *Її жс.* Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – С. 32.

²²⁰ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Друк», 2000. – Часть I: 1800–1831 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 364 с.; Одесса: «Друк», 2002. – Часть II: 1834–1852 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 372 с.; Одесса: «Фотосинтетика», 2004. – Часть III: 1853–1874 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 237 с.; Одесса: «Фотосинтетика», 2005. – Часть IV: 1875–1891 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 332 с.; Одесса: «Чорномор'я», 2005. – Часть V: 1802, 1892–1906 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 320 с.; Одесса: «Чорномор'я», 2009. – Часть VI: 1907–1920 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, А. Бух. – 344 с.; Одесса: «Удача», 2014. – Часть I: 1799–1831, 1836 / Авт.-сост. Л. Белоусова, С. Березин, Т. Волкова, В. Харковенко, Г. Малинова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, С. Герасимова. – Изд. 2-е, дополн. – 552 с.

параметрами [592]²²¹. Наприклад, тотальний перегляд прізвищ усіх хіоських родин у покажчику демонструє, що в останнє десятиліття XIX ст. та на початку XX ст. їхня кількість на південних теренах України невпинно зменшувалася.

Близькими за змістом до метричних записів є *метричні свідоцтва*, які видавалися особам на їхнє прохання на підставі записів у метричній книзі. Такі документи додовалися до особової справи під час вступу до гімназій, ліцеїв, університетів, військових училищ, на службу, при клопотанні про отримання почесного громадянства та дворянства тощо. Саме такі метричні свідоцтва були використані нами для реконструкції біографій тих хіосців, що хрестилися у миколаївській грецькій Свято-Миколаївській та таганрозькій грецькій Царекостянтинівській церквах [97, л. 3; 157, л. 5–7; 138, л. 2–8 та ін.]²²².

Інше важливе джерело персональної інформації – *сповідальні відомості (розписи)* [283, с. 122–127; 290; 304; 329, с. 31–34; 378, с. 182–183]²²³ – акти обліку православного населення в Російській імперії з метою визначення їхньої релігійної благонадійності. Вони є безцінним джерелом для генеалогічних, просопографічних та демографічних досліджень. Сповідальні відомості містять інформацію про всіх мешканців певного населеного пункту, їхній вік, соціальний стан, склад родини й ступені споріднення. Сповідальні відомості з'явилися у Московській державі як засіб виявлення старообрядців. У 1690 р. новгородський митрополит Корнилій почав

²²¹ Див: Сайт Державного архіву Одеської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/PUBLIC/biblio/books/1889_adres_kalendar.djvu (14.01.2020).

²²² РГА ВМФ, ф. 432, оп. 5, д. 5528, л. 3; РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 5–7; оп. 39, д. 2854, арк. 2–8 та ін.

²²³ Легун Ю. Вказ. пр. – С. 122–127; Лобко Н. Сповідні відомості церков: інформаційний потенціал та особливості використання при реконструкції родоводів // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – XXIII. – С. 5–10; Миронов Б. Исповедальные росписи как источник численности и социальной структуры православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: «Наука», 1989. – Вып. XX. – С. 102–117; Петриченко М. Указ. соч. – С. 31–34; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 182–183.

вимагати від підлеглих священиків, щоб вони подавали йому відомості про парафіян, які були на сповіді та святому причасті під час Великого посту. У 1697 р. ця ініціатива була підтримана патріархом Адріаном та царем Петром I. Царські укази Петра I від 1716 та 1718 рр. зробили ведення сповідальних відомостей обов'язковим на території всієї Російської імперії. Вони склалися щорічно парафіяльними священиками та представляли собою три іменні списки: до першого вносилися ті, хто були на сповіді, до другого – ті, що не були, а до третього – розкольники. Сповідальні відомості надсилалися до Архієрейських будинків, де робилися екстракти з документів для відправки до Синоду. Указами 1737 та 1742 рр. форма відомостей була змінена та остаточно затверджена. Старовіри фіксувалися окремо, а все інше православне населення поділялося на сім соціальних груп, всередині яких існував розподіл за статтю. Ведення сповідальних розписів офіційно було припинено у 1917 р., але трапляються документи й більш пізнього часу. Нині сповідальні відомості зберігаються в державних обласних архівах та Центральному державному історичному архіві України у м. Києві переважно у фондах православних консисторій. На жаль, пізні сповідальні відомості – поодинокі явище у фондах архівів, оскільки згідно із розпорядженнями радянського архівного керівництва сповідальні відомості, створені після 1865 р., знищувалися як такі, що не мають історичної цінності.

Оскільки сповідальні відомості формувалися за парафіяльною приналежністю населення, вони можуть використовуватися для вивчення генеалогії усіх верств суспільства – селян, міщан, дворян, козаків тощо. У невеликому містечку чи селі до одного приходу належали як місцеві поміщики та пани, так і їхні підсусідки, посполиті, а потім і залежні селяни.

На жаль, сповідальні відомості одеської грецької Свято-Троїцької церкви нами виявлені не були.

Надзвичайно інформативними документами соціального характеру є справи про *спадкове почесне громадянство*. Із греків-хіосців, що пов'язали свою долю з Південною Україною, починаючи з 1832 р. спадкове почесне

громадянство було надано єйському купцю Костянтину Миколайовичу Маврогордато [138]²²⁴, одеському купцю Федору Матвійовичу Маврогордато [322, с. 100]²²⁵, одеському купцю Матвію Миколайовичу Маврогордато [152]²²⁶ та миколаївському купцю Амвросію Пантелеймоновичу Маврогордато [151]²²⁷, одеському купцю Федору Павловичу Родоканакі [146]²²⁸, одеському купцю Томазо (Фомі) Степановичу Раллі [144; 145]²²⁹, одеському купцю Івану Костянтиновичу Раллі [143]²³⁰, одеському купцю Івану Степановичу Раллі [142]²³¹, одеському купцю Миколі Костянтиновичу Ксіда [150]²³², таганрозькому купцю Івану Амвросійовичу Скараманга [154]²³³, таганрозькому купцю Луці Петровичу Скараманга [4445; 4446]²³⁴, бердянському купцю Степану Миколайовичу Каралі [137]²³⁵, одеському купцю Євстратію Скарлатовичу Севастопуло [147]²³⁶, одеському купцю Георгію Антоновичу Аверіно [134]²³⁷, таганрозькому купцю Олександрю Антоновичу Аверіно [135]²³⁸ та ін.

Верства почесних громадян була впроваджена для міського населення Російської імперії імператорським маніфестом від 10 квітня 1832 р. Це була найпривілейованіша категорія міського населення. На більш високих шаблях ієрархічної драбини знаходилися тільки дворяни (спадкові та особисті) та духівництво.

²²⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 2854, 54 л.

²²⁵ Одесса. 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления к столетию города. – С. 100.

²²⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 31066, 11 л.

²²⁷ Там же, д. 3106а, 14 л.

²²⁸ Там же, оп. 39, д. 4108, 7 л.

²²⁹ Там же, д. 4024, 8 л.; д. 4025, 3 л.

²³⁰ Там же, д. 4023, 37 л.

²³¹ Там же, д. 4022, 12 л.

²³² Там же, оп. 40, д. 2711, 11 л.

²³³ Там же, д. 4695, 18 л.

²³⁴ Там же, оп. 39, д. 4445, 2 л.; д. 4446, 16 л.

²³⁵ Там же, д. 1980, 14 л.

²³⁶ Там же, д. 4327, 26 л.

²³⁷ Там же, д. 10, л. 14 л.

²³⁸ Там же, д. 25, 60 л.

Почесні громадяни поділялися на спадкових, які мали право передавати цей статус своїм нащадкам, та особисте, тобто правами користалася тільки персона, котра отримала цей статус.

Почесне громадянство надавалося за певні заслуги перед державою, зокрема передбачалося, що представники купецтва можуть його отримати за таких умов: 1) пожалування звання комерції або мануфактур-радника; 2) нагородження одним з російських орденів; 3) перебування у першій гільдії купецтва упродовж 20 років поспіль; 4) придбання маєтків у західних губерніях із погашенням всіх боргів та позичок і вартістю не нижче 15 тисячі руб., а також з боргами, але вартістю не нижче 30 тисячі руб.; 5) вдови і діти купців, що належали до зазначених вище категорій, а також купецькі сини, які мали цивільні чини, але дворянства не отримали.

Почесне громадянство давало можливість за наявності міської нерухомості брати участь у виборах та обиратися на міські громадські посади, а також у разі припинення комерційної діяльності зберігати привілейоване становище – не сплачувати подушного окладу, не підлягати рекрутській повинності та тілесним покаранням.

Деякі категорії російських підданих мали право на спадкове почесне громадянство за правом народження, зокрема діти особистих дворян, обер-офіцерів, чиновників і духовних осіб недворянського походження, а також кавалерів орденів св. Анни та св. Станіслава.

Порядок долучення до почесного громадянства передбачав звернення з клопотанням на імператорське ім'я. Справу, до якої додавалися укази про надання чинів, грамоти Капітулу орденів, послужні списки та інші службові документи, а також акти про благонадійність та віросповідання претендента, засвідчені місцевим губернатором, надсилалися на розгляд у Департамент Герольдії Урядуючого Сенату. У випадку позитивного рішення спадковим почесним громадянам видавалися грамоти, а особистим – свідоцтва.

За звання треба було сплачувати податок. Приміром, купці повинні були перерахувати 60 руб. на богоугодні заклади, 240 руб. – у казначейство на

користь торговельних і промислових закладів і 300 руб. – за виготовлення грамоти.

Долучення греків-хіосців до верстви спадкових почесних громадян, як правило, здійснювалося кількома способами: отриманням звання комерції радника, перебуванням упродовж 10-ти років у першій купецькій гільдії чи 20-ти років у другій або купівлею маєтку в західних губерніях Російської імперії, оцінених не нижче, ніж у 30 тисяч руб., зі сплатою боргів, що рахуються за ними.

У випадку з хіосцями, які мешкали у містах, де існували градоначальства, справи про надання спадкового почесного громадянства готувалися канцелярією Управління градоначальника. Отримані з різних установ міста необхідні довідки разом із клопотаннями претендента та міського градоначальника надсилалися до Санкт-Петербурга, а на місцях залишалася лише переписка між різними міськими та столичними інституціями, але з неї можна отримати певну інформацію – прізвище, ім'я, по-батькові прохача, його вік, підданство, належність до купецької гільдії, підстави для отримання статусу, склад родини, свідчення про ділову репутацію. Багато таких документів було виявлено нами у фонді Канцелярії Управління одеського градоначальника (Державний архів Одеської області, ф. 2) [13; 5; 6 та ін.]²³⁹. Сама ж справа надходила на розгляд до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату (Российский государственный исторический архив, ф. 1343) та після винесення позитивного рішення і підписання імператором спрямовувалася назад для ознайомлення з результатом, а також здійснення необхідних бюрократичних процедур. За бажання новому спадковому почесному громадянину Герольдією виготовлялися відповідні грамоти, що засвідчували його статус. Саме ці матеріали, що відклалися у фонді Герольдії, є для нашого дослідження безцінними. Вони містять такі документи: виписки з метричних книг про хрещення та вінчання, зокрема

²³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1625, 3 арк.; оп. 1, спр. 331, 40 арк.; спр. 367, 10 арк. та ін.

здійснені у церквах Греції, свідоцтва міських дум та магістратів про прийняття російського підданства, про фінансову спроможність, релігійну благонадійність і належність до купецьких гільдій, про оголошення відповідного капіталу та право на торгівлю, інколи – послужні списки.

У фонді Одеської міської управи (Державний архів Одеської області, ф. 16) зберігся унікальний документ – «Журнал почетных граждан города Одессы» («Журнал почесних громадян міста Одеси»), який датується 1854–1897 рр. Упродовж чотирьох десятиліть у нього занотовувалися відомості про особу, яка отримала цей високий соціальний статус: прізвище, ім'я, по-батькові, вік, дата та номер рішення Герольдії, склад родини – дружина, діти, онуки із зазначенням віку на час внесення. Інформація постійно оновлювалася: дописувалися новонароджені представники родини, відзначалися факти смерті, зміни цивільного стану (заміжжя та одруження), отримання закордонних паспортів [38]²⁴⁰. Взагалі до журналу було внесено 304 сім'ї одеських почесних громадян, серед них – родини Євстратія Карловича Севастопуло, Івана Степановича Раллі, Федора Павловича Родоканакі, Івана Костянтиновича Раллі, Амвросія Маврогордато та ін.

Окрім представників князівського роду Маврокордато [155; 156; 157; 158]²⁴¹, кілька родин греків-хіосців клопоталися про отримання спадкового дворянства Російської імперії. Успіхом увінчалася справа Матвія Федоровича Маврогордато [126]²⁴², Перикла Федоровича Родоканакі [132]²⁴³ та Степана Івановича Раллі з родиною [128]²⁴⁴. Відмовлено у дворянстві за відсутністю підстав було Матвію Миколайовичу Маврогордато [131]²⁴⁵, Марку

²⁴⁰ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, 119 арк.

²⁴¹ РГИА, оп. 46, д. 520, 19 л.; д. 521, 3 л.; д. 522, 20 л; 523, 4 л.

²⁴² Там же, оп. 25, д. 15, 20 л.

²⁴³ Там же, оп. 36, д. 21168, 19 л.

²⁴⁴ Там же, оп. 28, д. 562, 98 л.

²⁴⁵ Там же, оп. 36, д. 14817, 17 л.

Євстратійовичу Севастопуло з родиною [130]²⁴⁶, братам Олександру та Дмитру Миколайовичам Сканаві [133]²⁴⁷.

Отримання дворянства фіксувалося в родовідних книгах, які є одним із найважливіших джерел для дослідження осіб дворянського походження [181; 508; 338; 378, с. 195–207]²⁴⁸. Процес оформлення дворянства в Російській імперії розпочався відповідно до «Жалованной грамоты на права, вольности и преимущества благородному русскому дворянству» («Жалуваної грамоти на права, свободи та переваги шляхетного російського дворянства»), виданої російською імператрицею Катериною II 21 квітня 1785 р. Цим документом регламентувався і сам процес доведення прав на дворянство, створювалися регіональні корпоративні об'єднання дворянства – губернські і повітові дворянські зібрання, основними функціями яких були збір і перевірка дворянських документів, упорядкування дворянських родоводів, облік дворянства і видача дворянських грамот.

До складу губернських дворянських зібрань входили губернський предводитель дворянства і депутати від повітового дворянства, які обиралися на три роки. Всі ухвали дворянські зібрання приймали більшістю у дві третини голосів.

Для підтвердження свого соціального статусу усі спадкові дворяни, що мали нерухомість у межах губернії, повинні були надіслати до дворянського зібрання докази, а саме: жалувані грамоти від царів, князів, королів, патенти на чини, універсали на землі та інше майно, а також родовід, який засвідчував, що прохач походить за прямою чоловічою лінією і від законних

²⁴⁶ ам же, оп. 29, д. 1763, 17 л.

²⁴⁷ Там же, оп. 36, д. 22892, 2 л.

²⁴⁸ *Анисимова И.* Обзор дворянских родословных книг, хранящихся в фонде Департамента Герольдии (РГИА, ф. 1343, оп. 51) // *Генеалогический вестник*. – 2001. – Вып. 4. – С. 62–69; *Думин С.* Списки дворянских родов Российской империи по губерниям: Библиографический указатель // *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. – 1995. – Вып. 3 (47). – С. 88–100; *Рикман В.* Дворянское законодательство Российской империи. – Москва: МП «Герольдия», 1992. – 118 с.; *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 195–207.

шлюбів від предків, що користуються на основі наданих документів правами на спадкове дворянство. Родовід засвідчувався предводителем дворянства і затверджувався духовною консисторією на підставі метричних книг.

У випадку переїзду дворянина на постійне місце проживання в іншу губернію він змушений був знову проходити процедуру доведення своїх дворянських прав у дворянському зібранні відповідної губернії.

Не одержували дворянства автоматично і діти дворян. Батьки мали підтвердити, що вони є дворянами відповідної губернії, а діти їх – народжені від законного шлюбу. Такий процес мав назву долучення до роду.

Особи, що отримали право на дворянство через набуті чини та отримані ордени, подавали до дворянського зібрання свої патенти, нагородні документи, виписки з імператорських наказів та послужні списки.

Щодо ведення родовідних документів, та згідно з «Жалованной грамотой» розподіл функцій був таким: повітові предводителі дворянства готували первісні списки по повітах, а губернські дворянські депутатські зібрання на чолі з губернським предводителем дворянства відповідали за складання родовідних книг.

Так, повітові предводителі дворянства формували так звані абеткові списки дворян повіту, що й стали основою для створення губернських родовідних книг. Один примірник списків залишався у повіті, інший – надсилався до губернського дворянського зібрання.

Ці списки і сьогодні можна знайти у фондах губернських дворянських депутатських зібрань, але інколи вони трапляються і в збірках документів інших установ чи, навіть, колекціях.

Абеткові списки містили відомості про сімейний, майновий та службовий стан дворянина. Інколи ці списки зберігають факти, що пізніше не потрапили до родовідних книг, тому особливо цінні для фахівців. Губернські дворянські депутатські зібрання повинні були щорічно надсилати до Департаменту Герольдії абеткові списки дворянських родів, затверджених протягом року у дворянстві Урядуючим Сенатом, та списки родів, до яких

впродовж цього часу були долучені окремі особи. Однак, як показує практика, це розпорядження не завжди і не всіма виконувалося.

Абеткові списки дворян, протоколи засідань, справи про дворянство, в яких містяться родоводи, дублікати документів-доказів, копії метричних свідоцтв, офіційні висновки державних установ, складали архіви губернських дворянських депутатських зібрань, котрі, після скасування їх більшовицькою владою, потрапили до архівів, де зберігаються у фондах дворянських депутатських зібрань. На жаль, фонди найбільш цікавих для нас Катеринославського і Херсонського дворянських депутатських зібрань, імовірно, втрачені.

Всі спадкові дворяни, що довели свої права і мали нерухомість у губернії, вносилися в губернські родовідні книги, які вводилися відповідно до тієї ж «Жалованной грамоты»: «... у всякій губернії скласти дворянську родовідну книгу, в яку вписати дворянство тієї губернії, щоб доставити кожному шляхетному дворянському роду тим вірний спосіб продовжувати свою гідність і назву спадково, у покоління, безупинно, непорушно і неущкоджено від батька до сина, онука, правнука і законного нащадка, поки Богу завгодно продовжити їх рід» [338, с. 51]²⁴⁹.

Губернські родовідні книги, ведення яких доручалося губернському предводителю дворянства разом з губернським дворянським зібранням, поділялися на шість частин:

1. У першу частину потрапляли роди дворянства жалованого або дійсного. Відповідно до тлумачення ст. 77 «Жалованной грамоты»: «Дійсне дворянство не інші є роди, як ті, котрі від нас самих та інших венценосних осіб у дворянську гідність дипломом, гербом і печаткою відзначені», а у поясненні до тієї ж статті: «Але щоб і тим родам виказати справедливість, котрі докази мають на дійсне дворянство до ста років, то дозволяємо й їм роди вносити у цю частину».

²⁴⁹ Рикман В. Указ. соч. – С. 51.

2. У другу частину вписувалися роди дворянства військового. Відповідно до тлумачення ст. 78 «Жалованной грамоты» під військовим розумілося дворянство, отримане по чинах на військовій службі.

3. У третю частину вносилися роди, котрі отримали дворянство на цивільній службі, а також ті, що отримали такі права через нагородження одним з російських орденів, які надають цю гідність.

4. У четверту частину потрапляли виключно іноземні роди. У тлумаченні ст. 80 «Жалованной грамоты» пояснювалося: «Іноземні роди не інші є, як ті, котрі у російське підданство вступили і про які згадано в указах 1695 року про поповнення розрядної родовідної книги, наказуючи, щоб такі царські, володарюючі, князівські та інші роди, що в'їхали, вносити в особливу частину родовідної книги».

5. У п'яту частину вносилися титулами відзначені роди. Треба підкреслити, що іноземні титуловані роди, гідність яких не була визнана в Російській імперії, потрапляли до інших частин родовідних книг.

6. У шосту частину вписували старовинні шляхетні дворянські роди. Тлумачення ст. 82 «Жалованной грамоты» пояснювало: «Старовинні шляхетні, не інші є, як ті роди, у котрих докази дворянської гідності за сто років і вище сходять; шляхетний ж їх початок вкритий невідомістю». Для внесення роду до шостої частини необхідно було нараховувати сто років його шляхетного існування на момент видання «Жалованной грамоты». Це пояснення зроблено окремим наказом від 6 листопада 1850 р., оскільки часто у цю частину намагалися потрапити роди, що нараховували сто років на момент доказу своїх прав на дворянство [338, с. 51–52]²⁵⁰.

Відповідно до ст. 89 «Жалованной грамоты» з родовідної книги, що зберігається в архіві губернського дворянського зібрання, робилося дві точні копії: одна — для губернського правління, а інша — для Сенату «для зберігання в Герольдії» [338, с. 51–52]²⁵¹. Нині перший примірник родовідних

²⁵⁰ Там же. — С. 51–52.

²⁵¹ Там же.

книг разом із численними матеріалами губернських дворянських депутатських зібрань зберігаються у вже згаданих вище відповідних фондах обласних архівів.

Що стосується другого примірника, то його присутність у фондах губернських правлінь скоріше випадковість, ніж правило. Або родовідні книги пізніше були вилучені з матеріалів губернських правлінь взагалі, або вони туди не надсилалися.

Третій примірник родовідних книг надходив до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату, який, починаючи з 1797 р., практично перебрав на себе права остаточного затвердження роду у дворянстві. Тому разом з родовідними книгами, абетковими списками дворян у Герольдії зосередилися також матеріали справ про дворянство всіх родів Російської імперії, в тому числі й родів козацько-старшинського походження. Нині всі матеріали архіву Герольдії зберігаються у фонді 1343 в Російському державному історичному архіві. Так, до опису 51-го цього фонду внесені всі родовідні книги та списки дворян, що були надіслані до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату та зберігалися в ньому. Кількість їх, на жаль, невелика (всього 778 справ), що свідчить про несумлінне виконання своїх обов'язків чиновниками губернських дворянських зібрань. У цьому фонді є також деякі абеткові списки дворян та списки долучених до роду.

Детальний огляд колекції родовідних книг Російського державного історичного архіву підготувала петербурзька дослідниця І. Анісімова, яка досліджувала їх зміст та форму [181, с. 62–67]²⁵². Під час аналізу цих документів, які склалися в губернських дворянських зібраннях усієї Російської імперії, вона прийшла до висновку, що «основна маса губерній після 1850–1860 рр. вже не надсилала родовідних книг» [181, с. 64]²⁵³.

Записи в родовідних книгах неоднорідні у плані інформативності. Якщо рід претендував на внесення до шостої частини родовідної книги, то запис

²⁵² Анисимова И. Указ. соч. – С. 62–67.

²⁵³ Там же. – С. 64.

може містити до кількох десятків осіб, що належать до п'яти-шести поколінь роду. У другій та третій частинах, як правило, записано одну родину, а інколи навіть взагалі одну особу, що отримала право на дворянство. Саме така ситуація спостерігається у випадку з греками-хіосцями.

Вони, як правило, домагалися дворянства через отримання відповідних чинів чи нагородження орденами. І те, і інше вони переважно набували шляхом служби за Відомством закладів імператриці Марії (почесні опікуни притулків), Міністерства освіти (почесні попечителі гімназій), Міністерства юстиції (мирові судді) та своєю широкою доброчинною діяльністю.

Для отримання спадкового дворянства претенденти мали надіслати до губернських дворянських зібрань докази, а саме: патенти на чини та ордени, послужні списки, а також документи, що засвідчували народження у законному шлюбі. У випадку наявності родини – документи про вінчання та законне народження дітей. Після позитивного розгляду в губернії *справи про дворянство* надсилалися до Департаменту Герольдії, який приймав остаточне рішення, яке візувалося імператором та надсилося на місце.

Справи про доведення прав на дворянство зберігаються у фонді Департаменту Герольдії. Принцип розміщення цих матеріалів такий: в описах 16–34 фонду 1343 за абеткою міститься перелік родових прізвищ дворян, які клопоталися про затвердження у дворянстві протягом 1813–1894 рр. В описах 35–36 за тим же принципом розміщено дворянські роди, що доводили свої права на дворянство протягом 1894–1917 рр. У додатковий опис 37 внесені роди, які через різні причини не потрапили до попередніх описів. Опис 37 складено за принципом надходження матеріалів, але він має алфавітний покажчик [378, с. 202]²⁵⁴.

Цінною частиною справ про дворянство є родовід, що, згідно з вимогами, повинен був надаватися разом із переконливими доказами кожним шукачем дворянської гідності. Переважна частина родоводів, що наводились

²⁵⁴ Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 202.

у справах про дворянство, складена у вигляді родовідних висхідних чоловічих таблиць або, що значно рідше, родовідного дерева. Трапляються родоводи, що мають характер низхідного, тому що у справі містяться докази глави роду та його нащадків. Нерідко зустрічаються також змішані родовідні таблиці, коли до родоводу вносилися сестри чи дочки прохача. Як правило чоловічі імена вписувались у коло, а жіночі – у чотирикутник. Відомості, які містяться у родовідних таблицях, є абсолютно достовірними, оскільки обов'язково підтверджувалися офіційними документами і ретельно перевірялися чиновниками Герольдії.

Родовідні таблиці неоднорідні в плані інформативності. Якщо рід претендував на внесення в шосту частину родовідної книги, то родовідна таблиця, котра наводиться у справі про дворянство, може включати до 5–6-и поколінь роду. До того ж у справі може викладатися родовідна легенда про походження роду, що містить відомості про родоначальника. Саме такі факти необхідно критично сприймати та осмислювати мету, яку переслідували прохачі, вносячи до свого родоводу ту чи іншу особу.

Довести старовинне походження було досить важко через вимогу подавати велику кількість документальних підтверджень. Тому деякі роди, що не мали необхідних паперів, зокрема і греки-хіосці, доводили дворянську гідність за власними чинами та орденами чи заслугами своїх найближчих предків – батька або діда. Відтак, вони потрапляли до другої або третьої частини родовідної книги. У цьому випадку родовід складається з 2–3-х поколінь або, навіть, одного. Такий саме рівень інформативності у справах, що порушувалися особами, які отримали право на дворянство за власні досягнення на державній службі.

Відомості, що зосереджені у справах про дворянство, як правило, значно ширше за факти, вміщені у родовідних книгах.

Коли справа про надання спадкового дворянства не вирішувалася традиційним шляхом, прохач мав право звертатися з клопотанням безпосередньо до імператора. Саме таким чином діяли кілька представників

роду Маврогордато, тому їхні справи опинилися у фонді «Канцелярии Е. И. В. по принятию прошений, на высочайшее имя приносимых» («Канцелярії Й. І. В. з отримання клопотань, які надсилаються на височайше ім'я»); Російський державний історичний архів, ф. 1412) [165; 166]²⁵⁵.

У фонді Департаменту Герольдії (Російський державний історичний архів, ф. 1343) зберігаються також *справи про герби* [160; 161]²⁵⁶, порушені кількома хіосцями, що отримали дворянство: Матвієм Федоровичем Маврогордато, Периклом Федоровичем Родоканакі та Степаном Івановичем Раллі. У справах знаходимо детальний опис герба та його зображення. Цікаво, що герби Родоканакі та Раллі ґрунтуються на давній родовій геральдиці, а герб Маврогордато є новоствореним.

Без сумніву, важливим джерелом є *послужні списки (формуляри)*, в яких відкладалася така інформація: прізвище, ім'я, по-батькові, точна дата народження, місце народження, соціальне походження та віросповідання, наявність нерухомості родової та придбаної, сімейний стан (якщо одружений – прізвище, ім'я, по-батькові дружини, дата та місце її народження, походження та віросповідання, нерухоме майно, якщо є діти – імена та дати народження дітей, для дорослих синів – де служать чи навчаються, для дочок – чи вийшли заміж, чи живуть при батьку), кар'єрне зростання (із зазначенням дати кожного призначення та нагородження), участь у військових операціях, перебування у відпустках та відставках, грошове утримання. Послужні списки військовиків зберігаються у фондах Російського державного воєнно-історичного архіву (Москва), військових моряків – Російського державного архіву Військово-Морського флоту (Санкт-Петербург), чиновників – Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург). Послужні списки чиновників, які служили у губернських установах на українських теренах, можуть зберігатися відповідно у фондах

²⁵⁵ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, 25 л.; д. 11, 8 л.

²⁵⁶ Там же, ф. 1343, оп. 49, спр. 1021, 15 л.; д. 1491, 4 л.

цих установ у вітчизняних архівах. Нами було широко використаний цей вид документів із різних архівних сховищ [93; 94 та ін.]²⁵⁷.

Серед документів соціального характеру необхідно зазначити *матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.* Згідно з «Положением о Первой всеобщей переписи населения Российской империи» («Положенням про Перший загальний перепис населення Російської імперії») перший екземпляр переписного листа після опрацювання знищувався, а другий передавався до місцевих органів Міністерства внутрішніх справ. У деяких губерніях вони частково вціліли, зокрема такі збереглися по м. Одесі Херсонської губернії, що дає можливість дослідникам отримати унікальну інформацію про ім'я, по-батькові та прізвище людини, її стать, ступінь споріднення з іншими представниками родини, вік, сімейний та соціальний стан, місце народження, приписки, проживання, віросповідання, рідну мову, рівень освіти, професію, майно тощо. Нами було використано переписні листи щодо кількох хіоських родин, які на 1897 р. продовжували жити в Одесі. Ці матеріали зберігаються у фонді Канцелярії одеського градоначальника (Державний архів Одеської області, ф. 2) [16; 17]²⁵⁸. Тут же відклалася *інформація про філантропічну діяльність* представників хіоських родин Одеси, зокрема Маврогордато, Севастопуло та ін. [14; 8 та ін.]²⁵⁹.

Благодійні справи хіосців зафіксовані також у документах Одеської міської управи (Державний архів Одеської області, ф. 16) та «Собственной Е. И. В. канцелярии по учреждениям императрицы Марии» («Власної Й. І. В. канцелярії щодо закладів імператриці Марії»; Російський державний історичний архів, ф. 759) [37; 114; 113]²⁶⁰.

Багато цінних документів соціального характеру з інформацією про наших героїв зберігається у фондах Одеської міської думи (Державний архів

²⁵⁷ РГА ВМФ, ф. 406, оп. 9, д. 2439, 16 л.; ф. 417, оп. 4, д. 3606, 12 л. та ін.

²⁵⁸ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 8, спр. 1221, 18 арк.; спр. 326, арк. 2–5.

²⁵⁹ Там само, оп. 4, спр. 5917, 24 арк.; оп. 1, спр. 653, 67 арк. та ін.

²⁶⁰ Там само, ф. 16, оп. 123, спр. 1457, 2 арк.; РГИА, ф. 759, оп. 66, д. 310, 15 л.; оп. 34, д. 770, 17 л.

Одеської області, ф. 4), Одеської міської управи (Державний архів Одеської області, ф. 16) та Одеського міського магістрату (Державний архів Одеської області, ф. 17). Серед них найважливіші – справи *про долучення до міщанства та купецтва*, де містяться відомості про главу родини – вік, походження, про склад родини, а інколи і «білети на проживання», в яких фіксували основні прикмети зовнішності [41, арк. 155–158 зв.; 30; 21; 34; 26; 29 та ін.]²⁶¹. На жаль, значна кількість справ кінця XVIII ст. втрачена, тому ми вимушені були інколи спиратися лише на їхню назву та датування.

Важливим джерелом інформації є *ревізські сказки (казки)* [265; 283, с. 159–180; 378, с. 184–188]²⁶². Вони фіксували персональний склад податного населення імперії. Ревізські казки з'явилися внаслідок зміни податкової політики – від подвірного обкладу до подушного. Треба зазначити, що дворяни, священники, чиновники не потрапляли до ревізських казок. Перша ревізія датується 1718–1727 рр., а остання 1856–1858 рр. Всього відбулося десять ревізій, при цьому часовий проміжок між ними був різний – від чотирьох-п'яти до п'ятнадцяти років. Першою ревізією, що торкнулася території України, була четверта ревізія 1781–1782 рр., але вона охоплювала тільки землі Східної України. На всю підросійську Україну було поширено дію лише п'ятої ревізії 1794–1795 рр. Треба акцентувати увагу, що нерідко зустрічаються так звані додаткові ревізії, які датуються різними роками.

Під час ревізій записи робилися за повітами окремо для кожної категорії податного населення і містили відомості про власника двора – ім'я, по батькові та прізвище, якщо таке вже існувало, соціальний стан, кількість років за минулим і нинішнім переписом, а також відомості про родичів, які мешкають з ним – синів (обов'язкове з віком за минулим і нинішнім

²⁶¹ Держархів Одеської обл., ф. 17, оп. 5, спр. 88, арк. 155–158 зв.; ф. 4, оп. 10, спр. 529, 19 арк.; оп. 1а, спр. 294, 10 арк.; оп. 17, спр. 126, 7 арк.; оп. 2, спр. 653, 14 арк.; оп. 8, спр. 847, 6 арк. та ін.

²⁶² Кабузан В. Народнонаселение России в XVIII–XIX в. (по материалам ревизий). – Москва: Издательство АН СССР, 1963. – 230 с.; Легун Ю. Вказ. пр. – С. 159–180; Петриченко М. Указ. соч. – С. 34–42; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 184–188.

переписом), дружину (іноді у ранніх переписах – з дівочим прізвищем), дочок, інколи братів з родинами, небожів, батьків тощо. У деяких ревізіях, зокрема, першій (1718–1727), другій (1743–1748) та шостій (1811), особи жіночої статі не фіксувалися. Записи нерідко супроводжувалися примітками про відсутність деяких осіб під час перепису – у рекрутах, у бігах, переселений та інше. Переважна частина ревізьких казок зберігається в обласних архівах у фондах губернських казенних палат і повітових казначейств чи об'єднані в колекції. Ревізькі казки міщан та купців також перебувають у фондах міських дум, які зосереджені у сховищах обласних архівів. Саме у цих фондах в Державному архіві Одеської області і пощастило виявити ревізькі казки із відомостями про греків-хіосців, які записувалися чи в одеські міщани, чи в місцеве купецтво [46 та ін.]²⁶³.

Серед документів Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (Державний архів Одеської області, ф. 1) відклався величезний *комплекс справ Одеської грецької допоміжної комісії при генерал-губернаторі новоросійському і бессарабському*. Тут відображено факти надання фінансової допомоги грекам-фанаріютам, які через приєднання бессарабських земель до Російської імперії воліли залишитися під її протекторатом. Окрім списків із зазначенням виділених із російської скарбниці сум для забезпечення їхніх потреб, у листуванні знаходимо безцінну інформацію про склад родин грецьких аристократів, зокрема про родини Маврокордато, Сканаві та споріднені з ними сім'ї [2, арк. 50–50 зв., 51–51 зв., 66–66 зв., 99–99 зв.; 3, арк. 56–56 зв. та ін.]²⁶⁴. У цьому ж фонді – *документи про діяльність іноземних консулів в Одесі*, зокрема тосканського Федора Павловича Родоканакі та американського Івана Степановича Раллі. З діяльністю заснованого у 1867 р. «Комітету з допомоги знедоленим критським родинам» були щільно пов'язані Федір Матвійович Маврогордато та Федір Павлович Родоканакі, а останній був ще й ключовою фігурою у

²⁶³ Держархів Одеської обл., ф. 32, оп. 1, спр. 383, 408 арк. та ін.

²⁶⁴ Там само, ф. 1, оп. 200, спр. 71, арк. 50–50 зв., 51–51 зв., 66–66 зв., 99–99 зв.; спр. 72, арк. 56–56 зв. та ін.

постачанні хлібу до повсталого Криту, про що також можна довідатися з матеріалів зазначеного архівного фонду [194, с. 39]²⁶⁵.

У фонді Грецького благодійного товариства (Державний архів Одеської області, ф. 765), біля витоків якого стояли греки-хіосці, зокрема Родоканакі та Маврогордато, зосереджено інформацію про їхні *благодійні справи на користь грецької громади Одеси* – будівництво церков, притулків, пожертви на підтримку зубожілих і німецьких одноплемянників [87, арк. 42–44; 89, арк. 33–34 зв.; 88, арк. 141 та ін.]²⁶⁶.

Для нашого просопографічного дослідження були надзвичайно важливими *особові справи персон, що навчалися у цивільних і військових середніх та вищих навчальних закладах Російської імперії*. Зокрема було залучено відомості із фондів Морського училища (Російський державний архів Воєнно-Морського флоту, ф. 432) [99, 96; 98]²⁶⁷ та Одеського реального училища св. Павла (Державний архів Одеської області, ф. 52) [67]²⁶⁸. Тут, як правило, містяться не тільки відомості про здобувача освіти (прізвище, ім'я, по-батькові, дата та місце народження, місце проживання, соціальне походження та віросповідання, фотографія), а також послужний список його батька.

Документи соціального характеру було виявлено й в інших фондах різних архівів. Це, наприклад, такі: *про отримання російського підданства та відмову від нього* – у фондах Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (Російський державний історичний архів, ф. 1284) [1174 118; 119]²⁶⁹.

З архівних документів *майнового характеру*, які ми використовували не стільки для висвітлення економічної діяльності купців хіоського походження,

²⁶⁵ Белоусова Л. История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области. – С. 39.

²⁶⁶ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 42–44; спр. 9, арк. 33–34 зв.; спр. 7, арк. 141 та ін.

²⁶⁷ РГА ВМФ, ф. 432, оп. 7, д. 2194, 14 л.; оп. 1, д. 4625, 8 л.; оп. 5, д. 8482, 4 л.

²⁶⁸ Держархів Одеської обл., ф. 52, оп. 2а, спр. 8, 5 арк.

²⁶⁹ РГИА, ф. 1284, картотека, Маврогордато Георгий Федосьевич; Маврогордато Константин; Севастопуло Константин та ін.

скільки для з'ясування їхнього соціального статусу, треба зазначити передусім відомості *про оголошення капіталу* при долученні до купецьких гільдій. Вони зберігаються у фондах Одеської міської думи (Державний архів Одеської області, ф. 4) та Одеського городского магістрату (Державний архів Одеської області, ф. 16) [18; 19; 20 та ін.]²⁷⁰. Аналогічні факти містяться у справах про отримання спадкового почесного громадянства (Російський державний історичний архів, ф. 1343).

Поодинокими, але надзвичайно важливими є матеріали *про відкриття торгових домів* [4; 7]²⁷¹. Вони були виявлені у фондах Управління одеського градоначальника (Державний архів Одеської області, ф. 2). У них фіксувалися список компаньйонів, їхній грошовий внесок у загальний капітал фірми, принципи розподілу доходів, основний напрям діяльності підприємства.

Інформацію про родове та придбане нерухоме майно наших героїв, а саме міські будинки, дачі, маєтки та земельні ділянки, можна отримати з *послужних списків*, про які вже йшлося вище, а також згаданих *справ про спадкове дворянство та почесне громадянство*. Корисними виявилися також відомості про *позики, отримані у банках*, наприклад у Бессарабсько-Таврійському земельному банку (Державний архів Одеської області, ф. 305) [85]²⁷², *нотаріальні акти про продаж нерухомого майна*, зокрема будинків в Одесі (Державний архів Одеської області, ф. 35) [51; 50; 49; 48 та ін.]²⁷³, *судові справи*, що розбиралися, наприклад, в Одеському комерційному суді (Державний архів Одеської області, ф. 18) [45; 44; 42; 43 та ін.]²⁷⁴ та ін.

Офіційне походження має також інформація, що наводилися у спеціальних *довідкових виданнях*. Тут необхідно відзначити «Адрес-календарь Одесского градоначальства» («Адрес-календар Одеського

²⁷⁰ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 129, 569 арк.; спр. 428, 597 арк.; спр. 1254, 790 арк. та ін.

²⁷¹ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 237, 9 арк.; спр. 497, 8 арк.

²⁷² Там само, ф. 305, оп. 1, спр. 271, 11 арк.

²⁷³ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 28041, 9 арк.; спр. 27678, 20 арк.; спр. 27033, 12 арк.; спр. 25964, 12 арк. та ін.

²⁷⁴ Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 2490, 12 арк.; спр. 1353, 14 арк.; спр. 1220, 8 арк.; спр. 1253, 20 арк. та ін.

градоначальства»), «Адрес-календарь Херсонской губернии» («Адрес-календар Херсонської губернії»), «Вся Одесса. Адресная и справочная книга» («Вся Одеса. Адресна та довідкова книга»), в яких повідомляється про громадські посади греків-хіосців, їхню участь у діяльності наукових, мистецьких і філантропічних товариств [486; 487; 493; 494 та ін.]²⁷⁵.

Із матеріалів одеської *періодичної преси* було залучено некрологи, відомості про торговельну та філантропічну діяльність греків-хіосців [547–564; 565, с. 2; 567, с. 2; 568, с. 1; 569, с. 3]²⁷⁶.

Нами було використано також *друковані звіти різноманітних товариств*, членами яких були наші герої [526, с. 3–4; 527, с. 6–7, 12, 20; 528, с. 4; 529, с. 4; 530, с. 58]²⁷⁷. У таких виданнях висвітлюється персональний внесок окремих осіб у діяльність тих чи інших організацій.

Особливе місце у джерельній базі нашого дослідження посідають *мемуари, листи й літературні твори* [536; 533; 531; 532; 538; 541; 534; 535;

²⁷⁵ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год... // Родовое гнездо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm (25.03.2010); Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса: Типография штаба Одесского округа, 1900. – 638 с.; Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1910. – 1236 с.; Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1913. – 1403 с. та ін.

²⁷⁶ Одесский вестник. – 1836. – № 25; № 26; № 44; № 45; № 48; № 58; № 59; № 60; № 68; № 76; № 79; № 85; № 88; № 89; № 90; № 92; № 98; № 102; Одесский листок. – 1902. – № 283. – С. 2; Одесские новости. – 1902, 12 августа. – С. 2; 1912, 3/16 июля. – С. 1; 4/17 июля. – С. 3.

²⁷⁷ Отчет о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 г. – Одесса: Типография «Одесского листка», 1888. – С. 3–4; Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1893. – С. 6–7, 12, 20; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1901. – С. 4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1904. – С. 4; Отчет Правления Общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы. – Одесса: «Славянская» типография И. Хрисогелос, 1898. – С. 58.

543; 542]²⁷⁸. Це документи приватного походження, а тому є надзвичайно суб'єктивними. Проте вони значно прикрашають біографічні та просопографічні студії, оскільки нерідко містять яскраві характеристики персонажів, свідчення про їхні погляди та зацікавлення, описи певних життєвих перипетій.

Підсумовуючи вищезазначене, треба наголосити, що під час здійснення просопографічного дослідження необхідно залучати як найширше коло джерел – про походження особи, її соціальний статус, освіту, кар'єру, інтелектуальні зацікавлення, громадську діяльність, політичні погляди. Такі джерела можуть бути як писемні (офіційного та неофіційного походження), так і вербальні, речові та візуальні. Всі вони у комплексі за умови критичного підходу можуть стати у пригоді.

Нагадуємо, що зважаючи на надзвичайну розпорошеність по фондах архівосховищ різних міст і країн, практичну відсутність документальних комплексів окремих осіб, родин і торгових домів нами було використано насамперед писемні архівні джерела офіційного походження, які можна поділити на три групи:

²⁷⁸ Записки княгини Дашковой / Под ред. и с предисл. Н. Чечулина. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1907. – 384 с.; *Вяземский П.* Несколько слов о г. Гулянове и трудах его // *Вяземский П.* Полное собрание сочинений: в 12-и т. – Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1878. – Т. 1: Литературные критические и биографические очерки. – 8, 60, 355 с.; *Бутурлин М.* Записки: в 2-х т. – Москва: НП «Русская усадьба», НД «Любимая книга», 2006. – Т. 1. – 661 с.; *Вигель Ф.* Записки: в 2-х кн. – Москва: Захаров, 2003. – 1350 с.; *Игнатьев А.* 50 лет в строю: в 2-х т. – Петрозаводск: Карельское книжное издательство, 1964. – Т. 1. – 558, 1 с., Т. 2. – 430, 2 с.; *Тынянов Ю.* Малолетный Витушишников // *Тынянов Ю.* Кюхля. Рассказы. – Ленинград: Художественная литература, 1973 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/t/tytjanow_j_n/text_0060.shtml (20.07.2015); *Дерибас А.* Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса: Типография Акционерного южно-русского о-ва печатного дела, 1913. – 8, 379, 1 с.; *Его же.* Старая Одесса. Забытые страницы: Исторические очерки и воспоминания. – Київ: Мистецтво, 2004. – 415 с.; *Шляхов А.* Молодая Раневская. Это я, Фанечка... – Москва: «АСТ», 2016. – 316, 3 с.; *Чайковский И.* Воспоминания о пребывании П.И. Чайковского в Таганроге и Одессе // Чайковский. Жизнь и творчество русского композитора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tchaikovsky.ru/memuar195.html> (17.04.2018).

- акти громадянського стану (метричні записи та свідоцтва про народження (хрещення), шлюб (вінчання) та смерть (відспівування));

- документи соціального характеру (справи про долучення до міщанства, купецтва, списки почесних громадян, справи про спадкове почесне громадянство та дворянство, родовідні книги, послужні списки, свідчення про перебування у членстві різних благодійних товариств тощо);

- документи майнового характеру (купчі, дарчі, судові рішення, свідчення про оголошення капіталу, про фінансову спроможність тощо).

Разом із матеріалами періодичної преси, довідкових видань, друкованих звітів різноманітних товариств та мемуарами, листуванням, літературними творами вони дозволили, на наш погляд, створити яскравий портрет греків-хіоців як унікальної просопографічної групи.

1.3. Ключові поняття, основні теоретичні і методологічні підходи

Базисним для нашої праці є поняття *«просопографія»*, оскільки метою дослідження є створення просопографічного портрета кривноспорідненої етносоціальної спільноти. Сьогодні під просопографією (від грец. πρόσωπον – обличчя, особа та γράφω – пишу) більшість науковців розуміють спеціальну історичну дисципліну, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та іншого особистісного характеру, а саме: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне та етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини, – та, використовуючи їх, створює портрети окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями (споріднення, професія, соціальне чи етнічне походження, конфесійна належність тощо), для реконструкції минулого як історії людей [525, с. 40]²⁷⁹.

Відома українська дослідниця І. Старовойтенко зазначає: «Вона (просопографія. – В. Т.) передбачає вивчення подій минулого та їхніх

²⁷⁹ Томазов В. Просопографія // Енциклопедія історії України / Голова ред. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 40.

наслідків кризь людський чинник, вплив на їх перебіг певних особистостей, які завжди були основними фігурантами історії» [357, с. 50]²⁸⁰.

Витоки просопографії сягають XVI ст. та пов'язані з проблемою студіювання історії різних соціальних груп. Але розквіт дисципліни припадає на кінець XIX ст., коли вона широко використовується для відтворення історії стародавніх суспільств – Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, Стародавнього Єгипту, Візантійської імперії. Значний внесок в її становлення як наукової дисципліни зробили такі європейські науковці, як Е. Ріттерлінг, Т. Франке, Г. Альфреді, Д. Форні, Ж. Лоран та ін. Завдяки методам просопографії вчені створювали соціальний портрет або колективну біографію різних прошарків суспільства чи професійних угруповань [328, с. 8–9; 513, с. 424]²⁸¹.

Теоретичні підвалини дисципліни було закладено відомим французьким ученим, одним із засновників школи «Анналів» Л. Февром, який вважав основним завданням історика відтворення «живої історії», а її центральним персонажем – людину минулого з усіма притаманними їй особливостями. Саме школою «Анналів» був започаткований новий напрям досліджень – «нова сімейна історія», покликаний розглядати історію кожної особистості в контексті сучасного їй суспільства, її соціального та родинного походження [357, с. 52; 513, с. 424–425]²⁸².

Таким чином сформувалися два основні напрями розвитку просопографії: перший – дослідження соціальних, професійних,

²⁸⁰ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. – 2008. – № 4. – С. 50.

²⁸¹ Петрова М. Просопография как специальная историческая дисциплина на примере авторов Поздней Античности. Макробий Феодосий и Марциан Капелла. – Санкт-Петербург: Алетея, 2004. – С. 8–9; Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська, В. Томазов, М. Дмитрієнко та ін. – Київ: Либідь, 2008. – С. 424.

²⁸² Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 52; Миронець Н., Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 424–425.

етнонаціональних груп (Life History), другий – родинна історія (Family History) [525, с. 40; 513, с. 426]²⁸³.

Після десятиліть занепаду вітчизняної історичної науки за радянських часів наприкінці 1980-х років намітилися певні зміни, що привели до пожвавлення професійних дискусій, висвітлення малодосліджених чи раніше заборонених тем, до формування нових поглядів як на весь історичний розвиток України, так і на окремі моменти її минулого, до врахування європейського досвіду, зокрема щодо методів історичного пізнання.

Результатом нових реалій стала поява навчального посібника «Спеціальні історичні дисципліни», підготовленого авторським колективом на чолі с професорами В. Замлинським та М. Дмитрієнко. Тут було вміщено статті про 60 спеціальних галузей історичної науки, зокрема про просопографію [522]²⁸⁴. Ця невеличка стаття була практично першою у вітчизняній історіографії. На відміну від інших добре структурованих нарисів, що містили чітке визначення дисципліни, її дослідницьких завдань, огляд джерельної бази та історії розвитку, про просопографію було надано обмаль відомостей [522, с. 246–247]²⁸⁵. Але все ж визначалося, що вона «займається пошуком, атрибуцією та зведенням біографічних та всіляких інших даних (зовнішність, риси характеру та особисті якості, родинні зв'язки, сфера діяльності, кар'єра, різні життєві обставини тощо) про осіб, згаданих в історичних джерелах, з метою максимального повного відтворення минулого як історії людей» [522, с. 246]²⁸⁶. У статті наголошувалося і на тому, що просопографія застосовується для створення колективних портретів [522, с. 247]²⁸⁷.

²⁸³ Томазов В. Вказ. пр. – С. 40; Миронець Н., Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 426.

²⁸⁴ Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / В. Замлинський, М. Дмитрієнко, Т. Балабушевич та ін.; за ред. В. Замлинського, М. Дмитрієнко. – Київ: НМК ВО, 1992. – 324 с.

²⁸⁵ Там само. – С. 246–247.

²⁸⁶ Там само. – С. 246.

²⁸⁷ Там само. – С. 247.

1993 року Н. Яковенко у своїй монографії «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» зазначила основне завдання просопографії: «Відтворюючи типову групу представників суспільства в той чи інший період і в певному середовищі, просопографія детально досліджує їхнє майнове становище, заняття, кар'єру, стиль поведінки, групову психологію тощо і на цій основі робить загальні висновки про даний соціум» [421, с. 8]²⁸⁸.

На жаль, від того часу розвідок, що стосуються теоретичних підвалин дисципліни, з'явилося небагато. А проблеми тут існують. Перша і найважливіша: чи є просопографія спеціальною історичною дисципліною чи тільки методом специфічного дослідження. Друга важлива проблема: чи є завданням просопографії лише створення колективних портретів, чи вона може використовуватися для створення ґрунтовної біографії окремої особистості. Тобто чи не підміняє вона дослідницькі завдання біографістики як спеціальної галузі історичної науки.

У 1997 р. у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Український біографічний словник: історія та проблематика створення» було опубліковано доповідь Я. Дашкевича «Об'єктивне і суб'єктивне у просопографії», в який відомий історик окреслив перспективи її розвитку [242; 241]²⁸⁹. Що стосується дисциплінарного статусу просопографії, то він вважав її, як і біографістику, не окремою галуззю історичної науки, а напрямом досліджень. При цьому завдання біографістики він формулював як збір та публікацію найважливіших відомостей, що входять до складу життєпису. «Результатом цього напряму досліджень, – писав історик, –

²⁸⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 8.

²⁸⁹ Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія та проблематика створення. Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996). – Львів: [б. в.], 1997. – С. 40–47. Передрук: Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. – С. 238–244.

стають біографії з обов'язковим, як що це реально, заповненням – можна так висловитися – усіх граф особової анкети, складеної згідно з певними науковими довідково-інформаційними параметрами». Просопографію ж він називає «вищим ступенем біографістики», яка «розвивається по лінії поширення, розгортання, поглиблення біографії шляхом врахування гуманних, людських аспектів» [241, с. 238]²⁹⁰.

На нашу думку, таке трактування просопографії, як і біографістики, значно знижує їхній дисциплінарний статус, обмежує дослідницьке поле та перспективи розвитку.

Значна частина вітчизняних науковців вважають просопографію спеціальною галуззю історичної науки, що має міждисциплінарний характер, оскільки вона виникла на перетині соціальної історії, генеалогії, біографістики, антропології, етнопсихології, демографії тощо [525]²⁹¹. Про це свідчить і введення просопографії до навчального посібника «Спеціальні історичні дисципліни: довідник», рекомендованого Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів [523]²⁹². У своїй статті, вміщеній у довіднику, Н. Миронець та І. Старовойтенко визначають статус просопографії як окремої історичної дисципліни, викладають історію її становлення, формулюють її завдання, окреслюють джерельну базу [513]²⁹³. Аналогічну думку висловлює І. Старовойтенко у статті «Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень»: «... актуальним для сучасної української історичної науки є визнання просопографії як джерелознавчої спеціальної історичної дисципліни...» [357, с. 57]²⁹⁴. У цій розвідці авторка,

²⁹⁰ Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Дашкевич Ярослав. Майстерня історика. – С. 238.

²⁹¹ Томазов В. Просопографія. – С. 40–41.

²⁹² Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська, В. Томазов, М. Дмитрієнко та ін. – Київ: Либідь, 2008. – 520 с.

²⁹³ Миронець Н., Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 424–431.

²⁹⁴ Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 57.

незважаючи на низку дискусійних тверджень, наводить ґрунтовний аналіз саме теоретично-методологічних засад просопографії, викладених у працях групи науковців [357, с. 55–66]²⁹⁵. А відомий український історик С. Світленко зазначає, що просопографія є важливою та цікавою галуззю спеціальних історичних дисциплін, яка займається пошуком, атрибуцією і зведенням біографічних та всіх інших особистих даних про осіб, котрі згадуються в історичних джерелах, з метою найбільш повного і глибокого відтворення минулого людини [342, с. 60]²⁹⁶.

Російська дослідниця М. Петрова, зазначаючи наявність дискусії щодо статусу цієї галузі історичної науки, є впевненим прибічником думки про просопографію як окрему спеціальну історичну дисципліну [328, с. 8]²⁹⁷.

Між тим значна кількість науковців вважають просопографію лише історичним методом чи комплексом методик та підходів для створення розгорнутої біографії певної особи або колективного портрета. Наприклад, українська біографістка С. Ляшко вважає «шлях розкриття змісту біографій через просопографію цілком справедливим, оскільки такий підхід робить біографію людянішою» [291, с. 444]²⁹⁸. У своїй розвідці 2006 р. І. Старовойтенко у тому самому ключі подає визначення просопографії: «Цей якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрета, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі “живу” людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать, називається

²⁹⁵ Там само. – С. 55–66.

²⁹⁶ Світленко С. Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Число 2. – С. 60.

²⁹⁷ Петрова М. Указ. соч. – С. 8.

²⁹⁸ Ляшко С. До питання просопографії // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУ ім. В.І. Вернадського. – Київ: НБУВ, 1998. – Вип. 1. – С. 444.

просопографією» [358, с. 7]²⁹⁹. Хоча при цьому дослідниця визнає за нею статус окремої дисципліни [357, с. 6, 8]³⁰⁰. Дуже часто прибічники цього напрямку у просопографії взагалі намагаються не торкатися складних теоретико-методологічних проблем цієї дисципліни, а лише обґрунтовують її можливості у досягненні висунутих ними дослідницьких цілей [405; 474; 482]³⁰¹.

Треба зазначити, що просопографія у XIX ст. розглядалася як метод дослідження, але з часом сформувалася як окрема галузь історичної науки, що має притаманний тільки їй комплекс соціогуманітарних методик для опрацювання джерел різного типу і характеру та створення оригінального кінцевого наукового продукту.

Дискусійним є також питання щодо завдань просопографії: те, що вона виступає єдиною галуззю історичної науки, яка націлена на створення колективного портрета певної групи людей, поєднаних низкою спільних рис – соціальне та етнічне походження, віросповідання, рівень освіти, професійна належність тощо, це цілком зрозуміло [301; 478; 479; 205; 292; 481]³⁰², а те,

²⁹⁹ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Число 13. – С. 7.

³⁰⁰ Там само. – С. 6, 8.

³⁰¹ Чубіна Т. Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 109–111; Березовська Т. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.; Матвійчук Н. Степан та Мирон Куропасі в громадсько-політичному та культурному житті української діаспори: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2019. – 19 с. та ін.

³⁰² Маурер Т. Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции. Сб. материалов и статей к столетию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской. – Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – С. 273–302; Голубчик Г. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.; Гураль О. Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XIX ст. – поч. XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 2014. – 20 с.; Божилов И. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и

чи є об'єктом її дослідження «конкретна особа в сукупності всіх її взаємозв'язків і виявів» [357, с. 57]³⁰³, потребує подальшого обговорення, зокрема у колі фахівців із біографістики.

На жаль, методика просопографічного дослідження досі недостатньо розроблена. І. Старовойтенко у своїх працях зупинилася на проблемі створення «об'єктивного й правдивого просопографічного портрета особистості», що, на її погляд, повинний обов'язково містити такі компоненти:

- походження особи, її генеалогічне коріння, роль спадковості у формуванні певних інтелектуальних здібностей, час і місце народження, релігійна належність, підданство чи громадянство, материнська мова, родинне оточення та сімейні традиції, особливості виховання, вплив зазначених факторів та світогляд та ментальність особистості;

- освіта, здібності, схильність до навчання та певних галузей знання, мотивації у виборі професії, особливості кар'єрного зростання, участь у суспільно-політичному житті;

- дружнє оточення та взаємовпливи особистості і людських колективів – колег, друзів тощо;

- антропологічний тип особи, її зовнішність, особливості поведінки, вміння спілкуватися, манера одягатися, звички;

- характер, особливості внутрішнього світу, темперамент;

- основні віхи особистого життя та їхній вплив на професійну та творчу діяльність;

- фізичне та психічне здоров'я [513, с. 427–428]³⁰⁴.

просопография. – София: Изд. на БАН, 1985. – 504 с; *Ляшко С.* Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази // *Українська біографістика*. – 2012. – Вип. 9. – С. 110–158; *Кузьміна І.* Українська гілка роду Штейнгелів: визначні постаті. Історико-просопографічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2016. – 20 с. та ін.

³⁰³ *Старовойтенко І.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. – С. 57.

Цікаво, що цей перелік істориків запропонувала із врахуванням, що створюється просопографічний портрет непересічної особистості, тому тут наявні такі рубрики: «мотиви найвідоміших вчинків які закарбували ім'я діяча в історії» чи «причини піднесення і спадів у діяльності творчих особистостей» [513, с. 428]³⁰⁵.

Між тим, ми повинні розуміти, що об'єктом просопографії можуть бути звичайні люди. У цілому ж запропоновані дослідницею компоненти для створення просопографічного портрета є цілком прийнятними, хоча, звичайно, можуть корегуватися залежно від мети дослідження.

Що ж стосується колективного портрета, то тут відсутні загальні теоретичні розробки. Кожен дослідник рухається за власним розумінням.

Між тим, наше дослідження присвячено створенню портрету певної просопографічної групи, а саме унікальної кривоспорідненої етносоціальної спільноти. Трагування поняття *«просопографічна група»* впливає із загального визначення просопографії як спеціальної галузі історичної науки та розуміється як певна історична людська спільнота, що має однакові визначальні характеристики – кривна спорідненість, професійна, соціальна, релігійна, етнічна належність тощо.

У праці також вживаються такі поняття як *«етносоціальна спільнота»* та *«кривоспоріднена етносоціальна спільнота»*, які трагуються автором як просопографічна група, об'єднана етнічним походженням (у даному випадку – не тільки грецьке, а й хіоське), соціальною належністю (на історичній батьківщині є представниками місцевої аристократії зі спільним історичним корінням та родом діяльності, в Російській імперії також належали до однієї соціальної верстви) та кривним спорідненням.

Враховуючи особливість об'єкту нашого дослідження, а саме кривоспоріднену спільноту, було використано і специфічну методику

³⁰⁴ Миронець Н., Старовойтенко І. Вказ. пр. – С. 427–428. Приблизно такі ж категорії І. Старовойтенко пропонує і в інших своїх працях.

³⁰⁵ Там само. – С. 428.

опрацювання зібраного матеріалу. Вона була запропонована відомим французьким генеалогом П. Дюрі, у своєму дослідженні «La généalogia» («Генеалогія»). Учений концентрує увагу на основних етапах обробки відомостей. Перший – складання *генеалогічного досьє* на кожного представника досліджуваного роду, до якого залучаються різні за типом, видом, походженням, місцем зберігання документи, що комплектуються відповідно до складеного фахівцем рубрикатора. П. Дюрі пропонує, наприклад, такі розділи:

1. *Громадянський стан* – документи про народження, смерть тощо;
2. *Сімейний стан* – свідоцтва про шлюб, розлучення, шлюбні контракти тощо;
3. *Національність* – походження, громадянство, еміграційні документи тощо;
4. *Зовнішній вигляд та фізичний стан* – фотографії, портрети, медичні відомості про стан здоров'я тощо;
5. *Віросповідання* – акти про хрещення, вінчання, оспівування та ін.;
6. *Освіта* – дипломи, атестати тощо;
7. *Кар'єрне зростання та соціальний стан* – накази про призначення на посаду та звільнення, подяки, документи про нагородження та відзнаки, доповідні, покарання, скарги та ін.;
8. *Фінансовий стан* – банківські документи, боргові квитанції, майнові документи тощо [378, с. 29–30]³⁰⁶.

Звичайно, відповідно до об'єкту дослідження можуть використовуватися і інші рубрики.

Другим етапом є складання *генеалогічної карти* на кожного представника досліджуваного роду. Картка резюмує дані досьє, концентрує всю зібрану генеалогічну інформацію у більш стислій формі. Рубрикатор

³⁰⁶ Тамазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 29–30.

картки складається у відповідності до рубрикатора генеалогічного досьє [378, с. 30]³⁰⁷.

Ця методика дозволяє здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме ідентифікувати певних осіб (що непросто, оскільки в один час та в одному місці діяли представники роду з однаковими іменами), встановити складну систему споріднення між ними, реконструювати біографії, з'ясувати основні напрями діяльності, а також порівняти отриману інформацію з метою висвітлення спільного (типового) та індивідуального у життєвих історіях кожного.

Така дослідницька стратегія не є унікальною. Ще у другій половині ХХ ст. в генеалогії чітко простежується тренд на зближення з просопографією – зростає інтерес до вивчення проблем функціонування в суспільстві соціальних груп. Першість у розробці цього напрямку сучасної генеалогії належить французьким вченим. Вирішення цієї проблеми вони бачили у розширенні джерельної бази, розробці методики роботи з великими однорідними групами джерел, у співпраці з демографами, соціологами тощо [355, с. 274; 302]³⁰⁸.

Одним із яскравих прибічників цього напрямку генеалогії є французький науковець М. Перонне [450]³⁰⁹. Маючи на меті дослідження не просто окремого роду, а родинного клану, що дає уявлення про функціонування у суспільстві цілих соціальних груп, французький дослідник був активним пропагандистом використання генеалогічних карток, які вважав основним робочим інструментом.

³⁰⁷ Там само. – С. 30.

³⁰⁸ *Соболева Н.* Некоторые аспекты методики генеалогических исследований в современной французской литературе // *История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований.* – Москва: Наука, 1977. – С. 274; *Медушевская О.* Историческая наука и генеалогия // *Вопросы истории.* – 1970. – № 2. – С. 187–188.

³⁰⁹ *Peronnet M.* Généalogie et histoire: approches méthodiques // *Revue historique.* – 1968. – V. CCXXXIX. – Janv.-mars. – P. 111–122.

Прихильність до такої методики пов'язана також із запропонованою у 50-і рр. XX ст. французьким ученим Л. Анрі методом, що отримав назву «відновлення історії родини» та використовував машинні способи обробки історичної інформації. Використання генеалогічної картки дає можливість дуже просто застосувати її для такого роду досліджень. Таким чином, відбувалася реконструкція історії не просто родини чи роду, а певних кланів [378, с. 31]³¹⁰.

Описаний метод дослідження дозволяє створювати бази даних, які потім аналізуються за різноманітними параметрами. Щось подібне пропонує російська дослідниця І. Гераскова, спираючись на розробки французьких соціологів, зокрема Ж. Верже. Науковець репрезентувала методику аналізу інформації просопографічних баз із застосуванням розробленою нею програми. І. Гераскова поділила процес на два етапи. На першому, що називається «від статистики до просопографії», складається багатофайлова база даних – один з файлів містить сталі відомості про осіб, тобто роки життя, місце народження, національність тощо, а інші – змінну інформацію про тих же осіб, тобто зміни у кар'єрі, освіті, сімейному статусі, віці. Між собою названі файли пов'язані «файлом-ідентифікатором», за допомогою якого різні типи інформації можна поєднати [358, с. 23–24]³¹¹.

Таким чином поєднання просопографічних досліджень з машинними способами обробки інформації має значну перспективу.

Щільний зв'язок нашого дослідження з генеалогією обумовив і використання суто генеалогічних методик та відповідної термінології.

Сьогодні *генеалогія* (γενεαλογία (з давньогрецької), від γένεα – рід, народження та λόγος – слово, наука) дослідниками всього світу розуміється як спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів та окремих

³¹⁰ *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 31.

³¹¹ *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. – 23–24.

осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального стану. Однак генеалогія має також і більш вузьке значення – родовід, тобто саме поколінний перелік представників одного роду чи споріднених родів. У сучасних дослідженнях термін генеалогія використовується в обох значеннях.

В українській історіографії вживається також інший термін – *родознавство*, який є практично перекладом попереднього українською мовою. Цей термін спочатку введено до обігу у працях діаспорних істориків першої половини ХХ ст. та в останні десятиліття потрапив до понятійного апарату сучасних українських дослідників. Він використовується переважно у значенні історичної дисципліни.

Становлення станового суспільства сприяло розвитку практичної (утилітарної) генеалогії, покликаної обґрунтувати права окремих прошарків суспільства на владу та привілеї. Але справжнього розквіту генеалогія набула у середні віки, де суспільні та політичні взаємини були тісно пов'язані з походженням, спадковими правами та шляхетністю роду. В ті часи розробляються форми фіксації генеалогічного матеріалу, складаються родовідні книги, виникають державні інститути, що юридично затверджують родоводи шляхетних верств суспільства.

Таким чином, з кінця ХVІІІ ст. у розвитку генеалогії як наукової історичної дисципліни чітко простежуються два основних напрямки. Перший – довідковий, допоміжний, коли результат праці дослідників лише обслуговував потреби істориків у спеціальних даних. Другий – самостійний, покликаний ствердити генеалогію як наукову дисципліну, що в змозі самостійно, притаманними їй методами, вирішувати деякі проблеми історії. Не принижуючи значення генеалогії як допоміжної історичної дисципліни, необхідно підкреслити, що саме її розвиток як самостійної – спеціальної історичної дисципліни, без сумніву, був найбільш перспективним.

Але становлення генеалогії як наукової дисципліни ні в якому разі не позбавляє родознавство практичного значення. Практична генеалогія

продовжувала своє існування у всі часи. Але вона має зовсім інші цілі. Якщо для практичного генеалога складання родоводу є кінцевою метою, то для наукової генеалогії це тільки початок дослідження. Практична генеалогія покликана юридично оформити ступені споріднення визначеного кола осіб, висвітлити положення того чи іншого роду у суспільстві. А наукова генеалогія вирішує ті чи інші проблеми суто наукового значення [209, с. 5; 175, с. 211]³¹².

З кінця 50-х рр. XX ст. історики відзначають початок перелому в суспільній свідомості на користь гуманізації, історизму. Це позначилося і на поживленні генеалогічних студій. Інтерес до ролі особистості в історії, культурне, духовне та національне відродження, переосмислення минулого – все це сприяло відродженню генеалогії [303, с. 27]³¹³. Нова генеалогічна хвиля привела до процесу подальшого зближення генеалогії та історії. В результаті цілі генеалогії переосмислювались у зв'язку з її здатністю робити самостійний внесок до вирішення загальних проблем історії суспільства в найрізноманітніших її аспектах (економічному, політичному, соціальному тощо). Через те «генеалогія виступає в ролі спеціальної історичної дисципліни, в якій знаходить вияв не тільки просте встановлення фактів споріднення, але й їх історичне усвідомлення» [175, с. 211]³¹⁴. Таким чином, генеалогія вступає в нову фазу свого наукового розвитку – в фазу функціонування як спеціальна історична наука.

У нашій праці генеалогія виступає у двох своїх іпостасях – і як утилітарна, і як наукова. Як практична вона була затребувана безпосередньо для реконструкції родоводів греків-хіосців, встановлення складної системи їхнього споріднення. Генеалогічна розвідка потребує копіткого збору матеріалів та їхнього ретельного опрацювання. Тому з метою укладання

³¹² Бычкова М. Некоторые задачи генеалогического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1983. – Вып. XIV. – С. 5; Аксенов А. Генеалогия // Вопросы истории. – 1972. – № 10. – С. 211.

³¹³ Медушевская О. О проблемах генеалогии // Советские архивы. – 1989. – № 6. – С. 27.

³¹⁴ Аксенов А. Генеалогия. – С. 211.

родоводів, що дозволяє компактно та наочно представити зібрану інформацію, було використано відомості з персональних карток, про які йшлося вище.

Сучасна генеалогія має значний арсенал способів фіксації родовідного матеріалу, які адекватні стану розвитку цієї галузі історичної науки. Сьогодні історична наука, що потребує для вирішення політичних, економічних, юридичних, соціальних аспектів відповідних родовідних розвідок, вже не задовольняється лише чоловічими лініями споріднення, а вимагає більш широких та глибоких знань про родинне оточення тих чи інших осіб, що спричинило і пошук нових можливостей для упорядкування та візуального відображення накопичених фактів.

В залежності від виду родоводу та мети генеалогічного дослідження *родовідні таблиці* мають різну форму. Родоводи ж поділяються на:

- *висхідний (таблиця предків);*
- *низхідний (таблиця нащадків);*

У спеціальних дослідженнях, що мають на меті показати родинні зв'язки декількох родів, використовуються *таблиці споріднення*.

За змістом генеалогічної інформації висхідні та низхідні родоводи поділяються на:

- *чоловічі;*
- *змішані.*

Висхідні чоловічі родоводи мають два варіанти. Перший – коли в генеалогічній таблиці містяться лише прямі предки з чоловічої лінії, другий – коли вказуються не тільки прямі предки чоловічої статі, але й брати та сестри кожного з них.

Висхідний змішаний родовід складається з метою висвітлити всіх предків даної особи, як з батьківського боку, так і з материнського.

Низхідний чоловічий родовід також має два різновиди. Перший – коли в генеалогічній таблиці містяться всі нащадки якої-небудь особи, але тільки чоловічої статі. Інший вид – коли зазначені всі нащадки, як чоловічої, так і

жіночої статі. В цьому випадку для жінок вказуються їхні чоловіки, а потомство від цих шлюбів не зазначається. Цей другий варіант низхідного чоловічого родоводу є найбільш популярним в генеалогічних дослідженнях, що не мають спеціальної цілі.

У *низхідному змішаному родоводі* зазначається все потомство родозасновника, як чоловічої статі, так і жіночої. Таким чином, в кожному наступному поколінні ми маємо нові прізвища.

Всі вищезазначені випадки розглянуті на прикладі *вертикальних таблиць*. Але існують й інші види графічної фіксації родоводів.

Так, для демонстрації *низхідного змішаного* та *висхідного змішаного* родоводів нерідко застосовують *горизонтальні таблиці*, що буває зручніше в деяких випадках. Наприклад, у горизонтальних таблицях можна зазначати джерела, з яких черпається необхідна інформація.

Для зображення *висхідного змішаного* родоводу застосовують ще *колоподібні таблиці*, які дуже наочні, але подібно до вертикальних таблиць потребують великої площі для розміщення.

Популярною формою фіксації генеалогічного матеріалу є *родовідні розписи*, що містять поколінний перелік усіх представників одного роду від родозасновника та основні біографічні відомості про них.

Відповідно до мети, яку ставить перед собою дослідник, використовують *французький (російський) родовідний розпис* чи *німецький (готичний)*. Як правило застосовують французький (російський) родовідний розпис, в якому використовується поділ за генераціями. Але якщо необхідно продемонструвати не весь родовід, а лише генеалогію тієї чи іншої гілки роду, то зручніше складати німецький варіант родовідного розпису [Детально див.: 378, с. 19–21]³¹⁵.

У нашій праці доцільно було б використати таблиці споріднення, але родинні зв'язки між представниками досліджуваних родів виявилися такими

³¹⁵ Детально див.: Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – С. 19–21.

складними (особи знаходилися між собою більш, ніж в одному виді споріднення, тобто чоловік і дружина могли ще доводитися один одному троюрідними кузенами за батьківською лінією та двоюрідною племінницею та дядьком за материнською лінією), що відобразити їх виявилось неможливим.

Тому було застосовано змішані низхідні вертикальні таблиці, але в кожній з них робилися перехресні посилання для зручності користування.

Власне, складна система споріднення та посвоячення греків-хіосців обумовила використання певної генеалогічної термінології, а саме:

рід – сукупність осіб, що мешкає в різних історичних епохах, походить від одного пращура по чоловічій лінії;

клан – сукупність всіх родичів, і по чоловічій, і по жіночій лініях, як кривних, так і посвоячених, що мешкають в один історичний час;

гілка роду – частина роду, на які він поділяється у вертикальному відношенні. Гілки можуть виокремлюватися за якоюсь притаманною усім її представникам ознакою (соціальним статусом – дворянська, купецька, священницька, селянська гілка роду, у дворянському роді – князівська, графська, баронська, нетитулована гілка; місцем мешкання чи володіння маєтками – одеська, таганрозька, миколаївська, бессарабська тощо; генеалогічним старшинством – старша, середня, молодша гілка, чи перша, друга, третя, четверта тощо; іменем засновника чи засновниці – Васильовичі тобто діти Василя), Петровичі (діти Петра), Ганнусевичі (діти Ганнусі) чи, як у нашому дослідженні, Скарлаті, Нікола та ін.; фаховою приналежністю – морська, суддівська, учительська тощо); зазвичай гілка нараховує кілька поколінь, але інколи може складатися з двох;

лінія роду – частина роду, яка інколи ідентична гілці роду. Але часто це поняття використовується як самостійне для визначення предків з чоловічого (предки батька, дідуся) та жіночого боку (предки матері, бабусі);

покоління (коліно, генерація) – частина роду, на які він поділяється у горизонтальному відношенні. Це сукупність осіб, які знаходяться в однаковому спорідненні з родоначальником (при низхідному спорідненні, тобто одне покоління – всі діти, інше – всі онуки і т. д.) чи з нащадком (при висхідному спорідненні, тобто одне покоління – батьки, друге – дідусі та бабусі і т. д.). В обох випадках особа, від якої відраховуються покоління, є самотійною генерацією;

крєвне споріднення, яке буває *пряме*: батько, син, дочка, онук, онука і т. д., та *бокове*: брат, сестра, племінник, племінниця, двоюрідний брат і т. д.;

посвоячення: родичі дружини чи чоловіка, дружини брата, чоловіка сестри і т. д. [390, с. 8, 57; 314, с. 21–26 та ін.]³¹⁶

Провідна проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, тому потребувала звернення до методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання, як-от: історія економіки, етнічна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, просопографія, культурологія, антропологія.

У дисертації використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження – історико-генетичний, компаративний, типологічний, аналітичний, системно-структурний, а також метод інтерпретаційного синтезу.

Історико-генетичний метод застосовано для висвітлення процесу формування особливостей, властивих для досліджуваної етносоціальної групи, зокрема дозволив простежити еволюцію таких рис родин хіоських греків, як кланова замкненість, соціальна активність, ментальна гнучкість, національна та релігійна терпимість і водночас усталена національна ідентичність.

Аналітичний метод дозволив з'ясувати провідні вектори соціо- й етнокультурних впливів на греків-хіосців, передусім дію історичних,

³¹⁶ *Томазов В.* Родовід: Як знайти своє коріння. – Київ: Мистецтво, 2020. – С. 8, 57; *Наумов О.* Очерки по русской генеалогии. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2012. – С. 21–26 та ін.

культурних, соціальних, повсякденних й економічних чинників на їх життєві стратегії та сценарії, зокрема вміння оперативно змінювати адаптаційні алгоритми поведінки до нових реалій і обставин та заразом здатність до самозбереження як неповторного й відокремленого соціального організму.

Типологічний метод дозволив виявити та узагальнити базові стратегії, практики й сценарії адаптації, притаманні для більшості представників і родин даної етносоціальної спільноти. Натомість *компаративний метод* був ужитий для виявлення й виокремлення індивідуальних і персональних рис, які простежуються у життєвих практиках і сценаріях греків-хіосців.

Системно-структурний метод дозволив створити уявну конструкцію та розглянути греків-хіосців як цілісний об'єкт у всій його різноманітності, пов'язаної із багатоманітними родинними, дружніми, діловими, етнічними, конфесійними та соціальними зв'язками.

Метод інтерпретаційного синтезу вжитий для створення узагальненої та цілісної картини виникнення й еволюції етносоціальної спільноти хіоських греків.

Окрім того, у дисертації застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, класифікації та верифікації джерел. Величезна кількість просопографічних джерел та їхня видова різноманітність потребувала чіткого окреслення пріоритетів, які визначалися інформативністю та достовірністю виявлених свідчень.

Всі документи обов'язково проходили процедури групування за змістом інформації, що дозволило за окремими розрізненими фактами створити біографії представників досліджуваної етносоціальної спільноти.

Кожен з документів, навіть офіційного походження, проходив обов'язкову верифікацію, підтвердження іншими відомостями та історичними контекстами. Це потребувало глибинного вивчення принципів діловодства, причин появи та процесу творення окремих документальних комплексів, що детально викладено у підрозділі 1.2.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що студіювання порушеної у дисертації проблеми потребувало осмислення понятійного апарату, притаманного просопографії та генеалогії, а також запровадження до наукового обігу деяких понять в авторському визначенні, приміром «клан» та «крівноспоріднена етносоціальна спільнота».

Процес створення просопографічного портрету базувався на авторській методиці, яка використовує надбання європейської генеалогії. Ця дослідницька стратегія разом з історико-генетичним, компаративним, типологічним, аналітичним, системно-структурним методами та методом інтерпретаційного синтезу дозволили цілком успішно вирішити порушену у праці наукову проблему.

Висновки до розділу I

Підсумовуючи результати дослідження, можемо наголосити, що просопографія як спеціальна історична дисципліна в українській історичній науці ще перебуває на етапі становлення, уточненні її теоретичних та методологічних засад. Однак кількість праць з просопографічною проблематикою та інструментарієм постійно зростає – особливо популярними стають розвідки із створення портретів певних просопографічних груп, пов'язаних між собою родинними, професійними, релігійними, етнічними факторами.

Незважаючи на те, що частина істориків вважають просопографію методом чи напрямом наукових досліджень, ми наполягаємо, що вона є спеціальною історичною дисципліною та здатна самостійно вирішувати важливі та актуальні проблеми історії.

Особливістю просопографічних джерел є їхня надзвичайна різноманітність, розпорошеність та величезна кількість – це практично всі свідчення, що містять інформацію про людину. Тому створити їхню узагальнену класифікацію є складною науковою проблемою.

Подальшої розробки та шліфування потребує і методика просопографічного дослідження.

Що стосується греків-хіосців, котрі свого часу облаштувалися на південних землях України, то комплексного просопографічного дослідження цієї кривноспорідненої етносоціальної спільноти досі не існує. Поодинокі праці як вітчизняних (В. Томазов, Л. Білоусова), так і закордонних науковців (К. Авгітідіс, О. Селеку) лише створили певні підмурки для подальших розвідок. Численні згадки про греків-хіосців у контексті економічного, соціального і культурного розвитку краю трапляються як у працях радянських істориків, так і в сучасній українській та зарубіжній історичній літературі. Однак, як правило, вони мають епізодичний характер.

Необхідно зазначити, що праці закордонних науковців, які розглядають діяльність греків-хіосців та їхніх торгових домів, мають специфічну джерельну базу – більшість із них недостатньо використовують інформаційний потенціал українських та російських архівів.

Джерельна база дисертаційної роботи є репрезентативною, різноманітною. Зважаючи на надзвичайну розпорошеність документів по фондах архівосховищ різних міст і країн, практичну відсутність документальних комплексів окремих осіб, родин і торгових домів нами було використано насамперед писемні архівні джерела офіційного походження, які можна поділити на три групи:

- акти громадянського стану (метричні записи та свідоцтва про народження (хрещення), шлюб (вінчання) та смерть (відспівування);

- документи соціального характеру (справи про долучення до міщанства, купецтва, списки почесних громадян, справи про спадкове почесне громадянство та дворянство, родовідні книги, послужні списки, свідчення про перебування у членстві різних благодійних товариств тощо);

- документи майнового характеру (купчі, дарчі, судові рішення, свідчення про оголошення капіталу, про фінансову спроможність тощо).

Разом із матеріалами періодичної преси, довідкових видань, друкованих звітів різноманітних товариств та мемуарами, листуванням, літературними творами вони дозволили, на наш погляд, створити яскравий портрет греків-хіоців як унікальної просопографічної групи.

Зазначимо, що студіювання порушеної у дисертації проблеми потребувало осмислення понятійного апарату, притаманного просопографії та генеалогії, а також запровадження до наукового обігу деяких понять в авторському визначенні, приміром «клан» та «крвноспоріднена етносоціальна спільнота».

Процес створення просопографічного портрету базувався на авторській методиці, яка використовує надбання європейської генеалогії. Ця дослідницька стратегія разом з історико-генетичним, компаративним, типологічним, аналітичним, системно-структурним методами та методом інтерпретаційного синтезу дозволили цілком успішно вирішити порушену у праці наукову проблему. При опрацюванні архівних джерел застосовувалися джерелознавчі методи: наукової евристики, класифікації та верифікації джерел, а також інтерпретаційного синтезу.

Розділ 2

КНЯЗІ МАВРОКОРДАТО

2.1. Господарі Молдови і Валахії

Історична доля князівського роду Маврокордато пов'язана з кількома державами: Османською імперією, князівствами Молдовою і Валахією, а пізніше – Румунією, Грецією та Російською імперією.

Як і багато представників грецької торгової аристократії, члени роду Маврокордато переселилися до Константинополя, тоді столиці Османської імперії і найбільшого торговельного центру Середземномор'я, та облаштувалися в районі Фанар, де містилася резиденція православного патріарха. Верхівка православного духовництва і грецького купецтва, послуговуючись власними політичними і діловими зв'язками з правителями європейських держав та спираючись на значний капітал, мала величезний вплив на політику Оттоманської Порти, користувалася певними привілеями і обіймала чільні посади в османській державній ієрархії. Так, зокрема, практично спадковими для кількох сімей греків-фанаріотів – Маврокордато, Суццо, Караджа, Стурдза, Іпсіланті, Ханджері, Мурузі – стали посади великого драгомана Порти, драгомана адміралтейства, господарів Молдови і Валахії.

Обидва Дунайські князівства на васальних правах у XVI ст. увійшли до складу Османської імперії. Молдова (Молдавське князівство), знекровлена внутрішніми війнами та боротьбою між кланами місцевої аристократії, ще у 1456 р. вимушена була визнати суверенітет турецького султана та сплачувати йому данину. Не менш трагічно склалася доля Валахії. Починаючи з XIV ст. князівство вело жорстоку боротьбу з Туреччиною за свою самостійність, однак і воно змушено було визнати залежність від Османської імперії та сплачувати данину.

Від другої половини XVII ст. греки-фанаріоти дедалі активніше проникають у господарське і політичне життя Молдови і Валахії. Цьому

сприяло протегування турецької влади, що використовувала освічених греків-фанаріотів для управління підкореними територіями. Фанаріоти, які не мали коренів у Молдові та Валахії, були надійними провідниками турецької політики в цих князівствах. До того ж вони активно займалися торгівлею, як і представники молдавської та волоської еліти, і вже мали тісні контакти з місцевою знаттю. Користуючись заступництвом господарів-греків і константинопольського патріарха, вони зосередили у своїх руках чималу владу. У другій половині XVII ст. греки складали значну частину молдавського і волоського боярства та вищого духовництва, дедалі більше відтісняючи на другий план місцеву еліту [312, с. 249]³¹⁷. Це сприяло зростанню антигрецьких настроїв. Так, у 1653 р. в Яссах спалахнуло повстання, спровоковане претендентом на молдавський престол Георгієм Стефаном. Звинувативши господаря Василя Лупу в покровительстві грецьким купцям і боярам, Георгій Стефан підштовхнув обурених городян до бунту. Грек Павло Алеппський, описуючи погроми грецьких будинків, зауважував: «греки ... дуже поневолили молдаван та принижували їх... Удень та вночі вони змушені були працювати, аби платити грекам, подібно до того, як вчиняємо щодо турків» [324, с. 104]³¹⁸. У 1671 р. проти греків-фанаріотів і господаря Георгія Дуки виступили молдавські бояри, що призвело до нового народного повстання.

Однак це не змінило ситуацію у Молдові та Валахії. Прагнучи зміцнити свою владу в Дунайських князівствах, турецький уряд на початку XVIII ст. змінив систему управління: у політичному житті цих країн виняткове місце було відведено фанаріотам, які й перед тим відігравали провідну роль у князівствах. Відтоді господарями призначалися переважно представники відомих грецьких родів – Кантакузенів, Мурузі, Маврокордато, Гіка та

³¹⁷ *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма: (От древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. – С. 249.

³¹⁸ *Павел Алеппский.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. [и предисл.] Г. Муркоса. – Москва: Университетская типография, 1900. – Вып. V. – С. 104.

інших, причому, як правило, на трирічний термін. Васальні права Молдови і Валахії було порушено. Господарі практично перетворилися на османських губернаторів, що мали всю повноту влади всередині князівства і цілковито залежали від Порти. Ворожнеча, яка існувала між місцевою елітою, з одного боку, і греками-боярами з господарем-фанаріотом на чолі, з іншого, також була одним з елементів стримування антитурецького руху, оскільки заважала створенню єдиного фронту пригноблених народів під спільним гаслом захисту національної державності та православ'я.

Але все ж деякі господарі-фанаріоти зробили чималий внесок в економічний та культурний розвиток Дунайських князівств, і серед них саме діяльність представників династії Маврокордато заслуговує на увагу дослідників.

Рід Маврокордато (див.: додаток А. 1) бере початок від хіоського купця Лаурента Маврогордато (1547, Хіос – ?) і Олени Массімо (Максімо) [429, v. 2, р. 79; 454, р. 320]³¹⁹. Один із синів цього подружжя – Микола Маврогордато (1599, Хіос – 1652, Константинополь) переселився з о. Хіос до Константинополя, де значно примножив свій капітал, торгуючи шовком. Нащадки Миколи Маврогордато почали називатися Маврокордато (див.: додаток А. 2). Зміна прізвища, судячи з усього, пов'язана з неправильним прочитанням при написанні латиницею літери G як C [429, v. 2, р. 84]³²⁰. У пізніші часи і представники інших гілок роду в Російській імперії нерідко надавали перевагу саме останньому варіанту прізвища – як найбільш звичному для місцевого населення. Становище Миколи серед впливових родів Фанара і при турецькому дворі зміцнив шлюб з Роксаною Скарлатівною (1610, Константинополь – 1684, Константинополь), правнучкою господаря Валахії Раду Міхні, відомого своїм протегуванням грекам-фанаріотам. За ім'ям тестя Миколи – багатія Скарлата, постачальника

³¹⁹ *Argenti Ph.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London: Oxford University Press, 1955. – V. 2. – P. 79; *Stourdza M.-D.* Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique. – Paris: [s. ed.], 1983. – P. 320.

³²⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 84.

худоби для султанського двору – і вся гілка роду отримала прізвисько Скарлаті [429, v. 2, р. 79]³²¹.

Із нащадків Миколи і Роксани найбільшої слави зажив молодший із синів – Олександр Миколайович (1641³²², Константинополь – 1709, Константинополь), великий драгоман Порти в 1673–1709 рр., найвпливовіша постать у зовнішній політиці Оттоманської імперії. Практично всі міжнародні зв'язки з європейськими країнами зосереджувалися в його руках.

Олександр Маврокордато здобув ґрунтовну освіту в університетах Італії: у Падуї та Болоньї вивчав філософію, право і медицину, отримав ступені доктора медицини і доктора філософії. У Римі в грецькій колегії св. Афанасія вивчав мови. Він досконало володів, окрім рідної грецької, турецькою, італійською, французькою мовами. Свою кар'єру почав професором риторики у грецькій школі у Фанарі, мав лікарську практику. Олександр був добре відомий ученим колам Європи своїми працями з богослов'я, історії, медицини, цивільного права.

Блискуча освіта, вигідні зв'язки та різні таланти Олександра привернули до нього увагу турецьких сановників, і 1673 року він був призначений драгоманом султанського дивана. Доля неодноразово підносила О. Маврокордато до найвищих сходинок османської державної ієрархії, але також неодноразово йому загрожувала страта. Зокрема, у 1683 р. після поразки турецької армії під час облоги Відня Олександра Маврокордато заарештували й засудили до страти, оскільки він був одним із прихильників облоги австрійської столиці. Але йому вдалося відкупитися, пожертвувавши всім своїм величезним майном. Незабаром Олександр Маврокордато поновив свій вплив та знову обійняв посаду великого драгомана. У 1688 р. він був призначений посланцем Порти при дворі імператора Священної Римської імперії Леопольда I для підписання чергового мирного договору між державами, проте в цей час в Константинополі відбулися значні зміни в

³²¹ Ibidem. – V. 2. – P. 79.

³²² У науковій літературі трапляється й інша дата народження – 1637 р.

уряді: візир, що протегував О. Маврокордато, потрапив у немилість. Аби уникнути власної опали, Олександр домовився про своє інтернування на території Австрії як військовополоненого, чекаючи вигідної політичної кон'юнктури в Константинополі. Незабаром до влади знову прийшли друзі О. Маврокордато, і він повернувся на свою посаду. У 1698–1699 рр. Олександр був другою особою в турецькій делегації на Карловицькому мирному конгресі, на якому вироблялися умови підписання мирного договору між Османською імперією і країнами – членами Священної ліги: Священною Римською імперією, Річчю Посполитою, Венеційською республікою та Московським царством. Російський дипломат П.А. Толстой, котрий брав участь у роботі конгресу, характеризував О. Маврокордато як чудово освічену людину і досвідченого дипломата [Детальніше див.: 430]³²³.

За родовідними документами Маврокордато відомо, що у 1698 р. султан Мустафа II надав Олександрові титул князя молдавського [165, л. 11; 157, л. 10; 506, с. 228] (див. додаток Б. 2)³²⁴.

Старший з синів Олександра від шлюбу з дочкою фанаріота Костянтина Хрисосколеоса Султаною (? – 1694, Константинополь) – Скарлат Маврокордато (1678, Константинополь – 1699, Тирговіште (Валахія)) – одружився 1698 року у Бухаресті з Ілінкою Бринковяну, дочкою бунтівного господаря Валахії Костянтина Бринковяну [454, р. 319–330; 506, с. 228–230; 443]³²⁵. К. Бринковяну отримав від імператора Священної Римської імперії титул князя, але відмовився від прогабсбурзької орієнтації та виношував плани звільнення Валахії від турецького ярма, спираючись на союз із Росією. Політика цього господаря мала підтримку волоської аристократії, тому

³²³ Більш детально про Олександра Маврокордато див.: *Camariano N. Alexandre Mavrocordato le grand dragoman. Son activite diplomatique 1673–1709.* – Thessalonique: Institute for Balkan studies, 1970. – 109 p.

³²⁴ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 11; ф. 1343, оп. 46, д. 520, л. 10; *Дворянские роды Российской империи* / Под ред. С. Думина. – Москва: Линкоминвест, 1996. – Т. 3: Князья. – С. 228.

³²⁵ Тут і далі генеалогія князів Маврокордато подається за працями: *Stourdza M.-D. Op. cit.* – Р. 319–330; *Дворянские роды Российской империи.* – С. 228–230; *Legrand E. Généalogie des Mavrocordato de Constantinople.* – Paris: J. Maisonneuve, 1900. – 59, 1, 1 p.

споріднення з ним сприяло доброзичливому ставленню до представників роду Маврокордато з боку місцевої знаті. Симпатії молдавської та волоської еліти і належність до впливового в Константинополі клану забезпечили другому з синів Олександра Маврокордато – Миколі – престоли Молдови і Валахії.

Микола Олександрович Маврокордато (1680, Константинополь – 1730, Бухарест) двічі призначався османським урядом господарем Молдови – у 1709–1710 і 1711–1715 рр., а в 1715–1716 і 1719–1730 рр. посідав престол господаря Валахії. Він, як і його батько, належав до кола найосвіченіших людей свого часу. Здобувши освіту в університетах Італії, Микола вільно володів французькою, італійською, турецькою і латинською мовами, був блискучим знавцем філософії та теології.

М. Маврокордато добре розумів, що із зубожілого, розореного постійними поборами населення Молдови навіть каральними методами неможливо зібрати податки. Необхідність змін в управлінні господарством країни була очевидною. Тому під загрозою прокляття він урочистою грамотою заборонив практику стягнення податків за кілька років наперед, яка була звичною в Молдові [312, с. 349]³²⁶. Загалом у своїй політиці Микола намагався спиратися на молдавське і волоське селянство, оскільки стикнувся із запеклою опозицією аристократії, котра не бажала суттєвих змін. М. Маврокордато зберігав лояльність до султанського уряду, намагаючись, таким чином, розв'язати собі руки для економічних реформ у своїх володіннях. Місцеве боярство у боротьбі з господарем заручилося підтримкою Священної Римської імперії, яка тоді вкотре воювала з Високою Портою. Зрештою, Микола був захоплений австрійськими військами та ув'язнений у фортеці. Взяття під варту господаря викликало обурення турецького уряду. Тимчасовим намісником у Валахії – *каймаканом* – призначили рідного брата Миколи – Івана Маврокордато, якому доручили здійснення каральних заходів проти боярства. Проте Іван намагався

³²⁶ Мохов Н. Указ. соч. – С. 349.

інтригувати, щоб закріпитися на волоському престолі, і вступив у змову з місцевою аристократією та емісарами Священної Римської імперії. Але волоське боярство рано святкувало перемогу – в результаті Пассаровицького мирного договору 1718 р. Дунайські князівства залишилися у васальній залежності від Порти, і Микола був поновлений на престолі.

З досвіду попереднього правління господар зробив певні висновки. А саме, що у розореній країні селянство найближчим часом навряд чи зможе бути істотною опорою для влади. Тому, зберігаючи лояльність до місцевого боярства і навіть виклопотавши у султана йому прощення за участь в антитурецьких діях, господар зробив ставку на своїх одноплемінників, наближаючи фанаріотів до двору і витісняючи місцеву аристократію. М. Маврокордато розпустив місцевий диван, що мав дорадчі функції та був останнім оплотом боярства.

Микола сприяв розвитку приватної торгівлі в Дунайських князівствах, що посилювало панування грецьких купців в економічному житті Молдови і Валахії, оскільки вони опиралися на значний власний капітал і розгалужені міжнародні зв'язки, а також були значно енергійнішими та спритнішими за місцевих бояр.

Чимало зробив Микола Маврокордато і для розвитку освіти в Дунайських князівствах. Проте основною мовою освіти, науки і культури стала грецька. У заснованій господарем академії всі професори були греками. Переважно грецьким за походженням було молдавське і волоське духовництво. Загалом, за діяльність на ниві освіти і підтримку грецької культури сучасники називали рід Маврокордато «грецькими Медічі».

Микола навіть намагався перетворити Молдову на спадкове володіння роду. У 1709 р. він вів таємні перемовини з російським царем Петром І, унаслідок яких було досягнуто домовленостей про відторгнення Дунайських князівств від Порти і передання під протекторат Московського царства зі збереженням у Молдові династії Маврокордато зі статусом васальних правителів. Така діяльність Миколи викликала підозри османського уряду, і

хоча доказів його зради не було, М. Маврокордато позбавили престолу, який був переданий Дмитру Кантемиру. І лише після переходу останнього на бік російського царя і завершення невдалого для Росії Прутського походу (1711) підозру з Миколи було знято, і він повернув собі Молдавське князівство [537, с. 118]³²⁷.

Наступним, поза сумнівом, видатним представником роду Маврокордато на престолі Молдови і Валахії став один із синів господаря Миколи Олександровича Маврокордато від шлюбу з Пульхерією Цукі – Костянтин Миколайович (1711, Бухарест – 1769, Ясси). Він багато разів призначався господарем Дунайських князівств: Молдови – у 1733–1735, 1741–1743, 1748–1749, 1769 рр. і Валахії – у 1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758, 1761–1763. Багато у чому Костянтин був послідовником політики свого батька. Саме йому належить заслуга у реформуванні соціального і економічного життя князівств.

Політика Османської імперії в Молдові та Валахії призвела до загострення боротьби між аристократичними кланами – місцевими боярами і греками-фанаріютами. Антифанаріютські повстання відбулися в Бухаресті у середині XVIII ст. під час правління Матвія Гіки (1752–1753) і Костянтина Раковиці (1753–1756), а потім 1759 року в Яссах – при Іоанні Каллімакі (1758–1761).

Усвідомлюючи складне економічне і соціальне становище, в якому перебували князівства, Костянтин Миколайович Маврокордато наважився на низку змін у фіскальній та аграрній системі Молдови і Валахії, що мало зняти напругу в суспільстві, в тому числі зміцнити позиції місцевої аристократії.

Так, зокрема, служиле боярство, що існувало завдяки відрахуванням від центральної ренти, залежно від посади було поділене на три ранги, кожний з яких мав певні доходи і привілеї. Нащадки бояр перших двох рангів називалися *нямурь*, а третього – *мазили*. Бояри, котрі отримували вищі чини,

³²⁷ Долгоруков П. Записки князя Петра Долгорукова / Пер. с фр. А. Серебрянниковой. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2007. – С. 118.

звільнялися від подушної податі. Мазили – нащадки бояр, що мали нижчі посади, також звільнялися від податей, а також могли передавати своє звання у спадок і мати ряд привілеїв за умови сплати певного податку. Ці реформи припинили масове розорення місцевої аристократії, усуненої з вищих державних і придворних посад.

Для кожного посадовця було встановлене дарування, яке виплачувалося з коштів, отриманих від стягнень з платників податків додаткових сум на утримання державного апарату. Кожному урядовцю виділялося певне число *селян-скутельників*, звільнених від державних податків і натомість зобов'язаних виконувати повинності на користь свого господаря.

Прагнучи відродити селянське господарство і зупинити масову втечу селян, Костянтин Маврокордато низкою законодавчих актів 40–50-х років XVIII ст. скасував особисту залежність селян від землевласників. Разом із тим посилювалася залежність селян від держави: без дозволу властей їм заборонялося залишати місця, де вони числилися в податних списках.

Костянтин Маврокордато також реформував податкову систему князівств. Відмовившись від деяких податків, він збільшив розмір подвірної податі – *біра*, який стягувався чотири рази на рік. Від сплати біра звільнялися лише служилі бояри, монастирі та священники. Однак уже за правління Костянтина розмір біра значно збільшився, було запроваджено й інші податки.

З метою зміцнення своєї влади господаря К. Маврокордато здійснив ряд внутрішньополітичних реформ. Він удосконалив порядок управління повітами. На чолі кожного з них були поставлені два справники, які виконували адміністративні, фіскальні та судові функції. При господарському дворі створювався інститут суддів, що призначалися з великих бояр, і встановлювалося письмове ведення справ під час судових розглядів.

Реформи Костянтина Маврокордато щодо церковного життя князівств значно обмежили втручання константинопольського патріарха. Молдавський

і волоський митрополити лише формально зберігали підпорядкування патріархові, фактично ж підлягали господарю. Саме господарі затверджували обраних митрополитів, залишаючи константинопольському патріарху лише формальний бік цього процесу. Ігумени монастирів обиралися тільки з місцевих ченців, і кожен з них був безпосередньо підзвітний господарю. Розпорядженням 1761 р. Костянтин Маврокордато обмежив відрахування від доходів місцевих монастирів на користь зарубіжних православних монастирів лише п'ятьма відсотками [267, с. 110–112; 312, с. 391–404]³²⁸.

Реформи Костянтина Маврокордато по-різному оцінювалися сучасниками. Викликають вони суперечки й у істориків [Див.: 312, с. 405–406]³²⁹. Але необхідно зазначити, що, незважаючи на своє грецьке походження, належність до одного з впливових родів Фанара і необхідність виявляти лояльність до османського двору, якому він був зобов'язаний престолом, Костянтин Маврокордато проводив політику на користь зміцнення і успішного розвитку Дунайських князівств. Водночас він був змушений миритися з посиленням їхньої залежності від Османської імперії. Так, для контролю за діями господарів турецьким двором був запроваджений інститут *ефенді* – спеціальних урядовців, що перебували при дивані князівств. Вони фактично контролювали тамтешню ситуацію і постійно втручалися у внутрішні справи Молдови і Валахії.

Доля Костянтина Маврокордато склалася трагічно. Близько двадцяти років свого життя господар витратив на боротьбу за владу. Багато в чому вона була на користь османського уряду. Граючи на суперечностях між претендентами на престол, між фанаріотами і місцевою аристократією, турки послаблювали Дунайські князівства, що гарантувало безпеку їхній владі в Молдові та Валахії. Костянтин Маврокордато ж уважав, що лояльність до османського уряду можна поєднувати з діяльністю на користь князівств.

³²⁸ Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В. Виноградов. – Москва: Наука, 1987. – С. 110–112; *Мохов Н.* Указ. соч. – С. 391–404.

³²⁹ Докладніше див.: *Мохов Н.* Указ. соч. – С. 405–406.

Прагнучи стабілізувати ситуацію в Молдові та Валахії, він розглядав себе як «доброго адміністратора від турків».

У 1769 р. під час російсько-турецької війни імперські війська здобули фортецю Хотин і зайняли майже всю територію Молдови. Костянтин Маврокордато, що перебував у столиці князівства Яссах, намагався втекти до Трансильванії, проте був полонений росіянами і незабаром помер.

Господарями Молдови і Валахії у різні часи були й інші представники роду Маврокордато. Так, рідний брат Миколи Олександровича – Іван Олександрович Маврокордато (1684, Константинополь – 1719, Бухарест) – обіймав престол Валахії в 1716–1719 рр., а рідний брат Костянтина Миколайовича – Іван Миколайович Маврокордато (1712, Константинополь – 1747, Константинополь) – престол Молдови в 1743–1747 рр. Старший з синів Костянтина Миколайовича від шлюбу з Катериною Росетті – Олександр Костянтинович Маврокордато, на прізвисько Делі-Бей (Божевільний принц) (1742–1812), – був господарем Молдови в 1782–1785 рр., а син Івана Миколайовича – Олександр II Іванович Маврокордато, на прізвисько Фіраріс (Утікач) (1745, Константинополь – 1819, Полтава), – господарем Молдови в 1785–1786 рр.

Бурхливі історичні події XVIII – першої половини XIX ст. позначилися на долі роду Маврокордато. Поразка Туреччини у війнах з Російською імперією сприяла ослабленню залежності Молдавського і Волоцького князівств від Османської імперії. Кучук-Кайнарджийський мир 1774 р. зафіксував право Російської імперії на покровительство Дунайським князівствам. Після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. за Бухарестським мирним договором 1812 р. територія між річками Дністер і Прут, названа 1813 року Бессарабією, увійшла до складу Російської імперії. На решті території Молдавського князівства після виведення російських військ була відновлена влада турецького султана. У 1821 р. внаслідок повстання в Молдові Османській імперії довелося відмовитися від практики призначення господарів із числа фанаріотів, замінивши їх висуванцями з місцевих бояр.

Російсько-турецький Адріанопольський мирний договір 1829 р. розширив автономію Дунайських князівств. 1859 року відбулось об'єднання обох князівств в одну державу на чолі з господарем Олександром-Іоанном Куза. Від 1862 р. вона називалася «Князівство Румунія».

Різні гілки роду Маврокордато опинилися в різних державах: у Російській імперії, куди емігрували деякі його представники ще за турецького панування в Дунайських князівствах чи потрапили через приєднання Бессарабії; у Румунії, де Маврокордато стали невід'ємною частиною національної аристократії; у Греції, де вони стояли у витоків боротьби за її звільнення і формування незалежної держави. Деякі представники роду тривалий час мешкали в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції.

Усюди представники роду Маврокордато зберігали свій високий соціальний статус та вливалися до елітних прошарків суспільства, швидко пристосовуючись до особливостей і традицій різних країн та роблячи значний внесок в усі сфери їхнього розвитку. При цьому Маврокордато зберігали свою національну та родову ідентичність, підтримуючи щільні стосунки між собою та спорідненими аристократичними кланами.

2.2. Олександр II Іванович Маврокордато (Фіраріс)

Одним із перших Маврокордато, що оселилися в Російській імперії, був Олександр II Іванович Маврокордато (див.: додаток А. 2). Він народився в передмісті Константинополя Фанар 1 липня 1745 р. [477, р. 68]³³⁰ в сім'ї господаря Молдови Івана Миколайовича Маврокордато та його другої дружини Султани Мано, котра походила зі старовинного і впливового фанаріотського роду македонського походження. Існує припущення, що юний князь здобув освіту в Петербурзі, що значною мірою зумовило його

³³⁰ Традиційна дата його народження – 1754 р. – викликає сумніви, оскільки його батько – господар Іван Миколайович Маврокордато – помер 1747 року (на цей факт звернув увагу відомий молдавський учений В. Міскевка). Див.: *Mischevca V. Alexandru II Mavrocordat (Firaris) // Revistă de istorie a Moldovei. – 2003. – № 3–4. – Р. 68.* Можна припустити, що Олександр Іванович Маврокордато народився у 1745 р.

проросійські настрої. Відомо, що, ставши в 1785 р. господарем Молдови, Олександр II Маврокордато підтримував таємні зв'язки з імператорським урядом, надавав йому неоцінені послуги і «з великої відданості Престолові Російському сприяв підкоренню та приєднанню Криму й тим самим накликав на весь свій рід невдоволення Оттоманської Порти» [165, л. 2]³³¹. Відомо, що князь був автором одного з перших планів звільнення Греції від турецького ярма [447]³³².

Олександр II Маврокордато за нетривалий період свого правління зумів досягти деяких успіхів і у внутрішній політиці Молдавського князівства. Він виступив проти поширення так званих «дарувань» селянами свого нерухомого майна поміщикам. Розуміючи, що це відбувається під тиском і зрештою призводить до розорення дрібних власників, котрі є опорою держави, господар у 1786 р. видав грамоту, якою за такі дії передбачалося ганебне покарання – биття батогами перед господарським палацом [312, с. 377–378]³³³.

Проросійські симпатії господаря, його лояльність до Російської імперії під час окупації нею Криму в 1783 р. не могли не викликати обурення султанського двору. Відтак Олександр II Маврокордато був змушений 1787 року шукати прихистку в Росії під покровительством імператриці Катерини II, «що виявила своє високе ним опікування у маніфесті 7 вересня 1787 року, виданому у зв'язку з вимогою Порти його видачі» [165, л. 2]³³⁴. Справді, видача Олександра Маврокордато була однією з вимог османських властей, викладених в ультиматумі до російського уряду. Цей документ, направлений влітку 1787 р. російському послу в Константинополі Я.І. Булгакову, містив ще й такі позиції: відкликання російських консулів із Ясс, Бухареста і Александрії; допущення турецьких консулів в усі російські гавані й торгові міста; визнання грузинського царя Іраклія османським

³³¹ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2.

³³² Про його діяльність за часів господарювання у Молдові детальніше див.: *Mischevca V.* Op. cit. – P. 68–73.

³³³ *Мохов Н.* Указ. соч. – С. 377–378.

³³⁴ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2.

підданим; огляд усіх російських кораблів у Чорному морі. Неприйняття цього ультиматуму російською стороною призвело до нової російсько-турецької війни [356, с. 458]³³⁵.

Олександр II Маврокордато був оточений увагою імператриці та царського двору, що є цілком зрозумілим, ураховуючи філеллізм російського суспільства, а також балканські устремління Катерини II та її «грецький проєкт». Князь володів будинком у Москві, у Великій Дмитровській слободі (нині – Пушкінська вулиця, 15а). Особняк, оточений великим садом, мав живописний вигляд. Пізніше його придбав московський генерал-губернатор світліший князь Д.В. Голіцин, чия мати стала прототипом графині з «Пікової дами» О.С. Пушкіна. Олександр Івановичу належало і кілька маєтків під Москвою. Сільце Лапіно налічувало 20 дворів і 48 душ чоловічої та 61 жіночої статі. На лівому березі річки Медвенки розташовувався панський скотний двір. У сільці Власиха, в якому було шість дворів і 18 душ чоловічої та 25 жіночої статі, працював млин. Мешканці сіл спеціалізувалися на прядінні льону і тканні полотна. У Власиці стояв панський будинок – двоповерховий, дерев'яний на кам'яному фундаменті, із фруктовим садом [601; 573]³³⁶. Але найвідомішим і найприбутковішим із маєтків Олександра Івановича було село Всесвятське, зі старовинною садибою, заснованою князями Милославськими ще в XVII ст. Помер князь у Полтаві 8 (20) лютого 1819 р., був перевезений до Москви і похований на цвинтарі Свято-Данилового монастиря [116, л. 368; 165, л. 2–2 об.]³³⁷.

³³⁵ Соловьев С. Учебная книга русской истории // Соловьев С. Сочинения: в 18-и кн. – Москва: Мысль, 1995. – Кн. XVIII. – С. 458.

³³⁶ Шватченко О., Ливищ А. Лапино, деревня // Одинцово.инфо. Информационный интернет-портал района [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odintsovo.info/goroda/?id=2933> (13.03.2010); Волков Г. История Власихи // Власиха.инфо. Информационный портал города Одинцова-10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vlasiha.info/folder2.html> (13.03.2010).

³³⁷ Ця дата є усталеною для більшості істориків. Вона підтверджується і листуванням родини князя з урядовими закладами щодо перевезення тіла спочилого князя з Полтави до Москви (РГИА, ф. 1263, оп. 1, д. 168, л. 368). Хоча у клопотанні Д.Г. Маврокордато про визнання за ним князівського титулу наводиться інша дата: 18 лютого 1818 р. (РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2–2 об.).

Про першу дружину князя – Зафіру Караджа, дочку великого драгомана Порти і господаря Валахії Миколи Скарлатовича Караджа, – відомо дуже мало [3, арк. 16, 53–53 зв., 177; 454, р. 324; 444, р. 73]³³⁸. Єдина дитина від цього шлюбу – Катерина – виховувалася казенним коштом в Інституті шляхетних дівчат [106, л. 128]³³⁹, була наближена до російського імператорського двору і пожалувана званням фрейліни імператриці Катерини II [165, л. 2 об.]³⁴⁰.

У 1796 р. вже в Росії Олександр Маврокордато одружився вдруге – із графинею Олександрою Львівною Санті [115, л. 1–3]³⁴¹ (1773 – 1855, Москва), дочкою графа Льва Францевича Санті й Анни Олександрівни Нарбекової. Родоначальник російської гілки Санті – п'ємонтець Франц Матвійович (1683–1758), дід Олександри Львівни, прибув до Санкт-Петербурга 1724 року на запрошення імператора Петра I «для налагодження геральдичного мистецтва». Він був призначений товаришем герольдмейстера і за дуже короткий час склав герби багатьох міст Російської імперії. 1725 року Ф. Санті обійняв одну з найзначніших посад – оберцеремоніймейстера імператорського двору. Він належав до кола осіб, близьких до імператора

³³⁸ Із подальшого наведення фактів виглядає так, начебто перша дружина князя померла, але в документах Одеської грецької допоміжної комісії знаходимо таку інформацію: 1829 року за розпорядженням генерал-губернатора новоросійського та бессарабського графа М.С. Воронцова одноразово було виплачено 400 руб. Зафірі Маврокордато (Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 72, арк. 16); у квітні 1829 р. про неї також: «видати грошову допомогу Сафірі Маврокордато, народженій княжні Караджа, яка перебуває в Одесі у скрутному становищі» (Там само, арк. 53–53 зв.); у квітні 1830 р.: «звертаючи увагу на скрутне становище та похилий вік» княгині Маврокордато, народженої Караджа, яка виїздить за кордон, видати 200 руб. (Там само, арк. 177). Мова тут іде, скоріше за все, саме про дружину князя Олександра Маврокордато, оскільки у відомих родоводах Маврокордато та Караджа немає іншої особи, яка б могла підходити за комбінацією імені та часом. Знавці генеалогії фанаріотів надають про Зафіру Маврокордато обмаль інформації, а про другий шлюб Олександра Маврокордато не згадують узагалі (Див.: *Stourdza M.-D.* Op. cit. – Р. 324; *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie par un phanariote* [Rizo-Rangabé E.]. – Athenes: [s. ed.], 1892. – Р. 73). Ситуація виглядає дуже пікантною, оскільки в Російській імперії розлучення були практично заборонені.

³³⁹ РГИА, ф. 468, оп. 1, д. 3897, л. 128.

³⁴⁰ Там же, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2 об.

³⁴¹ Там же, ф. 938, оп. 1, д. 308, л. 1–3.

Петра І. Але у 1727 р. за участь у змові графа Петра Толстого, метою якої було звести на престол старшу з дочок Петра І – герцогиню Гольштинську Анну, Франц Санті був засланий до Сибіру. Волю йому принесло воцаріння молодшої дочки Петра І – Єлизавети. Помітною особою був і один із братів Олександри Львівни – граф Олександр Львович Санті (1769–1838), київський губернатор (1811–1813) та генерал-лейтенант [185]³⁴².

Шлюб з Олександром Санті зміцнив становище Олександра Маврокордато серед російської аристократії [536, с. 255, 316, 324, 325, 338]³⁴³. Молода дружина на 36 років пережила свого чоловіка і, вірогідно, навіть свою пасербицю, оскільки підмосковний маєток Всесвятське перейшов у рід графів Санті. Поховали Олександрю Львівну поруч із чоловіком на цвинтарі московського Свято-Данилового монастиря [185]³⁴⁴.

Відомо і про існування позашлюбного сина Олександра ІІ Івановича Маврокордато – Івана Олександровича Гульянова, відомого російського лінгвіста-єгиптолога і дипломата. Його прізвище, імовірно, походить від дівочого прізвища бабусі з батьківського боку – Марії Гуліано. Народився він, вірогідно, 1786 року та був привезений до Москви батьком. Здобувши освіту у Парижі, Іван у шістнадцятирічному віці був зарахований на службу до Міністерства іноземних справ. Служив у російських місіях в Османській

³⁴² *Арсеньев В.* Графы Санти и де Шамборан: Поколенные росписи // Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. – 1906. – Т. 51. – Отд. 2. – С. 81–90.

³⁴³ Через роди Лачинових, Щербініних та Бутурліних Санті доводилися родичами відомій княгині К.Р. Дашковій (1743–1810), нар. Воронцовій, яка була однією з найосвіченіших жінок імперії, директором Санкт-Петербурзької академії наук (1783–1796) та Російської академії (1783–1796), певний час близькою подругою імператриці Катерини ІІ. У свої записках княгиня називає Олександрю Львівну Маврокордато своєю племінницею. Причому з контексту можна зробити висновок, що була вона для К.Р. Дашкової досить близькою людиною, як і її брат – граф Петро Львович Санті (1770–1821), призначений душоприказником княгині (Записки княгини Дашковой / Под ред. и с предисл. Н. Чечулина. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1907. – С. 255, 316). Близькі стосунки були у К.Р. Дашкової і з князем О.І. Маврокордато, якого вона також називає племінником: саме йому вона заповіла свою епістолярну спадщину – листи Катерини ІІ і «інших государів та славнозвісних осіб» – з метою підготовки до друку (Там же. – С. 316). А його доньці – княжні Катерині Олександрівні, яку К.Р. Дашкова називає похресницею та онукою, вона заповіла 3 тисячі руб. (Там же. – С. 316, 324, 325, 338).

³⁴⁴ *Арсеньев В.* Указ. соч. – С. 81–90.

імперії, італійських та німецьких князівствах, Бельгії, Франції. І.О. Гульянов – автор низки праць, переважно французькою мовою, за які, на пропозицію президента Російської академії О.С. Шишкова, був обраний її членом (1822). 1827 року Іван Олександрович перейшов на службу до Міністерства народної освіти та був відряджений за кордон для продовження досліджень із філології, археології та палеографії. Зокрема, він виступив одним з опонентів видатного французького єгиптолога Ж.-Ф. Шампольйона-молодшого. Помер учений 23 грудня 1841 р. у Німці [505, с. 59; 272]³⁴⁵. Відомий російський поет князь П.А. В'яземський так пише про Івана Олександровича Гульянова, якого пам'ятав від дитинства: «... автор археографічних досліджень, котрий ховається за завісою псевдоніма та змагається нині у Парижі з Шамполліоном, є наш російський уродженець п. Гульянов, член Російської академії, що числиться секретарем посольства російського у Брюсселі, опікуваний государем Олександром І, відомий філологічними розвідками і шанований в ученій Європі» [533, с. 216–217]³⁴⁶.

Близько 1770 р. до Російської імперії виїхала і сім'я однієї з сестер Олександра Маврокордато – Катерини Іванівни Маврокордато (? – 1811). Її чоловіком був князь Раду (Радукан) Кантакузен (1725–1774), людина, близька до господаря О. Маврокордато як кривно, так і за політичними поглядами. Він належав до старовинного і впливового грецького роду, перші відомості про який сягають ХІ ст.

І Раду, і його нащадки відіграли значну роль в історії Росії. Сам він під час російсько-турецької війни допоміг російським військам захопити Ясси (1769) і приєднався зі своїм корпусом волоських гусарів до російської армії

³⁴⁵ Губастов К. Генеалогические сведения о русских дворянских родах, происшедших от внебрачных союзов / Публ. Р. Красюкова. – Санкт-Петербург: Нестор-История: СПб. ИИ РАН, 2003. – С. 59; Куликова А. И.А. Гульянов и его научно-литературные связи // Египтологический изборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.egyptology.ru/history/Gulianov.pdf> (13.03.2010).

³⁴⁶ Вяземский П. Несколько слов о г. Гульянове и трудах его // Вяземский П. Полное собрание починений: в 12-и т. – Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1878. – Т. 1: Литературные критические и биографические очерки. – С. 216–217.

під орудою графа П.О. Рум'янцева-Задунайського. Особливо відзначився Родіон Матвійович (так називали Раду Кантакузена в Росії) в битві під Силістрією (1773). Імператриця Катерина II, котра вміла цінувати мужність, здібності та відданість, пожалувала Р. Кантакузену чин полковника, князівський титул і право користуватися родовим гербом. Вийшовши неушкодженим із воєнних походів, Родіон Матвійович загинув на полюванні. Його кінь потрапив ногою у кролячу нору і впав, придушивши вершника.

Сини Раду – Іван (1756–1828) та Микола (1761–1841) Родіоновичі залишилися під опікою дядька – Міхая Кантакузена (1723–1790), який 1774 року після підписання Кучук-Кайнарджийського мирного договору між Російською та Османською імперіями разом із родиною виїхав до Росії, оскільки більша частина Молдови та Валахії залишилася під владою турків. Імператриця в пам'ять про братів Кантакузенів – Пірву (? – 1770), що загинув у бою з турками, та Раду, який виявив звитягу і вірність Росії, 1776 року пожалувала Міхаю Кантакузену чини генерал-майора і дійсного статського радника, а також сім сіл та 2000 душ кріпаків у Могилівській губернії. Діти Раду Кантакузена здобули казенним коштом освіту і 3000 руб. у дарунок від російської імператриці. Микола Родіонович у 1789 р. вступив до Катеринославського козацького війська, брав участь у військових діях російської армії проти турків, у тому числі під Ізмаїлом (1790). 1791 року він створив так званий Левантський полк із добровольців, переважно арнаутів (албанців), яких відповідно до розпорядження російського уряду поселив на річці Буг. Князь командував Малоросійським кірасирським полком, а від 1808 р. став наказним отаманом Бузького козацького війська, з яким брав участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. [506, с. 222–226; 520, с. 352–358; 449; 433, в. 2, р. 31–42; 444, р. 19–36]³⁴⁷. За свої заслуги у 1818 р. він

³⁴⁷ Дворянские роды Российской империи. – С. 222–226; Руммель В., Голубцов В. Родословный сборник русских дворянских фамилий: в 2-х т. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1886. – Т. 1. – С. 352–358; Nicol D.M. The Byzantine Family of Kantakouzenos, ca. 1100–1460: a Genealogical and Prosopographical Study. – Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1968. – 265 p.; Ferrand J. Les familles

отримав чин генерал-майора та 81 тисячу акрів родючих земель на Півдні України – у Херсонській губернії. На цих землях, що дістали назву «Кантакузенки» та потребували серйозного зрошення та облаштування, господарі за кілька років створили справжній рай. Сучасники так описували одну з їхніх садиб – Молдавку: «Чудовий замок, оточений величезним парком. Перед будинком улаштовано квітники, оточені фонтанами. Алеї тамариска, акації та пірамідальних тополь поєднані вузькими стежками, над якими нависають сплетені гілки орхідей. ... Густі лісові хащі займають більшу частину парку, і надивовижніше за все усвідомлювати, що всю цю лісову пишноту Кантакузени створили на місці сухого кримського степу³⁴⁸» [540, с. 23–24]³⁴⁹.

Серед онуків Родіона Матвійовича Кантакузена і Катерини Іванівни Маврокордато найбільш відомим є генерал-майор Родіон Миколайович Кантакузен (1812–1880), учасник російсько-турецької 1828–1829 рр. та Кримської 1853–1856 рр. воєн. Одружився він із Марією Олександрівною Фроловою-Багрєвою (1826–1887), дочкою чернігівського губернатора, сенатора і таємного радника Олександра Олексійовича Фролова-Багрєва (1783–1845) і онукою видатного російського державного діяча графа Михайла Михайловича Сперанського (1772–1839). Цей, власне, перший шлюб із росіяною увів Кантакузенів до середовища російської аристократії. Перед тим Кантакузени одружувалися переважно з представницями родів грецького походження.

Син Родіона Миколайовича та Марії Олександрівни Михайло Родіонович (1848–1894) служив директором Департаменту духовних справ іноземного сповідання в уряді Російської імперії. Закінчивши юридичний факультет Новоросійського університету, він підготував магістерську

princières de l'ancien Empire de Russie. Recueil généalogique. – Paris: Print book, 1998. – V. 2. – P. 31–42; *Livre d'or de la noblesse phanariote.* – P. 19–36.

³⁴⁸ Називати землі Херсонщини кримськими степами некоректно.

³⁴⁹ Цитується за виданням: Сага о Кантакузиных-Сперанских, написанная князем Михаилом Кантакузиным, графом Сперанским. – Москва: Российский фонд культуры: Российский архив, 2004. – С. 23–24.

дисертацію «Опыт определения понятия военной контрабанды» («Досвід визначення поняття військової контрабанди»), опубліковану в Одесі 1875 року окремою книгою. Князь виступав за своєчасну кодифікацію міжнародного права і був прихильником створення міжнародного суду. Імператорським указом від 19 травня 1872 р. Михайлу Родіоновичу Кантакузену було дозволено приєднати до свого прізвища титул і прізвище прадіда – графа Сперанського та іменуватися: князь Кантакузен граф Сперанський, із правом передання об'єднаного прізвища старшому в роду. Треба зазначити, що князівська гідність роду Кантакузенів була визнана Герольдією Урядуючого Сенату Російської імперії 29 квітня 1893 р. Родовий герб також був офіційно затверджений Герольдією та внесений до XII частини «Общого гербовника дворянских родов Всероссийской империи» («Загального гербовника дворянських родів Всеросійської імперії»).

Ще один із правнуків Родіона Матвійовича Кантакузена та Катерини Іванівни Маврокордато – генерал-майор російської армії князь Михайло Олексійович Кантакузен (1840–1896) від 1883 р. очолював військове міністерство Болгарії [520, с. 350–362]³⁵⁰.

У Російській імперії знайшла притулок разом зі своїми дітьми ще одна представниця роду Маврокордато – Ралу Олександрівна (1779, Константинополь – 29 березня 1860, Афіни), єдина дочка господаря Молдови Олександра Костянтиновича Маврокордато, на прізвисько Делі-Бей, і його дружини Марії Каллімакі, що походила із впливового фанаріотського роду [444, р. 72–73]³⁵¹. Ралу Маврокордато вийшла заміж за Костянтина Олександровича Мурузі (1785–1821), онука молдавського господаря Костянтина Дмитровича Мурузі (? – 1788) і сина господаря Молдови і Валахії Олександра Костянтиновича Мурузі (? – 1816). 1811 року на мирних переговорах Росії з Туреччиною до складу турецької делегації входив дядько Костянтина Олександровича – Дмитро Мурузі (1768–1812). Саме він

³⁵⁰ Руммель В., Голубцов В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 350–362.

³⁵¹ Livre d'or de la noblesse phanariote. – P. 72–73.

познайомив міністра закордонних справ Російської імперії графа М.П. Рум'янцева зі змістом таємної інструкції, яку отримала турецька делегація від свого уряду для ведення перемовин (інформація ця надійшла від великого драгомана Порти – рідного брата Дмитра Мурузі Панайота (бл. 1780 – 1812)). Це дозволило Російській імперії укласти вигідніший для себе мирний договір, що дістав назву Бухарестського. Однак турецькій владі стало відомо про зраду князів Мурузі, і вони були страчені [506, с. 230–231; 446; 433, v. 1, p. 165–169]³⁵².

За заслуги князів Мурузі перед російською короною їхнім нащадкам були даровані землі у щойно приєднаній до Російської імперії Бессарабії, дівчата наближені до двору, а хлопці зараховані до Пажеського корпусу для виховання і здобуття освіти казенним коштом. Ралу Олександрівні з родиною та домочадцями, як і багатьом іншим грекам-фанаріотам [3, арк. 264–272]³⁵³, у 1821 р. було призначено утримання з бюджету Одеської грецької допоміжної комісії при генерал-губернаторі новоросійському і бессарабському в розмірі 1200 руб. щомісяця [3, арк. 149, 167, 181, 188–188 зв., 189, 192–193, 198–198 зв.]³⁵⁴. Так, за 1828 р. княгиня Ралу Мурузі отримала 14400 руб. [3, арк. 12]³⁵⁵. У Державному архіві Одеської області зберігається листування за 1829 р. між нею та російськими чиновниками, з якого дізнаємося, що родина Мурузі мешкала в с. Комарове Хотинського повіту Бессарабської губернії та складалася: із синів – Алеко, 28 років (перебував у Кишиневі), Дмитра, 26 років (у Яссах), Панайота, 14 років (в Одесі), Костянтина, 9 років, і дочок – Зоїци, 18 років, Єфросинії, 16 років, Марії, 14 років, Агліци, 10 років, вихованки Марії, 18 років, і старенької

³⁵² Дворянские роды Российской империи. – С. 230–231; *Marinescu F.* Étude généalogique sur la famille Mourouzi. – Athènes: Centre de Recherches Néohelléniques, 1987. – 171 p.; *Ferrand J.* Op. cit. – 1997. – V. 1. – P. 165–169.

³⁵³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 72, арк. 264–272.

³⁵⁴ Там само, арк. 149, 167, 181, 188–188 зв., 189, 192–193, 198–198 зв.

³⁵⁵ Там само, арк. 12.

матері, 99 років [3, арк. 56–56 зв., 66–67]³⁵⁶. У 1830 р. Ралу Мурузі виявила бажання повернутися «на батьківщину», але клопоталася про збереження їй пенсії від російського уряду. У квітні того ж року імператор «через повагу до особливих послуг глав родини Мурузі, наданих Росії» розпорядився зберегти княгині пенсію у розмірі 1000 руб. щомісяця [3, арк. 149, 167, 181, 188–188 зв., 189, 192–193, 198–198 зв.]³⁵⁷.

Із дітей Ралу Олександрівни найбільш відомий Панайот Костянтинович Мурузі (1816–1859), учасник Кримської війни 1853–1856 рр., командувач грецьких добровольчих загонів у складі російської армії.

Його син Костянтин Панайотович (1848–1913) – російський дипломат, статський радник, співробітник Російської імператорської місії в Мюнхені. Імператорським указом від 19 серпня 1905 р. йому було дозволено користуватися в Російській імперії князівським титулом. Дещо раніше це право отримали й інші російські гілки Мурузі [506, с. 230–231; 446; 433, v. 1, р. 165–169]³⁵⁸.

Російський уряд надавав допомогу й іншим представникам роду Маврокордато: наприклад, дівицям Катерині та Смарагді Міссіос, донькам Єфросинії Маврокордато (двоюрідної сестри господаря Олександра Івановича Маврокордато) та її чоловіка гетьмана Олександра Міссіоса 1829 року з фонду Одеської грецької допоміжної комісії було виплачено 900 руб. – по 75 руб. щомісяця [3, арк. 15]³⁵⁹, а княгині Роксандрі Скарлатівні Ханджері, народженій княжні Маврокордато (двоюрідній племінниці згаданого Олександра Маврокордато) разом із сином – 300 руб. [3, 265, 269 зв., 274 зв.]³⁶⁰.

³⁵⁶ Там само, арк. 56–56 зв., 66–67.

³⁵⁷ Там само, арк. 149, 167, 181, 188–188 зв., 189, 192–193, 198–198 зв.

³⁵⁸ Дворянские роды Российской империи. – С. 230–231; *Marinescu F.* Op. cit.; *Ferrand J.* Op. cit. – 1997. – V. 1. – Р. 165–169.

³⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 72, арк. 15.

³⁶⁰ Там само, арк. 265, 269 зв., 274 зв.

Узагалі, необхідно зазначити неймовірну здатність роду Маврокордато як кривноспорідненої спільноти до виживання за будь-яких умов. Для цього представники роду застосовували весь арсенал наявних можливостей – політичну гнучкість, релігійну терпимість, космополітизм, шлюбну політику, соціальну активність. Більшість із них, опинившись волею долі у Російській імперії, не збиралися залишатися тут назавжди, але максимально використовували політичну ситуацію у власних інтересах.

2.3. Скарлат Стефанович Маврокордато

Інша російська гілка князів Маврокордато походить від Олександра Миколайовича Маврокордато (1720 – 1790, Константинополь), молодшого брата господарів Костянтина та Івана Миколайовичів (див.: додаток А. 2). Один з його синів – Скарлат Олександрович Маврокордато – був великим логофетом і від шлюбу з Анною Раковица, котра належала до роду господарів Молдови, мав сина Стефана (1789, Константинополь – 1850), *коміса*³⁶¹. Після російсько-турецьких воєн Стефан Скарлатович залишився в Бессарабії, яка відійшла до Російської імперії. Йому, як і представникам інших «закордонних грецьких боярських родів» – Мавроді, Гіка, Мавроєні, Суццо, Схіна, Власто, котрі виявили лояльність до російської влади, було призначено щомісячну пенсію. Цікаво, що найбільш значну суму – 210 руб. – із 29 персон, внесених до списку, отримали лише двоє – згаданий Стефан Маврокордато і сімейство князя Гіки [2, арк. 99–99 зв.]³⁶².

Одружився Стефан 9 травня 1805 р. в Константинополі з Катериною Дмитрівною Схіна (1785, Константинополь – 1869, Афіни), дочкою великого драгомана адміралтейства і посла Оттоманської Порти у Франції Дмитра Васильовича Схіна (1750 – 1842, Кишинів). Обрання нареченої, звичайно, не було випадковим: ці роди були неодноразово споріднені та посвоячені.

³⁶¹ Коміс – у Молдові та Валахії боярин, що відає господарськими стайнями.

³⁶² Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 71, арк. 99–99 зв.

У 1822 р. князь Стефан Маврокордато звернувся до великого князя Костянтина Павловича з клопотанням взяти його сина Скарлата під своє високе заступництво. Великий князь виявив надзвичайну увагу, особисто прийняв прохача у Варшаві, де містилася його резиденція як виконувача обов'язків головнокомандувача польської армії, а фактично намісника нещодавно приєднаного до Російської імперії Царства Польського [155, л. 5–6]³⁶³.

Звернення Стефана Маврокордато саме до Костянтина Павловича цілком зрозуміле, оскільки другий онук імператриці Катерини II готувався нею до ролі імператора відродженої Візантійської імперії. Він здобув відповідну освіту, його годувальницею була грекня, цесаревич вивчав грецьку мову, особистим секретарем при ньому був майбутній граф та генерал від інфантерії грек Д.Д. Курута (1770–1833), вивезений до Росії під час російсько-турецької війни. Навіть ім'я імператорів Візантійської імперії – Костянтин, до того часу не характерне для династії Романових, було обране імператрицею Катериною для онука з політичних міркувань.

Зусиллями великого князя Костянтина юний Скарлат Стефанович Маврокордато, в Росії нерідко званий Карлом Стефановичем, 1822 року був відданий до Варшавської аплікаційної школи³⁶⁴. У 1827 р. на його ж клопотання Скарлат Стефанович отримав російське підданство [155, л. 5–6]³⁶⁵. Служив князь Маврокордато у російській армії в лейбгвардії кінній артилерії та вийшов у відставку в чині полковника. У 1830 р. брав участь у придушенні польського повстання 1830–1831 рр. [165, л. 2 об.]³⁶⁶

У 1848 р. Скарлат Маврокордато розпочав справу з визнання за ним князівського титулу. Треба зазначити, що згідно із законодавством Російської імперії іноземці, котрі в'їхали на територію Росії та мали

³⁶³ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 520, л. 5–6.

³⁶⁴ Варшавська аплікаційна школа (школа підпрапорщиків) була заснована великим князем Костянтином Павловичем для підготовки офіцерських кадрів для польської армії.

³⁶⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 520, л. 5–6.

³⁶⁶ Там же, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2 об.

шляхетне походження, а також дворянські титули, не визнавалися в дворянстві автоматично. Вони повинні були звертатися до відповідної державної інституції – Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату – з клопотанням про дозвіл на користування дворянськими привілеями і аристократичними титулами на території імперії. Для успішного вирішення питання треба було надати неспростовні докази своїх прав – документи, що підтверджували права роду на дворянство й титули та законне походження від аристократичних предків, універсали на володіння маєтками, затверджені родоводи тощо.

Скарлат Стефанович спочатку надіслав клопотання на ім'я великого князя Михайла Павловича, молодшого брата свого покровителя Костянтина³⁶⁷, з проханням допомогти з визнанням за ним князівської гідності. Такий обхідний маневр полковник С. Маврокордато обрав через відсутність у нього відповідних документів на носіння цього високого титулу. До зусиль Скарлата Стефановича долучилися Військове міністерство і Міністерство юстиції, які звернулися до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату. Незважаючи на високий рівень заступництва, герольдмейстер Д.М. Зам'ятнін наголосив на відсутності доказів для позитивного рішення у справі Скарлата Стефановича, не визнав як аргумент використання ним де-факто князівського титулу та констатував, що «у нинішньому стані цієї справи визнання полковника Маврокордато у князівській гідності залежатиме від Всемилоствійшого погляду на наведені у листі його (С.С. Маврокордато. – *В. Т.*) обставини» [165, л. 2 об.]³⁶⁸.

Проте зацікавленість у позитивному вирішенні цього питання, судячи з усього, була велика. Тому незабаром статс-секретар Міністерства юстиції граф В.М. Панін надіслав до Урядуючого Сенату висновок найвищого законодавчого органу – Державної Ради – від 20 травня 1851 р., скріплений резолюцією імператора Миколи I: «Бути по цьому». За цим документом

³⁶⁷ Великий князь Костянтин Павлович на той час вже помер. Це сталося 1831 року.

³⁶⁸ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2 об.

Скарлату Стефановичу Маврокордато дозволялося іменуватися в Росії князем молдавським, беручи до уваги: «1) що походження його по прямій низхідній лінії від Олександра Маврокордато, який отримав від Оттоманської Порти у 1698 р. титул молдавського князя, доводиться родоводом, затвердженим архієпископом константинопольським і Вселенським патріархом; 2) що оригінальної грамоти на титул цей він не міг надати тому, що в Туреччині не було звичаю видавати подібного роду акти, а інші докази, які б доводили його походження, він, коли служив у російських військах, утратив під час повстання, що мало місце 1830 року у Варшаві; 3) що правнук зазначеного Олександра Маврокордато, також Олександр, який урядовав у князівствах Молдавії та Валахії, сприяючи через відданість до Росії підкоренню та приєднанню до неї Криму, накликав тим самим на весь свій рід такі підозри Порти, що змушений був виїхати до Росії, де спочила у Бозі імператриця Катерина II прийняла його милостиво, та 4) що сам прохач, правнук останнього Олександра³⁶⁹, вивезений з Константинополя батьком своїм, після вступу у 1827 р. у підданство Росії, зберігав відтоді постійно князівський титул та з ним прийнятий був на службу» [165, л. 9–11 об.]³⁷⁰.

Помер князь 11 серпня 1851 р. і був похований на Виноградівському кладовищі при Свято-Покровській церкві міста Новомиргорода Херсонської губернії [108, л. 3]³⁷¹.

Дружиною Скарлата Стефановича була Аглая-Катерина Костянтинівна Катаказі (бл. 1819 – ?), яка належала до відомого і славного роду [454, р. 265]³⁷² (див.: додаток А. 9).

Дідом дружини Скарлата Маврокордато був князь Костянтин Олександрович Іпсіланті (1760–1816), великий драгоман Порти (1796–1799),

³⁶⁹ У документі помилка: Скарлат Стефанович був правнуком іншого Олександра – Олександра Миколайовича Маврокордато, а Олександр Іванович Маврокордато, про якого іде мова вище, доводився Скарлату Стефановичу двоюрідним дідом.

³⁷⁰ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 9–11 об.

³⁷¹ Там же, ф. 549, оп. 2, д. 43, л. 3.

³⁷² *Stourdza M.-D.* Op. cit. – P. 265.

господар Молдови (1799–1802) і Валахії (1802–1806, 1806–1807) – постать, поза сумнівом, знакова для грецького національно-визвольного руху. Перебуваючи на османській службі, Костянтин Іпсіланті надавав значні політичні послуги російському урядові, сподіваючись, що у майбутньому Російська імперія допоможе у звільненні Греції від турецького гноблення. Уряд Порти, котрий давно підозрював сім'ю Іпсіланті в антитурецьких настроях, мав нагоду переконатися у цьому під час сербського повстання, яке волоський господар підтримував як морально, так і матеріально. Костянтин був засуджений до страти, тому в серпні 1807 р. разом із родиною втік до Росії. Аби помститись османський уряд стратив у Константинополі старого князя Олександра Іпсіланті (1736–1807), батька Костянтина. Місцем перебування родини Іпсіланті був визначений Київ [448]³⁷³. Тривалий час у топоніміці Києва зберігалось ім'я бунтівного грека. В одному з центральних і старовинних районів міста – Печерську – розташований будинок князів Іпсіланті – «Іпсілантієве подвір'я» (нині вулиця Івана Мазепи, 6). Провулок із тильної сторони садиби мав назву «Іпсілантіїв» [419]³⁷⁴.

У Києві служили сини колишнього господаря Молдови і Валахії. Вони були приязно прийняті у домі славного генерала, київського військового губернатора М.М. Раєвського-старшого, дружина якого Софія Олексіївна Константинова, онука видатного російського ученого і письменника М.В. Ломоносова, також мала грецьке походження. Тут брати Іпсіланті зустрічалися з відомими державними та культурними діячами – графом І. Каподістрія, генералами князями Кантакузенами, князем В.П. Кочубеєм, поетами Д.В. Давидовим і О.С. Пушкіним та ін. [235, с. 146]³⁷⁵.

³⁷³ Більш детально про князя Костянтина Іпсіланті див.: *Mischewca V., Zavitsanos P. Principele Constantin Ypsilanti. 1760–1816.* – Chişinău: CIVITAS, 1999. – 175 p.

³⁷⁴ *Щербина В.* Спомин у Києві про рід Іпсіланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Київ: Держ. вид-во України, 1926. – С. 336–340. Згаданий провулок і сьогодні носить цю назву.

³⁷⁵ Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – Київ: Либідь, 2000. – С. 146.

Тут, у Києві, закінчився життєвий шлях старого князя Костянтина. Його поховали у Георгіївському соборі. На могилі Іпсіланті встановили пам'ятник, створений відомим російським скульптором С. Пименовим-старшим. Цей шедевр некрополістичного мистецтва пережив чимало трагічних подій: його переносили, руйнували, проте він і сьогодні прикрашає місто [295; 544, с. 15; 545, с. 5; 385]³⁷⁶.

Дядьки княгині Аглаї-Катерини Маврокордато – брати Іпсіланті, котрі стояли у витоків боротьби за незалежність Греції, починали свою службу в найпрестижніших армійських частинах Російської імперії. Старший з братів Олександр (1792–1828) – генерал-майор російської армії, ад'ютант імператора Олександра I, учасник російсько-французької війни 1812–1814 рр.; Дмитро (1793–1832) – штабс-ротмістр лейбгвардії Гусарського полку, ад'ютант М.М. Раєвського-старшого; Георгій (1795–1846) – штабс-ротмістр Кавалергардського полку; Микола (1796–1833) – штабс-ротмістр Кавалергардського полку, ад'ютант М.М. Раєвського-старшого [296]³⁷⁷.

Разом з почтом князя К. Іпсіланті до Російської імперії виїхали і представники інших фанаріотських родів, пов'язаних з ним родинними узами.

Старша з дочок князя Костянтина – Олена (1787/1788 – 1837) – стала дружиною Олександра Федоровича Негрі (1786–1854), відомого російського дипломата і вченого. Останні роки його життя пройшли в Одесі, де він активно співробітничав в Одеському товаристві історії та старожитностей, заснованому місцевими любителями історії та археології. Перу О. Негрі

³⁷⁶ Про історію пам'ятника див.: *Мазарати С.* Судьба надгробного памятника Константина Ипсиланти // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези Міжнар. наук.-практич. конф. – Маріуполь: [б. в.], 1996. – С. 225–256; *Аврамов И.* «С кем милость и любовь, закон и правота...» // Независимость. – 1997, 4 июня. – № 101–102. – С. 15; *Его же.* И горсть земли из Акрополя // Независимость. – 1997, 4 июля. – № 121–122. – С. 5; *Томазов В.* Повідомлення // Записки історико-філологічного товариства А. Білецького. – Київ: [б. в.], 1997. – Вип. 1. – С. 131–132.

³⁷⁷ *Мазарати С., Томазов В.* Род Ипсиланти: (Историко-генеалогический очерк) // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. Записки Українського генеалогічного товариства. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 92–102.

належать праці з історії Греції, Османської імперії та Кримського ханства, які друкувалися в «Записках Одесского общества истории и древностей» («Записках Одеського товариства історії та старожитностей») і популярному часописі «Вестник Європи» («Вісник Європи»). Це подружжя не залишило нащадків, і після смерті Олександра Негрі російська гілка роду згасла [235, с. 146]³⁷⁸.

Інша дочка Костянтина Іпсіланті – Катерина (1792 – 1835, Кишинів) – була дружиною Костянтина Антоновича Катаказі (1785–1826), сина медика султанського двору. Саме їхня дочка Аглая-Катерина стала дружиною князя Скарлата Маврокордато. Цей шлюб був типовим для фанаріотських родів, оскільки сім'ї обох наречених були неодноразово пов'язані узами родичання. Скарлат та Аглая-Катерина були між собою троюрідними братом та сестрою: бабця з материнського боку Скарлата – Марія Гаврилівна Схіна (бл. 1765 – ?) та бабця Аглаї-Катерини – Олена Гаврилівна Катаказі (бл. 1867 – 1835, Кишинів) – були рідними сестрами та дочками митрополита мілетського і нікомедійського Гаврила Фетала [454, р. 265, 408]³⁷⁹. До того ж рідний брат матері Скарлата – Олександр Схіна (1799, Константинополь – після 1844) – одружився з тіткою Аглаї-Катерини – Марією Іпсіланті (1802–1862) [454, р. 408]³⁸⁰.

Катаказі, використовуючи доброзичливе ставлення російського уряду до греків-фанаріотів і, зокрема, до свого славного родича князя Костянтина Іпсіланті, змогли посісти значні позиції в державній і суспільній ієрархії Російської імперії. Вони отримали дворянство, породичалися з багатьма аристократичними родами – Енгельгардтами, Неклюдовими, Дараганами, Гудим-Левковичами.

Тесть Скарлата Стефановича – Костянтин Антонович Катаказі – вісім років був губернатором Бессарабії (1817–1825). Відомий російський

³⁷⁸ Греки на українських теренах. – С. 146.

³⁷⁹ Stourdza M.-D. Op. cit. – P. 265, 408.

³⁸⁰ Ibidem. – P. 408.

мемуарист П.П. Вігель, що тривалий час служив у Бессарабії, залишив такі спогади про К.А. Катаказі: «Молоденьким греченям із Константинополя до Молдавії вивіз його господар Іпсіланті, потім одружив з однією з дочок своїх і через незрілість розуму його (і від того часу малодозрілого) дав йому тільки звання камінара, сказати б, титулярного радника. Після втечі з Ясс привіз він його з собою до Петербурга. У нагороду за вірність Іпсіланті та за втрати, яких він зазнав, на його прохання, обидва зяті його, Негрі та Катаказі, прийняті на російську службу з чином дійсного статського радника, буцімто відповідного їхньому молдавському званню» [532, кн. 2, с. 1065]³⁸¹. Треба зазначити, що цей відгук може мати дещо суб'єктивний характер, оскільки П.П. Вігель був відомий своїми антигрецькими настроями.

Один із синів Костянтина Антоновича Катаказі, молодший брат княгині Маврокордато – Михайло (1822–1891) – служив київським цивільним губернатором (1868–1871) і сенатором. На російській державній службі залишився і дядько Аглаї-Катерини Маврокордато – Гаврило Антонович Катаказі (1793 – 1867, Харків), відомий дипломат, посланець Російської імперії в Греції (1832–1843), сенатор [235, с. 146; 454, р. 265]³⁸².

Шлюб Скарлата Стефановича з Аглаєю-Катериною був бездітним, і з їхньою смертю ця гілка роду Маврокордато урвалася. Але в Росії мешкали інші представники роду, що продовжували носити титул князів молдавських, начебто наданий їхньому пращуру турецьким султаном.

Скарлат Стефанович Маврокордато був по-суті першим із представників роду, хто пов'язав своє життя з Російською імперією. Йому вдалося, використовуючи філеллінізм російської еліти та політичні прагнення династії Романових, посісти високе соціальне становище та домогтися визнання за родом Маврокордато права на князівський титул, яке було небезспірним. Зусилля Скарлата Маврокордато значно спростили можливості соціальної адаптації іншим членам родинного клану. При цьому необхідно зазначити,

³⁸¹ *Вигель Ф.* Записки: в 2-х кн. – Москва: Захаров, 2003. – Кн. 2. – С. 1065.

³⁸² Греки на українських теренах. – С. 146; *Stourdza M.-D.* Op. cit. – Р. 265.

що князь дотримувався традиційної для фанаріотської аристократії матримоніальної політики. Взагалі не можна не помітити, що кожний Маврокордато завжди сприймав себе як частину роду та всіляко сприяв його процвітання.

2.4. Дмитро Георгійович Маврокордато та його родина

Але найбільш відома російська родина Маврокордато походить від молодшого брата згаданого вище Скарлата Олександровича – Георгія (? – 1821, Константинополь) (див.: додаток А. 2). Він був логофетом, великим спатаром та гетьманом Дунайських князівств. Одружився Георгій Маврокордато з Оленою Суццо. Той самий недобррозичливець П.П. Вигель так писав про родину Суццо: «...був старий Григорій Суццо (Георгій. – *В. Т.*), Бейзаде, господарський син, батько князя Михайла, молдавського господаря, який нещодавно втік до Німеччини. При ньому знаходилися два сини, Микола та Іордакі, або Георгій Суццо, одружені, з малолітніми дітьми. ... Із двох дочок старого Суццо одна була у заміжжі за Маврокордато, високим, гарним чоловіком... Чоловіком іншої був із цапиною борідкою маленький Скіна (Іван Схіна – дідусь князя Дмитра Маврокордато (про нього нижче). – *В. Т.*), головний радник Катаказі (бессарабського губернатора Костянтина Антоновича Катаказі, його двоюрідного брата. – *В. Т.*). Він був люб'язний, освічений, з ним значно ближче, ніж з іншими, познайомився я, і я скоріше любив його лисячий розум, ніж лякався його» [532, кн. 2, с. 1066–1067]³⁸³.

Саме правнуком Георгія Маврокордато та Олени Суццо був Дмитро Георгійович Маврокордато (1849, Афіни – 1917, Одеса) – ще один із російських князів Маврокордато. Копія метричного свідоцтва про народження Дмитра Георгійовича, написана грецькою мовою, зберігається в його особовій справі у фонді Морського кадетського корпусу. З неї випливає,

³⁸³ Вигель Ф. Указ. соч. – С. 1066–1067.

що він народився 25 серпня 1849 р.³⁸⁴ в м. Афіни, хрестився в храмі св. Деодора та був сином Георгія Олександровича Маврокордато та Марії, дочки Івана Схіна [97, л. 3]³⁸⁵. Батько Дмитра народився 13 квітня 1802 р. в Константинополі, у Фанарі, а помер 16 серпня 1858 р. в Афінах. 5 квітня 1841 р. в Мирославі, маєтку Схіна недалеко від Ясс, він вінчався з Марією Іванівною Схіна (1819 – 1900, Мирослава (Бессарабія)). Вибір нареченої, звичайно, не був випадковим. По-перше, рід Схіна (див.: додаток А. 8) був одним з найбільш впливових фанаріотських родів як у Константинополі, так і в Дунайських князівствах. По-друге, роди Маврокордато та Схіна були неодноразово споріднені. Батьком нареченої був уже згаданий і яскраво описаний П.П. Вігелем постільник Іван Дмитрович Схіна (1794, Константинополь – 1855, Спа (Франція)), один з найавторитетніших людей у тодішній Бессарабії. Одружений він був із Севастією Суццо (? – 1848, Константинополь), чия сестра – Олена Суццо – побралася з Георгієм Олександровичем Маврокордато-старшим. Таким чином, Марія Іванівна Схіна доводилася своєму чоловікові Георгію Олександровичу Маврокордато двоюрідною тіткою [454, р. 408]³⁸⁶.

Родина Івана Дмитровича Схіна після окупації частини Молдови російськими військами та створення Бессарабії залишилася на підросійських землях. Російський уряд доброзичливо поставився до Івана Схіна, призначивши йому грошову допомогу в розмірі 175 руб. щомісяця [2, арк. 99]³⁸⁷. 13 вересня 1829 р. Іван Дмитрович звернувся до Кишинівської грецької допоміжної комісії, через яку надавалася допомога, з проханням виплатити йому наперед піврічний пенсіон, оскільки він остаточно від'їжджає разом із сім'єю за кордон. Генерал-губернатор новоросійський і бессарабський граф М.С. Воронцов дозволив це, але за умови, що родина

³⁸⁴ У деяких документах наводяться й інші дати народження Дмитра Георгійовича, наприклад 1850 р.

³⁸⁵ РГА ВМФ, ф. 432, оп. 5, д. 5528, л. 3.

³⁸⁶ *Stourdza M.-D.* Op. cit. – Р. 408.

³⁸⁷ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200, спр. 71, арк. 99.

Схіна відмовиться від подальших грошових претензій до Допоміжної комісії [2, арк. 50–51 зв.]³⁸⁸. 7 грудня 1829 р. комісія повідомила, що Іван Схіна пристав на ці умови, отримав суму 1050 російських руб. та разом з родиною, що складалася з дев'яти осіб, виїхав до Греції через Молдову і Валахію [2, арк. 66–66 зв.]³⁸⁹.

У січні 1862 р. княгиня Марія Іванівна Маврокордато, «удова грецького підданого Георгія Маврокордато», яка постійно проживала в Берліні, звернулася з проханням на ім'я російського імператора про зарахування її дванадцятирічного сина Дмитра Маврокордато до Морського кадетського корпусу. Олександр II розглянув клопотання та розпорядився прийняти юного князя для навчання державним коштом, окрім того, доручив контролювати виконання своєї волі Міністерству іноземних справ та Морському міністерству [96, л. 2–2 об.]³⁹⁰. Треба зазначити, що це було надзвичайною милістю, оскільки згідно із законами Російської імперії іноземні піддані не могли здобути освіту у військових навчальних закладах. Такі винятки робилися тільки в особливих випадках, наприклад для представників дружніх та споріднених з Романовими королівських і князівських династій. Про особливий статус Дмитра Георгійовича Маврокордато згадується і в документах Морського кадетського корпусу, де він навчався [99, л. 14]³⁹¹.

Юний Дмитро прибув до Санкт-Петербурга, імовірно, наприкінці вересня 1862 р., а 3 жовтня розпочав навчання в корпусі. Однак уже 26 жовтня він у числі 126-ти вихованців був переведений до 7-ї Санкт-Петербурзької гімназії [96, л. 5]³⁹². Перехід був пов'язаний з рішенням імператора та наказом Морського міністерства від 4 вересня 1862 р. про

³⁸⁸ Там само, арк. 50–51 зв.

³⁸⁹ Там само, арк. 66–66 зв.

³⁹⁰ РГА ВМФ, ф. 432, оп. 1, д. 4625, л. 2–2 об.

³⁹¹ Там же, оп. 7, д. 2194, л. 14.

³⁹² Там же, оп. 1, д. 4625, л. 5.

реформу військової освіти. Молодші класи Морського кадетського корпусу, Штурманського, Інженерного та Артилерійського училищ скасовувалися, а їхні вихованці переводилися до заснованих з цієї метою у Санкт-Петербурзі та Кронштадті гімназій. Після здобуття середньої освіти бажаючі мали можливість продовжити її у вищих військових навчальних закладах [96, л. 8]³⁹³.

2/14 липня 1865 р. мати Дмитра княгиня Марія Іванівна Маврокордато звернулася з проханням про зарахування її сина, який закінчив 7-му гімназію, для продовження освіти у Морське училище [97, л. 1]³⁹⁴. 15 вересня 1865 р. шістнадцятирічний юнак згідно з рішенням Морського міністерства був прийнятий до згаданого училища для навчання державним коштом [99, л. 1–14]³⁹⁵.

Після закінчення повного курсу Морського училища й успішного складання іспитів 11 квітня 1870 р. Дмитру Георгійовичу було присвоєно чин гардемарина, а 14 травня того ж року його зараховано до 6-го флотського екіпажу (Балтійський флот). 11 квітня 1872 р. за вислугою років та за результатами іспитів він отримав чин мічмана. 31 травня 1873 р. Дмитра переведено до 1-го флотського його імператорської високості генерал-адмірала екіпажу. 1 січня 1876 р. – він уже лейтенант та ревізор на пароплаві-фрегаті «Олаф». 2 січня 1877 р. Д.Г. Маврокордато наказом по Кронштадтському порту призначено командиром 2-ї роти команди генерал-адміральського фрегата. Дмитро Георгійович неодноразово брав участь у навчальних плаваннях у Чорному і Балтійському морях на суднах різного типу, наприклад фрегаті «Громобой» і «Севастополь», корветах «Боян» і «Память Меркурия», гвинтовому човні «Прибой», броньованих фрегатах «Адмирал Грейг» і «Князь Пожарский».

³⁹³ Там же, л. 8.

³⁹⁴ Там же, оп. 5, д. 5528, л. 1.

³⁹⁵ Там же, оп. 7, д. 2194, л. 1–14.

Дмитро Георгійович Маврокордато був учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Так, 23 грудня 1877 р. його, командира 1-ї зведеної роти, разом з нижчими чинами відкомандировано до діючої армії на Дунай під командування капітан-лейтенанта О.Є. Конкевича. Князь прибув до місця призначення 1 лютого 1878 р. та командував ротою до 13 травня того ж року, перебуваючи на переправі між Куржевим і Рущуком. 13 травня 1878 р. він перейшов у розпорядження командувача військ генерал-ад'ютанта О.Р. Дрентельна. 17 червня – 1 листопада 1878 р. Дмитро Георгійович виконував обов'язки старшого флаг-офіцера при начальнику Верхньодунайського загону суден капітані 1-го рангу М.Д. Новикову, а 1 грудня 1878 р. його призначено командиром катерів «Шутка», «Русалка», «Бавария» і відкомандировано на Нижній Дунай до м. Тульча. 17 березня 1879 р., вже після закінчення воєнних дій, Д.Г. Маврокордато залишили на болгарській службі та призначили військовим і цивільним капітаном порту м. Варна (Болгарія). Через це лейтенант флоту князь Дмитро Георгійович наказом його імператорської високості генерал-адмірала флоту від 31 липня 1879 р. разом з п'ятьма іншими офіцерами був звільнений для служби на комерційних суднах із зарахуванням до флоту [92, л. 107–107 об.]³⁹⁶. 20 вересня 1879 р. він відзвітувався перед болгарським урядом про виконання своїх обов'язків, залишив посаду та у статусі помічника командира шхуни «Келагуры» відбув з м. Рені до Миколаєва. 6 травня 1880 р. Дмитро Георгійович повернувся з болгарською командою до м. Ращук і був призначений завідувачем морської команди та командиром катера у Варні. Лише 1 серпня 1880 р. надійшов наказ про його повернення до Росії.

13 листопада 1880 р. князь Д.Г. Маврокордато знов зарахований у російську військову службу, в 1-й Чорноморський флотський його імператорської високості генерал-адмірала екіпаж, де командував спочатку 3-

³⁹⁶ Там же, ф. 249, оп. 1, д. 50, л. 107–107 об.

ю (12 березня 1881 – 23 березня 1882), а потім 2-ю (10 листопада 1882 – 23 березня 1883) ротами [94, л. 4–7 об.]³⁹⁷.

10 червня 1885 р. Дмитро Георгійович за власним бажанням був звільнений від дійсної військової служби через сімейні обставини з наданням чину капітана 2-го рангу та правом носіння мундира. Усього за час служби він провів у морі 3206 днів, що дорівнює 106 місяцям і 26 дням [157, л. 4 об.; 94, л. 8–8 об.; 95, л. 51–52]³⁹⁸.

За сумлінну службу Д.Г. Маврокордато неодноразово відзначався начальством і урядом Російської імперії. Так, 1 січня 1877 р. він отримав іменну його імператорської високості генерал-адмірала подяку за відмінну службу. 17 квітня 1878 р. князя нагороджено світло-бронзовою медаллю в пам'ять Турецької війни 1877–1878 рр., 17 вересня 1879 р. – орденом св. Станіслава 3-го ступеня, а 17 квітня 1883 р. – орденом св. Анни 3-го ступеня. Він був відзначений також іноземними нагородами: 22 серпня 1879 р. румунським орденом зірки з мечами офіцерської гідності 3-го ступеня, 6 серпня 1879 р. – почесним знаком з написом «За устрійство гражданского управления 1877, 1878 и 1879 гг. в Болгарии» («За облаштування цивільного управління 1877, 1878 і 1879 рр. у Болгарії»), 8 вересня 1880 р. – грецьким орденом Спасителя кавалерської гідності [94, л. 4–7 об.]³⁹⁹.

Слід сказати декілька слів про грошове утримання лейтенанта Д.Г. Маврокордато перед його відставкою у 1885 р. Тож його платня становила 576 руб., а, так звані «столові», що виплачувалися на харчування за правилами тих часів окремо, – 183 руб. (разом 759 руб.) [94, л. 4]⁴⁰⁰.

У відставці Дмитро Георгійович разом з родиною мешкав спочатку в Миколаєві, а від 1889 р. – в Одесі. Відомо кілька адрес родини Маврокордато

³⁹⁷ Відомості про службу князя Дмитра Георгійовича Маврокордато містяться в його послужному списку: РГА ВМФ, ф. 417, оп. 4, д. 3606, л. 4–7 об.

³⁹⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 4 об.; РГА ВМФ, ф. 417, оп. 4, д. 3606, л. 8–8 об.; оп. 5, д. 3225, л. 51–52.

³⁹⁹ РГА ВМФ, ф. 417, оп. 4, д. 3606, л. 4–7 об.

⁴⁰⁰ Там же, л. 4.

в Одесі: вул. Єлизаветинська, будинок Феохаріді (1893), вул. Софіївська, 20 (1894, 1899), вул. Князівська, 8, кв. 3 (1903), вул. Маразліївська, 6, кв. 1 (1913, 1914) [98, л. 1 об., 3; 168, л. 12; 157, л. 1; 494, л. 255]⁴⁰¹. Маврокордато мешкали в орендованих квартирах і власного будинку в Одесі не мали.

1890 року Д.Г. Маврокордато повернувся на службу, однак уже не у Військово-Морський флот Російської імперії, а в Добровільний [165, л. 3]⁴⁰². Добровільним флотом Російської імперії називалося пароплавство, створене 1878 року на пожертви населення задля розвитку торгового мореплавства; воно ж слугувало резервом військового флоту. Так, під час російсько-японської 1904–1905 рр. і Першої світової воєн судна Добровільного флоту використовувалися як допоміжні крейсери і військові транспорти. 1914 року Добровільний флот налічував 40 суден.

Спочатку Дмитро Георгійович служив у Добровільному флоті помічником капітана, а з 1898 р. – капітаном пароплава. 1895 року він брав участь у японсько-китайській війні, а 1900 року – у придушенні боксерського руху в Китаї. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. князь командував транспортним судном «Київ» в ескадрі адмірала З.П. Рождественського. 1906 року він обіймав посаду помічника завідувача контори Добровільного флоту в Одесі. 11 вересня 1907 р. Дмитро Георгійович «у відплату за труди в обставинах воєнного часу» підвищений до капітана 1-го рангу з перебуванням у відставці. Того ж року князь став завідувачем контори Добровільного флоту в Одесі, а з 1908 р. – інспектором пароплавства. Від 1912 р. він – директор-розпорядник Добровільного флоту, а з 1913 р. – керуючий справами [95, л. 51–52; 165, л. 2 об.–3]⁴⁰³.

⁴⁰¹ Там же, ф. 432, оп. 5, д. 8482, л. 1 об., 3; РГИА, ф. 1412, оп. 44, д. 145, л. 12; ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 1; Держархів Одеської обл., ф. 52, оп. 2а, д. 8, л. 1; Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1913. – Л. 255.

⁴⁰² РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 3.

⁴⁰³ РГА ВМФ, ф. 417, оп. 5, д. 3225, л. 51–52; РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2 об.–3.

За сумлінну службу в Добровільному флоті Дмитро Георгійович Маврокордато був відзначений російськими орденами: 1 квітня 1901 р. – св. Станіслава 2-го ступеня, 15 травня 1906 р. – св. Володимира 4-го ступеня [157, л. 2–3 об.; 165, л. 2 об –3; 95, л. 51–52]⁴⁰⁴.

1913 року, бажаючи нагородити князя за «труди з розвитку вітчизняного мореплавства», Міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії звернулося з клопотанням до Морського міністерства про надання Дмитру Георгійовичу чину генерал-майора у відставці. Це звання Д.Г. Маврокордато отримав 4 квітня 1913 р. [157, л. 2–3 об.; 165, л. 2 об –3; 95, л. 51–52]⁴⁰⁵

Окрім справ Добровільного флоту, які забирали у Дмитра Георгійовича багато сил і часу, він приділяв увагу громадській діяльності: був попечителем ради Одеського училища торговельного мореплавства, всіляко сприяючи піднесенню російського флоту [494, л. 255]⁴⁰⁶.

Побрався Д.Г. Маврокордато з італійською підданою Марією Євангеліївною Балтаджі. Копія свідоцтва про шлюб повідомляє, що князь вінчався зі своєю нареченою першим шлюбом 16 червня 1879 р. в церкві св. Афанасія у Варні (Болгарія) під час перебування на болгарській службі. Шлюб засвідчив варненський митрополит Кирило [157, л. 5]⁴⁰⁷.

Марія Євангеліївна, грекиня за походженням, належала до старовинної фінансової аристократії (див.: додаток А. 10). Її батько – Євангелій Дмитрович Балтаджі (1826, Смірна – 1889, Афіни) – був банкіром у Константинополі та онуком банкіра зі Смірни – теж Євангелія Дмитровича (? – 1809). Балтаджі породичалися з багатьма хіоськими родами – Петрококкіно, Негропonte, Агеласто. Рідна тітка Марії Євангеліївни – Віра Дмитрівна Балтаджі (1827, Смірна – 1896, Константинополь) – стала

⁴⁰⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 2–3 об.; ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2 об.–3; РГА ВМФ, ф. 417, оп. 5, д. 3225, л. 51–52.

⁴⁰⁵ Там же.

⁴⁰⁶ Вся Одесса. – Л. 255.

⁴⁰⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 5.

дружиною Стаматія Маврогордато. До роду Маврогордато належала і прабабуся Марії – Віра (1761–1855), дружина Євангелія Дмитровича Балтаджі старшого [454, р. 223]⁴⁰⁸.

У Дмитра Георгійовича та Марії Євангеліївни Маврокордато було п'ятеро дітей: сини Георгій, Миколай та Олександр і дочки Софія та Зоя.

Старший із синів – Георгій Дмитрович Маврокордато – згідно з копією метричного свідоцтва народився 14 серпня 1881 р. в м. Миколаєві Херсонської губернії та був охрещений 26 серпня того ж року в місцевій грецькій церкві св. Миколая. Хрещеними батьками були: батьківський товариш по службі, помічник завідувача мінної частини лейтенант російського флоту Михайло Федорович Лашинський і бабуся немовляти, вдова князя Георгія Маврокордато Марія Іванівна [157, л. 6]⁴⁰⁹.

Освіту Георгій Дмитрович здобув на юридичному факультеті Новоросійського університету. 13 жовтня 1904 р. після закінчення повного курсу з дипломом 1-го ступеня наказом Міністерства іноземних справ Російської імперії він був зарахований на службу до Першого департаменту, так званого Азійського. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. юний князь опікувався діяльністю Російського товариства Червоного Хреста. 13 жовтня 1904 р. він наказом по цивільному відомству отримав чин колезького секретаря, а 13 жовтня 1907 р. за вислугою років наказом по цивільному відомству підвищений до титулярного радника. 1907 року Георгію Дмитровичу було доручено сприяти роботі експедиції, організованої Академією наук Російської імперії під керівництвом титулярного радника М.М. Доница, до Верхнього Єгипету для спостереження за проходженням Меркурія по диску Сонця. 1 лютого 1910 р. наказом Міністерства іноземних справ призначений перекладачем 8-го класу в Перший департамент. 3 серпня 1910 р. за наказом Міністерства іноземних справ він – діловод VII класу в

⁴⁰⁸ Stourdza M.-D. Op. cit. – P. 223.

⁴⁰⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 46, л. 522, л. 6.

тому самому департаменті. 13 жовтня 1910 р. за вислугою років підвищений до колезького асесора зі старшинством. 21 квітня 1911 р. призначений секретарем Генерального консульства Російської імперії в Будапешті, де неодноразово призначався керівником консульства (1911, 1913). 1914 року Георгій Дмитрович був прикомандирований до Посольства Російської імперії у Парижі [157, л. 8–11 об.; 165, л. 3]⁴¹⁰.

За свою службу дипломат отримував численні знаки уваги з боку російського уряду та закордонні нагороди. 13 жовтня 1905 р. Г.Д. Маврокордато нагороджений перським орденом Лева і Серця 3-го ступеня; 14 грудня 1906 р. – орденом Бухарського емірату Золотої зірки 3-го ступеня; 18 травня 1906 р. – срібною медаллю Червоного Хреста на олександрійській стрічці на пам'ять про участь в діяльності товариства під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. 1 листопада 1907 р. Георгій отримав подяку Академії наук за сприяння згаданих експедицій. 9 грудня 1908 р. відзначений японським орденом Священного скарбу 4-го ступеня. 18 квітня 1910 р. наказом по цивільному відомству за старання виконання обов'язків Г.Д. Маврокордато нагороджено російським орденом св. Станіслава 3-го ступеня. 29 червня 1911 р. йому дозволено прийняти та носити китайський орден Подвійного дракона 3-го класу 2-го ступеня і сербський орден св. Сави 4-го ступеня. 21 грудня 1911 р. князь нагороджений ще одним китайським орденом – Подвійного дракона 3-го класу 1-го ступеня. 21 лютого 1913 р. за імператорською волею молодому дипломатові надано право носити на стрічці білого, жовтого і чорного кольорів засновану на пам'ять про 300-річчя правлячого дому Романових світло-бронзову медаль [157, л. 8–11 об.]⁴¹¹.

Г.Д. Маврокордато був відомий і як авторитетний історик Угорщини. Його фундаментальна праця «Описание Венгрии» («Опис Угорщини»), що

⁴¹⁰ Там же, л. 8–11 об.; ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 3.

⁴¹¹ Там же, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 8–11 об.

охоплює XIX – початок XX ст., з'явилася 1916 року в Парижі. Студія ґрунтується на широкій джерельній базі та особистих враженнях, накопичених під час перебування князя на дипломатичній службі у цій країні. Треба наголосити, що праця і до сьогодні не втратила свого наукового значення та є однією з кращих у російській історіографії [294]⁴¹².

Після жовтневого заколоту 1917 р. Г.Д. Маврокордато емігрував. Разом зі своєю дружиною Катериною Степанівною мешкав у Белграді, де помер 2 липня 1939 р. та похований на Новому кладовищі [515, т. 4, с. 285]⁴¹³.

Інший син Дмитра та Марії Маврокордато – Микола Дмитрович – народився 15 жовтня 1889 р. в Одесі, а був охрещений 28 грудня того ж року в Стрітенській церкві м. Одеси Херсонської єпархії священником Іоанном Стрельбицьким і псаломщиком Андрієм Демидецьким. Хрещеними батьками стали брат – князь Георгій Дмитрович Маврокордато та бабуса – княгиня Марія Іванівна Маврокордато [157, л. 7; 98, л. 2]⁴¹⁴.

8 квітня 1899 р. князь Дмитро Георгійович звернувся з проханням на ім'я директора Одеського реального училища св. Павла про допущення його сина Миколи для складання іспитів до першого класу цього навчального закладу. При цьому він засвідчив, що його син здобув домашню початкову освіту [67, арк. 1]⁴¹⁵. За результатами іспитів юного князя було зараховано до старшого підготовчого класу, про що свідчить клопотання його батька від 9 серпня 1899 р. [67, арк. 4]⁴¹⁶. 28 травня 1903 р. Микола залишив реальне училище, аби продовжити сімейну традицію – служити на флоті [67, арк. 3]⁴¹⁷.

⁴¹² Маврокордато Г. Описание Венгрии. Внутреннее устройство, сельскохозяйственная жизнь, торговля, промышленность, население, язык и религия. – Париж: Унион, 1916. – 255 с.

⁴¹³ Незабутые могилы. Российское Зарубежье: некрологи 1917–1999: в 6-и т. / Сост. В. Чуваков. – Москва: [Пашков дом], 2004. – Т. 4: Л–М. – С. 285.

⁴¹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 7; РГА ВМФ, ф. 432, оп. 5, д. 8482, л. 2.

⁴¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 52, оп. 2а, спр. 8, арк. 1.

⁴¹⁶ Там само, арк. 4.

⁴¹⁷ Там само, арк. 3.

29-м травня 1903 р. датоване звернення князя Д.Г. Маврокордато на ім'я директора Морського кадетського корпусу, в якому йдеться про зарахування Миколи у молодший загальний клас для здобуття військово-морської освіти [98, л. 1–1 об.]⁴¹⁸. 8 вересня 1903 р. Микола Дмитрович став вихованцем корпусу, де засвоїв повний курс наук. 5 травня 1909 р. юнак отримав чин корабельного гардемарина, а 18 квітня 1910 р. імператорським наказом по морському відомству підвищений до мічмана. 5 травня 1910 р. циркуляром Головного морського штабу зарахований для продовження служби до Чорноморського флотського екіпажу. 27 березня 1911 р. Миколу призначено флаг-офіцером штабу начальника 5-го резервного дивізіону міноносців (з 29 липня 1911 р. перейменованій на 3-й дивізіон міноносців Чорноморської мінної флотилії). 8 лютого 1913 р. М.Д. Маврокордато призначений виконувачем обов'язків флаг-офіцера штабу начальника окремого загону Чорноморського флоту, а 10 серпня того ж року – мінним офіцером на міноносці «Строгий». 6 грудня 1913 р. імператорським наказом по морському відомству Микола Дмитрович отримав чин лейтенанта флоту, а 23 грудня того ж року призначений на посаду мінного офіцера на міноносці «Свирепый». Від 9 вересня 1915 р. князь – виконувач обов'язків флаг-офіцера штабу начальника мінної бригади Чорного моря. Під час служби він неодноразово ходив на кораблях різного типу – крейсерах, міноносцях, есмінцях – у Чорному і Балтійському морях, а також у закордонних навчальних походах [93, л. 1–16 об.; 157, л. 12–18 об.]⁴¹⁹.

За старанну службу лейтенант М.Д. Маврокордато був нагороджений 26 грудня 1912 р. світло-бронзовою медаллю на пам'ять про 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р., а 4 березня 1914 р. – світло-бронзовою медаллю на пам'ять про 300-річчя правлячого дому Романових. Під час Першої світової війни за участь в операціях проти Туреччини князь був відзначений орденами

⁴¹⁸ РГА ВМФ, ф. 432, оп. 5, д. 8482, л. 1–1 об.

⁴¹⁹ Там же, ф. 406, оп. 9, д. 2439, л. 1–16 об.; РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 12–18 об.

св. Анни 4-го ступеня за хоробрість, св. Анни 3-го ступеня з мечами і бантом та св. Станіслава 3-го ступеня з мечами і бантом [165, л. 3]⁴²⁰.

Подальша доля Миколи Дмитровича склалася трагічно. З телеграми, надісланої 16 травня 1918 р. «главначальствующим» м. Архангельська і Біломорського водного району Радянської республіки Євгеном Сомовим на ім'я наркома військово-морських сил, випливає, що 15 травня 1918 р. голова Надзвичайної комісії розпорядився вислати з Архангельська завідувача архангельського вантажного району лейтенанта Маврокордато, імовірно, підозрюючи останнього у нелояльності до радянської влади. Однак було вирішено затримати виконання цього розпорядження до розгляду обставин справи. Далі в телеграмі повідомляється: «...Маврокордато під охороною двох матросів бойового взводу вирушив до себе на квартиру за речами. Коли заарештований та конвой відійшли кроків на сто від штабу флотилії, пролунав постріл, яким Маврокордато був тяжко поранений у голову. Поблизу були також сторонні люди. Незважаючи на швидко надану допомогу, Маврокордато помер сьогодні (16 травня 1918 р. – В. Т.) близько десятої години, не приходячи до тями». Є. Сомов обіцяє провести розслідування інциденту. На тому ж наполягає нарком, залишивши на телеграмі резолюцію від 17 травня 1918 р. [100, л. 45–46]⁴²¹. Однак жодних інших документів із цього приводу виявити не вдалося. Текст телеграми свідчить про очевидність події, а також про небажання і неможливість розслідування. Фразу про присутність поряд сторонніх осіб вміщено цілком свідомо. І сама телеграма, і резолюція на ній – це скоріше лише формальність.

Пам'ять загиблого лейтенанта князя Миколи Дмитровича Маврокордато увічнено меморіальною дошкою на Російському православному храмі на

⁴²⁰ Там же; РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 3.

⁴²¹ РГА ВМФ, ф. Р-5, оп. 1, д. 194, л. 45–46.

честь царя мученика Миколи II і всіх російських людей, богоборчою владою в смуті убитих, більш відомому як Храм-Пам'ятник у Брюсселі [497, с. 17]⁴²².

Микола Дмитрович не був одружений і нащадків не залишив.

Третій син Дмитра і Марії Маврокордато – Олександр Дмитрович – народився 23 листопада 1891 р. в Одесі, а охрещений 6 лютого 1892 р. у місцевій Стрітенській церкві священником Іоанном Стрельбицьким і псаломщиком Миколаєм Зеленькевичем. Хрещеними батьками дитини були грецький підданий Іван Пантелеймонович Зігомала (представник відомої аристократичної хіоської родини) і сестра новонародженого, дочка відставного капітана 2-го рангу княжна Софія Дмитрівна Маврокордато [58, арк. 20 зв.–21]⁴²³. Олександр, мабуть, помер іще немовлям, оскільки надалі жодних документальних згадок про нього не знаходимо.

Про дочок подружжя Маврокордато відомо небагато. Старша – Софія Дмитрівна – народилася 14 березня 1880 р., а молодша – Зоя Дмитрівна – 18 лютого 1884 р. [94, л. 5]⁴²⁴. Обидві, імовірно, були уродженками м. Миколаєва і охрещені у грецькій церкві св. Миколая, парафіянами якої були їхні батьки.

Софія стала дружиною Володимира (Карла Йохана Вольдемара) Олексійовича Альфтана (17 квітня 1860 – 19 грудня 1940, Гельсінкі) [515, т. 1, с. 69]⁴²⁵, відомого військового діяча та сходознавця. Він – командир 77-го піхотного Тенгинського полку (1904–1905), комендант Михайлівської фортеці (1906–1908), військовий губернатор Дагестанської області (1908), командир кількох піхотних дивізій (1909–1915) та 3-го армійського корпусу (1915–1917), генерал-лейтенант (1915), георгіївський кавалер, а після більшовицького заколоту – один із лідерів Білого руху, начальник відділу

⁴²² Грезин И. Храм-Памятник в Брюсселе. Список мемориальных досок. – Санкт-Петербург: ВИРД, 1999. – С. 17.

⁴²³ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 225, арк. 20 зв.–21.

⁴²⁴ РГА ВМФ, ф. 417, оп. 4, д. 3606, л. 5.

⁴²⁵ Незабытые могилы. – 1999. – Т. 1: А–В. – С. 69.

Російського загальновійськового союзу, голова Союзу російських інвалідів у Фінляндії. Під час служби у Примор'ї Володимир Олексійович досліджував північні провінції Кореї та підготував кілька наукових розвідок [489, т. 1, с. 51]⁴²⁶.

Зоя Маврокордато побралася з сином англійського комерсанта Георгієм Альбертовичем Пігготом (1877 – 1964, Нью-Йорк), відомим російським громадським діячем і членом Народно-трудового союзу [489, т. 5, с. 451]⁴²⁷.

Обидві княжни мешкали разом із батьками в Одесі, про що свідчить донесення про склад родини князя Дмитра Георгійовича Маврокордато, надіслане з канцелярії одеського градоначальника до імператорської канцелярії 23 вересня 1915 р. [165, л. 7]⁴²⁸.

Після революції дочки разом з овдовою матір'ю виїхали до Афін, де і померли. Княгиня Марія Євангеліївна Маврокордато спочила 31 січня 1932 р., Софія Дмитрівна Альфтан – 1934 року, а Зоя Дмитрівна Піггот – 1953 року [506, с. 229; 454, р. 325]⁴²⁹.

Питання про князівський титул роду Маврокордато і право на його використання в Російській імперії виникло 1870 року, під час зарахування Дмитра Георгійовича після закінчення Морського училища на військову службу. В його особовій справі зберігається донесення посла Російської імперії в Афінах дійсного статського радника Є.П. Новикова від 4 червня 1870 р., надіслане на запит російського Міністерства іноземних справ, в якому повідомляється: «...згаданий Дмитро Маврокордато дійсно належить до роду князів Маврокордато, але позаяк згідно з 3-ю статтею грецької Конституції титули дворянства та відзнаки не жалуються грецьким підданим і не визнаються за ними, то він у Греції не має права користуватися цим

⁴²⁶ Волков С. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II: в 2-х т. – Москва: Центрполиграф, 2009. – Т. 1 (А–К). – С. 51.

⁴²⁷ Незабытые могилы. – 2004. – Т. 5: Н–П. – С. 451.

⁴²⁸ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 7.

⁴²⁹ Дворянские роды Российской империи. – С. 229; Stourdza M.-D. Op. cit. – Р. 325.

титулом, за кордоном же носіння титулів грецькими підданими дозволяється іноземними урядами» [99, л. 17–18]⁴³⁰.

Через кілька років після цього Дмитро Георгійович вирішив юридично оформити право на використання князівського титулу в Російській імперії, на що був потрібний дозвіл Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату. В лютому 1873 р. мічман Д.Г. Маврокордато звернувся з проханням на ім'я імператора про видачу йому копії справи про визнання у князівській гідності його троюрідного дядька Скарлата Стефановича Маврокордато, яку й отримав у березні того ж року [155, л. 17–18]⁴³¹.

26 червня 1875 р., базуючись на рішенні Державної Ради у справі Скарлата Стефановича Маврокордато, Дмитро Георгійович порушив клопотання про визнання за ним у Російській імперії титулу князя молдавського. 2 липня 1875 р. Управління Міністерства юстиції Російської імперії надіслало до Урядуючого Сенату пропозицію, засновану на імператорському рішенні, про визнання за мічманом Д.Г. Маврокордато права на носіння титулу князя [156, л. 1]⁴³². 8 липня того ж року цю пропозицію було затверджено як рішення Сенату [156, л. 2–2 об.]⁴³³.

31 жовтня 1913 р. Дмитро Георгійович надіслав до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату прохання про визнання його законних синів Георгія та Миколи Дмитровичів Маврокордато у спадковому дворянстві з правом «іменуватися князівським титулом». Треба зазначити, що згідно із законами Російської імперії діти, народжені дворянами, не користувалися правами дворянства автоматично. Для юридичного оформлення їхнього соціального статусу батьки повинні були звертатися до Герольдії Урядуючого Сенату про долучення їх до роду і надати документи про законне походження нащадків та їхні права на дворянську гідність. Рішення

⁴³⁰ РГА ВМФ, ф. 432, оп. 7, д. 2194, л. 7–8.

⁴³¹ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 520, л. 17–18.

⁴³² Там же, д. 521, л. 1.

⁴³³ Там же, л. 2–2 об.

Герольдії про долучення синів Дмитра Георгійовича було неочікуваним і нелогічним. 18 вересня 1914 р. Сенат відмовив у клопотанні на тій підставі, що «Височайшим велінням, що мало місце у 26 день червня 1875 р., Дмитру Маврокордато дозволено іменуватися в Росії молдавським князем, право ж на спадкове дворянство йому не надавалося, і що князь Дмитро Георгійович Маврокордато отриманими ним на службі чинами мічмана та лейтенанта набув лише особистого дворянства⁴³⁴, яке на нащадків не поширюється» [157, л. 1, 19–20 об.]⁴³⁵.

Висновок Герольдії не зупинив Дмитра Георгійовича. 12 серпня 1915 р. він звернувся з аналогічним клопотанням на ім'я імператора Миколи II. Визнання роду у спадковому дворянстві стало тим важливішим, що 1876 р. Д.Г. Маврокордато прийняв російське підданство. Російськими підданими були і його діти. Відсутність прав спадкового дворянства кардинально змінювала соціальний статус родини і загрожувала певними обмеженнями в такій становій країні, як Російська імперія. У клопотанні Дмитра Георгійовича наголошувалося на статусі різних представників роду Маврокордато в Росії та на доброзичливому ставленні до них імператорського дому та уряду [165, л. 2–3 об.]⁴³⁶. Однак, незважаючи на це, висновок Міністерства юстиції від 29 лютого 1916 р. був негативним. Міністерство погоджувалося з аргументами Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату про відсутність відповідних доказів та зазначало: «...задоволення цього прохання Дмитра Маврокордато могло би відбутися тільки шляхом особливої монаршої милості, але для такого спрямування цієї справи ... немає достатніх підстав через такі міркування: хоча прохач і

⁴³⁴ Згідно з реформою системи військових чинів Російської імперії від 1884 р. першим чином, який давав право на спадкове дворянство, був чин полковника (на флоті – капітана 1-го рангу), отриманий на дійсній службі, а не у відставці. Діти особистого дворянина не мали право на дворянство, а тільки на почесне громадянство.

⁴³⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 46, д. 522, л. 1, 19–20 об.

⁴³⁶ Там же, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 2–3 об.

заявляє, що пращур його Олександр Маврокордато, колишній господар Молдавії, котрий переселився до Росії наприкінці XVIII століття, користувався князівським титулом, проте, як видно зі справи, титул цей був пожалуваний родові не російськими государями, а Оттоманською Портою, тобто державою, яка нині перебуває у війні з Росією. Височайше затверджене рішення Державної Ради від 20 травня / 1 червня 1851 р., про дозвіл троюрідному дядькові прохача полковнику Карлу Маврокордато називатися в Росії князем молдавським очевидно не може слугувати приводом для визнання Дмитра Маврокордато та його низхідного потомства у князівській гідності безвідносно до іменування прохача молдавським князем» [165, л. 10–11 об.]⁴³⁷.

Однак справа Маврокордато все ж потрапила на височайший розгляд, і 29 грудня 1916 р. за власним підписом імператора Миколи II було вирішено «надати йому (Дмитру Георгійовичу. – *В. Т.*), за отриманими ним службовими відзнаками, користуватися із низхідним потомством правами спадкового дворянства» [158, л. 1]⁴³⁸. 24 січня 1917 р. відповідне рішення прийняв і Урядуючий Сенат [158, л. 3–4]⁴³⁹. Таким чином, незадовго до ліквідації у Росії всіх чинів і звань у зв'язку з більшовицьким заколотом князі Маврокордато домоглися визнання своїх прав на російське спадкове дворянство.

Із нерухомого майна у Дмитра Георгійовича Маврокордато був родовий маєток у Молдові у 3000 десятин землі [94, л. 4 об.–5]⁴⁴⁰. Вірогідно, саме цей маєток – Ольчедаїв-Катюжани Могилівського повіту Подільської губернії (частину молдавських земель було приєднано до Подільської губернії) – площею 3400 десятин Дмитро Георгійович 1888 року продав за 340 тисяч руб. Продаж здійснювався через посередництво Івана Дмитровича Ценіна,

⁴³⁷ Там же, л. 10–11 об.

⁴³⁸ Там же, д. 523, л. 1.

⁴³⁹ Там же, л. 3–4.

⁴⁴⁰ РГА ВМФ, ф. 417, оп. 4, д. 3606, л. 4 об.–5.

чиновника з особливих доручень при канцелярії генерал-губернатора київського, волинського і подільського. Оскільки угода була укладена непрозоро (у документах зазначалася одна сума, а маєток було продано за більшу під чесне слово покупця), то між І.Д. Ценіним і Д.Г. Маврокордато виникли грошові претензії, розгляд яких затягнувся на багато років і не отримав остаточного рішення [168, л. 1–21]⁴⁴¹.

У 1890 р. у власності князя Д.Г. Маврокордато перебувала лісова дача «Аджиголь» Дніпровського повіту Таврійської губернії загальною площею 2325,5 десятини землі [85, л. 1–11]⁴⁴². Дачу, імовірно, було придбано після продажу маєтку Ольчедаїв-Катюжани і незабаром продано, оскільки за відомостями 1915 р. у Дмитра Георгійовича Маврокордато нерухомого майна не було [165, л. 7]⁴⁴³.

Таким чином, російські князівські гілки роду згасли. Однак існували й інші відгалуження Маврогордато, представники яких зберігали пам'ять про своє спільне походження.

Дмитро Георгійович Маврокордато не став винятком із традиційної для його роду політики виживання: максимальна соціальна адаптація в обраній для життя країні та збереження національної і родової ідентичності. Це доводить його тривала боротьба за визнання за ним та його родиною не тільки князівського титулу, а й спадкового дворянства, причому в ситуації, коли належність до цієї привілейованої верстви вже не давала реального зиску, а була певним історичним анахронізмом. Матримоніальна політика ж залишалася консервативною – за дружину була обрана представниця неодноразово спорідненого з Маврокордато (Маврогордато) грецького банкірського роду Балтаджі.

⁴⁴¹ РГИА, ф. 1412, оп. 44, д. 145, л. 1–21.

⁴⁴² Держархів Одеської обл., ф. 305, оп. 1, спр. 271, арк. 1–11.

⁴⁴³ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 9, л. 7.

2.5. Молдавська гілка князів Маврокордато

Так звана молдавська гілка князів Маврокордато бере початок від одного з синів господаря Молдови та Валахії Костянтина Миколайовича Маврокордато – Дмитра Костянтиновича (1744 – 1817, Ясси), гетьмана Молдови (див.: додаток А. 3). Представники цієї гілки пов'язали свою долю з Румунією, відіграючи в її історії помітну роль.

Серед них необхідно відзначити румунського дипломата Георгія Олександровича Маврокордато, сина обершталмейстера румунського королівського двору полковника Олександра Костянтиновича Маврокордато (1819, Ясси – 1895, Ясси). Він народився 21 квітня / 3 травня 1865 р. в Парижі [454, р. 327; 444, р. 79]⁴⁴⁴. 16 жовтня 1890 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві відбулося вінчання Георгія Олександровича з Вірою (Веронікою) Миколаївною Маврогордато, дочкою грецького підданого Миколи Матвійовича Маврогордато (з гілки Нікола) та Аріадни Федорівни Родоканакі. Свідками таїнства були румунські піддані – батько нареченого Олександр Костянтинович Маврокордато та брат Еміль Костянтинович Маврокордато, а також батько нареченої Микола Матвійович Маврогордато та одеський міщанин Костянтин Петрович Калоті, давній знайомець і діловий партнер родин Родоканакі та Маврогордато [501, с. 150–151, 152–153]⁴⁴⁵. Родина Віри Миколаївни як з батьківського боку, так і з материнського, належала до найбагатших та найвпливовіших кланів Півдня Російської імперії, а сама наречена доводилася далекою родичкою своєму чоловікові (див.: 3.1.2). Такий шлюб є свідченням збереження родової та національної пам'яті, відданості клановим традиціям, притаманним хіосцям.

14 липня 1891 р. в Одесі народився і первісток молодого подружжя, наречений Олександром. 16 липня він був охрещений в одеській грецькій

⁴⁴⁴ Stourdza M.-D. Op. cit. – P. 327; Livre d'or de la noblesse phanariote. – P. 79.

⁴⁴⁵ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Фотосинтетика», 2005. – Часть IV: 1875–1891 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 150–151, 152–153.

Свято-Троїцькій церкві священником Йосифом Нікола та дияконом Костянтином Каввадісом. Хрещеною матір'ю дитини стала бабуса – Аріадна Федорівна Маврогордато [57, арк. 152 зв.–153]⁴⁴⁶. Немовля померло через три дні від конвульсій та було поховане на Старому міському кладовищі [57, арк. 202 зв.–203]⁴⁴⁷. Наступного року родина Маврокордато залишила Одесу, оселившись у Румунії, де 26 грудня 1893 р. у місті Васлуй народилася їхня дочка Єлизавета (Еліза) [454, р. 327; 444, р. 79]⁴⁴⁸.

Певний час Георгій Олександрович був послом Румунії у Санкт-Петербурзі [496, с. 377]⁴⁴⁹. Згодом подружжя перебралося на південь Франції, у Ніццу, де 16 грудня 1897 р. народився син Георгій, охрещений 15 січня 1898 р. у Свято-Миколаївській церкві при російському консульстві. Хрещеними батьками були бабуса Аріадна Федорівна Маврогордато та Федір Гіка [169, л. 131 об.–132]⁴⁵⁰.

Родина Маврокордато похована на 444-й ділянці Російського кладовища Кокад у Ніцці: Георгій Олександрович помер у Ніцці 14 лютого 1939 р., а Віра Миколаївна там само 25 жовтня 1955 р. Поруч з ними спочиває їхня дочка, яка померла 1 липня 1988 р. в Орібо-сюр-Сіань на півдні Франції [496, с. 377]⁴⁵¹.

Шлюб представника молдавської гілки роду князів Маврокордато з дочкою одеського купця-хіосця Миколи Матвійовича Маврогордато яскраво свідчить, що родові традиції та родова пам'ять залишалися наріжним каменем хіоської аристократії. Вони були тим важливим фактором, що дозволяв їм вижити за будь-яких умов і зберегти національну та родову ідентичність.

⁴⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 190, арк. 152 зв.–153.

⁴⁴⁷ Там само, арк. 202 зв.–203.

⁴⁴⁸ *Stourdza M.-D.* Op. cit. – P. 327; *Livre d'or de la noblesse phanariote.* – P. 79.

⁴⁴⁹ *Грезин И.* Русское кладбище Кокад в Ницце. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2012. – С. 377.

⁴⁵⁰ ЦГИА СПб., ф. 19, оп. 126, д. 1555, л. 131 об.–132.

⁴⁵¹ *Грезин И.* Указ. соч. – С. 377.

Висновки до розділу 2

Рід князів Маврокордато відіграв визначну роль в історії кількох держав: Російської імперії, куди емігрували деякі його представники ще за турецького панування в Дунайських князівствах чи потрапили через приєднання Бессарабії; Румунії, де Маврокордато стали невід'ємною частиною національної аристократії; Греції, де вони стояли у витоків боротьби за її звільнення і формування незалежної держави. Деякі представники роду тривалий час мешкали в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції.

Усюди представники цього князівського роду зберігали свій високий соціальний статус та вливалися до елітних прошарків суспільства, швидко пристосовуючись до особливостей і традицій різних країн та роблячи значний внесок в усі сфери їхнього розвитку. При цьому Маврокордато боронили свою національну та родову ідентичність. Незважаючи на окремішність своєї історичної долі від інших гілок роду, князі Маврокордато пам'ятали про спільне походження та підтримували щільні зв'язки з родичами, про що свідчить матримоніальна політика.

Князі Маврокордато протягом багатьох десятиліть утримували владу у Дунайських князівствах та навіть намагалися перетворити її на спадкову. Для цього у зовнішній політиці вони постійно вимушені були лавірувати поміж різних світових центрів впливу – Османською, Російською та Австрійською імперіями, а у внутрішній – між молдавсько-волооським боярством, своїми одноплемінниками та широкими народними масами. Незважаючи на такі складні умови, їм вдалося зробити чималий внесок у розвиток ввірених їм в управління князівств, зокрема реформувати аграрну та фіскальну системи, підтримати православну церкву та освіту, сприяти поживавленню торгівлі.

Для роду Маврокордато як кривноспорідненої спільноти характерна неймовірна здатність до виживання за будь-яких умов. Для цього представники роду застосовували весь арсенал наявних можливостей – політичну гнучкість, релігійну терпимість, космополітизм, шлюбну політику,

соціальну активність. Більшість із них, опинившись волею долі у Російській імперії, не збиралися залишатися тут назавжди, але максимально використовували політичну ситуацію у власних інтересах.

Князь Олександр II Іванович Маврокордато, колишній господар Молдови, вимушений через свої політичні погляди шукати покровительства російської імператриці Катерини II, забезпечив для всіх носіїв прізвища та їхніх родів доброзичливе ставлення з боку династії Романових та влади.

Скарлат Стефанович Маврокордато був по-суті першим із представників роду, хто пов'язав своє життя з Російською імперією. Йому вдалося, використовуючи філеллізм російської еліти та політичні прагнення династії Романових, посісти високе соціальне становище та домогтися визнання за родом Маврокордато права на князівський титул, яке було небезспірним. Зусилля Скарлата Маврокордато значно спростили можливості соціальної адаптації іншим членам родинного клану. Взагалі не можна не помітити, що кожний Маврокордато завжди сприймав себе як частину роду та всіляко сприяв його процвітанню.

Дмитро Георгійович Маврокордато не став винятком із традиційної для його роду політики виживання: максимальна соціальна адаптація в обраній для життя країні та збереження національної і родової ідентичності. Це доводить його тривала боротьба за визнання за ним та його родиною не тільки князівського титулу, а й спадкового дворянства, причому в ситуації, коли належність до цієї привілейованої верстви вже не давала реального зиску, а була певним історичним анахронізмом. Матримоніальна політика ж залишалася консервативною – за дружину була обрана представниця неодноразово спорідненого з Маврокордато (Маврогордато) грецького банкірського роду Балтаджі.

Розділ 3

ГРЕКИ-ХІОСЦІ – ПРЕДСТАВНИКИ ФІНАНСОВОЇ АРИСТОКРАТІЇ

3.1. Маврогордато

Одним із перших документів, що повідомляє про перебування представників нетитулованих гілок роду Маврогордато на Півдні України, є постанова Одеського городского для іноземних громадян магістрату від 9 січня 1798 р. з приводу клопотання турецького підданого Лурензо Стаматійовича Маврогордато (в документі – Маврокордато). Із клопотання випливає, що згаданий Лурензо Стаматійович – «уродженець міста Сакізська⁴⁵²» Оттоманської Порти, неодружений, виїхав із Туреччини до Російської імперії «цього три роки», тобто у 1795 р. За свідченням одеської карантинної застави Л. Маврогордато мешкав «по купецькій комерції» в Одесі. 1797 року він звернувся з проханням про дозвіл на прийняття російського підданства та внесення у числі інших іноземних комерсантів до 2-ї купецької гільдії м. Одеси, у зв'язку з чим оголосив капітал у 10 тисяч руб. Одночасно Лурензо Стаматійович клопотався про отримання закордонного паспорта для мандрівки морем із торговельної необхідності до Константинополя та рідного міста Сакізська. «... А що він повернеться неодмінно до Одеси до нинішнього свого мешкання, і необхідні з нього скарбницькі та громадські податки сплачуватиме бездоімково, надав при цьому двох поручителів і отримане від них поручительське зобов'язання» [39, арк. 30]⁴⁵³.

Рішення магістрату було таке: Лурензо Стаматійовича, виходячи з його бажання набутти підданства Російської імперії, привести до присяги для припису до одеського купецтва 2-ї гільдії спрямувати відповідний рапорт Новоросійському губернському правлінню та просити про резолюцію, а

⁴⁵² Сакіз – турецька назва острову Хіос.

⁴⁵³ Держархів Одеської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 56, арк. 30.

необхідні документи щодо виготовлення закордонного паспорта для мандрівки в Османську імперію надіслати через одеського коменданта до канцелярії новоросійського військового губернатора [39, арк. 30–30 зв.]⁴⁵⁴.

Згодом родина Маврогордато вкоренилася на півдні України. Представники чотирьох гілок – Вітелла, Скарлаті, Нікола і Лакана – цього могутнього роду облаштувалися у чорноморських та азовських портах Російської імперії. Спираючись на споріднення з іншими впливовими купецькими династіями, переважно вихідцями з грецького острова Хіос – Петрококкіно, Родоканакі, Аверіно, Скараманга, Севастопуло, вони у першій половині XIX ст. створили потужний клан.

3.1.1. Гілка Лакана

Однією з найбільш впливових в Одесі була родина Матвія Пантелійовича Маврогордато, що належала до гілки Лакана (див.: додаток А. 4). Матвій, старший із синів Пантелія Матвійовича від шлюбу з Марієттою, дочкою Лоренцо Скараманга, народився на Хіосі близько 1780 р. [429, v. 2, p. 84, 88]⁴⁵⁵ Відомостей про нього збереглося не дуже багато. Турецький підданий Матвій Пантелійович оселився в Одесі у 20-х роках XIX ст. та був приписаний спочатку до 3-ї, а згодом до 2-ї купецької гільдії. 1866 року він купив у графині Жозефіни Шембек маєток у с. Тирлівка Гайсинського повіту Подільської губернії, в якому налічувалося 276 ревізьких душ⁴⁵⁶. М.П. Маврогордато жертвував кошти на підтримку грецької культури, спонсорував видання книг. Так, 1834 р. разом з Федором Родоканакі, Іваном Раллі, Євстратієм Севастопуло, Михайлом Петрококкіно та іншими хіоськими купцями він фінансував видання в Одесі книги

⁴⁵⁴ Там само, арк. 30–30 зв.

⁴⁵⁵ *Argenti Ph. Libro d'oro de la noblesse de Chio*: 2 vol. – London: Oxford University Press, 1955. – V. 2. – P. 84, 88.

⁴⁵⁶ РГИА, ф. 577, оп. 20, д. 477 (повідомлення А. Шумкова).

І.Г. Піципіу «Логічна граматика грецької мови» [455, с. 110]⁴⁵⁷. Імовірно, саме Матвій Пантелійович надав грошову допомогу в розмірі 600 руб. таємному грецькому товариству «Філікі Етерія» [455, с. 29]⁴⁵⁸. Помер він в Одесі 22 березня 1868 р. у віці 88 років [500, с. 122–123]⁴⁵⁹.

23 вересня 1829 р. Матвій вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві другим шлюбом з Ангелікою Пантеліївною Кондоставло (в документах трапляються й інші варіанти написання прізвища – Кондаставло, Контоставло), дочкою турецького підданого хіосця Пантелія Лікардовича Кондоставло. Свідками шлюбу були представник відомої хіоської родини та родич Маврогордато одеський купець Федір Павлович Родоканакі та «іноземний грек» Амвросій Пантелійович Маврогордато, рідний брат нареченого [498, с. 156–157]⁴⁶⁰.

Ангеліка Пантеліївна Маврогордато народилася близько 1802 р., а померла 19 березня 1876 р. в Одесі у віці 74 років «від старості» і 24 березня знайшла останній притулок на одеському загальному кладовищі [54, арк. 292 зв.–293]⁴⁶¹. Вона була відомою благодійницею і, як чимало купецьких дружин, мала статус дійсного члена Одеського жіночого благодійного товариства [518, отд. III, с. 142]⁴⁶².

У Матвія Пантелійовича від шлюбу з Ангелікою Пантеліївною народилося четверо дітей: сини Дмитро і Олександр, а також дочки Катерина й Ерато.

⁴⁵⁷ *Αυγητίδης Κ.* Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγάλεμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησού. – Χίος: Αλφα Πι, 2004. – Σ. 110.

⁴⁵⁸ Ibidem. – Σ. 29.

⁴⁵⁹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Фотосинтетика», 2004. – Часть III: 1853–1874 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 122–123.

⁴⁶⁰ Там же. – Одесса: «Друк», 2000. – Часть I: 1800–1831 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 156–157.

⁴⁶¹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 6, спр. 55, арк. 292 зв.–293.

⁴⁶² Новороссийский календарь на 1864 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Одесское гор. общественное управление, 1863. – Отд. III. – С. 142.

Старший син – Дмитро Матвійович – народився 2 квітня 1831 р. та був охрещений 5 квітня в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеним батьком хлопчика став рідний дядько – турецький підданий Амвросій Пантелійович Маврогордато⁴⁶³. Помер Дмитро в Одесі немовлям – 9 червня 1834 р. [499, с. 172–173]⁴⁶⁴

Другий син – Олександр Матвійович – народився в Одесі у 1833 р. Більшу частину життя він мешкав за кордоном, мав грецьке підданство та помер у Парижі 11 грудня 1899 р. від раку у віці 66 років, а похований був 26 квітня 1900 р. в Одесі на Старому кладовищі [64, арк. 57 зв.–58]⁴⁶⁵. Олександр Матвійович також активно займався благодійництвом: наприклад, на будівництво Одеського єпархіального жіночого училища пожертвував 12 тисяч руб. Він не був одружений і за духовним заповітом від 18 вересня 1875 р. своєю душоприказницею визначив сестру – Ерато Матвіївну Севастопуло, дружину спадкового почесного громадянина м. Одеси. Оскільки Ерато Матвіївна мешкала за кордоном, вона своєю довіреною особою у справі померлого брата призначила сина – Карла Марковича Севастопуло. Згідно з розпорядженням Олександра Матвійовича Маврогордато «для приросту відсотків» необхідно було внести в Одеську контору Державного банку 2 тисячі російських руб., із яких щорічно в день смерті благодійника приписувалося надавати бідним матеріальну допомогу. 4 серпня 1900 р. останню волю померлого було виконано [14, арк. 1–24 зв.]⁴⁶⁶.

Найстарша із дочок Матвія й Ангеліки Маврогордато – Катерина Матвіївна – народилася в Одесі 22 вересня 1834 р. та була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 24 вересня того ж року. Хрещеними батьками дівчинки стали дядько – турецький підданий Амвросій Пантелійович Маврогордато та Орієтта Фомівна Родоканакі, народжена

⁴⁶³ Греки Одессы. – Часть I. – С. 156–157.

⁴⁶⁴ Там же. – Одесса: «Друк», 2002. – Часть II: 1834–1852 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 172–173.

⁴⁶⁵ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 467, арк. 57 зв.–58.

⁴⁶⁶ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5917, арк. 1–24 зв.

Галаті, дружина відомого одеського купця Федора Павловича Родоканакі [499, с. 172–173]⁴⁶⁷. 7 січня 1853 р. Катерина вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з відомим петербурзьким винним відкупником, комерції радником і купцем 1-ї гільдії м. Санкт-Петербурга Федором Панделійовичем (Пандійовичем) Родоканакі (див.: 3.2). Свідками шлюбу були дядько нареченого – вже згадуваний одеський купець та комерції радник Федір Павлович Родоканакі та батько нареченої – одеський купець Матвій Пантелійович Маврогордато [500, арк. 122–123]⁴⁶⁸. Катерина Матвіївна ушлавилася як філантропка та благодійниця (див.: 3.2).

Молодша сестра Катерини Матвіївни – Ерато Матвіївна – народилася в Одесі 25 березня 1837 р. [429, в. 2, р. 94]⁴⁶⁹, тут у 1856 р. вийшла заміж за спадкового почесного громадянина м. Одеси Марка Євстратійовича Севастопуло [429, в. 2, р. 94]⁴⁷⁰, який належав до хіоської аристократії (див.: 3.4.). Вона, як і більшість представниць її родини, була відомою благодійницею та громадською діячкою (див.: 3.4.).

Найбільш відомим із дітей Матвія Пантелійовича Маврогордато був старший син – Федір Матвійович, єдина дитина, народжена від першого шлюбу. Ім'я матері Федора Матвійовича невідоме. Вона належала до хіоської родини Франгіаді та рано померла. Народився Федір Матвійович на Хіосі близько 1818 р. [429, в. 2, р. 88, 94]⁴⁷¹, а помер в Одесі 16 квітня 1874 р. у віці 55 років [500, с. 120–121]⁴⁷². Разом із батьком він оселився в Одесі та займався торгівлею. 1870 року із двадцяти комерційних фірм, що контролювали торгівлю південноукраїнською пшеницею, десять було засновано греками. Серед них – підприємство «Федір Маврогордато і К°»

⁴⁶⁷ Греки Одессы. – Часть II. – С. 172–173.

⁴⁶⁸ Там же. – Часть III. – С. 122–123.

⁴⁶⁹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 94.

⁴⁷⁰ Ibidem.

⁴⁷¹ Ibidem. – P. 88, 94.

⁴⁷² Греки Одессы. – Часть III. – С. 120–121.

[455, σ. 59]⁴⁷³. 1869 року торговий дім одеського купця 1-ї гільдії Федора Маврогордато став одним із засновників Міжнародного торговельного банку з центральною конторою у Санкт-Петербурзі та відділенням в Одесі [455, σ. 75]⁴⁷⁴. Важливими напрямками діяльності Федора Матвійовича були спекуляція земельними ділянками та спорудження прибуткових будинків. 1863 року за обранням домовласників він став членом Комітету із укладання бруківки, заснованого імператорським наказом у м. Одесі [518, отд. III, с. 3]⁴⁷⁵. Через кілька років уже обіймав посади товариша старшини купецького стану в Одеському міському громадському управлінні та іноземного гостя у Відділенні комерційної ради Одеси [486]⁴⁷⁶. Величезний капітал, значні зв'язки у підприємницькій та банківській сферах, підтримка родичів та земляків, спритність та енергія зробили його помітною фігурою Одеси. Федір Матвійович був депутатом міської думи (1863–1873), спадковим почесним громадянином м. Одеси, що, без сумніву, сприяло успіху його справ [322, с. 100]⁴⁷⁷. 1867 року Федір Матвійович очолив Комітет з допомоги знедоленим критським родинам, до якого входили впливові одеські греки – Ф. Родоканакі, П. Куркумелі, М. Склаво, К. Каравія та ін. Члени комітету збирали кошти для своїх співвітчизників, які постраждали через антитурецьке повстання. Імовірно, виконавши своє завдання, комітет був ліквідований 8 серпня 1868 р. [451, р. 134]⁴⁷⁸.

Слід зазначити, що Федір Матвійович успадкував також значні статки по смерті батька. Відомо, що дочка Матвія Пантелійовича Маврогордато –

⁴⁷³ *Αυγητίδης Κ.* Op. cit. – Σ. 59.

⁴⁷⁴ Ibidem. – Σ. 75.

⁴⁷⁵ Новороссийский календарь на 1864 високосный год. – Отд. III. – С. 3.

⁴⁷⁶ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год... // Родовое гнездо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm (25.03.2010).

⁴⁷⁷ Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – С. 100.

⁴⁷⁸ *Piatigorskii G.* The Cretan Uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // *Modern Greek Studies Yearbook*. – Minneapolis: the Modern Greek Studies Program at the University of Minnesota, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 134.

Ерато Матвіївна Севастопуло – отримала як посаг будинок в Одесі [130, л. 5 об.]⁴⁷⁹. Вірогідно, такий самий посаг був і за старшою дочкою – Катериною Матвіївною Родоканакі. Левова ж частка майна дісталася синам.

1846 року у Ліворно Федір Матвійович Маврогордато одружився з Євгенією (Жені) Матвіївною Маврогордато, яка також походила з гілки Лакана [429, v. 2, р. 94]⁴⁸⁰. Наречена народилася 5 січня 1824 р. у Ліворно в родині Матвія Георгійовича Маврогордато та Аргіро Павлівни Родоканакі [429, v. 2, р. 88, 94]⁴⁸¹. Євгенія Матвіївна доводилася троюрідною сестрою своєму чоловікові, оскільки їхні діди були рідними братами. До того ж її двоюрідним братом був Федір Панделійович Родоканакі, чоловік Катерини Матвіївни Маврогордато. Євгенія Маврогордато уславилася в Одесі на ниві благодійництва, була дійсним членом Одеського жіночого благодійного товариства, що перебувало під патронатом княгині Є.К. Воронцової [518, отд. III, с. 142]⁴⁸². Після смерті чоловіка Євгенія Матвіївна мешкала здебільшого у Парижі, де й померла 10 (22) червня 1897 р. у віці 74 років від прогресуючого виснаження. Тіло її було перевезене в Росію через прикордонний пункт Олександрівськ та 31 червня 1897 р. поховано в Одесі на Старому кладовищі [62, арк. 64 зв.–65]⁴⁸³.

Єдиний син Федора та Євгенії Маврогордато – Матвій Федорович – був відомим меценатом і благодійником. Народився він в Одесі 6 вересня 1848 р., охрещений був в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 3 жовтня 1848 р. Його хрещеними стали дідусь – одеський 1-ї гільдії купець Матвій Пантелійович Маврогордато та Орієтта Фомівна Родоканакі, народжена Галаті, дружина почесного громадянина Федора Павловича Родоканакі, рідного дядька матері немовляти [499, с. 172–173]⁴⁸⁴. Матвій здобув

⁴⁷⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 5 об.

⁴⁸⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 94.

⁴⁸¹ *Ibidem.* – P. 88, 94.

⁴⁸² Новороссийский календарь на 1864 високосный год. – Отд. III. – С. 142.

⁴⁸³ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 368, арк. 64 зв.–65.

⁴⁸⁴ Греки Одессы. – Часть II. – С. 172–173.

домашню освіту і виховання. 25 вересня 1873 р. він вступив на службу почесним піклувальником Байрамчаської вчительської семінарії. 6 лютого 1876 р. молодий М. Маврогордато посів місце директора Одеського комітету Товариства піклування про в'язниці. 31 січня 1880 р. він затверджений Міністерством внутрішніх справ Російської імперії на поточний рік піклувальником одеської арештантської № 32 роти цивільного відомства. 4 квітня 1880 р. Матвія звільнено з посади піклувальника вчительської семінарії, а 16 грудня 1880 р. призначено почесним членом Одеського міського опікунства виправних (дитячих) притулків, що належало до відомства імператриці Марії. 15 травня 1883 р. М. Маврогордато отримав чин колезького секретаря. 13 січня 1884 р. Матвій Федорович – почесний піклувальник Херсонської гімназії терміном на три роки. 29 травня 1884 р. його призначено наглядачем Одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, що належала до відомства Канцелярії Ради Імператорського людинолюбного товариства. 15 травня 1886 р. Матвій став титулярним радником. 31 січня 1887 р. М. Маврогордато призначено почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії Міністерства народної освіти. 24 березня 1887 р. його звільнено від обов'язків наглядача Стурдзівської богадільні [126, л. 5–10]⁴⁸⁵. 1889 року його коштом збудовано церкву св. Миколая при гімназії, що перебувала під його патронатом. 1897 року М.Ф. Маврогордато – дійсний статський радник, а почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії він залишався аж до 1904 р. [112, л. 1–11, 130–130 об., 155]⁴⁸⁶.

За свою діяльність Матвій Федорович був відзначений численними нагородами. Так, 25 грудня 1874 р. за сумлінне служіння на ниві народної освіти М. Маврогордато нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ступеня. 22 грудня 1876 р. він отримав подяку за благодійний внесок у 500 руб. на облаштування майстерні при Одеському в'язничному замку. 22 вересня

⁴⁸⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 5–10.

⁴⁸⁶ Там само, ф. 733, оп. 123, д. 1, л. 1–11, 130–130 об., 155.

1878 р. Матвія відзначено темно-бронзовою медаллю на георгіївсько-олександрівській стрічці в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. 13 березня 1879 р. за самовіддану діяльність на користь нужденних він відзначений нагородою Російського товариства Червоного Хреста. 26 травня того ж року Матвій Федорович отримав імператорську подяку за невтомну людинолюбну діяльність. 22 липня 1880 р. за особливі заслуги та віддану роботу на користь Російського товариства Червоного Хреста він був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня, а 1 січня 1887 р. – за ревну службу орденом св. Володимира 4-го ступеня [126, л. 5–10]⁴⁸⁷.

Матвій Федорович був членом багатьох благодійних товариств, покликаних полегшити життя соціально не захищених верств російського суспільства: почесним членом Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління, а згодом і почесним членом Одеського міського опікунства виправних (дитячих) притулків, Товариства для допомоги бідним м. Одеси, Одеського товариства красних мистецтв. На всіх посадах Матвій Маврогордато виявляв енергійність та сумлінність, а також жертвував значні кошти [487, л. 219–221, 215, 235]⁴⁸⁸.

Так, обіймаючи посаду піклувальника Херсонської гімназії у 1884–1887 рр., він щорічно жертвував на потреби гімназії та пансіону при ній 1000 руб. [126, л. 5–10]⁴⁸⁹.

Відомість про надходження коштів на потреби Одеського товариства красних мистецтв за 1875–1890 рр. свідчить, що Матвій Федорович був одним з найсправніших та найщедріших його членів: зокрема він вніс на діяльність товариства 50 руб. [86, арк. 18 зв.–19]⁴⁹⁰.

1876 року Матвій Федорович разом з А. Волковим та Е. Кумбарі з метою збирання грошей на благодійність в Одеському клубі організував виставку

⁴⁸⁷ Там само, ф. 1343, оп. 25, спр. 15, арк. 5–10.

⁴⁸⁸ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса: Типография штаба Одесского округа, 1900. – Л. 219–221, 215, 235.

⁴⁸⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 5–10.

⁴⁹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 4, арк. 18 зв.–19.

картин із приватних колекцій. Із звіту організаторів акції від 16 квітня 1877 р., надісланого до Правління Одеського грецького благодійного товариства і доведеного до відома власників картин, дирекції клубу і громадськості, випливає, що в результаті продажу 1900 квитків за ціною 20 коп. за штуку, 166 квитків за ціною 50 коп. та 13 абонементів – по 3 руб. кожен та пожертви у розмірі 19 руб. 10 коп. загальна сума доходів склала 518 руб. 10 коп. Ще 11 руб. 20 коп. було отримано від продажу лісового матеріалу. Витрати на організацію виставки, а саме придбання коленкору, виготовлення та розклеювання оголошень, опалення приміщень, монтаж експозиції та інші види робіт, склали 358 руб. 80 коп. Із грошей, що залишилися, 170 руб. 50 коп. було надіслано Правлінню Одеського жіночого благодійного товариства, а Правлінню Грецького благодійного товариства – 42 руб. 63 коп. 430 аршинів коленкору передали до притулку для злиденних м. Одеси [87, арк. 42–44]⁴⁹¹.

Матвій Федорович чимало сил віддав і Одеському товариству виправних притулків. Члени товариства, серед яких були представники найвищих чиновницьких та підприємницьких кіл Одеси, і самі жертвували значні суми на діяльність організації та намагалися знайти благодійників поза її межами. Масштаб діяльності вражає. Наприклад, за 1890 р. силами товариства було споруджено два житлові будинки для мешкання 20-ти осіб кожен, церкву (кошторис складав 14 тисяч руб.) і адміністративний будинок (кошторис – 20 тисяч руб.), де розташувалися майстерні, класи, їдальня, кухня, цейхгауз та інші господарські приміщення [10, арк. 148–148 зв.]⁴⁹².

Але особливу увагу Матвій Маврогордато приділяв Одеському училищу сліпих, що знаходилося у компетенції Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих. Така зацікавленість Матвія Федоровича пояснюється особистими причинами. Ще замолоду він почав сліпнути. Цю хворобу благодійник вважав покаранням за своє і своїх предків

⁴⁹¹ Там само, ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 42–44.

⁴⁹² Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1837, арк. 148–148 зв.

неправедне життя – прагнення до багатства і розкоші. Тому, розуміючи трагедію сліпих людей, він намагався всіляко полегшити їхнє життя і таким чином спокутувати гріхи.

Опікунство про сліпих було засновано 1881 року за задумом та бажанням імператриці Марії Олександрівни, дружини імператора Олександра II. Воно було покликано взяти на себе турботи про сліпих, навчити їх грамоти й ремесел. Одеське відділення виникло наприкінці 1883 р., отримавши перші кошти, за пропозицією градоначальника П.П. Коссаговського, від штрафних санкцій за непродуктивний простій вагонів у порту. Ці штрафні гроші надходили у такій кількості, що вже до 1 січня 1887 р. зібралася сума у 7 тисяч 352 руб. У квітні 1887 р. відбулися перші збори засновників, які поклали початок фактичному існуванню товариства, що діяло під керівництвом Н.М. Зеленої. Училище сліпих було відкрито у грудні 1887 р. в орендованому приміщенні на Старопортофранківській вулиці. На оренду використовувалися кошти (1000 руб.), які пожертвував М.Ф. Маврогордато [526, с. 3–4]⁴⁹³. 1892 року Матвій Федорович відокремив для потреб училища частину території своєї дачі разом з будівлями на Французькому бульварі [322, с. 743–744; 47]⁴⁹⁴. Після перебудови споруд 25 жовтня 1892 р. відбулося урочисте відкриття школи, розрахованої на 60 дітей [527, с. 6–7, 12, 20]⁴⁹⁵.

1889 року Матвій виступив з ініціативою власним коштом заснувати Одеський ремісничий притулок для дітей «робітничого класу», позбавлених можливостей для навчання якомусь ремеслу. Заклад організовувався на таких принципах: дітям забезпечується повне утримання у притулку, де вони

⁴⁹³ Отчет о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 г. – Одесса: Типография «Одесского листка», 1888. – С. 3–4.

⁴⁹⁴ Одесса. 1794–1894. Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – С. 743–744; Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 5374 (втрачена).

⁴⁹⁵ Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1893. – С. 6–7, 12, 20.

мають навчатися ремесел та початкової грамоти. У зверненні на ім'я одеського градоначальника благодійник висловлює надію, що «установа такого типу може сприяти підвищенню морального рівня молодих робітників та разом дати їм у руки засоби для подальшого існування» [9, арк. 1–1 зв.]⁴⁹⁶. 6 липня 1900 р. розпочалося зведення притулку [528, с. 4; 529, с. 4]⁴⁹⁷.

14 листопада 1897 р. Матвій Федорович заклав на території своєї дачі невеличкий храм [113]⁴⁹⁸, нині більш відомий як Церква святих мучеників Адріана та Наталії. Місце під будівництво освятив єпископ єлисаветградський Тихон. Спорудження храму обійшлося в 22 тисячі 787 руб. [528, с. 5–6]⁴⁹⁹. Автором проєкту, ймовірно, був архітектор Л.Л. Влодек, а керував будівництвом відомий одеський інженер-будівельник Ф.О. Гайдуков. Церква є одноповерховою однобанною спорудою у формі характерного для візантійської архітектури хреста. Висота храму майже 20 м., а площа близько 60 кв. м. Церкву було освячено 31 жовтня 1899 р. архієпископом херсонським і одеським Юстином на честь святих Матвія та Євгенії, небесних покровителів засновника храму – Матвія Федоровича Маврогордато та його матері – Євгенії Матвіївни. 1909 року благодійник пожертвував 10 тисяч руб. на утримання церкви. Цей храм кілька разів змінював назву, в ньому у різні часи розміщувалися музей атеїзму і підприємства громадського харчування, кілька разів церкву зачиняли і знов

⁴⁹⁶ Державні архіви Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1424, арк. 1–1 зв.

⁴⁹⁷ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1901. – С. 4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1904. – С. 4.

⁴⁹⁸ РГИА, ф. 759, оп. 34, д. 770, 17 л.

⁴⁹⁹ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1901. – С. 5–6.

відкривали для віруючих. Сьогодні храм визнаний пам'ятником архітектури і є діючим [470, с.]⁵⁰⁰.

Одним із найбільш відомих благодійних закладів Одеси була дешева їдальня в пам'ять Федора Матвійовича Маврогордато (вул. Старопортофранківська, 30), заснована вдовою покійного Євгенією Матвійівною та їхнім сином Матвієм Федоровичем [245, с. 90]⁵⁰¹. Будівля їдальні збереглася й дотепер, однак, як і весь той район, надзвичайно занедбана.

21 вересня 1885 р. Матвій Федорович склав присягу на підданство Російській імперії [126, л. 5–10]⁵⁰². Цьому кроку передували довгі сумніви, які стають зрозумілими з листа одеського градоначальника від 14 липня 1878 р. послу Російської імперії в Константинополі князю О.Б. Лобанову-Ростовському. В ньому повідомляється, що Матвій Федорович Маврогордато «дуже давно має намір вступити у підданство Росії, але зупиняється з його виконанням із таких причин. ... Предки його належали за походженням своїм до одного з шляхетних родів о. Хіос. Тому п. Маврокордато бажав би мати впевненість, що з переходом до російського підданства він не втратить належних йому за народженням станових прав і не буде вимушений при обранні способу життя бути приписаним до однієї з податних верств» [13, л. 1–3]⁵⁰³. До листа додавалося перекладене з грецької мови посвідчення, надане Матвію Федоровичу Маврогордато 4 квітня 1877 р. на о. Хіос і підписане представниками місцевої громади Михайлом І. Зігомаласом, Леонідом І. Калвокареасом, Стельяном А. Ксантакі (написання прізвищ подається як у документі). Посвідчення сповіщає: «Ми, представники громади Хіоса, що нижче підписалися, цим засвідчуємо, що шляхетний власник пан Матвій Маврокордато, грецький підданий, який народився та

⁵⁰⁰ *Τομάζοφ Β.* Op. cit. – Σ. 191

⁵⁰¹ *Донцова Т.* Молдаванка. Записки краєведа. – Одесса: Друк, 2001. – С. 90.

⁵⁰² РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 5–10.

⁵⁰³ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1625, арк. 1–3.

живе в Одесі, є сином Федора, сина Матвія, сина Пантелія Маврокордатів та належить до одного з найдавніших шляхетних родів острова Хіос, до того саме сімейства, від якого походять також Маврокордати, що були колись великими драгоманами та статс-секретарями Блискучої Порти, а також і колишні князі та господарі Молдавовалахії. На підтвердження чого і надаємо це посвідчення, аби все вище висловлене мало відповідну силу при представленні такого куди б не знадобилося» [13, л. 2]⁵⁰⁴.

Підписи представників хіоської громади завірені французьким і німецьким консулами в Константинополі у квітні того ж року. Німецьке консульство в той час представляло російські інтереси в Туреччині через військові дії між Російською та Османською імперіями [13, л. 2]⁵⁰⁵.

Імовірно, Матвій Федорович дістав гарантії, оскільки все ж вирішив прийняти російське підданство, а влітку 1887 р. він звернувся до Дворянського депутатського зібрання Херсонської губернії з проханням визнати за ним права спадкового російського дворянства як кавалера російського ордена св. Володимира 4-го ступеня. 7 серпня 1887 р. Дворянське депутатське зібрання дійшло висновку: визнати Матвія Федоровича Маврогордато спадковим дворянином Російської імперії та внести його рід до третьої частини Дворянської родовідної книги Херсонської губернії. 14 серпня того ж року зібрання звернулося до Урядуючого Сенату з проханням затвердити це рішення та виготовити дворянську грамоту [126, л. 12–13]⁵⁰⁶.

Рішенням Урядуючого Сенату від 5 грудня 1888 р. висновок Дворянського депутатського зібрання Херсонської губернії у справі М.Ф. Маврогордато було затверджено [126, л. 16–17]⁵⁰⁷.

Треба зазначити, що процедура оформлення дворянства була зовсім не дешевою справою. Так, Матвій Маврогордато за внесення до дворянської

⁵⁰⁴ Там само, арк. 2.

⁵⁰⁵ Там само.

⁵⁰⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 25, спр. 15, л. 12–13.

⁵⁰⁷ Там же, л. 16–17.

книги сплатив 10 руб. 80 коп. і у дворянську казну 60 руб., а за виготовлення диплома на дворянство – 253 руб. та державний податок – 50 руб. [126, л. 12–13, 16–17]⁵⁰⁸.

25 липня 1889 р. Матвій Федорович звернувся до Герольдії Урядуючого Сенату з проханням про затвердження родового герба. При цьому він надіслав і опис герба, яким уже користувався рід Маврогордато: «Золоте поле щита розсічене та пересічене червленим грецьким хрестом. У правій верхній частині золотого поля щита зображено розвернуту вправо відірвану чорну маврську голову, опов'язану срібною з червленим пов'язкою і з золотими сережками у вухах. Хрест указує на батьківщину предків моїх “Грецію”, голова ж – на родову легенду про те, що під час війни греків із сарацинами та маврами один з предків моїх за перемогу над ними приєднав до прізвища свого ще і прізвисько “Мавро”. Щит увінчаний дворянським коронованим шоломом, у нашоломнику – три страусині пера, з яких середнє червлене; крайні золоті пера вказують на шляхетність дворянської верстви. Гасло на золотій стрічці червленими літерами: “Відданістю та любов'ю”» [126, л. 19–19 об.]⁵⁰⁹

5 жовтня 1889 р. зібрання гербового відділення Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату розглянуло проєкт герба і затвердило його [160, л. 6–6 об.]⁵¹⁰ (див.: додаток Б. 3).

Цікаво, що описаний вище герб жодним чином не схожий на родовий (див.: додаток Б. 1), на якому «в золотому полі натурально зображений неспалимий фенікс із розпростертими крилами як символ безсмертя, а зверху – у лазуровому полі – золоте сонце. Щит прикрашений шоломом о п'яти решітках». Намет: золото з лазур'ю. Гасло грецькою: ΥΠΟΜΟΝΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΟΝΗ, що означає: «Терпіння та наполегливість» [429, v. 1, р. 86]⁵¹¹. Цей вислів на диво точно характеризує багатовікову історію роду.

⁵⁰⁸ Там же, л. 12–13, 16–17.

⁵⁰⁹ Там же, л. 19–19 об.

⁵¹⁰ Там же, оп. 49, д. 1021, л. 6–6 об.

⁵¹¹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – P. 86.

Матвій Федорович Маврогордато був, без сумніву, одним із найзаможніших людей Одеси. Однак треба підкреслити, що жодними комерційними операціями він не займався, так само як і його мати – Євгенія Матвіївна. Вони жили з капіталу, що залишив їм Федір Матвійович, який був «представником однієї з найбільш шанованих тут (в Одесі. – *В. Т.*) торгових фірм» [13, арк. 1]⁵¹². У 1878 р. фірми вже не існувало [13, арк. 1]⁵¹³. Гадаємо, що вона припинила свою діяльність після смерті Ф.М. Маврогордато у 1874 р., а, можливо, і раніше. 5 грудня 1874 р. Матвій Федорович і овдовіла Євгенія Матвіївна поділили майно [50, арк. 5]⁵¹⁴.

М.Ф. Маврогордато, імовірно, жив з відсотків із банківського капіталу та доходів з оренди прибуткових будинків. Із документів відомо, що йому належали будинки на вулицях Преображенській, Московській, Князівській, 13 та Сабанейовому мосту, 4 [126, л. 4 об.; 50]⁵¹⁵. Саме останній розкішний особняк, розташований на розі Катерининського і Військового узвозів та Сабанейового моста, і був резиденцією Матвія Маврогордато в Одесі.

18 серпня 1883 р. будинок на Московській вулиці було продано одеському купцю, австрійському підданому Веньяміну Меєровичу Ронігеру [50, арк. 9–9 зв.]⁵¹⁶. 1 листопада 1901 р. Матвій Федорович продав особняк на Військовому узвозі своєму двоюрідному братові Карлу Марковичу Севастопуло [50, арк. 9 зв.]⁵¹⁷. 12 грудня того ж року він продав два суміжні подвір'я в Пересипу Івану Івановичу Гену [50, арк. 14]⁵¹⁸. 31 січня 1908 р. М. Маврогордато продав ще один будинок – на вулиці Князівській, 13 – вже згаданому двоюрідному братові колезькому асесору Карлу Марковичу Севастопуло за 69 тисяч руб. [50, арк. 1–4, 10–13 зв.]⁵¹⁹.

⁵¹² Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1625, арк. 1.

⁵¹³ Там само.

⁵¹⁴ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 27678, арк. 5.

⁵¹⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 25, д. 15, л. 4 об.; Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27678, 20 арк.

⁵¹⁶ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27678, арк. 9–9 зв.

⁵¹⁷ Там само, арк. 9 зв.

⁵¹⁸ Там само, арк. 14.

⁵¹⁹ Там само, арк. 1–4, 10–13 зв.

Імовірно, з 1901 р. Матвій Федорович постійно мешкав у Парижі. Але і тут він залишався активною людиною, що прагнула полегшити життя знедолених, передусім емігрантів з Російської імперії, більшість яких після більшовицького заколоту опинилася за кордоном без жодних засобів до існування. 1927 року разом із княгинею В.К. Мещерською, князем П.М. Мещерським, С.Ф. Ванлярською, митрополитом Євлогієм та іншими колишніми співвітчизниками М.Ф. Маврогордато брав участь у заснуванні в Парижі Російського будинку для російських емігрантів похилого віку. Біля будинку поступово виникло російське кладовище Сент-Женев'єв-де-Буа, на якому знайшов свій останній притулок і сам Матвій Федорович. Він помер у Парижі 21 грудня 1935 р. [488, с. 37; 495, с. 302]⁵²⁰.

На Сент-Женев'єв-де-Буа похована і троюрідна сестра Матвія Федоровича – Олександра Федорівна Нелідова, народжена Маврогордато (23 листопада 1880, Константинополь – 1970, Париж) [495, с. 342]⁵²¹. Вона була онукою рідного брата Матвія Пантелійовича – Амвросія Пантелійовича Маврогордато (22 жовтня 1804, Одеса – 18 березня 1880, Константинополь) та його дружини Локсандри Федорівни Раллі (18 листопада 1821, Хіос – 7 червня 1913, Константинополь) [429, в. 2, р. 88, 97]⁵²². Імовірно, саме їх стосується така інформація: Маврокордато Амвросій, одеський 2-ї гільдії купець, кавалер ордена св. Станіслава 3-го ступеня, почесний громадянин м. Одеси з 19 січня 1870 р., у 1868 р. – 47 років; його дружина – Роксандра, сини – Федір, у 1869 р. – 26 років, Степан, у 1869 р. – 24 роки [38, арк. 53 зв.]⁵²³. З часом Амвросій Пантелійович залишив Одесу та облаштувався у Константинополі. Батько О.Ф. Нелідової – Федір (24 грудня 1842,

⁵²⁰ Арсеньев Ю. Список лиц, похороненных в Сент-Женевьев-де-Буа с 1 июля 1935 по 1 июня 1936 г. // Новик. – 1936. – № 4. – С. 37; Грезин И. Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2009. – С. 302.

⁵²¹ Грезин И. Указ. соч. – С. 342.

⁵²² Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 88, 97.

⁵²³ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 53 зв. Вік Амвросія, імовірно, вказаний невірно, а ім'я дружини переписано, що іноді зустрічається у документах.

Константинополь – 10 жовтня 1910, Константинополь) – також мешкав у Константинополі, займався родинною справою, а мати – Філомела Дмитрівна Паспалі (13 серпня 1848, Константинополь – 1 березня 1936, Париж) – належала до відомого роду, спорідненого з князями Кантакузенами [429, v. 2, р. 94; 515, т. 4, 285]⁵²⁴. Сама Олександра Федорівна 1 червня 1905 р. у Парижі вийшла заміж за російського аристократа – дипломата, камергера російського імператорського двору, останнього російського посланника у Бельгії, колекціонера Дмитра Олександровича Нелідова (7 березня 1863, Мюнхен – 6 лютого 1935, Париж, похований на кладовищі Батіньоль) [429, v. 2, р. 97; 521, т. II, с. 265–266]⁵²⁵. Їхній син – архімандрит Олександр (16 червня 1907, Константинополь – 6 листопада 1975, Париж, похований на Сент-Женев'єв-де-Буа), священник Олександр-Невського собору в Парижі та видавець православної літератури [495, с. 19; 521, т. I, с. 34]⁵²⁶. Сестра О.Ф. Нелідової – Марія (Маруко) Федорівна Маврогордато (5/17 липня 1882, Константинополь – 19 січня 1968, Париж, похована на кладовищі Батіньоль) – відома громадська діячка російської еміграції, скарбник Комітету тимчасової допомоги росіянам у Парижі та член Союзу ревнителів пам'яті імператора Миколи II [429, v. 2, р. 97; 521, т. II, с. 107]⁵²⁷.

3.1.2. Гілка Нікола

Друга, ще більш численна родина Маврогордато, що оселилася на Півдні Російської імперії, походила з гілки Нікола (див.: додаток А. 5). Її засновник – Микола Матвійович Маврогордато (1767, Хіос – 7 лютого 1844, Трієст) – доводився рідним братом Пантелію Матвійовичу, від якого

⁵²⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 94; Незабытые могилы. Российское Зарубежье: некрологи 1917–1999 / Сост. В. Чуваков. – Москва: [Пашков дом], 2004. – Т. 4: Л–М. – С. 285.

⁵²⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 97; Российское зарубежье во Франции: 1919–2000. Биографический словарь / Под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской: в 3-х т. – Москва: Наука, 2010. – Т. II: Л–Р. – С. 265–266.

⁵²⁶ *Грезин И.* Указ. соч. – С. 19. Российское зарубежье во Франции. – 2008. – Т. I: А–К. – С. 34.

⁵²⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 97; Российское зарубежье во Франции. – 2010. – Т. II: Л–Р. – С. 107.

походили одеські Лакана. Молодший з синів Миколи від шлюбу з Пердікою Сгута (1773, Хіос – 22 лютого 1848, Трієст) – Костянтин Миколайович Маврогордато (1808, Хіос – 18 листопада 1893, Ростов-на-Дону [429, v. 2, p. 83, 88]⁵²⁸ – зробив успішну спробу закріпитися на узбережжі Азовського моря. Спочатку він оселився у м. Єйську, де був записаний як іноземний купець, оскільки мав грецьке підданство. 1851 року в Таганрозькій міській думі він склав присягу на підданство Російської імперії та 1853 року приписався до 3-ї гільдії купецтва м. Єйська, в якій перебував протягом трьох років [138, л. 15–17 об., 27]⁵²⁹. 1856 року Костянтин згідно з оголошеним капіталом вступив до 1-ї гільдії та отримав право торгівлі й підприємництва без сплати мита як у м. Єйську та його порту, так і на землях Війська Кубанського, в усій Ставропольській губернії та Кавказькому краї взагалі [138, л. 47]⁵³⁰. Він був потужним судновласником, з яким було важко конкурувати [455, σ. 93]⁵³¹.

1867 року К. Маврогордато через посередництво своєї довіреної особи та родича – санкт-петербурзького 1-ї гільдії іноземного гостя Федора Пандійовича Родоканакі звернувся на імператорське ім'я з проханням надати йому та його родині звання почесних спадкових громадян м. Єйська [138, л. 1, 11–12]⁵³². 15 травня 1868 р. Урядуючий Сенат визнав Костянтина Маврогордато з родиною гідними цього звання, враховуючи десятирічне перебування останніх у 1-й гільдії [138, л. 49–50]⁵³³. 2 липня 1868 р. Сенат видав відповідний наказ, а 24 вересня того ж року було виготовлено і грамоту на почесне громадянство родини Маврогордато [138, л. 51 об.–52]⁵³⁴.

⁵²⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 83, 88.

⁵²⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 2854, л. 15–17 об., 27.

⁵³⁰ Там же, л. 47.

⁵³¹ *Αυγητίδης Κ.* Op. cit. – Σ. 93.

⁵³² РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 2854, л. 1, 11–12.

⁵³³ Там же, л. 49–50.

⁵³⁴ Там же, л. 51 об.–52.

Одружився Костянтин Миколайович згідно з родовими традиціями хіосців на представниці клану Петрококкіно. Цей шлюб з грецькою підданою Аталантою (9 вересня 1829, Ліворно – 3 грудня 1901, Ростов-на-Дону) [429, в. 2, р. 127]⁵³⁵, дочкою Франгуліса Петрококкіно, був освячений в таганрозькій Царекостянтинівській церкві 24 червня 1851 р. Свідками з боку нареченого стали колезький реєстратор Микола Михайлович Аверіно та таганрозький міщанин Костянтин Петрович Костьєв, а з боку нареченої – колезький секретар Антон Олександрович Аверіно та почесний спадковий громадянин таганрозький 3-ї гільдії купець Антон Миколайович Алафузов. Треба зазначити, що всі свідки є представниками грецької громади м. Таганрога, а Аверіно до того ж і вихідцями з острова Хіос, близькими родичами Маврогордато та членами найбільш впливової і старовинної таганрозької купецької родини (див.: 3.7) [138, л. 2–2 об.]⁵³⁶.

Від цього шлюбу у Костянтина Маврогордато було три сини та чотири доньки. Старший із синів – Георгій – народився 13 липня 1852 р. і був охрещений 14 липня того ж року в ростовській Казанській Божої Матері церкві. Хрещеними батьками хлопця були грецький підданий Антон Михайлович Власто, також представник відомої хіоської родини, та його бабуся Стаматула Костянтинівна Петрококкіно, народжена Аргенті [138, л. 3]⁵³⁷.

Другою дитиною в родині став Леонід, який народився 23 лютого 1854 р. та був охрещений 25 лютого того ж року в тій самій церкві. Його прийняли при купелі його бабуся Стаматула Костянтинівна Петрококкіно та двоюрідний дядько з боку матері єйський купець Дмитро Миколайович Петрококкіно [138, л. 4]⁵³⁸.

Вони ж стали хрещеними батьками старшої з доньок подружжя Маврогордато – Софії, що побачила світ 5 березня 1856 р., а святе хрещення

⁵³⁵ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 127.

⁵³⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 2854, л. 2–2 об.

⁵³⁷ Там же, л. 3.

⁵³⁸ Там же, л. 4.

прийняла 8 березня того ж року у церкві Казанської Божої Матері в Ростові-на-Дону [138, л. 5]⁵³⁹.

12 травня 1859 р. народилася, а 13 травня того ж року у церкві Казанської Божої Матері була охрещена Пелагія Костянтинівна Маврогордато, хрещеними якої стали Марія (можливо, в документі помилка, і це Стаматула) Костянтинівна Петрококкіно та Дмитро Миколайович Петрококкіно [138, л. 6]⁵⁴⁰.

Третій із синів Костянтина і Аталанти Маврогордато – Костянтин – народився 20 травня 1863 р. та був охрещений в тій самій церкві 23 травня. Його хрещені батьки – бабуся Стаматула Петрококкіно та 1-ї купецької гільдії таганрозький іноземний гість хіосець Іван Мануїлович Скараманга, чоловік Калліопи Мануїлівни Петрококкіно, двоюрідної тітки хлопчика [138, л. 7]⁵⁴¹.

Дочка Вієра (Віра) з'явилася на світ 21 листопада 1864 р., а 15 грудня прийняла хрещення в церкві Казанської Божої Матері. Її хрестили дідусь – грецькій підданий Франц (Франгуліс) Дмитрович Петрококкіно та старша сестра Софія Маврогордато [138, л. 8]⁵⁴².

Ще одна дочка Костянтина Маврогордато – Марія – народилася 8 вересня 1871 р. та охрещена, імовірно, в тій самій церкві в Ростові-на-Дону [429, v. 2, р. 94]⁵⁴³.

Родина Маврогордато постійно мешкала в Ростові-на-Дону, де, спираючись на своє багатство та успішність, Костянтин Миколайович зумів завоювати значний авторитет. Його сини продовжували його справу,

⁵³⁹ Там же, л. 5.

⁵⁴⁰ Там же, л. 6.

⁵⁴¹ Там же, л. 7.

⁵⁴² Там же, л. 8.

⁵⁴³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 94.

залишаючись значними судновласниками Півдня Російської імперії [471, σ. 184, 539, 542, 546, 552]⁵⁴⁴.

По-різному склалася доля дітей цього подружжя. Досить рано – у віці 36 років у Ростові-на-Дону помер син Леонід. Георгій у 1896 р. в Константинополі вінчався з Катериною Катінакі (16 червня 1877, Константинополь – ?), дочкою Мільтіада Катінакі та Сапфо Севастопуло, мав трьох дочок та помер 23 квітня 1920 р. у Ростові-на-Дону. Молодший з синів – Костянтин – 19 серпня 1895 р. вінчався в Таганрозі з Віргінією Негропонтє (26 січня 1871, Таганрог – 23 травня 1931, Париж), дочкою місцевого впливового комерсанта Дмитра Негропонтє та Олени Аверіно, мав єдиного сина Костянтина (18 червня 1896, Ростов-на-Дону – 3 березня 1920, Ростов-на-Дону), що пішов із життя у віці 24 роки, не залишивши нащадків. Дочки Костянтина Миколайовича, як і сини, склали традиційні шлюбні партії, вийшовши заміж за представників грецьких купецьких родин, переважно хіоського походження. Так, Софія стала у 1879 р. дружиною Калліста Стаматійовича Севастопуло (1850, Константинополь – ?), після більшовицького заколоту емігрувала в Грецію, де і померла 1925 р. на острові Лесбос. Пелагія (Полімінія) 1878 року у Відні побралася зі своїм двоюрідним братом Оттоном Івановичем Маврогордато (3 жовтня 1847, Константинополь – 16 січня 1919, Женева) та померла в Ростові-на-Дону 14 липня 1929 р. Віра у 1886 р. в Ростові-на-Дону взяла шлюб з Епамінондасом Спиридоновичем Купою (1857, Миколаїв – 1921, Миколаїв), представником відомої миколаївської купецької родини. Марія Маврогордато 1896 року у Ростові-на-Дону вийшла заміж за Василя Костянтиновича Сгута (1 січня 1861, Константинополь – 3 листопада 1940, Париж), нащадка відомого хіоського роду [429, v. 2, р. 93–94]⁵⁴⁵.

⁵⁴⁴ *Χαρλαύτη Τζ.* Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας. 19ος – 20ος αι. – Αθήνα: Νεφέλη, 2001. – Σ. 184, 539, 542, 546, 552.

⁵⁴⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 93–94.

Слідом за Костянтином Миколайовичем у Російську імперію переїхали і його племінники. Найбільш відомий з них – Микола Матвійович, син Матвія Миколайовича Маврогордато (1790, Хіос – 7 лютого 1850, Трієст) від шлюбу з Вірою Панделіївною Родоканакі (4 березня 1804, Хіос – 2 березня 1833, Константинополь) [429, v. 2, p. 87]⁵⁴⁶. Він народився 1830 року у Константинополі, а 18 січня 1861 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчався зі своєю троюрідною сестрою – Аріадною Федорівною Родоканакі, дочкою Федора Павловича Родоканакі, власника торгового дому, широко відомого за межами Одеси (див.: 3.2). Треба зазначити, що молодята були неодноразово пов'язані між собою спорідненням та посвояченням. Цей шлюб був традиційним для грецьких купецьких родин, особливо вихідців з Хіосу. Свідками при вінчання були одеський купець Костянтин Маріно і комерції радник Федір Родоканакі, батько нареченої [500, с. 122–123]⁵⁴⁷.

Померла Аріадна Федорівна 1 лютого 1900 р. у Відні у віці 59 років від запалення дихальних органів. Тіло її було перевезене до Одеси і упокоїлося 16 травня 1900 р. на Старому міському кладовищі [64, арк. 58 зв.–59]⁵⁴⁸.

Родинні відносини, підкріплені шлюбом, сприяли успішній кар'єрі Миколи Матвійовича у фірмі тестя. Він був одним із засновників страхової пароплавної компанії «Чорне море», яку очолював Ф.П. Родоканакі, а згодом – співвласником і всієї родоканаківської торгово-фінансової імперії. До того ж Микола Матвійович користувався великою довірою тестя, проявивши себе досвідченим і талановитим комерсантом та порядною людиною. Так, згідно із заповітом власника торгового дому від 15 вересня 1872 р., його душоприказниками на випадок смерті призначалися дружина Орієтта (Аргета) Фомівна Родоканакі, народжена Галаті, та син Перикл, а у разі смерті одного з них – зять Микола Матвійович Маврогордато. Після смерті Федора Родоканакі у 1882 р. Микола Матвійович спільно з Периклом

⁵⁴⁶ Ibidem. – Р. 87.

⁵⁴⁷ Греки Одессы. – Часть III. – С. 122–123.

⁵⁴⁸ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 467, арк. 58 зв.–59.

Федоровичем керував банком, заснованим тестем. Слід зазначити, що за заповітом Ф.П. Родоканакі левову частку майна успадковував його єдиний син Перикл, а трьом дочкам – Іфігенії Агеласто, Аріадні Маврогордато та Марії Родоканакі – було виділено значні грошові суми. Наприклад, Аріадна успадкувала 275 тисяч руб. [363; 69, арк. 1–4]⁵⁴⁹. Це величезні гроші, на які можна було купити маєток чи кілька будинків. Але Микола Матвійович був і сам вдалим підприємцем, з 1882 р. – одеським купцем 1-ї гільдії і перебував у ній безперервно 12 років, до самої смерті, справно сплачуючи відповідні повинності [152, л. 8]⁵⁵⁰.

Уславився Микола Матвійович і у громадському житті: разом з Григорієм Григоровичем Маразлі, відомим одеським громадським діячем та благодійником, та деякими іншими впливовими греками міста він був одним із фундаторів Грецького благодійного товариства [87, арк. 6]⁵⁵¹, а також одним із засновників тимчасового притулку для покинутих дітей [8]⁵⁵². Родина Маврогорадато сприяла і розвитку грязелікування в Одесі, на знаменитому Куяльницькому (Андріївському) лимані. Їхнім коштом було споруджено лікарню [36, арк. 1–3, 9]⁵⁵³, а 1897 року барак на 28 осіб для безкоштовного лікування бідних [25]⁵⁵⁴.

Грецький підданий Микола Матвійович Маврогордато помер в Одесі 27 травня 1893 р. у віці 63 роки від вади серця і похований 29 травня на Старому кладовищі [59, арк. 79 зв.–80]⁵⁵⁵. Його дружина Аріадна Федорівна народилася в Одесі в 1842 р. і померла 1 лютого 1900 р. у Відні у віці 59 років від запалення дихальних органів. Тіло її було перевезене до Одеси і

⁵⁴⁹ Терентьева Н. Одесские купцы Родоканакы // Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 153–166; Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1–4.

⁵⁵⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 31066, л. 8.

⁵⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

⁵⁵² Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 653.

⁵⁵³ Там само, ф. 16, оп. 79, спр. 83, арк. 1–3, 9.

⁵⁵⁴ Там само, ф. 4, оп. 1а, спр. 579 (втрачена).

⁵⁵⁵ Там само, ф. 37, оп. 13, спр. 238, арк. 79 зв.–80.

упокоїлося 16 травня 1900 р. на Старому міському кладовищі [64, арк. 58 зв.–59]⁵⁵⁶.

Донька Миколи Матвійовича і Аріадни Федорівни Маврогордато – Віра (Вероніка) – народилася 6 листопада 1864 р. в Одесі та була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 20 грудня того ж року. Хрещеними батьками немовляти стали дядько Перикл Федорович Родоканакі та тітка Марія Федорівна Родоканакі, народжена Родоканакі, дружина Мануїла Павловича Родоканакі [500, с. 122–123]⁵⁵⁷. Віра вийшла заміж за Георгія Олександровича Маврокордато, свого далекого родича. Її чоловік належав до молдавської гілки князів Маврокордато (див.: 2.5).

Молодший з синів Миколи Матвійовича та Аріадни Федорівни Маврогордато – Федір – народився 28 листопада 1863 р. в Одесі і був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 26 лютого 1864 р. Хрещеними батьками хлопчика були його дядько Перикл Федорович Родоканакі та бабуса Орієтта Фомівна Родоканакі, а за їхньої відсутності обряд виконали брат новонародженого Матвій Миколайович Маврогордато та рідна тітка Франко Миколаївна Родоканакі, народжена Маврогордато, вдова австрійського підданого Івана Матвійовича Родоканакі [500, с. 122–123]⁵⁵⁸. Федір Миколайович народився слабкою дитиною, з часом у нього розвинулися сухоти, і, не зважаючи на всі зусилля батьків та постійне лікування на кращих курортах світу, він помер від туберкульозу 26 серпня 1882 р. у віці 19 років на австрійському курорті Феслау. Поховали Федора Миколайовича в Одесі 8 вересня 1882 р. [56, арк. 102 зв.–103]⁵⁵⁹.

Матвій Миколайович, старший син подружжя Маврогордато, був відомий в Одесі як громадський діяч і щедрий благодійник. Він народився 11 червня 1862 р. в Одесі, а 13 серпня того ж року був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві священником Миколою Ненно та дияконом

⁵⁵⁶ Там само, спр. 467, арк. 58 зв.–59.

⁵⁵⁷ Греки Одессы. – Часть III. – С. 122–123.

⁵⁵⁸ Там же.

⁵⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 12, спр. 63, арк. 102 зв.–103.

Прокопієм Павліді. Хрещеними батьками дитини стали дідусь – комерції радник Федір Павлович Родоканакі – та тітка новонародженого Іфігенія Федорівна Агеласто, народжена Родоканакі, дружина французького підданого Панделія Михайловича Агеласто [152, л. 10]⁵⁶⁰.

Матвій Миколайович здобув домашню освіту і виховання. Кар'єру свою він почав компаньйоном у торговому домі свого дідуся «Ф.П. Родоканакі» під наглядом батька Миколи Матвійовича [131, л. 4 об.]⁵⁶¹. Разом із батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Маврогордато самостійно ще майже 18 років, аж до січня 1912 р. [152, л. 6–7 зв.]⁵⁶². Матвій був душоприказником свого дядька Перикла Федоровича Родоканакі та після його смерті здійснював ліквідацію торгово-фінансової імперії Родоканакі [363, с. 164; 69, арк. 7 зв.]⁵⁶³. Згодом Матвій взагалі відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків. Вже в 1889 р. він у документах визначався як «*rantier, grand propriétnire*» – рантьє, великий власник [166, л. 5]⁵⁶⁴. М.М. Маврогордато був членом Одеського облікового банку, який очолював відомий одеський комерсант хіюсець Степан Іванович Раллі [487, л. 135]⁵⁶⁵. Ймовірно, Матвій Миколайович був одним із співвласників банку. Крім того, 1897 року він заявив себе власником такого нерухомого майна: чотири кам'яні будинки в Одесі, 2315 десятин землі в Бельцькому повіті Бессарабської губернії і 2520 десятин землі в Гайсинському повіті Подільської губернії. При цьому потрібно зазначити, що тільки невелика частина земель на Поділлі була придбана самим Матвієм Миколайовичем, а все решта він успадковував від батьків [131, л. 6]⁵⁶⁶. Серед

⁵⁶⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 31066, л. 10.

⁵⁶¹ Там же, оп. 36, д. 14817, л. 4 об.

⁵⁶² Там же, оп. 40, д. 31066, л. 6–7 зв.

⁵⁶³ *Терентьева Н.* Указ. соч. – С. 164; Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 7 зв.

⁵⁶⁴ РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 5.

⁵⁶⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Л. 135.

⁵⁶⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 6.

будинків в Одесі Матвію Маврогордато належали багатоповерхові фешенебельні споруди у Казарменому провулку, 8, на розі вулиць Грецької, 21 і Рішельєвської, 10 [204, с. 94–95]⁵⁶⁷ та на вулиці Грецькій, 25 [493, л. 255]⁵⁶⁸. Останній будинок добре відомий одеситам. У 1905 р. Матвій Миколайович купив у місцевого багатія Менделевича будинок під знесення і за проєктом архітектора Ю.М. Дмитренка збудував цей чудовий багатоповерховий архітектурний витвір, прикрашений ліпленням і балконами. Будівництво коштувало близько мільйона рублів. Саме сюди, на Грецьку, 25, переїхав жити Матвій Миколайович із батьківського будинку у Казарменому провулку, 8 [131, л. 5 об.; 152, л. 2]⁵⁶⁹. У споруді містилися: магазин електричної арматури Р. Гейма, торговий дім «Штраус і К^о», представництва ризької меблевої фірми «Лютер», кондитерської фірми «Жорж Борман», тютюнової фірми Товариство «Асмолов і К^о», відділення «Товариства чайної торгівлі “Брати К. і С. Попови”» та інші комерційні підприємства [571; 204, с. 117–118]⁵⁷⁰.

Своєю красою та багатством вирізнялася й дача Матвія Миколайовича на Французькому бульварі, споруджена за проєктом архітектора Ю.М. Дмитренка інженером-будівельником Ф.О. Гайдуковим. Особняк прикрашено ліпленням – вазони, леви, жіночі голівки, рослинні орнаменти. Величезну територію дачі – майже 40 десятин – обнесено кам'яною огорожею, яка сама є витвором мистецтва. Усередині – чудовий парк із фонтанами. Виходи та в'їзди на територію маєтку оснащено химерними

⁵⁶⁷ Цей будинок споруджено 1900 р. також за проєктом архітектора Ю.М. Дмитренка. Див.: *Богданович О.* Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918). – Одесса: Астропринт, 2011. – С. 95–96.

⁵⁶⁸ Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1910. – Л. 255.

⁵⁶⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 5 об; оп. 40, д. 31066, л. 2.

⁵⁷⁰ *Александров Р.* «Санатория для головы» // Пассаж [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?lang=rus&id=35770 (15.01.2020); *Богданович О.* Указ. соч. – С. 117–118.

кованими ґратами [258]⁵⁷¹. Дача Маврогордато, занедбана, але все одно чудова, і сьогодні є архітектурною перлиною Одеси.

Відійшовши від економічної діяльності, Матвій Миколайович обрав державну службу. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним попечителем Рішельєвської гімназії на три роки. Із 27 січня 1890 р. по 30 березня 1892 р. М.М. Маврогордато був почесним доглядачем із господарської частини при Одеській духовній семінарії. Із 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. він – почесний член Харківського губернського попечительства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р. імператорським наказом по Міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного попечителя Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. – знов другим опікуном тієї ж гімназії. 27 грудня 1900 р. М.М. Маврогордато за власним бажанням звільнений від служби та за вищезазначеними посадами приписаний до чиновників 5-го класу [131, л. 6–6 об.]⁵⁷².

За свою діяльність Матвій Миколайович був нагороджений срібною медаллю на олександрівській стрічці в пам'ять царювання імператора Олександра III [131, л. 6]⁵⁷³.

Матвій Маврогордато був активним членом благодійних і філантропічних товариств, жертвував значні кошти на їхню діяльність. Він був членом Ради Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління Одеського грецького благодійного товариства, членом Товариства допомоги бідним м. Одеси [487, л. 291–221, 235, 266–267]⁵⁷⁴.

Обіймаючи посаду попечителя Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович у 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь пансіону

⁵⁷¹ Докладніше про дачу Маврогордато див.: Зуев В. Французский бульвар в городе Одессе. – Одесса: Типография Акционерного южно-русского общества печатного дела, 1915. – 156 с.

⁵⁷² РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 6–6 об.

⁵⁷³ Там же, л. 6.

⁵⁷⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Л. 291–221, 235, 266–267.

гімназії по 1000 руб., а в 1892 р. – 1100 руб., в 1893 р. – 1500 руб., у 1894–1900 рр. – по 1000 руб. щорічно, що склало разом 12 тисяч 600 руб. На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 руб., а в Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, на що зробив внесок у розмірі 780 руб. 1898 року М. Маврогордато пожертвував 600 руб. на закупівлю палива для училища сліпих, заснованого Одеським відділенням Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих [131, л. 6 об.]⁵⁷⁵.

У травні 1896 р. Матвій Миколайович разом з одеським 2-ї гільдії купцем Стельяном Панайотовичем Тріархі узяли на себе витрати з перебудови двоповерхового будинку, що належав Одеському грецькому благодійному товариству і розташовувався на Мало-Фонтанній дорозі. Договір про будівельні роботи, підписаний між М.М. Маврогордато і С.П. Тріархі, з одного боку, і підрядником Іваном Петровичем Олів'є, з іншого, передбачав використання якісних матеріалів для облаштування майбутньої богадільні. Загальний кошторис, що охоплював вартість матеріалів і роботи, склав 7 тисяч 100 руб. Договором передбачалося прийняття богадільні замовниками наприкінці липня того ж року [89, арк. 33–34 зв.]⁵⁷⁶.

Як людина небайдужа в питаннях віри, Матвій Миколайович робив чимало для підтримки православної церкви. У січні 1898 р. «в пам'ять священної коронації Їх Імператорської Величності» Миколи II і дружини його Олександри Федорівни він пожертвував 1000 руб. на виготовлення іконостасу для Свято-Успенської церкви с. Серебрик Гайсинського повіту Подільської губернії [131, л. 6 об.]⁵⁷⁷. 30 червня 1900 р. Матвій Маврогордато отримав дозвіл від Херсонської духовної консисторії на спорудження власним коштом домової церкви в ім'я святителя Миколая Мирлікійського

⁵⁷⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 6 об.

⁵⁷⁶ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 9, арк. 33–34 зв.

⁵⁷⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 6 об.

Чудотворця і святої мучениці Аріадни – небесних покровителів його батьків. Церква будувалася на ділянці, що належала богадільні Одеського грецького благодійного товариства та містилася у кінці Удільного провулка, на Мало-Фонтанній дорозі. У храмі було дозволено влаштувати сімейний склеп і перенести прах родичів, похованих на Старому міському кладовищі [88, арк. 141; 131, л. 11 об.]⁵⁷⁸. Церква була побудована за проєктом Ю.М. Дмитренка та була п'ятибанною, витонченою, багато прикрашеною та гарно орнаментованою. Внутрішнє вбрання храму також вирізнялося розкішшю та вишуканістю – білий іконостас, мозаїчний скляний купол, великі готичні вікна, оригінальні люстри, неповторна гра світла. Будівництво церкви коштувало 80 тисяч руб. Ще 7 тисяч Матвій Миколайович пожертвував на її утримання [567, с. 2; 204, с. 100–103]⁵⁷⁹. У серпня 1902 р. церкву святих Миколая і Аріадни було побудовано, освячено і внесено на баланс Одеського грецького благодійного товариства [91, арк. 1–4; 566, с. 2]⁵⁸⁰. За радянських часів церкву було закрито, поховання сплюндровано. 1991 року храм повернуто віруючим та освячено на честь святого праведника Іоанна Кронштадтського.

Прикметним є той факт, що на бенкеті з нагоди освячення церкви М.М. Маврогордато уповноважив проголошувати тости від його імені виконувача обов'язків одеського градоначальника В.П. Старкова через своє недостатньо «широке» знання російської мови [566, с. 2]⁵⁸¹.

15 листопада 1889 р. Матвій Миколайович Маврогордато прийняв підданство Російської імперії [166, л. 5; 131, л. 9; 152, л. 1, 4;]⁵⁸². А 16 лютого 1900 р. патріарх єрусалимський Никодим звернувся на ім'я вдової імператриці Марії Федорівни, матері царюючого імператора Миколи II, з проханням про надання М.М. Маврогордато дворянської гідності Російської

⁵⁷⁸ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 7, арк. 141; РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 11 об.

⁵⁷⁹ Одесские новости. – 1902, 12 августа. – С. 2; Богданович О. Указ. соч. – С. 100–103.

⁵⁸⁰ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 13, арк. 1–4; Одесский листок. – 1902. – № 207. – С. 2.

⁵⁸¹ Одесский листок. – 1902. – № 207. – С. 2.

⁵⁸² РГИА, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 5; ф. 1343, оп. 40, д. 31066, л. 9; оп. 36, д. 14817, л. 1, 4.

імперії [166, 2–3 об.]⁵⁸³. Лист патріарха був переданий в Канцелярію прохань його імператорської величності, де і винесений вердикт про необхідність клопотання з боку самого Матвія Миколайовича [166, 1, 8–8 об.]⁵⁸⁴. У 1903 р. Матвій Маврогордато спрямував документи до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату з проханням визнати його в російському спадковому дворянстві, аргументуючи свої претензії давністю роду: «Рід, до якого я належу, походить із Чорногорії⁵⁸⁵, і дві гілки цього роду вступили у минулому столітті до російського підданства та за ними визнаний князівський титул» [131, л. 4]⁵⁸⁶. На підтвердження свого старовинного аристократичного походження прохач додав грамоти, видані Вселенськими константинопольськими патріархами Анфимом від 28 серпня 1896 р. і Костянтином від 14 серпня 1897 р. Підписи обох патріархів були засвідчені в Генеральному консульстві Російської імперії в Константинополі. У грамотах підкреслювалося, що рід Маврогордато або Маврокордато, «дві гілки одного ж фамільного дерева», дворянський і знаменитий, відзначився чималими послугами, наданими Православній східній церкві [131, л. 4–4 об., 10–11]⁵⁸⁷. Урядуючий Сенат розглянув справу Маврогордато й ухвалив залишити її без наслідків, оскільки «іноземці, які присягнули на підданство Росії та просять про долучення до російського дворянства за дипломами, що отримані ними від чужих госуларів, зараховуються до російського дворянства не інакше, як за заслугами, наданими російському госуларю та державі, чи за досягненням чинів, що надають це звання корінним мешканцям, за порядком служби, а поза цим загальним порядком ... дворянська гідність у Росії може бути надбана тільки за особливою монаршою милістю, за безпосереднім його імператорської величності волінням. ... Прохач належить до купецької

⁵⁸³ Там же, ф. 1412, оп. 12, д. 11, л. 2–3 об.

⁵⁸⁴ Там само, арк. 1, 8–8 об.

⁵⁸⁵ Дивує, що Матвій Миколайович саме Чорногорію називає прабатьківщиною князів Маврокордато. Жодна гілка Маврокордато, що облаштувалася в Російській імперії, не була пов'язана с цією балканською країною.

⁵⁸⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 14817, л. 4.

⁵⁸⁷ Там же, л. 4–4 об., 10–11.

верстви, на дійсній державній службі не був та не має чину, що надавав би йому спадкове дворянство...» [131, л. 14–15]⁵⁸⁸

27 вересня 1911 р. Матвій Миколайович надіслав до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату прохання про долучення його до стану спадкових почесних громадян Російської імперії та про виготовлення диплома, що засвідчує цей статус [152, л. 6–7]⁵⁸⁹. До документів додавалося свідоцтво з Одеської купецької управи, в якому наголошувалося на заслугах М.М. Маврогордато в галузі торгівлі та промисловості [152, л. 8]⁵⁹⁰. 11 грудня 1911 р. було ухвалене позитивне рішення Сенату. 23 січня 1912 р. грамота на спадкове почесне громадянство, після сплати прохачем державного мита в 600 руб. за присвоєння звання почесного громадянина і 25 руб. за виготовлення диплома – була надіслана із Санкт-Петербурга до канцелярії одеського градоначальника для вручення Матвію Миколайовичу [152, л. 2–5]⁵⁹¹. Разом із чоловіком до числа спадкових почесних громадян була долучена й Олександра Тимофіївна Маврогордато, що знаходилася з ним в одному становому купецькому свідоцтві [152, л. 8]⁵⁹².

З Олександрою Тимофіївною Марковою, київською купчихою, «дівицею 34-х років», 41-річний Матвій Миколайович повінчався 19 жовтня 1903 р. у Варваринській церкві с. Корбула Сорокського повіту. Свідками вінчання були титулярний радник Олексій Федорович Назаренко, колезький секретар Микола Семенович Якимчук і вчитель Іван Гаврилович Зелінський [152, л. 11; 171, f. 592–593]⁵⁹³.

Помер Матвій Миколайович Маврогордато 28 червня 1912 р. в с. Корбула у віці 50 років від чахотки. 2 липня його тіло було відправлене до Одеси для поховання в родовому склепі при церкві святих Миколая і Аріадни

⁵⁸⁸ Там же, л. 14–15.

⁵⁸⁹ Там же, оп. 40, д. 31066, л. 6–7.

⁵⁹⁰ Там же, л. 8.

⁵⁹¹ Там же, л. 2–5.

⁵⁹² Там же, л. 8.

⁵⁹³ Там же, л. 11; ANRM, f. 211, inv. 11, af. 326, f. 592–593.

[172, f. 763–764]⁵⁹⁴. 3 липня труна прибула на станцію Одеса-Головна. О 10-й ранку відбулася заупокійна літургія, а об 11-й – панахида у побудованій коштом Матвія Миколайовича церкві, після чого його поховали поруч із батьками [568, с. 1; 569, с. 3]⁵⁹⁵. Його майно та капітали, які оцінювалися приблизно в 5 мільйонів руб., за заповітом успадкували дружина Олександра та сестра Віра [568, с. 2]⁵⁹⁶.

7/20 липня 1918 р. Олександра Тимофіївна Маврогордато в пам'ять свого покійного чоловіка запропонувала прийняти від неї в дар місту 100 тисяч руб. на спорудження сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок попечительської ради притулку в Одеську контору Державного банку таким чином: у 1918 р. – 40 тисяч на заготівлю будматеріалів, в січні 1919 р. – 35 тисяч на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. – 25 тисяч як недоторканий капітал притулку. Крім того, умовою Олександри Тимофіївни було введення її, а також її довірених осіб М.Ф. Бесчастного і М.П. Пташицького до складу попечительської ради притулку [37, арк. 1–2 зв.]⁵⁹⁷. На жаль, задум О.Т. Маврогордато не було реалізовано унаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

Ще один племінник Костянтина Миколайовича Маврогордато – Іван Георгійович Маврогордато (1844, Хіос – 18 жовтня 1922, Миколаїв), грецький підданий, миколаївський купець і домовласник, був сином Георгія Миколайовича Маврогордато (1806, Хіос – ?, Хіос) від шлюбу з Орієттою Миколаївною Зігомала [429, v. 2, р. 88]⁵⁹⁸. Таким чином, він доводився двоюрідним братом Миколі Матвійовичу та, відповідно, двоюрідним дядьком його синові – Матвію Миколайовичу. 1872 року в Миколаєві Іван Георгійович одружився з Людмилою Олександрівною Бредихіною (1 липня

⁵⁹⁴ ANRM, f. 211, inv. 6, an 1912, despere moarte, satul Korbula, districtul Soroka, f. 763–764.

⁵⁹⁵ Одесские новости. – 1912, 3/16 июля. – № 8761. – С. 1; 4/17 июля. – № 8762. – С. 3.

⁵⁹⁶ Там же. – 1912, 3/16 июля. – № 8761. – С. 2.

⁵⁹⁷ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 123, спр. 1457, арк. 1–2 зв.

⁵⁹⁸ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 88.

1854, Миколаїв – 1922, Миколаїв), дочкою капітан-лейтенанта Олександра Федоровича Бредихіна (1806 – ?) та Антоніни Іванівни Рогулі (? – ?). Від цього шлюбу народилися син Георгій та дочка Ніна [429, в. 2, р. 93, 97; 570]⁵⁹⁹.

Ніна Іванівна Маврогордато (1 березня 1877, Миколаїв – ?) у 1902 р. стала дружиною капітана 1-го рангу Олександра Вікторовича Зарудного (1869, Миколаїв – після 1921) [429, в. 2, р. 97; 570]⁶⁰⁰.

Син же Георгій народився 11 жовтня 1873 р. в Миколаєві. 25 листопада його хрестили у миколаївському соборі Різдва Богородиці. Восприємниками стали дядько хлопчика – дворянин Веніамін Олександрович Бредихін і тітка – дворянка Єлизавета Степанівна, дружина Хрисанфа Олександровича Бредихіна [570]⁶⁰¹. У 1898 р. хлопець закінчив повний курс юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету з дипломом другого ступеня. 24 червня 1898 р. його зарахували на службу до Головного управління наділів. 20 березня 1899 р. Г.І. Маврогордато за університетським дипломом імператорським указом був наданий чин губерньського секретаря. 19 липня 1901 р. Георгій Іванович призначений молодшим чиновником 9-го класу Головного управління наділів із 1 травня того ж року. 15 грудня 1901 р. він за вислугою років став колезьким секретарем зі старшинством з 24 липня 1901 р. 10 травня 1902 р. Георгій Іванович як слухач Санкт-Петербурзького археологічного інституту витримав випробування в науках і визнаний гідним звання дійсного члена цього інституту (атестат від 10 травня 1902 р. № 226). 6 квітня 1903 р. за сумлінну службу Г.І. Маврогордато був одноразово

⁵⁹⁹ Ibidem. – Р. 93, 97; Адмирал Рагуля Г.И. // Николаев литературный. Литературно-художественный интернет-журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-r-s> (15.01.2020).

⁶⁰⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 97. За іншими даними – 1 жовтня 1877 р.: Адмирал Рагуля Г.И. // Николаев литературный. Литературно-художественный интернет-журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-r-s> (15.01.2020).

⁶⁰¹ Адмирал Рагуля Г.И. // Николаев литературный. Литературно-художественный интернет-журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-r-s> (15.01.2020).

нагороджений сумою в 150 руб. З 1904 р. Георгій Іванович служив «по виборах»: у 1904 р. Херсонськими повітовими зборами був обраний почесним мировим суддею Херсонського повіту (пізніше – мирового округу), на посаду якого переобирався п'ять разів на трирічні терміни, залишаючись, таким чином, на посаді аж до більшовицького перевороту 1917 р. [164, л. 1–2]⁶⁰². Г.І. Маврогордато був шталмейстером імператорського двору, дійсним статським радником, кавалером ордена св. Володимира 4-го ступеня [429, в. 2, р. 97]⁶⁰³.

1905 року у Санкт-Петербурзі Георгій Іванович одружився з Параскевою Костянтинівною Петровою (1878, Санкт-Петербург – ?), дочкою санкт-петербурзького спадкового почесного громадянина. 1906 року у цьому ж місті у молодого подружжя народилася дочка Христина [164, л. 2]⁶⁰⁴. 1918 року після краху Російської імперії сім'я Маврогордато емігрувала. Помер Георгій Іванович у 1939 р. [570]⁶⁰⁵

Щодо його майнового становища, то на 1914 р. за його батьком було записано чотири кам'яні будинки в Миколаєві, а за дружиною – 1/5 частина родового будинку в Петрограді [570]⁶⁰⁶.

3.1.3. Гілка Скарлаті

У Таганрозі оселився також двоюрідний племінник Костянтина Миколайовича Маврогордато з гілки Нікола – Стаматій Матвійович Маврогордато (30 грудня 1829, Сірос – 14 березня 1872, Таганрог), відомий купець, кавалер ордена св. Станіслава 2-го ступеня. Він походив із гілки Скарлаті (див.: додаток А. 6), однак його бабуся – Марія-Катерина Матвіївна,

⁶⁰² РГИА, ф. 1405, оп. 524, д. 2, л. 1–2.

⁶⁰³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 97.

⁶⁰⁴ РГИА, ф. 1405, оп. 524, д. 2, л. 2.

⁶⁰⁵ Адмирал Рагуля Г.И. // Николаев литературный. Литературно-художественный интернет-журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-r-s> (15.01.2020).

⁶⁰⁶ Там же.

у дівочтві також Маврогордато (1768, Хіос – ?), доводилася рідною тіткою Костянтину Миколайовичу, оскільки була сестрою його батька Миколи Матвійовича, власне, як і Пантелія Матвійовича, засновника гілки одеських Лакана. Стаматій Матвійович, який зберігав грецьке підданство, 2 листопада 1857 р. в Таганрозі одружився з Вікторією Миколаївною Аверіно (18 вересня 1835, Таганрог – 28 жовтня 1923, Женева) [429, в. 2, р. 77, 84, 85]⁶⁰⁷. Його дружина належала до впливової купецької таганрозької родини також хіоського походження. Молоді були неодноразово пов'язані між собою родичанням (див.: 3.6).

Їхній син Матвій народився 23 лютого 1860 р. в Таганрозі. Кар'єру він розпочав у підприємстві свого дядька Дмитра Негропonte (чоловік його тітки Олени Миколаївни Аверіно). Цікаво, що двоюрідна сестра Матвія Стаматійовича – Вергинія (Віра) Дмитрівна Негропonte – була дружиною його троюрідного дядька Костянтина Костянтиновича Маврогордато, третього із синів згаданого таганрозького судновласника Костянтина Миколайовича з гілки Нікола [429, в. 2, р. 93]⁶⁰⁸. Ці факти наочно демонструють шлюбну політику хіосців, спрямовану на замкнутість та клановість. Такі самі принципи вони впроваджували і у своїй економічній діяльності: спиратися тільки на родинне оточення.

Матвій Стаматійович займався переважно банківською справою. У 1903–1910 рр. він керував відділенням Петербурзького облікового та кредитного банку в Ростові-на-Дону, в 1910 р. очолив тамтешнє відділення Російсько-Азійського банку та став членом правління цього банку в Санкт-Петербурзі. Матвій Маврогордато був також членом ростовського Біржового комітету. В різні часи він виконував обов'язки генерального консула Греції та віцеконсула Нідерландів у Ростові-на-Дону [167, л. 6–6 об.]⁶⁰⁹.

⁶⁰⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 77, 84, 85.

⁶⁰⁸ *Ibidem.* – P. 93.

⁶⁰⁹ РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 209, л. 6–6 об.

Матвій Стаматійович був широко відомий як меломан та меценат, за що і обраний пожиттєвим дійсним членом відділення Імператорського музичного товариства у Ростові-на-Дону. Концерти, які він організовував, ставали подіями міського культурного життя. Дружні відносини пов'язували М.С. Маврогордато з П.І. Чайковським та А.П. Чеховим (див.: 3.7).

Побрався Матвій 2 червня 1900 р. в Таганрозі з російською підданою Олександрою Арнольдівною Рантер, яка народилася 20 червня 1878 р., а померла 29 червня 1911 р. у Ростові-на-Дону. У подружжя було двоє дітей: Костянтин, який народився у Таганрозі 20 березня 1901 р., та Олена, котра побачила світ у Ростові-на-Дону 24 лютого 1906 р. Під час Першої світової війни діти Матвія Стаматійовича разом з його матір'ю опинилися у Швейцарії та, імовірно, в Росію вже не повернулися [167, л. 1]⁶¹⁰.

15 листопада 1915 р. Матвій Маврогордато звернувся до Канцелярії його імператорської величності з проханням про надання йому підданства Російської імперії, мотивуючи своє бажання тим, що він народився та безвиїзно живе в Росії, а його мати – Вікторія Миколаївна Маврогордато, народжена Аверіно, до заміжжя була російською підданою [167, л. 6–6 об.]⁶¹¹. 20 січня 1916 р. імператор Микола II розглянув це клопотання М.С. Маврогордато, однак наказав відкласти рішення справи до кінця війни [167, л. 10]⁶¹².

Мешканцям Ростова-на-Дону добре відомий розкішний особняк родини Маврогордато на вулиці Великій Садовій, який і нині є окрасою міста. У цьому триповерховому будинку, прикрашеному по кутах вежами зі шпилями, а також гарними балконами, містилися Московський купецький банк, 2-ге Товариство взаємного кредиту, більярдна торгівля Е.Ф. Гоца та зубна лікарня Е. Фріланда. У цьому будинку мешкали і його власники [590]⁶¹³. Пам'яткою

⁶¹⁰ Там же, л. 1.

⁶¹¹ Там же, л. 6–6 об.

⁶¹² Там же, л. 10.

⁶¹³ По Большой Садовой от Буденновского до Ворошиловского [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://rostov.sfedu.ru/bigsad/bigsad2.htm> (24.06.2008).

архітектури є також будинок у Таганрозі на вулиці Грецькій, 101, яким Матвій Стаматійович володів у 1906–1915 рр. [576]⁶¹⁴.

3.2.4. Гілка Вітелла

На початку XIX ст. до Одеси прибув турецький підданий Пантелій Амвросійович Маврогордато, який, імовірно, був онуком Стефана Маврогордато (бл. 1710, Хіос – ?) та праправнуком Пантелія Маврогордато (1649, Хіос – ?), засновника гілки Вітелла [429, v. 2, р. 79–80]⁶¹⁵ (див.: додаток А. 7). Проте зазначимо, що у родовідній книзі хіоських родів, виданій 1955 р. Ф. Аргенті в Лондоні, про Пантелія Амвросійовича та його нащадків немає жодних згадок [429, v. 2, р. 77–99]⁶¹⁶.

На жаль, в українських і російських архівах збереглося небагато фактів про засновника цієї гілки Маврогордато. Відомо, що 1820 року за пропозицією одеського градоначальника Пантелій Амвросійович був записаний в одеські міщани [24]⁶¹⁷. 11 квітня 1841 р. Одеським повітовим казначейством йому було видано свідоцтво на право торгівлі як іноземцю, що заявив «один капітал» і сплатив гільдійські повинності у розмірі 66 руб. по 3-й купецькій гільдії [46, арк. 24 зв.]⁶¹⁸. У 1844 р. він продовжував торгувати за свідоцтвом одеського купця 3-ї гільдії та оголосив на 1845 р. капітал у 2 тисячі 400 руб. [35, арк. 52 зв., 254]⁶¹⁹. У 1860-х роках грецький підданий П.А. Маврогордато уже був купцем 2-ї гільдії м. Одеси [500, с. 122–123]⁶²⁰.

Двоюрідним братом Пантелію Амвросійовичу доводився Євстратій Лаврентійович Петрококкіно, котрий також належав до хіоської аристократії.

⁶¹⁴ Греческая улица, дом 101 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sites.google.com/site/slanoffa/greceskaa-ulica-1/dom-101> (25.05.2012).

⁶¹⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 79–80.

⁶¹⁶ *Ibidem.* – P. 77–99.

⁶¹⁷ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 526 (втрачена).

⁶¹⁸ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 383, арк. 24 зв.

⁶¹⁹ Там само, ф. 4, оп. 20, спр. 307, арк. 52 зв., 254.

⁶²⁰ Греки Одессы. – Часть III. – С. 122–123.

11 листопада 1848 р. до Одеської міської думи було подано клопотання 3-ї гільдії купця Пантелія Маврогордато про видачу його двоюрідному братові Євстратію Лаврентійовичу Петрококкіно, який перебував у м. Смірна, свідоцтва про прийняття його батьком Лоїзо Петрококкіно російського підданства та долучення останнього до одеського міщанства [33, арк. 19–19 зв., 22]⁶²¹. Окрім родинних зв'язків, Пантелій Маврогордато і родина Петрококкіно мали ділові відносини. Вони володіли спільним торговим домом «Маврогордато, Петрококкіно і К^о», який здійснював експортно-імпорتنі операції у Середземномор'ї. Так, протягом 1836 р. фірмою було завантажено сім кораблів із пшеницею до Константинополя, п'ять – до Ліворно, один – до Трієста та два – до Марселя, а прийнято одне судно з Трієста, завантажене бруківкою, та одне – з Марселя, з кавою [547–564]⁶²². Тому цілком закономірно, що П.А. Маврогордато був серед 38-ми найвпливовіших купців Одеси, які виступали поручителями Лаврентія Євстратійовича Петрококкіно та підписалися на його приймальному свідоцтві про належність до одеських купців 3-ї гільдії [33, арк. 3–3 зв.]⁶²³. 22 листопада 1848 р. Пантелій Маврогордато сплатив 57 руб. 23 коп. сріблом у рахунок погашення суми податей і повинностей померлого Лаврентія Петрококкіно, оскільки син покійного – одеський міщанин Євстратій Петрококкіно, імовірно, не мав достатнього капіталу [33, арк. 21]⁶²⁴.

Помер Пантелій Амвросійович 27 березня 1871 р. в Одесі у віці 75 років, з чого можна зробити висновок, що народився він близько 1795 р. [500, с. 122–123]⁶²⁵.

8 січня 1831 р. П.А. Маврогордато вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Катериною Михайлівною Вуро, дочкою іноземного грека.

⁶²¹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 12, спр. 512, арк. 19–19 зв., 22.

⁶²² Одесский вестник. – 1836. – № 25; № 26; № 44; № 45; № 48; № 58; № 59; № 60; № 68; № 76; № 79; № 85; № 88; № 89; № 90; № 92; № 98; № 102.

⁶²³ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 12, спр. 512, арк. 3–3 зв.

⁶²⁴ Там само, арк. 21.

⁶²⁵ Греки Одессы. – Часть III. – С. 122–123.

Поручителями при вінчанні були одеський 3-ї гільдії купець Костянтин Дела і турецький підданий Михайло Морфопуло [498, с. 158–159]⁶²⁶. Шлюб Пантелія Маврогордато був укладений відповідно до родових традицій, оскільки наречена походила зі старовинного хіоського роду, спорідненого і посвояченого з родом нареченого. Від цього шлюбу, згідно з архівними джерелами, з'явилося на світ четверо дітей: три дочки і син. Старша з дочок – Хариклія Пантеліївна – народилася в Одесі близько 1832 р. 9 вересня 1849 р. вона вінчалася у Свято-Троїцькій церкві з грецьким підданим – керченікальським 1-ї гільдії іноземним гостем Матвієм Івановичем Паремблі, котрий був родичем хіоських родів Агеласто, Петрококкіно, Маврогордато, Раллі та ін. Тому не дивно, що поручителями молодих стали одеські купці, всі вихідці з Хіосу – Олександр Михайлович Раллі, батько нареченої Пантелій Амвросійович Маврогордато і Павло Мілійович Цицинія [499, с. 174–175, 228–229]⁶²⁷. Матвій, мабуть, був сином Івана Паремблі та Аргіро Даміано і народився на Хіосі близько 1800 р. Його рідна сестра Деспіна (25 грудня 1802, Хіос – 30 жовтня 1883, Марсель) була дружиною Георгія Євстратійовича Петрококкіно (6 січня 1795, Хіос – 30 березня 1878, Марсель) [429, v. 2, р. 124]⁶²⁸, старшого брата відомого одеського купця Михайла Євстратійовича Петрококкіно (26 грудня 1800, Хіос – 7 вересня 1879, Одеса) [462, σ. 290]⁶²⁹. Із часом Матвій записався у бердянські іноземні гості 1-ї гільдії, а від шлюбу з Хариклією Пантеліївною мав принаймні трьох нащадків: Олену, що народилася в Одесі 20 травня 1858 р., охрещена в одеській Свято-Троїцькій церкві 21 червня того ж року; Івана, що народився в Одесі 24 серпня 1861 р., охрещений 28 вересня 1861 р. в Свято-Троїцькій церкві, та Анну, що народилася в Одесі 24 липня 1868 р., охрещена в тій самій церкві 29 липня 1868 р. Хрещеними батьками дітей, окрім зятя

⁶²⁶ Там же. – Часть I. – С. 158–159.

⁶²⁷ Там же. – Часть II. – С. 174–175, 228–229.

⁶²⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 124.

⁶²⁹ *Μπελοούσοβα Α.* Το γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησού. 19ος – αρχές 20ού αιώνα. – Χίος: Αλφα Πι, 2007. – Σ. 290.

Хариклії Пантеліївни – Олександра Савовича Латрі, були представники відомих одеських купецьких родів хіоського походження – дружина комерції радника Федора Павловича Родоканакі Орієтта Фомівна, народжена Галаті; спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі та одеський 1-ї гільдії купець Марко Євстратійович Севастопуло [500, с. 160–161]⁶³⁰, одружений з Ерато Матвіївною Маврогордато з гілки Лакана.

Друга з дочок Пантелія і Катерини Маврогордато – Ерато Пантеліївна – народилася в Одесі близько 1838 р. 26 жовтня 1866 р. у Свято-Троїцькій церкві вона вінчалася з Дмитром Костянтиновичем Сперанца. Поручителями при їхньому одруженні були батько нареченого – одеський 2-ї гільдії купець Костянтин Васильович Сперанца і зять нареченої – грецький підданий (так у документі, хоча в метричному записі про власне вінчання двома місяцями раніше він названий австрійським підданим) Олександр Савович Латрі, батько нареченої – Пантелій Амвросійович Маврогордато і, мабуть, двоюрідний дядько нареченої – грецький підданий Лука Пантелійович Маврогордато [500, с. 120–121, 196–197]⁶³¹. Дмитро Костянтинович народився в Одесі 6 січня 1835 р. і був охрещений в Свято-Троїцькій церкві 8 січня того ж року. Його батько – турецький підданий, із часом одеський купець 2-ї гільдії Костянтин Васильович Сперанца, а мати – Марія Дмитрівна, яка належала, ймовірно, до родини турецьких підданих Стойко [499, с. 290–291]⁶³². Помер Дмитро Сперанца в Одесі 17 квітня 1878 р. у віці 43 роки [501, с. 238–239]⁶³³, а його дружина Ерато Пантеліївна – 22 жовтня 1887 р. у віці 45 років і була похована в Одесі [501, с. 236–237]⁶³⁴.

⁶³⁰ Греки Одессы. – Часть III. – С. 160–161.

⁶³¹ Там же. – С. 120–121, 196–197.

⁶³² Там же. – Часть II. – С. 290–291.

⁶³³ Там же. – Одесса: «Фотосинтетика», 2005. – Часть IV: 1875–1891 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 238–239.

⁶³⁴ Там же. – С. 236–237. Треба зазначити, що вік, зазначений у записі про смерть, нерідко не відповідає метричному запису про народження.

Молодша з дочок подружжя Маврогордато – Калліопа Пантеліївна – народилася в Одесі 7 січня 1840 р., охрещена у Свято-Троїцькій церкві 12 січня 1840 р. Хрещеними батьками дівчинки були, ймовірно, дядько новонародженої – турецький підданий Костянтин Амвросійович Маврогордато і дружина турецького підданого Луки Пантелійовича Маврогордато Віра Костянтинівна, народжена Капетанакі [499, с. 172–173]⁶³⁵. 23 серпня 1866 р. вона вінчалася у Свято-Троїцькій церкві з Олександром Савовичем (Савелійовичем) Латрі, австрійським підданим. Свідками таїнства були брат нареченого – доктор Пелопід Савелійович Латрі, зять нареченої – одеський купецький син Дмитро Костянтинович Сперанца і батько нареченої – одеський 2-ї гільдії купець Пантелій Амвросійович Маврогордато [500, с. 114–115, 122–123]⁶³⁶. У подружжя Латрі народилося четверо дітей: три дочки і син. Син Сава народився близько 1870 р. в Одесі, а 20 грудня 1892 р. у віці 22 роки помер від психічного розладу мозкової оболонки і був похований на Старому міському кладовищі [502, с. 158–159]⁶³⁷. Старша з дочок – Софія – з'явилася на світ в Одесі 2 серпня 1867 р. і 17 серпня була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Середульша – Катерина Латрі – народилася 8 квітня 1869 р. в Одесі й охрещена 10 квітня в тій же церкві. Молодша з сестер – Ерато – народилася в Одесі 18 жовтня 1871 р. та охрещена 28 листопада того ж року в Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками сестер Латрі були їхня тітка – Ерато Пантеліївна Сперанца, народжена Маврогордато, дядько – грецький підданий Леонід Савович Латрі та одеський 1-ї гільдії купець Георгій Еммануїлович Вуцина [500, с. 114–115]⁶³⁸. Олександр Савович народився близько 1825 р., а помер 19 квітня 1894 р. у віці 68 років від сечокам'яної хвороби і похований

⁶³⁵ Там же. – Часть II. – С. 172–173.

⁶³⁶ Там же. – Часть III. – С. 114–115, 122–123.

⁶³⁷ Там же. – Одесса: «Чорномор'я», 2005. – Часть V: 1802, 1892–1906 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – С. 158–159.

⁶³⁸ Там же. – Часть III. – С. 114–115.

на Старому міському кладовищі [60, арк. 69 зв.–70]⁶³⁹. Його дружина – Калліопа Пантеліївна – померла 15 липня 1908 р. у віці 68 років від міокардиту і похована на 2-му міському кладовищі [503, с. 160–161]⁶⁴⁰.

Сімейство Латрі залишило помітний слід у російській культурі. Рідний брат Олександра Савовича (Савелійовича) – згаданий Пелопід Савелійович Латрі (1844 – ?), відомий одеський лікар, ординатор Маріїнського відділення при Одеській міській лікарні та лікар Одеського комерційного училища, 15 травня 1874 р. вінчався у Свято-Троїцькій церкві з вдовою титульного радника Оленою Іванівною Пако (1849 – ?), народженою Айвазовською, старшою дочкою видатного російського художника-мариніста Івана Костянтиновича Айвазовського [500, с. 114–115, 150–151]⁶⁴¹. Їхній син Михайло Пелопідович народився в Одесі 19 жовтня 1875 р. і охрещений 8 листопада 1875 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними його були дядько – грецький підданий Георгій Савович Латрі та тітка – Олександра Іванівна Айвазовська, дружина поручика Михайла Лампсі [501, с. 144–145]⁶⁴². Цей хлопчик став згодом відомим художником [262, с. 185–190]⁶⁴³.

Єдиний з синів Пантелія Амвросійовича і Катерини Михайлівни Маврогордато – Амвросій Пантелійович (Пантелеймонович) – народився в

⁶³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 268, арк. 69 зв.–70.

⁶⁴⁰ Греки Одессы. – Одесса: «Чорномор'я», 2009. – Часть VI: 1907–1920 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, А. Мартиненко, А. Паниван, М. Батурина, А. Бух. – С. 160–161.

⁶⁴¹ Там же. – Часть III. – С. 114–115, 150–151.

⁶⁴² Там же. – Часть IV. – С. 144–145.

⁶⁴³ Спочатку Михайло навчався у свого видатного діда, в з 1896 р. – у Петербурзькій академії мистецтв у майстерні іншого талановитого російського живописця, грека за походженням, А.І. Куїнджі. Михайло багато мандрував – був у Греції, Туреччині, Італії. Ці враження знайшли відображення у творчості молодого художника. Мешкаючи у родинному маєтку під Феодосією, Михайло працював у техніці кераміки. 1921 року художник емігрував до Греції, де працював на Королівському керамічному підприємстві, як експерт брав участь в археологічних розкопках. У 1924 р. він оселився у Парижі, де продовжував заняття станковим живописом та керамікою. Помер Михайло Латрі у 1942 р. у Парижі. Детальніше про життя М.П. Латрі див.: Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. Конец XIX – начало XX веков / Барковская О., Еремина Л., Щурова Т. – Одесса: Друк, 2002. – С. 185–190.

Одесі 5 вересня 1835 р. і охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 8 вересня того ж року. Свідками хрещення хлопчика були дядько немовляти – іноземний грек Костянтин Амвросійович Маврогордато і, ймовірно, бабуся новонародженого – Фатула Євстратіївна Вуро, іноземна грекиня, вдова [151, л. 4; 499, с. 172–173]⁶⁴⁴.

Амвросій Пантелійович у різний час належав до 1-ї та 2-ї купецьких гільдій м. Миколаєва і зберігав грецьке підданство. 3 травня 1895 р. він подав клопотання на ім'я імператора Миколи II про зарахування його з родиною до спадкового почесного громадянства і надання про те відповідної грамоти, а членам родини – свідоцтв. На це звання Амвросій Пантелійович претендував на підставі пункту 6 статті 505 «Зведення законів Російської імперії», зміст якого полягав у такому: купцям обох гільдій (на той час існувало вже тільки дві гільдії в російському купецтві: перша і друга, третя була скасована), що придбали в західних губерніях Російської імперії маєтки, оцінені не нижче ніж в 30 тисяч руб., з оплатою боргів, які нараховані щодо них, можуть претендувати на отримання спадкового почесного громадянства [151, л. 1–2]⁶⁴⁵. Це пояснювалося тим, що розорена, у тому числі через певну політику російської влади, польська шляхта не могла забезпечити нормального господарського розвитку регіону. Такий маєток у с. Овсяники Балтського повіту Подільської губернії площею 997 десятин 837 сажнів землі було придбано Амвросієм Пантелійовичем за 42 тисячі 600 руб., з них 24 тисячі 301 руб. були переведені в рахунок боргу до Київського земельного банку [151, л. 1–2]⁶⁴⁶. Указом Урядуючого Сенату від 28 грудня 1895 р. клопотання А.П. Маврогордато було задоволене [151, л. 13–24]⁶⁴⁷.

Разом з Амвросієм Пантелійовичем почесне громадянство отримала і його дружина Олександра Іванівна. У метричній книзі грецької церкви св. Миколая м. Миколаєва зберігся запис про вінчання 20 лютого 1891 р.

⁶⁴⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3106а, л. 4; Греки Одессы. – Часть II. – С. 172–173.

⁶⁴⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3106а, л. 1–2.

⁶⁴⁶ Там же.

⁶⁴⁷ Там же, л. 13–24.

грецького підданого Амвросія Пантелійовича Маврогордато, православного, першим шлюбом, 53 років, із миколаївською 2-ї гільдії купчихою Олександрою Іванівною Мар'єнко, православною, другим шлюбом, 37 років. Поручителями при одруженні були грецький консул Георгій Пантелеймонович Зігомала, грецький підданий Ісократ Пантелеймонович Массауті, капітан корпусу флотських штурманів Михайло Петрович Присека і австрійський підданий, племінник Амвросія Сава Олександрович Латрі [151, л. 11]⁶⁴⁸.

Виходячи з офіційних документів історія цього шлюбу видається укривдивною. Олександра Іванівна Маврогордато народилася 8 лютого 1854 р. і 28 лютого того ж року була охрещена у миколаївській грецькій церкві св. Миколая. Її батьком був дворянин Іван Юхимович Боссе, лютеранського віросповідання, а мати, законна дружина дворянина Боссе – Олександра Максимівна, – православного віросповідання. Можливо, Олександра Максимівна була грекинею, оскільки церква, в якій хрестили дочку, була грецькою. Хоча слід зазначити, що у грецьких церквах в Російській імперії нерідко здійснювали обряди і представники інших національностей православного віросповідання. Хрещеними батьками дівчинки були капітан 1-го рангу Іван Павлович Манчіарі (?) і дочка лікаря Севастьяна Петрушевського дівиця Марія [151, л. 10]⁶⁴⁹.

Зовсім юною Олександра Іванівна Боссе вийшла заміж за міщанина позаштатного міста Богатий Обоянського повіту Курської губернії Івана Федоровича Мар'єнка, що викликає здивування: дворянська дочка виходить за міщанина та й ще досить віддаленої від м. Миколаєва губернії. 28 червня 1870 р. у них народився син Петро, 5 липня того ж року охрещений в миколаївському соборі Різдва Богородиці. А хрещеними батьками хлопчика стали грецький підданий Амвросій Пантелійович Маврогордато (sic!) і

⁶⁴⁸ Там же, л. 11.

⁶⁴⁹ Там же, л. 10.

дружина купця Тимофія Сорокіна Олександра Якимівна [151, л. 8]⁶⁵⁰. Проте поява Амвросія Пантелійовича серед хрещених батьків видається не випадковою. Із документів не відома подальша доля Івана Федоровича Мар'єнка, але ще до другого заміжжя Олександра Іванівна та її син Петро були приписані до 2-ї гільдії купецтва м. Миколаєва, для чого був потрібен значний капітал. 2 жовтня 1891 р. Амвросій Пантелійович подав клопотання до Херсонського окружного суду про усиновлення сина Олександри Іванівни Петра Мар'єнка, причому з наданням прізвища і по-батькові названого батька. Прохання було задоволене 11 жовтня того ж року [151, л. 6–7]⁶⁵¹. Звернімо увагу на такі факти: 1) Петро в цей час був цілком дорослою людиною – 21-го року, і навряд це усиновлення було йому необхідне; 2) процес усиновлення розпочався одразу після одруження з Олександрою Іванівною; 3) усиновлення відбувалося із привласненням прізвища, по-батькові, майнових та соціальних прав вітчима. З цього випливає висновок, що Петро був позашлюбним сином Амвросія Пантелійовича і Олександри Іванівни, але через якісь міркування А.П. Маврогордато не міг свого часу повінчатися з дівцею Боссе. Шлюб же Олександри Іванівни з Іваном Федоровичем Мар'єнком був фіктивним.

Помер Амвросій Пантелійович в Одесі 23 грудня 1909 р. у віці 68 років від паралічу серця і похований 29 грудня на Старому міському кладовищі [66, арк. 62 зв.–63]⁶⁵².

Петро Амвросійович Маврогордато був надзвичайно цікавою особистістю. Свою службу він розпочав у конторі торгового дому Перикла Родоканакі, був дійсним членом Товариства взаємної допомоги прикажчиків м. Одеси [530, с. 58]⁶⁵³. Але все життя був пристрасним меценатом та колекціонером: членом Ради і Правління Одеського грецького благодійного

⁶⁵⁰ Там же, л. 8.

⁶⁵¹ Там же, л. 6–7.

⁶⁵² Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 774, арк. 62 зв.–63.

⁶⁵³ Отчет Правления Общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы. – Одесса: «Славянская» типография И. Хрисогелос, 1898. – С. 58.

товариства [487, л. 266–267; 90, арк. 280–280 зв.]⁶⁵⁴ і Імператорського одеського товариства історії та старожитностей [487, л. 267; 420]⁶⁵⁵. Як археолог-аматор він власним коштом здійснював розкопи античних поселень на острові Березань, в Ольвії та Тирі, готських поховань у Гурзуфі. Значна частина знайдених ним артефактів була подарована різним науковим установам. Так, 1902 року він передав у дарунок Імператорському Ермітажу колекцію античних експонатів, знайдених під час розкопок стародавнього ольвійського городища [108, л. 11]⁶⁵⁶. Цінною була і його власна колекція. Петро Амвросійович був власником унікальної теракотової маски Діонісія-винограда, знайденої, вірогідно, при розкопках Пантікапея. 1901 року колекціонер продав її віцепрезиденту Одеського товариства історії та старожитностей О.Л. Бертє-Делягарду, котрий подарував неоціненний експонат Одеському археологічному музею [399]⁶⁵⁷. 1906 року в Берліні, де Петро Амвросійович переважно жив у той час, він заснував власний музей. 1915 року П.А. Маврогордато отримав підданство саксен-майнінгенського герцога. 1929 року він подарував частину своєї колекції Штайнсбургсмузею (Тюрінгія), де вона була розміщена в окремому залі його імені [174, вип. 10, с. 89]⁶⁵⁸. Пристрасний колекціонер-філателіст, власник чудового зібрання українських марок, П.А. Маврогордато 1920 р. став одним із засновників Співки філателістів України (Берлін), а з 1931 р. – її почесним головою. За

⁶⁵⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Л. 266–267; Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 10, арк. 280–280 зв.

⁶⁵⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Л. 267. Про його діяльність див.: *Юрченко О.* П.А. Маврогордато и одесское Императорское общество истории и древностей // Краткие сообщения Одесского археологического общества. 90 лет Национальной академии наук Украины. – Одесса: Фаворит, 2008. – С. 17–19

⁶⁵⁶ РГИА, ф. 472, оп. 43, д. 110, л. 11.

⁶⁵⁷ *Хамула Д.* Образ Диониса-винограда в античной коропластике // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2008. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhDADM/2008-8/08kdvdas.pdf (12.03.2010).

⁶⁵⁸ *Айсфельд О.* Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса: Астропринт, 2011. – Вип. 10. – С. 89.

відомостями, опублікованими в «Енциклопедії українознавства», помер Петро Амвросійович у 1946 р. [511]⁶⁵⁹. Німецькі ж джерела інформують, що Петро Маврогордато помер 29 березня 1948 р. у містечку Ремгільд (Тюрінгія) [602]⁶⁶⁰. Частина його колекції зберігається у музеях Берліна, Зоннеберга, Ремгільда і Майнінгена [174, вип. 10, с. 89]⁶⁶¹.

Наприкінці 1890-х років П.А. Маврогордато одружувався [64, арк. 24 зв.–25]⁶⁶². Дружина його – Ерато Олександрівна (1871 – 1848, Ремгільд)⁶⁶³, грекиня за походженням, була досить відомою одеською художницею-пейзажисткою [398, с. 41]⁶⁶⁴. Про нащадків Петра Амвросійовича і Ерато Олександрівни нічого не відомо.

Щодо майнового становища родини, то, крім уже згаданого маєтку в Подільській губернії, документи сповіщають, принаймні, про два власні будинки: в Одесі, по вулиці Маразліївській, 6 [49, арк. 7]⁶⁶⁵ і в Миколаєві, по вулиці Потьомкінській [151, л. 1]⁶⁶⁶. Родині також належав хутір Пантеліївка (пізніше – Маврокордато), що розташовувався на одеській міській землі при Хаджибейському лимані. Частина земель була куплена ще Пантелієм

⁶⁵⁹ Маврогордато Петро // Енциклопедія українознавства. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1994. – Т. 4. – С. 1426.

⁶⁶⁰ Pierre Mavrogordatos // Wikipedia. Die freie Enzyklopädie [Electronic resource]. – Access mode: http://de.wikipedia.org/wiki/Pierre_Mavrogordatos (25.05.2012).

⁶⁶¹ Айсфельд О. Указ. соч. – С. 89.

⁶⁶² Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 467, арк. 24 зв.–25.

⁶⁶³ Імовірно, вона була дочкою Олександра Савовича Латрі та двоюрідною сестрою свого чоловіка – Петра Амвросійовича Маврогордато.

⁶⁶⁴ От як про значення творчості Ерато Маврогордато та інших художників-греків для української культури пише Д. Антонович: «До одеської групи треба зарахувати ряд майстрів грецького, караїмського, молдавського походження, але це все майстри, що родилися на Україні, підлягали українським впливам і коли не українізувалися свідомо (українська свідомість за царських часів до революції 1905 р., особливо в Одесі, була дуже невелика), то несвідомо або, краще, півсвідомо українізувалася їхня мистецька творчість. Між цими майстрами особливо визначався Кириак Костанді, але до них треба ще зарахувати таких майстрів, як Микола Длексоматі, Євген Буковецький, Олександр Стиліанулі, Борис Егіз, Катерина Петрококіно, Ерато Маврокордато, Олександр Бистань, Євген Посполітакі й багато інших». Див.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська. – Київ: Либідь, 1993. – С. 41.

⁶⁶⁵ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27033, арк. 7.

⁶⁶⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3106а, л. 1.

Амвросійовичем Маврогордато, на честь якого хутір і отримав свою першу назву. Проте 26 жовтня 1872 р., імовірно, через розподіл спадщини після смерті Пантелія Амвросійовича ці землі було виставлено на публічні торги і придбано Амвросієм Пантелійовичем. 1873 року А.П. Маврогордато купив у спадкового почесного громадянина м. Одеси Миколи Опанасовича Моццо ділянку незабудованої землі, суміжну з уже придбаними ним землями. 1901 року докуплено ще земельні ділянки. В результаті утворився хутір площею 246 тисяч 540 квадратних сажнів. 1901 року володіння було поділене на 128 ділянок та підготовлено до розпродажу. 24 березня 1907 р. Амвросій Маврогордато продав 2230 квадратних сажнів землі зі свого володіння за 2000 руб. 10 листопада того ж року Петро Амвросійович за дорученням батька продав одну з ділянок землі, з деревами і будовами, площею в 1200 квадратних сажнів за 6 тисяч руб. 26 березня 1908 р. сам Амвросій Пантелійович продав ще одну ділянку незабудованої землі при Хаджибейському лимані площею 1884 квадратних сажнів за 600 руб. [48; 49; 51]⁶⁶⁷. Спекуляції земельними ділянками, та ще й розташованими в такому місці, без сумніву, приносили значний прибуток.

У цей самий час в Одесі мешкала родина Костянтина Амвросійовича Маврогордато, мабуть, рідного брата Пантелія Амвросійовича. Костянтин Маврогордато мав спочатку турецьке підданство, а потім грецьке. 6 січня 1819 р. одеський градоначальник граф О.Ф. Ланжерон клопотав про зарахування Костянтина Амвросійовича до 1-ї гільдії купецтва м. Одеси [22]⁶⁶⁸. Ймовірно, до нього потрібно віднести таку інформацію: грецький підданий Костянтин Маврогордато помер в Одесі 23 вересня 1852 р. у віці 62 роки [499, с. 172–173]⁶⁶⁹. Одружений Костянтин був із Марієттою (Маргетою) Казіївною. У Костянтина і Марієтти Маврогордато було три дочки і син.

⁶⁶⁷ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 25964, 12 арк., 27033, 12 арк., 28041, 9 арк.

⁶⁶⁸ Там само, ф. 4, оп. 1а, спр. 394а (втрачена).

⁶⁶⁹ Греки Одессы. – Часть II. – С. 172–173.

Старша з дочок – Олена Костянтинівна – народилася близько 1822 р., а 22 серпня 1843 р. вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з одеським 2-ї гільдії купцем Антоном Михайловичем Пітако (Піттако) (бл. 1809 – ?). Поручителями молодих були брат нареченого – грецький підданий Дмитро Михайлович Пітако і дядько нареченої – грецький підданий Лука Маврогордато [499, с. 172–173, 242–243]⁶⁷⁰. Цікаво, що Антон Михайлович не був чужою людиною для клану Маврогордато-Петрококкіно. Він був довіреною особою вже згадуваного Лаврентія Євстратійовича Петрококкіно, дядька свого майбутнього тестя [462, с. 74]⁶⁷¹. Соціальний стан Антона Михайловича змінювався: якщо у 1830-ті роки він числився серед одеських купців 1-ї гільдії, то з початку 1840-х уже був записаний до 2-ї гільдії, а через кілька років – тільки до 3-ї. Від шлюбу з Оленою Костянтинівною у Антона Пітако було два сини і чотири дочки. Всі вони народилися в Одесі та були охрещені в грецькій Свято-Троїцькій церкві: Михайло з’явився на світ 4 квітня 1846 р. (охрещений 11 травня 1846 р.), Костянтин – 21 грудня 1850 р. (охрещений 3 березня 1851 р.), Марія – 6 грудня 1844 р. (охрещена 11 грудня 1844 р.), Вікторія – 2 лютого 1848 р. (охрещена 18 квітня 1848 р.), Олена – 14 травня 1849 р. (охрещена 16 липня 1849 р.), Емілія – 4 квітня 1852 р. (охрещена 24 травня 1852 р.). Хрещеними батьками дітей були як близькі родичі: Віра Костянтинівна, дружина дядька Олени Костянтинівни – Луки Пантелійовича Маврогордато, і дружина іншого дядька – Пантелія Амвросійовича Маврогордато – Катерина Михайлівна, так і ділові партнери: одеський 1-ї гільдії купець Павло Іракліді та грецький підданий Георгій Іракліді, одеський 3-ї гільдії купець Павло Фотійович Оміро, дочка одеського купця Олена Михайлівна Міліоті та австрійський підданий Олександр Георгійович Дукович [499, с. 242–243]⁶⁷². При цьому деякі з них, як, наприклад, Павло Оміро, були пов’язані з Маврогордато родичанням.

⁶⁷⁰ Там же. – С. 172–173, 242–243.

⁶⁷¹ *Μπελοούσοβα Α.* Op. cit. – Σ. 74.

⁶⁷² Греки Одессы. – Часть II. – С. 242–243.

Друга дочка Костянтина і Марієтти Маврогордато – Марія – народилася в Одесі 15 грудня 1828 р. та 20 грудня була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеною матір'ю стала Лукія Раллі, народжена Сторні, дружина данського підданого Івана Степановича Раллі [498, с. 156–157]⁶⁷³, вихідця з острова Хіос, пізніше – російського підданого, одеського 1-ї гільдії купця і спадкового почесного громадянина [142, с. 2, 11 зв.–12]⁶⁷⁴.

Хариклія Костянтинівна, молодша із сестер, народилася в Одесі 24 січня 1834 р. і охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 25 січня того ж року. Хресними батьками немовляти були, ймовірно, дядько – Донаній (?) Амвросійович Маврогордато і Віра Костянтинівна Маврогордато, народжена Капетанакі, дружина дядька – турецького підданого Луки Пантелійовича Маврогордато [499, с. 174–175]⁶⁷⁵.

Син Костянтина Амвросійовича і Марієтти Казіївни – Степан – народився в Одесі 12 січня 1825 р. і 15 січня був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеним батьком хлопчика став Іван Маврогордато, іноземний грек [498, с. 156–157; 52]⁶⁷⁶.

Степану (Стефану) Костянтиновичу Маврогордато належав прибутковий будинок в Одесі на вулиці Мало-Арнаутській, 19, що складався з двох споруд, у першій – три квартири, у другій – чотири. В одній із них і мешкала родина Маврогордато. На момент Першого всеросійського перепису 1897 року вона складалася: із господаря – Степана Костянтиновича, 70 років, неодруженого, грецького підданого, уродженця Одеси; його сестри Хариклії

⁶⁷³ Там же. – Часть I. – С. 156–157.

⁶⁷⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4022, л. 2, 11 зв.–12.

⁶⁷⁵ Греки Одессы. – Часть II. – С. 174–175.

⁶⁷⁶ Там же. – Часть I. – С. 156–157. Імовірно, у Костянтина та Марієтти був ще один син – Амвросій. Можливо, його стосується така інформація: Амвросій Костянтинович Маврокордато, син іноземного грека Костянтина і його дружини Марії, народився 4 травня 1827 р., охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 6 травня 1827 р. Хрещений батько: одеський купець 3-ї гільдії Пантелій Маврокордато (Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 3, спр. 275; повідомлення Л. Білоусової), а також: Костянтин Амвросійович Маврокордато (думається, що це помилка. – В. Т.), одного року, син одеського купця, помер в Одесі 7 лютого 1828 р. від кашлю (Греки Одессы. – Часть I. – С. 156–157).

(у документі – Харитина) Костянтинівни Капетанакі, 62 років, удови, купчихи, уродженки Одеси; племінників – Костянтина Лукича Скараманга, 35 років, неодруженого, грецького підданого, уродженця Одеси; Петра Лукича Скараманга, 33 роки, неодруженого, грецького підданого, уродженця острова Сірос (Сіра), Греція; Маріу Луківни Скараманга, 34 роки, дівиці, грецької підданої, уродженки острова Сірос (Сіра), Греція [17, 11–11 зв.]⁶⁷⁷.

Сестра Степана – грецька піддана Марія Скараманга – померла 12 квітня 1885 р. у віці 54 роки в Одесі, а її чоловік – грецький підданий Лука Петрович Скараманга – теж в Одесі 3 лютого 1881 р. у віці 78 років [501, с. 230–231]⁶⁷⁸.

У подружжя Скараманга була також дочка – Євгенія Луківна Скараманга, яка народилася, мабуть, в Одесі близько 1866 р., а 5 вересня 1886 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчалася з грецьким підданим Георгієм Костянтиновичем Стеріо. Поручителями були грецькі піддані: дядько нареченого Микола Георгійович Юрга, брат нареченого Дмитро Костянтинович Стеріо, дядько нареченої Степан Костянтинович Маврогордато і одеський міщанин Георгій Пасхалійович Кріона, представник відомого одеського торгового дому [501, с. 230–231, 246–247]⁶⁷⁹. Наречений народився в Одесі 23 вересня 1854 р., був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 12 листопада 1854 р. [500, с. 202–203]⁶⁸⁰. Його батько – грецький підданий Костянтин Опанасович Стеріо, а мати – грецька піддана Домна Георгіївна Юрга (Гіорга) – належали до старовинних та впливових одеських купецьких родин [499, с. 298–299, 60–61]⁶⁸¹. Обидві дочки Георгія Костянтиновича і Євгенії Луківни Стеріо народилися в Одесі та були охрещені в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві: Марія – 17 серпня 1887 р. (охрещена 24 вересня 1887 р.), а Ольга – 31 травня 1891 р. (охрещена

⁶⁷⁷ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 8, спр. 1221, арк. 11–11 зв.

⁶⁷⁸ Греки Одессы. – Часть IV. – С. 230–231.

⁶⁷⁹ Там же. – С. 230–231, 246–247.

⁶⁸⁰ Там же. – Часть III. – С. 202–203.

⁶⁸¹ Там же. – Часть II. – С. 298–299, 60–61.

13 червня 1891 р.). Хрестили дівчаток дідусь Степан Костянтинівич Маврогордато, двоюрідна тітка Ерато Пантеліївна Сперанца, народжена Маврогордато, вже згадуваний одеський міщанин Георгій Пасхалійович Кріона і дочка грецького підданого Афіна Миколаївна Кіпріаді [501, с. 246–247]⁶⁸². Єдиний син – Дмитро Георгійович – народився в Одесі 11 квітня 1893 р. і був охрещений 23 травня 1893 р. в Свято-Троїцькій церкві. Прийняли немовля при купелі румунський підданий Одісей Федорович Тахінджі та дочка турецького підданого Олена Костянтинівна Сінадіно [502, с. 262–263]⁶⁸³, представники споріднених із хіосцями сімей. Проте 20 січня 1895 р. у віці одного року і дев'яти місяців хлопчик помер від скарлатини та був похований на 2-му (Новому) одеському кладовищі [502, с. 262–263]⁶⁸⁴. Там само свій останній притулок найшов і сам Георгій Костянтинівич Стеріо, який помер трохи раніше – 1 грудня 1894 р. – від запалення нирок у віці 40 років помер [502, с. 262–263]⁶⁸⁵. Рано помер і брат Євгенії Луківни Стеріо – грецький підданий Петро Лукич Скараманга: 1 лютого 1907 р. від туберкульозу легенів у віці 36 років і був похований на 2-му одеському міському кладовищі [503, с. 264–265]⁶⁸⁶.

Що стосується Хариклії Костянтинівни Капетанакі (Капітанакі), то вона була дружиною аптекарського помічника Дмитра Костянтинівича Капетанакі, котрий народився близько 1826 р. у родині одеського купця турецького підданого Костянтина Миколайовича Капетанакі та його дружини Марії Євстафіївни [498, с. 104–105]⁶⁸⁷. Родина Капетанакі була щільно пов'язана з хіоськими родами, зокрема з Маврогордато [429, в. 2, р. 90]⁶⁸⁸. Так, двоюрідний дядько Хариклії Костянтинівни, дружини Дмитра

⁶⁸² Там же. – Часть IV. – С. 246–247.

⁶⁸³ Там же. – Часть V. – С. 262–263.

⁶⁸⁴ Там же.

⁶⁸⁵ Там же.

⁶⁸⁶ Там же. – Часть VI. – С. 264–265.

⁶⁸⁷ Там же. – Часть I. – С. 104–105.

⁶⁸⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 90.

Капетанакі, – Лука Пантелійович Маврогордато – був одружений з Вірою Костянтинівною Капетанакі [53]⁶⁸⁹, а брат Дмитра – провізор Георгій Костянтинович Капетанакі – посвоячений з одеськими грецькими сім'ями Калафаті, Мімі, Герецькими, що складали родинне коло відомого одеського купця Михайла Євстафійовича Петрококкіно [462, с. 59–61]⁶⁹⁰. Дмитро Костянтинович Капетанакі помер в Одесі 28 березня 1871 р. у віці 45 років [500, с. 80–81]⁶⁹¹, а його дружина – 26 листопада 1904 р. від вади серця і нирок у віці 60 років і упокоїлася на 2-му одеському міському кладовищі [502, с. 114–115]⁶⁹². Нащадків вони не мали.

Сам Степан Костянтинович Маврогордато помер в Одесі 27 березня 1899 р. у віці 75 років від апоплексії і 29 березня був похований на 2-му (Новому) міському кладовищі [63, арк. 63 зв.–64]⁶⁹³.

Лука Пантелійович Маврогордато, який неодноразово був хрещеним батьком і свідком вінчань у згаданих нами родинях, імовірно, доводився двоюрідним братом Пантелію і Костянтину Амвросійовичам Маврогордато. Він народився близько 1797 р. і помер в Одесі 3 червня 1871 р. у віці 74 роки [500, с. 122–123]⁶⁹⁴. Очевидно, до нього треба віднести інформацію, датовану 1825 роком: Лука Маврокордато, турецький підданий, купець 3-ї гільдії м. Одеси [1, арк. 154–160]⁶⁹⁵. 13 квітня 1830 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві Лука вінчався з дочкою одеського 3-ї гільдії купця Костянтина Юрійовича Капетанакі – Вірою. Свідками таїнства були іноземний грек Костянтин Маврогордато та офіцерський син Афанасій Тунта [53]⁶⁹⁶. Віра Костянтинівна Маврогордато народилася близько 1815 р., а померла в Одесі 10 листопада 1891 р. у віці 76 років від старечого

⁶⁸⁹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 3, спр. 374 (повідомлення Л. Білоусової).

⁶⁹⁰ *Μπελοούσοβα Α.* Op. cit. – Σ. 59–61.

⁶⁹¹ Греки Одессы. – Часть III. – С. 80–81.

⁶⁹² Там же. – Часть V. – С. 114–115.

⁶⁹³ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 437, арк. 63 зв.–64.

⁶⁹⁴ Греки Одессы. – Часть III. – С. 122–123.

⁶⁹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190, спр. 96, арк. 154–160.

⁶⁹⁶ Там само, ф. 37, оп. 3, спр. 374 (повідомлення Л. Білоусової).

виснаження та того ж дня похована на Новому міському кладовищі [57, арк. 208 зв.–209]⁶⁹⁷. Не відомо, чи були в них нащадки. У метричних книгах Свято-Троїцької церкви трапляються імена Матвія Лукича Маврогордато, який був свідком на вінчанні Євстратія Дмитровича Петрококкіно і Міміни Дмитрівни Цицинія [499, с. 240–241]⁶⁹⁸, та Миколи Лукича Маврогордато, котрий був хрещеним батьком Дмитра Петрококкіно, сина Євстратія Дмитровича і Міміни Дмитрівни Петрококкіно [499, с. 240–241]⁶⁹⁹. Можливо, це сини Луки Пантелійовича та Віри Костянтинівни, тим більше, що Віра Костянтинівна була хрещеною матір'ю Дмитра Михайловича Петрококкіно, сина Михайла Євстратійовича і Марії Спиридонівни Михаліца [499, с. 240–241]⁷⁰⁰, а Лука Пантелійович – свідком на вінчанні сестри Марії Спиридонівни Петрококкіно – Софії Михаліца – з Дмитром Миколайовичем Ніколаїді [499, с. 196–197, 206–207]⁷⁰¹.

До гілки Вітелла, ймовірно, належав і Костянтин Маврогордато, іноземний грек, член Одеського для іноземних громадян магістрату. Він залишив свій автограф на одному з рішень магістрату від 29 квітня 1798 р., підписавшись як «Константіно Аверіно Маврокордато», з чого ми можемо з певною вірогідністю зробити припущення, що його мати належала до відомого хіуського роду Аверіно [40, арк. 259–259 зв.]⁷⁰². Степан Костянтинович Маврогордато, згадка про якого трапляється в документах, мабуть, був сином вищеназваного Костянтина. 1838 року «син іноземного грека Костянтина Мавро Кордато» купив у одеського купця Анзельма Зінковича місце, що «знаходилося у 2-й частині міста Одеси в VII кварталі під № 94 та 93» [88, арк. 155–158 зв.]⁷⁰³. Можливо, що він і Степан

⁶⁹⁷ Там само, оп. 13, спр. 190, арк. 208 зв.–209.

⁶⁹⁸ Греки Одессы. – Часть II. – С. 240–241.

⁶⁹⁹ Там же.

⁷⁰⁰ Там же.

⁷⁰¹ Там же. – С. 196–197, 206–207.

⁷⁰² Держархів Одеської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 57, арк. 259–259 зв.

⁷⁰³ Там само, оп. 5, спр. 88, арк. 155–158 зв.

Маврогордато, купець 3-ї гільдії м. Одеси, згаданий у 1825 р., – одна й та сама особа [1, арк. 204]⁷⁰⁴. На жаль, поки ми не маємо більш детальної інформації про цих осіб.

Представники роду Маврогордато були одними з перших хіосців, що облаштувалися на Півдні України та успішно залучилися до світової торгівлі українським хлібом. Створені ними могутні експортно-імпортні компанії приносили надприбутки, що спрямовувалися в інші сектори економічної діяльності, зокрема банківську справу. Саме це дозволило їм після ліквідації торгових домів у другій половині XIX ст. підтримувати звичний для Маврогордато спосіб життя, займатися благодійництвом, меценатством, колекціонуванням. Клан Маврогордато – найпотужніший у середовищі досліджуваної етносоціальної спільноти – був споріднений і посвоячений з іншими хіоськими родинами – Родоканакі, Скараманга, Петрококкіно, Раллі, Севастопуло. Кривні зв'язки, які надзвичайно шанувалися, допомагали як у комерційних справах, так і в просуванні соціальною драбиною. Попри те, що деякі Маврогордато цілком адаптувалися у суспільстві Російської імперії, вони не стали «росіянами», залишаючись, як усі хіосці, космополітами.

3.2. Родоканакі

За однією з версій Родоканакі були нащадками давнього візантійського роду Рабдоканакі, засновник якого Іоанн у першій половині XIII ст. обіймав високі посади в імператорській адміністрації, мав величезні маєтності та був у родинних зв'язках із місцевою аристократією. Прізвище ж начебто виникло шляхом об'єднання двох родин – Рабдас та Канакес [429, v. 1, p. 105]⁷⁰⁵.

Звичайно, все це не підтверджується документально. Імовірно, Родоканакі переселилися на острів Хіос із Малої Азії десь у XIV ст., коли турки практично повністю захопили цей регіон. Перша достовірна згадка про

⁷⁰⁴ Там само, ф. 1, оп. 190, спр. 96, арк. 204.

⁷⁰⁵ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – P. 105.

діяльність Родоканакі датується 1505 р.: Космо Родоканакі з гілки Меллере був правителем Хіосу [429, v. 1, p. 106]⁷⁰⁶.

Родоканакі належали до місцевої знаті, котра контролювала як політичне, так і економічне життя острова. Величезні маєтки з розкішними будинками, садами та господарськими угіддями були розташовані по всьому Хіосу, зокрема в аристократичному Камбосі. Комерційні операції пов'язували родину з банками та торговими домами Константинополя, Ліворно, Марселя, Лондона, Відня, а також монаршими дворами різних країн. Родоканакі, спираючись на свій капітал, соціальне становище та міжнародний авторитет, зберігали свій привілейований статус як за генуезького, так і за турецького панування [429, v. 1, p. 106–107]⁷⁰⁷.

Однак хіоська різанина 1822 року, під час якої Родоканакі, як й інші місцеві аристократичні родини, зазнали значних втрат, призвела до прискорення еміграції [429, v. 1, p. 106]⁷⁰⁸.

Особливо активними у просуванні своїх комерційних інтересів у різних країнах світу були Родоканакі з гілки Влаху⁷⁰⁹ (див.: додаток А. 12). У першій чверті ХІХ ст. вони облаштувалися в Одесі, створили могутню торгово-фінансову імперію і упродовж понад 80 років справляли значний вплив на економічний розвиток не тільки Причорноморського регіону, а й усієї Російської імперії. Обравши Одесу місцем ведення своїх справ, вони поступово почали вростати у місцеве середовище, активно жертвуючи величезні кошти на культурний і соціальний розвиток нової батьківщини.

Засновником торгового дому був Федір Павлович Родоканакі, який народився на Хіосі у 1799 р. [363, с. 153; 455, ст. 11, 20; 454, р. 399; 23, арк. 6;

⁷⁰⁶ Ibidem. – Р. 106.

⁷⁰⁷ Ibidem. – Р. 106–107.

⁷⁰⁸ Ibidem. – Р. 106.

⁷⁰⁹ Вважається, що ця гілка отримала своє прізвище від назви князівства Валахія, де певний час проживали представники роду.

122, л. 1–2; 425, с. 177]⁷¹⁰ в родині місцевого купця Павла Еммануїловича Родоканакі з гілки Влаху (23 вересня 1749, Хіос – 8 липня 1801, Хіос) та Янгу Георгіївни Раллі (3 березня 1763, Хіос – 18 вересня 1845, Ліворно) [23, арк. 6; 429, v. 1, р. 141–142]⁷¹¹. Разом зі своїми братами – Пандією (Панделієм; 1786–1846), Еммануїлом (1789–1855), Петром (1791–1822), Георгієм (1795–1855), Стефаном (1796–1882) та Лукою (1801–1834) – він створив експортно-імпорتنу фірму, що спеціалізувалася насамперед на торгівлі збіжжям. 22 січня 1819 р. брати підписали договір про створення торгового дому, який мав чотири філії: у Смірні, Ліворно, Одесі – та головне представництво у Константинополі. Статутний капітал одеської філії складав 150 тисяч турецьких піастрів [363, с. 154; 459, с. 207]⁷¹². Представником родини в Одесі був призначений Федір Павлович, який оселився тут у тому ж 1819 р. та, як він зазначає у своєму духовному заповіті, «...здійснював торгівлю спільно з моїми братами, як у Західній Європі, так і в тутешньому краї чесно та добросовісно...» [69, арк. 1–1 зв.]⁷¹³.

12 червня 1819 р. Федір Павлович за власним бажанням та за дозволом херсонського військового губернатора графа О.Ф. Ланжерона дістав російське підданство [146, л. 4–4 об.]⁷¹⁴, а 9 червня того ж року звернувся з

⁷¹⁰ Н. Терентьева (*Терентьева Н.* Указ. соч. – С. 153) та К. Авгітідіс (*Αυγητίδης Κ.* Op. cit. – Σ. 11, 20) у своїх працях наводять іншу дату народження – 1797 р., спираючись, імовірно, на відомості з праці М.-Д. Стурдзи: *Stourdzia M.-D. Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique.* – Paris: [s. ed.], 1983. – Р. 399. Однак у документах бачимо інше: у клопотанні про зарахування до 1-ї гільдії одеського купецтва, датованому 1819 роком, Федір Павлович зазначений як 20-річний (Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 411, арк. 6); у клопотанні про дозвіл на виїзд за кордон, датованому 15 листопада 1854 р., зазначений як 54-річний (РГИА, ф. 1286, оп. 15, д. 437, л. 1–2), з чого випливає, що він народився десь наприкінці 1799 р. Ця дата наведена також у праці Ф. Янніци, яку автор, імовірно, вираховувала за документами з особистого фонду Родоканакі-Юр'євичів (див.: *Яννίτσι Φ.* Греческий мир в конце 18 – начале 20 ст. по русским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – Москва: [б. изд.], 2000. – С. 177).

⁷¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1 а, спр. 411, арк. 6; *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. –Р. 141–142.

⁷¹² *Терентьева Н.* Указ. соч. – С. 154; *Καρδάσης Β.* Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 1998. – Σ. 207.

⁷¹³ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1–1 зв.

⁷¹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4108, л. 4–4 об.

проханням про зарахування його до 1-ї гільдії одеського купецтва та оголосив капітал, «власними трудами придбаний», у 50 100 руб. [23, арк. 3, 6 зв.]⁷¹⁵ Рішенням Херсонської казенної палати від 11 листопада 1826 р. Ф.П. Родоканакі був долучений до 1-ї гільдії [23, арк. 20–22 зв.]⁷¹⁶. Однак російською мовою, як і більшість греків-хіосців, особливо першого покоління, він не володів, про що свідчить його офіційний заповіт, складений грецькою [69]⁷¹⁷.

Ф.П. Родоканакі виявився надзвичайно здібним комерсантом. Його фінансові статки швидко зростали. Основу експорту торгового дому «Ф.П. Родоканакі» становила південноукраїнська та бессарабська пшениця, а також інші продукти сільського господарства – льон, вовна, шкіра, а імпортувалися – бруківка, кава, вина, а також європейські меблі, тканини тощо. У 1827 р. загальний обіг фірми складав близько 1,2 млн руб., а через десять років, 1838 р., понад 5,5 млн. [425, с. 180]⁷¹⁸. У документах зазначалося, що на 1861 р. «він (Ф.П. Родоканакі. – *В. Т.*) здійснює вельми велику закордонну торгівлю та банківські справи, й обіг його становить від 3,5 млн до 5 млн руб. сріблом» [101, л. 16]⁷¹⁹.

Контори та комерційні агенти торгового дому «Ф.П. Родоканакі» працювали і в інших портових містах Чорного та Азовського морів, наприклад, у Миколаєві та Ростові-на-Дону [309, с. 91, 109, 225]⁷²⁰.

З метою успішної конкуренції на світових ринках, Ф.П. Родоканакі почав створення приватної торговельної флотилії. У 1835 р. у нього з'явився вітрильник «Нептун», вантажністю 337 тонн. Згодом були спущені на воду судна «Родоканакі» (350 тонн) і «Кондор» (140 тонн), зареєстровані у

⁷¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 411, арк. 3, 6 зв.

⁷¹⁶ Там само, арк. 20–22 зв.

⁷¹⁷ Там само, ф. 188, оп. 1, спр. 4.

⁷¹⁸ Янниці Ф. Указ. соч. – С. 180.

⁷¹⁹ РГИА, ф. 40, оп. 1, д. 16, л. 22.

⁷²⁰ Морозан В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века. – Санкт-Петербург: изд-во «Дмитрий Буланин», 2014. – С. 91, 109, 225.

Марселі. У 1855–1857 рр. на замовлення торгового дому було побудовано ще чотири кораблі. У 1859 р. судновласник придбав паровий буксир, який зареєстрував в одеському порту [309, с. 51]⁷²¹. Ф.П. Родоканакі був першим одеським купцем, котрий мав власний пароплав («Михайл») [348, с. 118]⁷²².

Значному збагаченню комерсанта сприяли і банківські операції. Ф.П. Родоканакі був одним із засновників Петербурзького міжнародного (1869), Азовсько-Донського (1871), Ростовського-на-Дону (1871) та Кишинівського (1871) комерційних і Бессарабсько-Таврійського земельного (1872) банків [410, с. 82, 84]⁷²³. Нерухоме майно Ф.П. Родоканакі на 1851 р. складалося з десяти кам'яних будинків в Одесі та трьох маєтків у Бессарабії загальною площею 27 000 десятин землі [122, л. 1]⁷²⁴.

Треба зазначити, що Федір Павлович, як і більшість купців-хіосців, був щедрим меценатом і філантропом, одним із засновників та незмінним членом Правління Грецького благодійного товариства [87, арк. 1–2 зв.]⁷²⁵. Його коштом було засновано у 1871 р. грецьке дівоче училище в Одесі, яке отримало назву Родоканакіївське [363, с. 157–158; 455, с. 102–109]⁷²⁶. За заповітом Ф.П. Родоканакі школі на острові Хіос пожертвовано 5000 руб., лікарні на Хіосі – 3000 руб., одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві – 2000 руб., 10 000 руб. для одного з богоугодних закладів Афін та по 2000 руб. – чотирьом богоугодним закладам Одеси, кошти на одне іменне ліжко у Стурдзівській богадільні сердобольних сестер [69, арк. 4]⁷²⁷.

⁷²¹ Там же. – С. 51.

⁷²² Скальковский А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°, 1865. – С. 118. На той час ще одним судновласником був відомий одеський багатій – князь Є.Г. Гагарін, якому належав пароплав «Александр».

⁷²³ Шевченко В. Приватне банківське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 82, 84.

⁷²⁴ РГИА, ф. 1286, оп. 15, д. 437, л. 1.

⁷²⁵ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2 зв.

⁷²⁶ Детальніше див.: Терентьева Н. Указ. соч. – С. 157–158; Αυγητίδης Κ. Op. cit. – Σ. 102–109.

⁷²⁷ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

Коли після смерті Федора Родоканакі через Афінський кредитний банк було перераховано 5 тисяч руб. (14 128 драхм) із 10 тисяч, що заповідалися благодійним закладам Афін, портрет філантропа було розміщено у створеному його коштом класі для бідних [69, арк. 4]⁷²⁸. У лютому 1883 р. ще по 2,5 тисячі руб. надійшли на рахунки Благодійного товариства в Афінах та Афінського комітету жіночої освіти [425, с. 190]⁷²⁹.

Такий розмах економічної, а також філантропічної діяльності, звичайно, не залишався поза увагою міської та імперської влади. Федір Павлович неодноразово відзначався різними нагородами та почесними званнями, залучався до громадських та державних органів, що сприяло зміцненню соціального становища родини на новій батьківщині. Зокрема, він був у числі 17-ти осіб, які увійшли до спеціального комітету з розроблення проєкту положення про громадське управління Одесою, а також одним із перших обирався гласним міської думи [410, с. 141, 145]⁷³⁰.

21 вересня 1833 р. від одеського градоначальника статського радника О.І. Левшина до Урядуючого Сенату надійшов рапорт, у якому чиновник клопотався про надання Федору Павловичу Родоканакі звання спадкового почесного громадянина, оскільки останній перебуває у 1-й гільдії купецтва понад десять років, від 1819 р., та «жодними судовими вироками запламований не був» [146, л. 16–3 об.]⁷³¹. 11 квітня 1834 р. відповідне рішення Сенату було прийнято [146, л. 16–3 об.]⁷³², а в 1857 р., на прохання Федора Павловича, було виготовлено грамоту на почесне громадянство [146, л. 6 об.–7]⁷³³. Це звання Ф.П. Родоканакі отримав одним із перших серед одеських комерсантів [410, с. 129]⁷³⁴.

⁷²⁸ Там само.

⁷²⁹ Яниці Ф. Указ. соч. – С. 190.

⁷³⁰ Шевченко В. Вказ. пр. – С. 141, 145.

⁷³¹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4108, л. 16–3 об.

⁷³² Там же.

⁷³³ Там же, л. 6 об.–7.

⁷³⁴ Шевченко В. Вказ. пр. – С. 129.

Федір Павлович був нагороджений золотою медаллю на аннинській стрічці з написом «За ревність» для носіння на шії, золотою медаллю на олександрійській стрічці за сприяння приборканню чуми в Одесі 1837 року, а також бронзовою медаллю на пам'ять про війну 1853–1856 рр. на аннинській стрічці [101, л. 22–23 об.]⁷³⁵. 23 серпня 1848 р. уряд ушанував його почесним званням комерції радника [101, л. 22–23 об.]⁷³⁶, яке починаючи з 1824 р. надавалося купцям, котрі перебували у 1-й гільдії купецтва 12 років поспіль, та дорівнювалося 8-му класу статської служби. До того ж це звання надавало синам комерції радників право вступати на державну службу канцелярськими чиновниками другого розряду.

28 квітня 1861 р. міністр фінансів Російської імперії О.М. Княжевич, спираючись на представлення новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О.Г. Строганова, спрямував на ім'я імператора клопотання про нагородження Ф.П. Родоканакі орденом св. Станіслава 3-го ступеня. У документі зазначається, що «старший член Одеського відділення Комерційної ради [512, с. 115]⁷³⁷, спадковий почесний громадянин, комерції радник та одеський 1-ї гільдії купець Федір Родоканакі тривалою 30-річною своєю службою в цьому званні та відомими в торговому відношенні значними комерційними оборотами, ледь не першим у Новоросійському краї звертає на себе особливу увагу начальства» [101, л. 22–23 об.; 517, с. 279]⁷³⁸.

Федір Павлович був нагороджений і закордонними орденами: тосканським св. Йосифа 3-го ступеня за виконання обов'язків почесного консула цієї держави у м. Одесі [101, л. 22–23 об.]⁷³⁹ та командорським

⁷³⁵ РГИА, ф. 40, оп. 1, д. 16, л. 22–23 об.

⁷³⁶ Там же.

⁷³⁷ Членом цієї ради Ф.П. Родоканакі був уже у 1840 р. Див.: Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841 год: в 2-х ч. – Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1840. – Часть 2. – С. 115.

⁷³⁸ РГИА, ф. 40, оп. 1, д. 16, л. 22–23 об.; Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Гор. типография, 1859. – С. 279.

⁷³⁹ РГИА, ф. 40, оп. 1, д. 16, л. 22–23 об. Родина рідного брата Федора Павловича – Пандії – мала високий статус у Тосканському герцогстві та користувалася доброзичливістю місцевої династії, що, імовірно, стало важливим фактором при обранні особи на посаду почесного консула в Одесі.

хрестом грецького ордену Спасителя за допомогу голодуючим мешканцям острова Крит [363, с. 157]⁷⁴⁰. Двічі Федір Родоканакі призначався урядом Греції консулом в Одесі – 15/27 травня 1834 р. та 24 грудня 1843 р., однак обидва рази призначення було скасовано⁷⁴¹.

Про рівень довіри російської влади до Ф.П. Родоканакі свідчить і ситуація навколо голодуючих критян, які у 1866–1869 рр. підняли повстання проти турецького панування. Російська імперія всіляко допомагала повстанцям, але не бажала робити це публічно, оскільки це призвело б до погіршення міжнародних відносин. Тому було прийнято рішення здійснювати допомогу через Ф.П. Родоканакі. На закупівлю хліба для критян російським урядом було виділено 50 тисяч руб., а купець від власного імені його придбав та доставив [425, с. 186–187]⁷⁴². У 1828 р. у Відні Ф.П. Родоканакі вінчався з Аргетою (Орієттою)⁷⁴³ Фомівною Галаті [69, арк. 1 зв.]⁷⁴⁴, яка народилася 1806 р. (за іншими відомостями близько 1810 р. [122, л. 1–2]⁷⁴⁵) на Хіосі у родині Фоми (Томазо) Андрійовича Галаті (1 вересня 1763, Хіос – 17 квітня 1828, Трієст) та Ангеліки Михайлівни Негропонті (1780, Хіос – 23 листопада 1867, Трієст) [429, в. 2, р. 71]⁷⁴⁶. Цей шлюб відповідав традиціям хіоської матримоніальної політики: наречена походила зі старовинного і впливового хіоського роду, неодноразово пов'язаного родичанням з родом нареченого. Від цього шлюбу Федір Павлович мав трьох дочок і сина [499, с. 262 – 263; 429, в. 2, р. 181]⁷⁴⁷.

⁷⁴⁰ Терентьева Н. Указ. соч. – С. 157.

⁷⁴¹ Повідомлення Л. Білоусової на підставі інформації, наданої Генеральним консулом Греції в Одесі Деспіною Кукулопулу зі Служби дипломатичного та історичного архіву Міністерства закордонних справ Греції.

⁷⁴² Детально див.: Янищи Ф. Указ. соч. – С. 186–187.

⁷⁴³ В російських документах нерідко називається Генрієттою.

⁷⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.

⁷⁴⁵ РГИА, ф. 1286, оп. 15, д. 437, л. 1–2.

⁷⁴⁶ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 71.

⁷⁴⁷ У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви трапляються ще такі записи: Родоканакі Іфігенія, дочка одеського купця Федора Павловича Родоканакі та його дружини Арести, народилася 1 квітня 1831 р. Хрещений батько: турецький підданий Матвій Маврогорадато (Греки Одессы. – Часть I. – С. 236–

Старша з дочок подружжя Родоканакі – Іфігенія – народилася 1 травня 1834 р. в Одесі і 3 травня того ж року була охрещена у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещені батьки – представники відомої одеської купецької родини: купець 3-ї гільдії Іван Фотійович Папудов та дружина купця 1-ї гільдії Костянтина Фотійовича Папудова – Деспіна Пантеліївна, народжена Родоканакі, двоюрідна тітка дівчинки [499, с. 262–263; 83, арк. 2]⁷⁴⁸. 2 червня 1854 р. у Свято-Троїцькій церкві Іфігенія вінчалася з марсельським купцем грецьким підданим Пандією (Панделієм) Михайловичем Агеласто (7 лютого 1824, Марсель – 16 вересня 1871, Марсель), сином хіоських аристократів Михайла Пандійовича Агеласто (1792, Хіос – 7 грудня 1853, Марсель) та Аргіро Дмитрівни Петрококкіно (1801, Хіос – 2 липня 1849, Марсель) [429, в. 2, р. 3–4]⁷⁴⁹. Свідками шлюбу з боку нареченого були «іноземець» Федір Матвійович Маврогордато, згодом відомий одеський підприємець, та грецький підданий Євангелій Мітакі, а з боку нареченої – батько, комерції радник Федір Родоканакі [500, с. 180–181; 83, арк. 4]⁷⁵⁰. Померла Іфігенія Федорівна 26 липня 1895 р. у Марселі [429, в. 2, р. 4]⁷⁵¹.

Друга дочка – Аріадна – народилася 1842 р., імовірно, також в Одесі. 18 січня 1861 р. вона вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві зі своїм троюрідним братом – одеським 1-ї гільдії купцем та компаньйоном батька Миколою Матвійовичем Маврогордато (див.: 3.1.2).

Молодша дочка – Марія – народилася 21 листопада 1847 г. в Одесі, а охрещена була 15 лютого 1848 р. у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеними батьками стали грецький підданий Іван Костянтинович Дела та

227) та Родоканакі Ангеліна Федорівна, дочка одеського почесного громадянина, померла 20 лютого 1850 р. у віці 13 років (Там же. – Часть II. – С. 262–263). Схоже, що ця інформація стосується померлих дочок нашого героя. Ф. Аргенті наводить відомості про сина Павла, який народився 2 березня 1843 р. на Сіросі, а 23 грудня 1843 р. там же помер (*Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 181).

⁷⁴⁸ Греки Одессы. – Часть II. – С. 262–263; Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 142, арк. 2.

⁷⁴⁹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 3–4.

⁷⁵⁰ Греки Одессы. – Часть III. – С. 180–181; Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 142, арк. 4.

⁷⁵¹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 4.

дружина ізмаїльського купця Якума Піципію Ерато Матвіївна [499, с. 262–263]⁷⁵². 15 червня 1869 р. у Марселі Марія вийшла заміж за марсельського купця Еммануїла Павловича Родоканакі [69, арк. 3]⁷⁵³ (27 вересня 1842, Марсель – 13 листопада 1900, Париж). Її чоловік доводився їй через свого батька Павла Павловича Родоканакі (1815, Хіос – 16 травня 1891, Марсель) троюрідним братом, а через матір – Жені Еммануїлівну Родоканакі (18 березня 1822, Хіос – 5 липня 1891, Париж) – четвероюрідним. Померла Марія Федорівна 24 червня 1897 р. у Парижі [429, в. 2, р. 175–183]⁷⁵⁴.

Єдиний син Федора Павловича – Перикл – народився 22 червня 1840 р. в Одесі; охрещений 29 липня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеною матір'ю хлопчика була дочка одеського 3-ї гільдії купця дівиця Антипа Костянтинівна Дела [132, л. 16]⁷⁵⁵.

Федір Павлович помер 24 лютого 1882 р. у віці 84 роки та був похований в Одесі [501, с. 216–217]⁷⁵⁶, а його дружина, Орієтта Фомівна, – 11 травня 1885 р. у віці 75 років і тут же знайшла останній притулок [501, с. 216–217]⁷⁵⁷.

За заповітом Ф. П. Родоканакі левову частку майна успадковував його єдиний син Перикл, а саме: чотири будинки в Одесі [73, арк. 1, 3]⁷⁵⁸ (загальна вартість 685 тисяч руб.) та закладні кріпості на два будинки у Вознесенську (6 тисяч руб.), товариський внесок у торговий дім «Ф.П. Родоканакі» (200 тисяч руб.), статутний капітал у торговому домі «Ф. Єнні та К^о» (65 тисяч руб.), 235 паїв Товариства Південноросійського шкіряного виробництва (117,5 тисяч руб.), 31 пай Товариства виноробства в Одесі (31 тисяча руб.), 82 паї Одеського товариства фабричного виробництва фарб та лаків (82 тисячі

⁷⁵² Греки Одессы. – Часть II. – С. 262–263.

⁷⁵³ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

⁷⁵⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 175–183.

⁷⁵⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 16.

⁷⁵⁶ Греки Одессы. – Часть IV. – С. 216–217.

⁷⁵⁷ Там же.

⁷⁵⁸ На вулицях Преображенській, Грецькій, розі Преображенської та Грецької, Миколаївському бульварі та порожнє місце на Базарній (Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 3).

руб.), 87 паїв Товариства винного виробництва братів І. та В. Сінадіно (43,5 тисяч руб.), 2598 паїв Товариства паперово-джутової фабрики в Одесі (122 098 руб. 50 коп.), 200 акцій Товариства сталеливарного та механічного заводу «Сормове» (34 тисячі руб.), 111 акцій Брянського рейкопрокатного металічного заводу (56 610 руб.), 70 акцій Ленського золотопромислового товариства (55 650 руб.), один установчий пай Російського зовнішньоторговельного банку (403 руб.) та ділянку порожньої землі в Одесі (938 руб.), загальна вартість майна за виключенням боргів – 991 370 руб., а також закладні кріпості на дачу в Одесі (на Мало-Фонтанській дорозі) та маєтки Градище, «Герман» та Меклеушани Бельцького повіту Бессарабської губернії [73, арк. 3–3 зв.]⁷⁵⁹.

Удова Федора Павловича – Орієтта Фомівна – «на знак щирої ... вдячності за її піклування» про спочилого чоловіка отримала в довічне користування будинок в Одесі (Миколаївський бульвар, 19) з усім майном, одноразову виплату – 150 000 руб. сріблом та щорічне утримання – 16 000 руб. сріблом. За нею залишалося право контролювати продаж майна родини. Її спадкоємцем за заповітом Ф.П. Родоканакі визначався син Перикл [73, арк. 1 зв.–2]⁷⁶⁰.

Дочки отримали значні суми у посаг та ще більші у спадок. Так, Іфігенія Федорівна Агеласто, коли виходила заміж, отримала 35 000 руб. сріблом готівкою та речами на 15 000 (загалом 50 000), а за заповітом батька – 300 тисяч руб. Але Ф.П. Родоканакі висунув жорсткі умови: «... суворо наказую та прошу виконавців цього мого духовного заповіту, щоб капітал у триста тисяч руб., який заповідається, аж ніяк не був їй сплачений з мого майна без письмової згоди її матері Орієтти й брата її Перикла. У випадку ж смерті матері її Орієтти та брата Перикла, призначаю виконавцями цієї моєї волі зятів моїх Миколу Матвійовича Маврокордато та Еммануїла Павловича Родоканакі, на яких покладаю це доручення. Відсотки ж з означеного

⁷⁵⁹ Там само, арк. 3–3 зв.

⁷⁶⁰ Там само, арк. 1 зв.–2.

капіталу вона може отримувати з доходів мого нерухомого майна від свого брата Перикла й витрачати такі за своїм бажанням, при цьому раджу їй брати до уваги поради брата її Перикла» [69, арк. 2–2 зв.]⁷⁶¹. Чоловік Іфігенії на час складання заповіту вже помер, а їй самій, як випливає з наведеного тексту, батько не дуже довіряв, але прагнув забезпечити відповідне утримання. Друга дочка – Аріадна Федорівна Маврогордато – у посаг отримала готівкою 60 000 руб. сріблом та скарбу на 15 000 (загалом 75 000). Тому за заповітом їй виділялося 275 тисяч руб. сріблом, що сплачувалися з батьківського майна через рік після його смерті [69, арк. 2 зв.]⁷⁶². Молодша з доньок Федора Павловича – Марія Федорівна Родоканакі, коли виходила заміж, отримала готівкою та скарбом 147 000 руб. сріблом, а за заповітом – 203 тисячі на тих же умовах, що й Аріадна [69, арк. 3]⁷⁶³. Таким чином, кожна з дочок отримала однакову суму – 350 тисяч руб. сріблом.

Ф.П. Родоканакі також убезпечив основний капітал родової фірми від судових позовів з боку дочок та їхніх родин, оскільки «в тому випадку вони позбавляються спадщини, яка їм заповідається мною, і, якщо спадщина вже ними отримана, то така має бути повернена спадкоємцю та сину моєму Периклу» [69, арк. 3]⁷⁶⁴.

Цікавими є й настанови, адресовані сину Периклу, що ілюструють життєві принципи Федора Павловича: «Раджу сину моєму Периклу жити згідно з євангельським ученням, не бажати нічого такого своєму ближньому, чого сам собі не бажає, і творити добро. Якщо, син мій, ти побажаєш продовжити торгівлю, то ти повинен вести її розумно та обережно, але скоріше з метою заняття, ніж для збільшення твоїх статків, оскільки майна, яке я заповів тобі, вельми достатньо для найкомфортабельнішого життя, взагалі раджу бути ощадливим та мати завжди на увазі, що складніше зберігаються статки, що досталися у спадок, ніж статки нажиті. Якщо якусь

⁷⁶¹ Там само, спр. 4, арк. 2–2 зв.

⁷⁶² Там само, арк. 2 зв.

⁷⁶³ Там само, арк. 3.

⁷⁶⁴ Там само.

із сестер твоїх спікатиме нещастя, допоможи їй як добрий брат і як гідний мій син і спадкоємець» [69, арк. 3 зв.–4]⁷⁶⁵.

Із приходом до керівництва батьківською фірмою Перикл Федорович упродовж багатьох років зберігав високий авторитет торгового дому. Він мав значний діловий досвід, оскільки батько ще замолоду залучав його до керівництва родинною справою. Значну допомогу Периклу надавав компаньйон та зять Федора Родоканакі – Микола Маврогордато. У 1887 р. до справи долучився хіосець та родич Іван Пантелійович Сінадіно, чий внесок склав 112 500 руб. [77, арк. 1–3]⁷⁶⁶

Перикл Федорович продовжував традиції Федора Павловича, жертвуючи значні кошти на філантропічні справи, був піклувальником різних благодійних установ та громадських об'єднань, членом інституцій, що сприяли розвитку промисловості, торгівлі та фінансів. Так, у 1869–1876 рр. він був піклувальником Гура-Галбинського однокласного училища Бендерського повіту Бессарабської губернії, у 1879–1881 рр. – почесним мировим суддею Аккерманського мирового округу, з 1876 р. – членом Облікового комітету Одеської контори Державного банку [132, л. 10–14]⁷⁶⁷. 23 жовтня 1871 р. як голова правління Одеського міського кредитного товариства він був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня, а 22 травня 1879 р. за представленням Головного управління Товариства піклування про поранених та хворих військових нагороджений знаком Червоного Хреста [132, л. 10–14]⁷⁶⁸. 1 березня 1886 р. міністр фінансів Російської імперії М.Х. Бунге клопотався перед імператором про відзначення Перикла «на знак послуг, наданих торгівлі, місцевій фабрично-заводській промисловості та купецтву Одеси» високою державною нагородою – орденом св. Володимира [102, л. 40]⁷⁶⁹. 13 квітня того ж року Перикл став

⁷⁶⁵ Там само, арк. 3 зв.–4.

⁷⁶⁶ Там само, спр. 18, арк. 1–3.

⁷⁶⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 10–14.

⁷⁶⁸ Там же.

⁷⁶⁹ Там же, ф. 40, оп. 1, д. 38, л. 40.

кавалером ордена св. Володимира 4-го ступеня, що відкривало йому шлях до спадкового дворянства. 15 липня 1889 р. П.Ф. Родоканакі отримав ще одну нагороду – орден св. Анни 2-го ступеня [132, л. 10–14]⁷⁷⁰.

У 1896 р. міністр фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте звернувся до імператора з проханням про зведення Перикла Родоканакі у російське спадкове дворянство. У своєму рапорті він так обґрунтовує заслуги підприємця: «Завдяки діловитості та видатній енергії Родоканакі в Одесі та інших центрах півдня Росії вперше виникли різні виробництва, які значно розвинули вітчизняну промисловість. Йому завдячують своїм виникненням та розвитком, між іншим, Кавказьке пароплавання, що утримує шістьома пароплавами термінові рейси по портах Чорного моря; Новоросійський паровий млин в місті Севастополі, що перемелює до 6500 пудів (муки. – *В. Т.*) на добу високого молоття; Товариство Південноросійського шкіряного виробництва із щорічним оборотом у 1 200 000 руб., яке відзначене на минулій Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді вищою нагородою – державним гербом; Товариство південноросійського бавовняного та ткацького виробництва; Одеське товариство фабричного виробництва фарб та лаків; Товариство південноросійського джутового та ткацького виробництва; Товариство Старо-Синявського цукрового заводу; Товариство виробників шампанських вин і коньяку за французьким способом, а також горілчані та пивоварні заводи, паровий мукомельний млин, фабрика перлових круп і рису та ін. ... Незалежно від цього Перикл Родоканакі, будучи засновником і головою Одеського міського кредитного товариства, своїм завзяттям і трудами багато сприяв розвитку справ цього товариства» [103, л. 181–182 об.]⁷⁷¹.

Імператорський указ про зведення у дворянство Перикла Федоровича був отриманий 13 грудня 1896 р. [103, л. 181]⁷⁷² 17 березня Херсонське

⁷⁷⁰ Там же, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 10–14.

⁷⁷¹ Там же, ф. 40, оп. 1, д. 48, л. 181–182 об.

⁷⁷² Там же, л. 181.

дворянське депутатське зібрання внесло П.Ф. Родоканакі до 1-ї частини губернської родословної книги [132, 18–19]⁷⁷³, а 5 червня того ж року Урядуючий Сенат постановив видати йому дворянську грамоту [161, л. 2–2 об.]⁷⁷⁴.

У 1897 р. на прохання Перикла Федоровича гербовим відділенням Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату було розроблено проєкт родового гербу Родоканакі (див.: додаток Б. 8). Він виглядав так: «Лазурний щит поділений срібним грецьким хрестом, що супроводжується по кутах чотирма золотими корзинами із трояндами натурального кольору; над кожною корзиною шість золотих шестипроменевих зірок. Щит увінчаний дворянським коронованим шоломом. Нашоломник: два чорних орлиних крила. Намет: лазурний зі сріблом» [161, л. 4]⁷⁷⁵. Проєкт герба ґрунтувався на пропозиціях, отриманих від прохача. Так, срібний хрест мав наголошувати на грецькому походженні роду, а золоті корзини з трояндами, усіяні зірками, від давніх-давен використовувалися на родових печатках і свідчили про родові прізвище власників, оскільки із грецької мови Родоканакі перекладалося як троянда (від *родон* – троянда) [161, л. 3]⁷⁷⁶. Гербовий диплом був підписаний імператором 4 лютого 1898 р. [161, л. 4]⁷⁷⁷.

Перикл Федорович помер 31 жовтня 1899 р. у віці 59 років у Парижі від «розриву серця». Його тіло було привезено в Одесу та 21 листопада того ж року поховано на Старому міському кладовищі [502, с. 236–237]⁷⁷⁸. Дітей він не мав.

Ще у 1878 р. Перикл, не зважаючи на висловлене батьком у заповіті побажання одружитися з «одноплемінницею» [69, арк. 3 зв.]⁷⁷⁹, узяв шлюб з

⁷⁷³ Там же, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 18–19.

⁷⁷⁴ Там же, оп. 49, д. 1491, л. 2–2 об.

⁷⁷⁵ Там же, л. 4.

⁷⁷⁶ Там же, л. 3.

⁷⁷⁷ Там же, л. 4.

⁷⁷⁸ Греки Одессы. – Часть V. – С. 236–237.

⁷⁷⁹ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв.

удовою відставного ротмістра полячкою Венцеславою Феліксівною Юр'євич, народженою Барчевською [71, арк. 4]⁷⁸⁰. Цей союз порушував усталені матримоніальні традиції та став віддзеркаленням глибинних змін, що відбувалися у замкненому середовищі хіоської аристократії, яка оселилася в Російській імперії. Процес поступової асиміляції позначився й на шлюбній політиці [388]⁷⁸¹.

У 1884 р. молодший син Венцеслави Феліксівни від першого шлюбу – Павло (Павло-Франциск Ассізький-Норберт) Станіславович Юр'євич, який народився 6 червня 1875 р. [68, арк. 3; 73, арк. 38]⁷⁸², – був усиновлений Периклом Федоровичем з усіма правами, але без носіння прізвища [71, арк. 3; 132, л. 10]⁷⁸³. Саме Павло успадкував все майно родини Родоканакі [73, арк. 2–7]⁷⁸⁴. Однак за заповітом Перикла Федоровича упродовж п'яти років по його смерті управління фірмою переходило до його довірених осіб – Костянтина Петровича Калоті та племінника Матвія Миколайовича Маврогордато, а спадкоємець отримував 15 000 руб. сріблом щорічно [73, арк. 2–2 зв.; 69, арк. 7–7 зв.; 77, арк. 1]⁷⁸⁵. Вважаємо, що це було не випадкове рішення: справи фірми шли кепсько [77, арк. 2]⁷⁸⁶ – останні роки власник

⁷⁸⁰ Там само, спр. 6, арк. 4.

⁷⁸¹ Див.: *Томазов В.* Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації // *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять.* Зб. наук. пр. – Київ: ВД «Стилос», 2011. – Вип. 1. – С. 304–322.

⁷⁸² Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 1, арк. 3; спр. 8, арк. 38.

⁷⁸³ Там само, спр. 6, арк. 3. За формулярним списком Перикла Родоканакі від 29 січня 1897 р. за ним рахувалося таке майно: родове – у Подільській губернії 4885 десятин землі, у Бессарабській – 2225 десятин та у Херсонській – 13 497 десятин загальною вартістю 3 238 720 руб., три будинки в Одесі загальною вартістю 273 009 руб. та ділянка землі у Севастополі – 1024 квадратних сажня; придбане – два будинки в Одесі загальною вартістю 250 тисяч руб.; у його дружини був родовий маєток у Подільській губернії вартістю 1 200 000 руб. та придбаний маєток у тій же губернії – 4500 десятин землі вартістю 270 тисяч руб. (РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 21168, л. 10).

⁷⁸⁴ Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 8, арк. 2–7.

⁷⁸⁵ Там само, арк. 2–2 зв.; спр. 4, арк. 7–7 зв., спр. 18, арк. 1.

⁷⁸⁶ Справи фірми почали занепадати з 1888 р. От як про це свідчить І.П. Сінадіно: «... останні ж роки були дуже невдалими, тому весь капітал (маються на увазі внески. – *В. Т.*) та прибутки виявилися втраченими. Після закінчення терміну товариського договору він був відновлений терміном до 31 грудня 1893 р., при цьому і капітал весь був відновлений, і він повторно вніс за свій пай 112 500 руб. У канун 1893 р. і цей

хворів, мешкав постійно за кордоном і занедбав родову справу, тому він, не довіряючи недосвідченому пасербу, сподівався, що його компаньйони зможуть відродити могутність торговельно-фінансової імперії Родоканакі. Компаньйони всіляко намагалися зберегти фірму, однак 1901 року вимушені були її ліквідувати. При цьому мали сплачувати ще й значні борги: спадкоємці Перикла Родоканакі – 50 000 руб., Матвій Маврогордато – 15 000 руб., Іван Сінадіно – 30 000 руб. [74, арк. 9–10; 73, арк. 1–2; 77, арк. 1–3]⁷⁸⁷.

Венцеслава-Марія-Анела Феліксівна Родоканакі, дочка Фелікса Барчевського та Анели фон Піхельштейн, після смерті чоловіка оселилася в Ніцці, де й померла 28 жовтня 1900 р. у віці 65 років після тривалої хвороби [76, арк. 7]⁷⁸⁸. Враховуючи, що спадкоємцем Перикла Федоровича Родоканакі став Павло Станіславович Юр'євич, молодший з її синів, своє майно Венцеслава Феліксівна заповіла старшим дітям: маєток при с. Ковбасна Балтського повіту Подільської губернії, що дістався їй від першого чоловіка Станіслава Осиповича Юр'євича – Феліксу Станіславовичу Юр'євичу, а готівкові гроші, цінні папери, коштовності, срібло, твори мистецтва, колекцію старовинної порцеляни та мережива – у рівних частинах – Феліксу Юр'євичу та дочці – графині Марії Станіславівні Берто [76, арк. 2–3]⁷⁸⁹.

У Російській імперії в різний час проживали й інші представники цього роду [105; 106]⁷⁹⁰, зокрема з італійської дворянської лінії. Вона походила від

новий капітал виявився весь утрачений, і товариські умови більш відновленими не були...» (Держархів Одеської обл., ф. 188, оп. 1, спр. 18, арк. 2).

⁷⁸⁷ Там само, спр. 11, арк. 9–10; спр. 8, арк. 1–2; спр. 18, арк. 1–3.

⁷⁸⁸ Там само, спр. 14, арк. 7.

⁷⁸⁹ Там само, арк. 2–3.

⁷⁹⁰ Так, в Одесі певний час проживав Август Михайлович Родоканакі (1821, Трієст – 14 травня 1882, Александрія), одружений з дочкою одеського купця Олександром Федорівною Аверіно (1824, Одеса – 18 липня 1894, Александрія) (див.: 3.7). Про ще одну родину Родоканакі, яку поки не вдалося пов'язати з основним родовим деревом, відоме таке: Петро Єгорович Родоканакі (помер 1838 р.), губернський секретар, був одружений із дворянкою Надією Іллівною Томиловою (померла 1823 р.), яка мала в Костромській губернії, в Нерехтинському повіті, в с. Олтухові та сільцях Черепові, Алешкові та Високові 29 душ чоловічої статі. Після її смерті за рішенням Урядуючого Сенату від 11 лютого 1830 р. з її майна виділено сьому частину в спадщину чоловіку, а все решта – її сестрі Параскеві Воцькій. Із документів випливає, що дітей у

рідного брата Федора Павловича Родоканакі – Пандії Павловича. Указом герцога Тоскани Леопольда II фон Габсбурга від 26 травня 1846 р. його нащадки були долучені до дворянства, а указом італійського короля Умберто I від 26 червня 1887 р. старшому сину в цій родині надавалося право носіння графського титулу [429, v. 1, p. 107]⁷⁹¹. Їхній герб виглядав так: «На лазурному полі срібне стропило, над ним три золоті восьмипроменеві зірки, розташовані не в ряд; під стропилом – букет троянд натурального кольору, що частково виступає із золотої корзини; на щиті – шолом з одинадцятьма решітками, а на ньому – срібно-лазурна подушка, на яку спирається верхня частина золотого лева, що тримає в лапах корзину із трояндами; щитотримачі – два натуральні леви, котрі піднялися на задні лапи; намет срібний із лазурним». Девіз грецькою: ΕΝ ΤΡΟΑΔΙ ΑΝΘΩ («У трояндах цвісти»). Графський герб містив ще графську корону [429, v. 2, p. 107]⁷⁹². Якщо порівняти описані герби, можна побачити, що вони дуже близькі за змістом та містять обов'язкові елементи – корзину із трояндами та зірки, які є, імовірно, найдавнішими. Це також свідчить про постійний зв'язок між гілками роду.

подружжя не було. Тому після смерті Петра Єгоровича претензії на його майно 28 лютого 1848 р. висунули його родичі Родоканакі: брат – чиновник 14-го класу Пантелій Єгорович Родоканакі (помер того ж 1848 р.) та племінники – сини померлого чиновника 9-го класу Івана Єгоровича Родоканакі – Григорій, Іван та Павло, а від імені останніх – їхня мати Єлизавета. Позитивне рішення було прийняте Нерехтинським повітовим судом від 28 вересня 1851 р. та затверджене висновком Костромської цивільної палати 1853 року. Оскільки спадкоємці не були дворянами та не мали права на володіння селянами, за імператорським указом майно було забрано в казну, а Родоканакі отримали грошову винагороду в розмірі 475 руб. 71 ½ коп. (РГИА, ф. 383, оп. 19, д. 25774, 16 арк.; оп. 20, д. 27154, 8 арк.). Один із представників згаданої родини – Григорій Іванович Родоканакі – 1896 року подавав клопотання про внесення його родини до Дворянської родовідної книги Санкт-Петербурзької губернії, але необхідних доказів не надав. Він народився близько 1828 р., а помер у Москві 13 грудня 1884 р. від раку шлунка, похований 25 грудня того ж року на Лазаревському кладовищі. Мав чин колезького секретаря, служив молодшим сортувальником на Московському поштамті. 25 серпня 1853 р. у Москві одружився з Марією Михайлівною Колесниковою, московською міщанкою, яка народилася близько 1836 р. Мав синів – Петра, народився в Москві 20 грудня 1859 р., та Михайла, народився в Москві 15 вересня 1868 р. (ЦГИА СПб., ф. 536, оп. 6, д. 6358).

⁷⁹¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 107.

⁷⁹² *Ibidem.*

З італійської гілки для нас найбільш цікавим є Федір Пандійович (Панделійович) Родоканакі, який народився 13 листопада 1825 р. у Ліворно в родині Пандії (Панделія) Павловича Родоканакі (4 січня 1786, Хіос – 7 вересня 1845, Ліворно) та Маріго Федорівни Петрококкіно (1798, Хіос – 6 квітня 1858, Ліворно) [429, в. 2, р. 94, 124]⁷⁹³. Федір Пандійович був відомим винним відкупником, комерції радником і Санкт-Петербурзьким 1-ї гільдії купцем. У 1874 р. він разом із компаньйонами заснував Святоволоцьке гірничозаводське товариство Ф.П. Родоканакі, у яке вніс основний пай – 97 000 руб. [470, с. 85–86]⁷⁹⁴. У Петербурзі Федору Пандійовичу належав розкішний особняк на Кінногвардійському бульварі [114, л. 1 – 2 об.]⁷⁹⁵, що мав значну художню цінність та був придбаний 1867 р. у князів Кочубеїв [572]⁷⁹⁶. Оселившись у столиці імперії, Ф.П. Родоканакі зберігав «італійське» підданство та був «італійським дворянином». Помер він у Баден-Бадені 21 вересня 1889 р. у віці 62 роки, а відспіваний та похований у Одесі [501, с. 216–217]⁷⁹⁷.

7 січня 1853 р. Федір Пандійович вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Катериною Матвіївною Маврогордато, старшою дочкою одеського купця Матвія Пантелійовича Маврогордато (бл. 1780, Хіос – 22 березня 1868, Одеса) з гілки Лакана та Ангеліки Пантеліївни Кондоставло (бл. 1802 – 19 березня 1876, Одеса) (див.: 3.1.1) [470, с. 85–86]⁷⁹⁸.

Катерина Матвіївна своє життя присвятила благодійництву та філантропічній діяльності. 1890 року вона пожертвувала 42 тисячі руб. на будівництво двох кам'яних двоповерхових споруд на території одеської грецької Свято-Троїцької церкви: однієї – для проживання кліру, а другої –

⁷⁹³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 94, 124.

⁷⁹⁴ *Томáζοβ В.* Op. cit. – Σ. 85–86.

⁷⁹⁵ РГИА, ф. 759, оп. 66, д. 310, л. 1–2 об.

⁷⁹⁶ *Антонов В.* Кочубея дом (Конногвардейский бульвар) // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2855748175?dv=2853931022&lc=ru> (25.05.2012).

⁷⁹⁷ Греки Одессы. – Часть IV. – С. 216–217.

⁷⁹⁸ Катерина Матвіївна доводилася троюрідною сестрою вже згаданому одеському підприємцю Миколі Матвійовичу Маврогордато, зятю Федора Павловича Родоканакі. Див.: *Томáζοβ В.* Op. cit. – Σ. 85–86.

для проведення парафіяльних заходів. Частину цих коштів було спрямовано на реставрацію храму та його внутрішнє оздоблення, а також благоустрій садка біля церкви [464, с. 291]⁷⁹⁹.

Катерина Матвіївна була піклувальницею Благовіщенського (з 1871 р. – Катерининський) дитячого притулку в Санкт-Петербурзі. У 1890 р. з нагоди 50-річчя закладу вона пожертвувала йому 50 тисяч руб. Тоді ж, цінуючи щедрю грошову допомогу та наполегливу діяльність благодійниці, височайшим наказом притулок було перейменовано на честь її померлого чоловіка – Федора Родоканакі [580]⁸⁰⁰. Катерина Матвіївна була також членкинею петербурзького Товариства допомоги неповнолітнім калікам та ідіотам [593]⁸⁰¹. У 1902 р. вона пожертвувала 75 тисяч руб. Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі притулку для дівчат-сиріт під назвою «Дитячий притулок Олександра Маврогордато, в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки». Надана сума була у вигляді банківських акцій: 155 – Бессарабсько-Таврійського, 100 – Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 – Азовсько-Донського комерційного банків. При цьому К.М. Родоканакі планувала накопичення грошей до 200 тисяч руб. з метою купівлі земельної ділянки в центрі Одеси та будівництва двоповерхової кам'яної споруди притулку, розрахованої на сто вихованок; заснування у закладі церкви св. Трійці, в якій п'ять разів на рік мала відбуватися літургія за упокій родичів благодійниці; розміщення у залі притулку портрета її померлого брата Олександра Маврогордато. У 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку

⁷⁹⁹ Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησσού. – [Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α. ε., 1999]. – Σ. 291.

⁸⁰⁰ Керзум А. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканакис // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (25.05.2012).

⁸⁰¹ Северюхин Д. Общество призрения калек несовершенного возраста и идиотов // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2855730900?lc=ru> (25.05.2012).

на суму 7500 руб. [114]⁸⁰² На жаль, задум К.М. Родоканакі не був реалізований через більшовицький заколот.

За повідомленням Ф. Аргенті, Катерина Матвіївна, яка не мала нащадків, заповіла Греції свою картинну галерею, колекцію творів мистецтва, зокрема чудові малахітові вази, що прикрашали її велику вітальню у петербурзькому палаці на Кінногвардійському бульварі [429, v. 1, р. 106]⁸⁰³. Чи вдалося виконати цій заповіт – не відомо, оскільки після «революції» К.М. Родоканакі вимушена була емігрувати, залишивши своє майно, яке було націоналізовано. Померла вона в Парижі 9 липня 1923 р. [429, v. 2, р. 94]⁸⁰⁴.

Федір Пандієвич Родоканакі став героєм оповідання письменника Ю. Тинянова «Малолітній Вітушишніков», де міститься його трохи іронічна та не зовсім точна, але яскрава характеристика: «... Початки Родоканакі були далеко і всіма забуті. Відомо було, що він з Одеси, і сам він завжди любив це підкреслювати. Одного разу він з'явився в Петербурзі, невеликого зросту, у чорному сюртуку та відкладних комірцях, і купив місце проти самих кінних казарм, що було сміливістю для людини цивільної. Запросивши до себе відомого архітектора, він замовив йому план і креслення будинку, аби будинок не нагадував жодного з петербурзьких, а лише південні розкішні будинки, як в італійців. – Я негоціант, – пояснив він. На воротах він звелів виліпити дві чорні мавританські голови з білими зубами та очами, постарався оповити вікна плющем та став жити. Плющ незабаром засохнув, але Родоканакі отримав на винних відкупках велику силу. Якби він намагався злитися за способом життя та смаками з оточуючим Санкт-Петербурзьким населенням та шляхетними особами, – всі би про нього казали, що він грек, а, може бути, навіть “грекос”. А тепер всі до нього їздили та говорили про нього: негоціант, і він був цілком петербурзькою людиною. Він відкрито

⁸⁰² РГИА, ф. 759, оп. 66, д. 310, 15 л.

⁸⁰³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 106.

⁸⁰⁴ *Ibidem.* – V. 2. – P. 94.

надавав перевагу Одесі, її вулицям, будівлям, хлібній біржі, та навіть одеські альманахи ставив за зразок петербурзьким» [541]⁸⁰⁵. Про Катерину Матвіївну письменник написав так: «У самого буфета чорного дерева сиділа пані Родоканакі у серпанковій сукні, середніх років, яка зазвичай тайлася у задніх кімнатах, виконуючи роль господині» [541]⁸⁰⁶.

Досліджуючи долю представників роду Родоканакі, їхню різнобічну діяльність та піднесення соціальною дробиною Російської імперії, можна вкотре упевнитися в тому, що хіосці – надзвичайно закрита етносоціальна група, пов'язана багаточисельними родинними узами, з високим рівнем національної самоідентифікації – усе ж поступово інтегрувалися до оточуючого суспільства, стаючи його невід'ємною частиною.

3.3. Раллі

Грецькі купці Раллі протягом кількох століть відігравали важливу роль у міжнародній торгівлі та економічному житті низки країн – Османській імперії, Франції, Великій Британії, італійських державах. На початку XIX ст. кілька представників цього роду облаштувалися в Одесі, яка в цей час стає одним із найпотужніших світових торговельних центрів, зокрема завдяки надприбуткам, що забезпечував експорт південноукраїнської та бессарабської пшениці.

За однією з версій, поширеною в генеалогічній літературі, рід Раллі походив від Рауля По де Лу, підданого славнозвісного герцога Апулії Робера Гвіскара з дому Отвіль. Однак ця гіпотеза малоімовірна, не підтверджується джерелами й не відповідає історичним реаліям. Прізвище Раллі було широко розповсюджено серед греків різних регіонів – Константинополя, Смірни,

⁸⁰⁵ Тынянов Ю. Малолетный Витушишников // Тынянов Ю. Кюхля. Рассказы. – Ленинград: Художественная литература, 1973 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/t/tytnjanow_j_n/text_0060.shtml (20.07.2015).

⁸⁰⁶ Там же.

Пелопоннесу, Епіру тощо. Причому ці роди не мали спільного походження [429, v. 1, p. 101–102; 127]⁸⁰⁷.

Перша згадка про хіоських Раллі датується 1511 роком, коли Міхаліс Раллі разом з іншими представниками місцевої аристократії підписав петицію щодо власності Нового Монастиря. Від того часу імена представників роду постійно трапляються у хіоських документах, причому можна зробити висновок про їхнє високе соціальне становище на острові [429, v. 1, p. 103]⁸⁰⁸. Різним родинам Раллі належали великі маєтки – замки та палаццо, оточені сільськогосподарськими угіддями, по всьому Хіосу, зокрема в Камбосі – аристократичному районі острова [429, v. 1, p. 104]⁸⁰⁹.

Засновником однієї з найбільш потужних гілок роду до Одеси був Янніс (Іван, Джон, Джованні) Раллі (див.: додаток А. 13). У 1825 р. він [26, арк. 5 зв.]⁸¹⁰ прибув в Одесу з Ліворно та 14 березня 1826 р. разом із дружиною Люцією отримав річний білет на проживання в місті [26, арк. 5]⁸¹¹. На початку серпня 1826 р. негоціант, «придбавши трудами своїми капітал, необхідний за законом», звернувся до виконувача обов'язків одеського градоначальника С.І. Могилевського з проханням про долучення його до 1-ї гільдії купецтва за гостиною статтею для здійснення торгівлі [26, арк. 2–

⁸⁰⁷ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – P. 101–102. В Оргіївському цинуті (волості) Бессарабської губернії у 1821 р. мешкала родина колезького асесора Замфіракія (Захара) Раллі, 54-х років, який володів кількома маєтками. У нього були сини Григорій, 24 роки, Іван, 22 роки, Михайло, 14 років, Мануїл, 13 років, Костянтин, 10 років, та дочки – Катерина, 23 роки, дружина колезького радника Апостола Стамо, Марія, 19 років, Олена, 8 років. Вони були визнані у російському спадковому дворянстві та внесені до 3-ї частини Родовідної книги Бессарабської губернії (РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 561, 54 арк.). Існує певна імовірність у спільному походженні цієї родини з досліджуваним нами родом Раллі, але вона не надто висока.

⁸⁰⁸ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – P. 103.

⁸⁰⁹ *Ibidem.* – P. 104.

⁸¹⁰ У білеті на проживання наводиться опис Івана Степановича: років 25 (помилка, має бути 35. – *В. Т.*), зріст 2 аршини 6 ½ вершків, волосся та брови чорні, очі карі, ніс довгастий, рот звичайний, борода поголена, обличчя чисте (Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 653, арк. 5 зв.).

⁸¹¹ Там само, арк. 5.

2 зв.]⁸¹². 29 грудня 1829 р. бажання Івана Степановича Раллі, як його називали на новій батьківщині, було задоволене [142, л. 2]⁸¹³.

Цікаво, що поручителями, котрі взяли на себе обов'язки «відповідати у сплаті за нього ... податків та повинностей», стали одеські 1-ї гільдії купці Костянтин Папудов та Федір Родоканакі [26, арк. 3]⁸¹⁴. Обидва вони були родичами Івана Степановича Раллі: Федір Павлович Родоканакі через свою матір – Янгу Пантеліївну Раллі – доводився йому троюрідним братом [429, v. 2, р. 141–143]⁸¹⁵, а Костянтин Фотійович Папудов був одружений із двоюрідною сестрою Федора Родоканакі – Деспіною Пантеліївною [429, v. 2, р. 176, 178]⁸¹⁶ (див.: 3.4). Троюрідна сестра Івана Раллі – Локсандра Федорівна Раллі – була дружиною одеського купця Амвросія Пантелійовича Маврогордато [429, v. 2, р. 141, 143, 146]⁸¹⁷ (див.: 3.1.4).

Того ж 1826 року Іван Раллі повідомив Одеському міському магістрату про себе таке: сицилійський уродженець⁸¹⁸, років 36, дружині Луцилії⁸¹⁹ – 24, народився «в турецькому володінні на острові Хіо від батька – тамтешнього мешканця Стефана, а матері Юлії [144, л. 2]⁸²⁰» [26, арк. 4, 6]⁸²¹. У пізніших документах зазначається: на 1834 р. йому 44 роки, дружині його Люції⁸²² – 30 років [34, арк. 5]⁸²³, на 1856 р. йому 66 років, його дружині Лукії – 56 років [38, ак. 34 зв.]⁸²⁴. Таким чином, Іван Степанович народився близько 1789 р., а

⁸¹² Там само, арк. 2–2 зв.

⁸¹³ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4022, л. 2.

⁸¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 653, арк. 3.

⁸¹⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 141–143.

⁸¹⁶ Ibidem. – P. 176, 178.

⁸¹⁷ Ibidem. – P. 141, 143, 146.

⁸¹⁸ Не зрозуміло, чому його так названо; можливо, він мав відповідне підданство.

⁸¹⁹ Так у документі.

⁸²⁰ У всіх російських документах названа Юлією, зокрема у метричному виписі брата Івана – Томазо (Томаса) Степановича: РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4024, л. 2.

⁸²¹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 653, арк. 4, 6.

⁸²² У російських документах фігурує переважно як Лукія Осипівна.

⁸²³ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 17, спр. 126, арк. 5.

⁸²⁴ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 34 зв.

його дружина – близько 1801 р. За грецькими ж відомостями Іван Раллі народився на Хіосі 3 листопада 1785 р. та був сином Стефана Івановича Раллі (1755 р., Хіос – 24 січня 1827, Марсель) із гілки Шавіара-Аksesкуфотос та Лули Секіарі (2 грудня 1768, Хіос – 4 жовтня 1848, Константинополь), дочки хіоських аристократів Августа Секіарі та Вергінії Раллі, з гілки Пітсіс [429, v. 2, p. 141, 143]⁸²⁵, а дружина його – італійка Люція, дочка Джузеппе Сторні (Шторні), – народилася 1797 року в Пізі [429, v. 2, p. 143]⁸²⁶.

У серпні 1827 р. Іван Раллі виявив бажання отримати російське підданство та був приведений до присяги на вірність престолу [26, арк. 7]⁸²⁷, а 24 лютого 1830 р. визнаний російським підданим [142, л. 2]⁸²⁸.

4 травня 1840 р. новоросійський та бессарабський генерал-губернатор, за представленням керівника цивільної частини м. Одеси, звернувся до Урядуючого Сенату з проханням надати Іванові Раллі, на той час уже членові Одеського відділення Комерційної ради [512, с. 115]⁸²⁹, а також його дружині Люції та синові Степану почесне спадкове громадянство [142, л. 1–1 об.]⁸³⁰. У довідках, доданих до клопотання, зазначалося, що купець «неспроможності не піддавався, добровільних угод із кредиторами своїми не робив та судовими вироками знеславлений не був» [142, л. 2]⁸³¹. Указом Сенату від 5 вересня 1840 р. він разом із родиною був затверджений у новому статусі, про що йому було видано відповідну грамоту [142, л. 11 об.–12]⁸³². У березні 1841 р. Іван Степанович спрямував до Одеської міської думи документи про надання спадкового почесного громадянства, зокрема грамоту, та просив внести родину до списку почесних громадян і виключити з числа купців, що

⁸²⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 141, 143.

⁸²⁶ *Ibidem.* – P. 143.

⁸²⁷ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 653, арк. 7.

⁸²⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4022, л. 2.

⁸²⁹ Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841. – Часть 2. – С. 115.

⁸³⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4022, л. 1–1 об.

⁸³¹ Там же, л. 2.

⁸³² Там же, л. 11 об.–12.

й було здійснено [34, арк. 1–7]⁸³³. Імовірно, на той час Іван Раллі був відсутній в Одесі, оскільки довіреною особою було обрано іноземця Костянтина Маврогордато [34, арк. 1]⁸³⁴, який, без сумніву, є однією особою з турецьким підданим одеситом Костянтином Амвросійовичем Маврогордато. Саме його дочку Марію Костянтинівну хрестила в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 20 грудня 1828 р. дружина Івана Раллі – Лукія Осипівна [498, с. 156–157]⁸³⁵. На початку 1827 р. Іван Степанович Раллі заснував в Одесі торговий дім «під фірмою “Брати Раллі”» [4, арк. 1, 4]⁸³⁶, який, імовірно, був філією всесвітньовідомої однойменної компанії, заснованої 1818 р. у Лондоні Іваном разом з братами – Августом (1792–1878), Пандією (1793–1865), Томазо (1799–1858) та Євстратієм (1800–1884) [368, с. 134–135; 429, в. 1, р. 103; 309, с. 164–169]⁸³⁷. Грецький дослідник історії хіуської аристократії Ф. Аргенті дає таку характеристику підприємству Раллі: «Ця компанія мала багато філій у Росії, Дунайських князівствах, Персії, Індії, а також Америці; вона вважається однією з перших комерційних компаній у світі не стільки завдяки важливості та поширеності їхнього бізнесу, скільки завдяки високим моральним якостям, принципам і чесності, які вирізняли завжди її директорів» [429, в. 1, р. 103]⁸³⁸.

Даючи на вимогу одеського градоначальника від 11 березня 1849 р. пояснення Одеській міській думі, Іван Степанович повідомляє, що торговий дім має таких компаньйонів: його самого; брата його – одеського 1-ї гільдії купця Томазо (Томаса) Раллі, котрий мешкає в Константинополі; санкт-петербурзького 1-ї гільдії купця за гостиною статтею Пандія Скараманга,

⁸³³ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 17, спр. 126, арк. 1–7.

⁸³⁴ Там само, арк. 1.

⁸³⁵ Греки Одессы. – Часть I. – С. 156–157.

⁸³⁶ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 237, арк. 1, 4.

⁸³⁷ Терентьева Н., Тищенко Г. Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 134–135; *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – Р. 103; *Морозан В.* Указ. соч. – С. 164–169.

⁸³⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – Р. 103.

який мешкає в Санкт-Петербурзі; керченського 1-ї гільдії купця за гостиною статтею Євстратія Скараманга, мешканця Таганрога; керченського 1-ї гільдії купця Івана Скараманга, мешканця Ростова-на-Дону. Їхній загальний внесок у компанію становить 200 тисяч руб. сріблом, покладений на кожну особу в рівних частках. Письмового договору між ними не було, оскільки підприємство засновано рідними братами та найближчими їхніми родичами – Скараманга (див.: 3.5). Але за загальною згодою визначено, що прибуток поділяється на дві рівні частини, з яких одна належить братам Раллі, а інша – братам Скараманга [4, арк. 1–1 зв.]⁸³⁹.

Основою експорту хіосців, зокрема братів Раллі, була південноукраїнська й бессарабська пшениця та інша продукція сільського господарства, а імпортувалися, як правило, колоніальні товари та предмети розкоші – фрукти, кава, вина, тканини, меблі тощо [368, с. 135; 394]⁸⁴⁰.

Компанія Івана Раллі на середину 1840-х років входила до десяти найбільших в Одесі. Обіг капіталу у міжнародних торгових операціях становив понад 1,5 млн руб. щорічно. Комерційна діяльність поєднувалася з банківською [310, с. 168]⁸⁴¹.

Багато років Іван Раллі представляв інтереси «Американських Сполучених Штатів» в Одесі: з 1828 р. – віцеконсул, а з 1832 р. і до кінця життя – консул [517, отд. III, с. 280]⁸⁴². Американська історикиня П. Герлігі пише, що на посаду консула Івана Степановича рекомендував американський

⁸³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 237, арк. 1–1 зв.

⁸⁴⁰ Терентьєва Н., Тищенко Г. Вказ. пр. – С. 135; Томазов В. Хиосцы на Юге Украины: Пантелей Амвросиевич Маврогордато и его семья // Елліністичні студії. Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 166–179.

⁸⁴¹ Морозан В. Указ. соч. – С. 168.

⁸⁴² Новороссийский календарь на 1860 високосный год. – Отд. III. – С. 280; Вовчук Л. Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.): на матеріалах Південної України // Емінак. Наук. щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2009. – № 1–4 (4), січень-грудень. – С. 75–76; Сидун І. Діяльність консулів США в Одесі в другій половині XIX ст. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2006. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat34.htm>.ві

дипломат Чарльз Рінд, котрий відрекомендував його Державному департаменту як «заможного та респектабельного» [226, с. 98]⁸⁴³.

Слід зазначити, що Іван Степанович, як і більшість хіоських купців першої генерації, російської мови не знав. Його підписи на документах свідчать, що він надавав перевагу італійській та підписувався: «Джованні Раллі» [24, арк. 1; 26, арк. 2 зв., 4]⁸⁴⁴.

Помер Іван Степанович 8 жовтня 1859 р. в Парижі, а його дружина – 24 грудня 1873 р. в Ліворно [429, v. 2, р. 143]⁸⁴⁵.

Ф. Аргенті повідомляє, що єдина дитина подружжя Раллі – Степан⁸⁴⁶ Іванович – з'явився на світ 1 серпня 1821 р. в Лондоні [429, v. 2, р. 147]⁸⁴⁷. Це підтверджується формулярним списком від 5 листопада 1881 р., де зазначено, що йому 61 рік [128, л. 4 об.]⁸⁴⁸, а також відомостями з інших документів: за ревізією 1834 р. Степанові – 14 [34, арк. 5]⁸⁴⁹, а за списком почесних громадян на 1856 р. – 38 років [38, арк. 34 зв.]⁸⁵⁰.

Степан Іванович за восьмою ревізією 1834 р. був записаний разом із батьками серед одеських купців 1-ї гільдії [34, арк. 2]⁸⁵¹. Однак 1835 року він був одноосібно приписаний до 3-ї гільдії [32]⁸⁵², що, ймовірно, робилося з метою зменшення гільдійських зборів.

26 серпня 1840 р. юнак закінчив юридичний факультет Паризького університету зі ступенем магістра [128, л. 4 об.–5]⁸⁵³ і розпочав кар'єру в родинній компанії. Він швидко посів чільне місце в одеському суспільстві як завдяки авторитету свого батька та родинним зв'язкам, так і за рахунок

⁸⁴³ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Переклад Ю. Олійника. – Київ: Критика, 1999. – С. 98.

⁸⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 17, спр. 126, арк. 1; оп. 2, спр. 653, арк. 2 зв., 4.

⁸⁴⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 143.

⁸⁴⁶ В європейській літературі часто іменується Етьеном.

⁸⁴⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 147.

⁸⁴⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.

⁸⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 17, спр. 126, арк. 5.

⁸⁵⁰ Там само, ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 34 зв.

⁸⁵¹ Там само, ф. 4, оп. 17, спр. 126, арк. 2.

⁸⁵² Там само, оп. 11, спр. 1132, 20 арк.

⁸⁵³ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5.

особистих якостей. Після смерті Івана Степановича Раллі син очолив фірму, однак невдовзі її було ліквідовано. В некролозі Степана Івановича зазначалося: «... будучи ще порівняно молодим чоловіком, узявся вести залишену йому батьком торговельну справу. Торговий дім “С. Раллі” вів значну колоніальну торгівлю та вважався першим за своїми оборотами на півдні. С[тепан] І[ванович] вів цю справу кілька років, але потім, як і багато інших торгових домів, закритий її» [336]⁸⁵⁴.

Ліквідація фірм була пов'язана зі зміною економічної кон'юнктури – падінням попиту на російське збіжжя. Водночас припинили існування торговельні підприємства й інших хіоських родин, наприклад, Севастопуло, Маврогордато. Значна частина представників цих купецьких сімей виїхали до інших країн, а ті, хто залишився, змушені були змінити не тільки напрям діяльності, а й спосіб життя, обираючи російську державну службу та вростаючи у панівні верстви суспільства.

Не став винятком і Степан Іванович Раллі, котрий вирішив залишитися в Одесі. 23 червня 1863 р. за розпорядженням новоросійського й бессарабського генерал-губернатора він був призначений членом Комісії із запровадження «височайше дарованого положення про громадське управління м. Одеси», а 2 грудня того ж року виборними купецького розряду обраний старшиною одеського купецтва і затверджений на цій посаді генерал-губернатором. Упродовж квітня, червня, листопада 1864 р. і травня-червня 1865 р. виконував обов'язки одеського міського голови. 2 червня 1865 р. за розпорядженням одеського градоначальника призначений членом Комітету з улаштування в Одесі окружного будинку божевільних, а 7 серпня того ж року – членом Комітету із застосування заходів для запобігання холерній епідемії. Від 29 липня 1866 р. до 11 липня 1868 р. – директор Одеського комітету Товариства піклування про в'язниці. 23 січня 1869 р.

⁸⁵⁴ Цитується за: Решетов С. Род Ипитис и его потомки // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2009. – Вип. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication7/stat16.htm> (15.03.2016).

Степан Іванович обраний попечителем народних училищ в Одесі. 31 січня 1869 р. виборними власницького розряду обраний депутатом міського депутатського зібрання. 22 січня того ж року обраний почесним мировим суддею, 21 березня указом Урядуючого Сенату затверджений в цьому званні, а 27 березня обраний ще й обов'язковим членом Одеського міського союзу мирових суддів. Від 15 травня до 10 серпня 1871 р. за рішенням з'їзду мирових суддів виконував обов'язки тимчасового його голови. 30 грудня 1872 р. Степан Іванович обраний Бендерським черговим земським зібранням почесним мировим суддею по Бендерському повіту, затверджений на цій посаді сенатським рішенням і залишався на ній три триріччя поспіль. 28 жовтня 1880 р. постановою наявних почесних і дільничних мирових суддів обраний головою Бендерського з'їзду мирових суддів. 21 жовтня 1881 р. Степан Раллі переобраний Бендерським повітовим земським зібранням почесним мировим суддею по Бендерському повіту на ще одне триріччя й тоді ж постановою наявних почесних і дільничних мирових суддів затверджений на посаді голови Бендерського з'їзду мирових суддів. Одночасно 13 листопада 1877 р. він обраний від Товариства опікування пораненими і хворими воїнами членом місцевого управління Одеси [128, л. 4 – 17 об., 58–68]⁸⁵⁵.

У 1879 р. Степан Іванович став одним із засновників Одеського облікового банку, який очолив та успішно керував ним до своєї смерті [309, с. 346]⁸⁵⁶, а 1900 року був ще й мировим суддею м. Одеси [336]⁸⁵⁷. До того ж він був членом попечительської ради Одеського комерційного училища, Православного палестинського товариства, Одеського міського управління Російського товариства Червоного Хреста, Одеського товариства допомоги бідним, членом Ради та головою Одеського грецького благодійного

⁸⁵⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4–17 об., 58–68.

⁸⁵⁶ Морозан В. Указ. соч. – С. 346.

⁸⁵⁷ Решетов С. Указ. соч.

товариства, головою Правління та почесним членом Одеського товариства покровительства тваринам [336]⁸⁵⁸.

Про значний авторитет Степана Раллі як у Російській імперії, так і за її межами, про його успішність та бездоганну чесність свідчила затребуваність на дипломатичному поприщі. 14 жовтня 1858 р. імператорським указом його призначено американським консульським агентом в Одесі, яким він залишався до 30 вересня 1861 р. У 1861 [15, арк. 1–1 зв.]⁸⁵⁹ – 1869 рр. був перським консулом в Одесі, а 15 січня 1870 р. імператорським указом призначений грецьким королівським консулом в Одесі [128, л. 4–17 об., 58–58]⁸⁶⁰.

За свою службу Степан Іванович неодноразово нагороджувався як російськими відзнаками й орденами, так і закордонними. 21 січня 1861 р. за згоди російського імператора отримав від перського шаха орден Лева та Сонця 2-го ступеня. 19 вересня 1869 р. за виконання неслужбових обов'язків пожалуваний нашийною золотою медаллю з написом «За старанність» на станіславській стрічці. 13 грудня 1869 р. удостоєний ордена св. Станіслава 2-го ступеня – за виконання обов'язків перського консула. 3 листопада 1870 р. за згоди російського імператора нагороджений грецьким королівським орденом Спасителя офіцерського хреста. 24 березня 1876 р. за відмінну службу почесним мировим суддею пожалуваний орденом св. Анни 2-го ступеня. 21 вересня 1878 р. Одеським місцевим управлінням Товариства опікування пораненими і хворими воїнами відзначений темно-бронзовою медаллю на андріївсько-георгіївський стрічці в пам'ять війни 1877–1878 рр., а 26 квітня 1879 р. від Головного управління того ж товариства отримав знак

⁸⁵⁸ Там же.

⁸⁵⁹ Імовірно, Степан Іванович був перським консулом з 1861 р., про що свідчить нагородження його саме у цьому році орденом цієї країни. Але точно був таким вже у серпні 1863 р. (Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 6, спр. 928, арк. 1–1 зв.) та 1865 р. (Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год // Родовое гнездо [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm. – Название с экрана (11.08.2016)).

⁸⁶⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4–17 об., 58–68.

Червоного Хреста, запроваджений імператорським рішенням від 12 березня 1879 р. 22 липня 1880 р. Степан Раллі нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня, а 1 січня 1881 р. пожалуваний кавалером ордена св. Володимира 4-го ступеня з правом спадкового дворянства [128, л. 4–17 об., 58–58]⁸⁶¹.

Що стосується нерухомого майна, то на 1881 р. Степан Іванович задекларував свою власність: сім будинків в Одесі, з яких три родових загальною вартістю 150 тисяч руб., та чотири придбаних, вартістю – 340 тисяч руб., а також родові маєтки у Бендерському повіті Бессарабської губернії, населені царанами⁸⁶², загальною площею 7000 десятин та вартістю 75 тисяч руб. [128, л. 4 об.]⁸⁶³. Однак, за посвідченням Бендерської повітової земської управи, Степан Іванович володів ще двома маєтками – Петрівкою («зручної» землі – 3721 десятина 2104 сажні, «незручної» – 183 десятини 1272 сажні) та Олексіївкою («зручної» – 1900 десятин, «незручної» – 100 десятин), загальною площею 5905 десятин 976 сажнів [128, л. 21]⁸⁶⁴. Майже таку площу маєтків указав і сам С. Раллі у клопотанні до Бессарабського дворянського депутатського зібрання від 16 листопада 1881 р. – 6000 десятин [128, л. 22]⁸⁶⁵. Дещо інші відомості про майно Степана Івановича містяться у послужному списку його сина Павла, складеному 17 липня 1882 р.: у батька вісім кам'яних будинків в Одесі, три маєтки в Херсонській, Бессарабській та Подільській губерніях площею 7300 десятин [128, л. 75 об.]⁸⁶⁶.

Відомо, що на 1873 р. Степан Раллі точно володів вісьмома будинками в Одесі: на вулицях Італійській [143, арк. 1–2]⁸⁶⁷ (вартість 17 000 руб.),

⁸⁶¹ Там же.

⁸⁶² Особисто вільні, але феодальнозалежні селяни у Молдові.

⁸⁶³ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об. Маєтки було придбано ще батьком Степана – Іваном Степановичем.

⁸⁶⁴ Там же, л. 21.

⁸⁶⁵ Там же, л. 22.

⁸⁶⁶ Там же, л. 75 об.

⁸⁶⁷ Іван Степанович Раллі мешкав у будинку на вул. Італійській, 48 (див.: РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 1–2).

Рішельєвській (вартість 18 900 руб.), Гаванській⁸⁶⁸ (вартість 27 000 руб.), Преображенській [145, л. 1–1 об.]⁸⁶⁹ (вартість 30 000 руб.), Троїцькій (вартість 68 000 руб.), Дерибасівській (вартість 150 000 руб.), Бульварній (130 000 руб.), у провулку Театральному (вартість 54 000 руб.), і двома дачами на Фонтані (вартістю 12 000 та 10 500 руб.) [84, арк. 64, 64 зв., 65, 65 зв., 68 зв.]⁸⁷⁰.

Одружений Степан Іванович був двічі. У 1842 р. [429, в. 2, р. 143]⁸⁷¹ він вінчався з Оленою Василівною Янопуло, дочкою одеського 1-ї гільдії купця, власника одного з найпотужніших місцевих торгових домів Василя Івановича Янопуло [128, л. 4 зв.–5]⁸⁷² (бл. 1770 – 25 вересня 1830, Одеса) [498, с. 530–531]⁸⁷³ та його другої дружини Марії Михайлівни (бл. 1800 – 23 вересня 1861, Одеса) [500, с. 234–235]⁸⁷⁴. Олена Василівна народилася 4 серпня 1823 р. в Одесі та була охрещена в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 8 серпня того ж року. Її хресним батьком став іноземний грек Павло Маврогордато [498, с. 530–531]⁸⁷⁵. Померла вона також в Одесі 14 грудня 1845 р. у віці 23 роки [500, с. 254–255]⁸⁷⁶. Від цього шлюбу у Степана Івановича було два сини – Іван та Олександр. Старший народився 6 липня 1843 р. в Ліворно, а помер 11 грудня 1870 р. в Каїрі у віці 27 років, але відспіваний та похований в Одесі [128, л. 4 об.–5; 429, в. 2, р. 151; 500, с. 176–177]⁸⁷⁷. Молодший з'явився на світ в Одесі 29 серпня 1844 р. та охрещений в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 9 листопада того ж року. Хрещеними батьками

⁸⁶⁸ Так у тексті; вулиця називається Гаванною.

⁸⁶⁹ Степан Іванович Раллі мешкав у будинку на вул. Преображенській (див.: РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4025, л. 1–1об).

⁸⁷⁰ Держархів Одеської обл., ф. 274, оп. 1, спр. 2, арк. 64, 64 зв., 65, 65 зв., 68 зв.

⁸⁷¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 143.

⁸⁷² РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5.

⁸⁷³ Греки Одессы. – Часть I. – С. 530–531.

⁸⁷⁴ Там же. – Часть III. – С. 234–235.

⁸⁷⁵ Там же. – Часть I. – С. 530–531.

⁸⁷⁶ Там же. – Часть III. – С. 254–255.

⁸⁷⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5; *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 151; Греки Одессы. – Часть III. – С. 176–177.

немовля стали почесний громадянин Лука Скараманга та Марія Амвросіївна Раллі, народжена Скараманга, дружина одеського купця Івана Раллі. Помер Олександр Степанович 15 травня 1874 р. у віці 29 років у Ліворно [128, л. 4 об.–5; 429, v. 2, р. 151; 500, с. 176–177]⁸⁷⁸. Обидва сини одружені не були та нащадків не залишили [429, v. 2, р. 151]⁸⁷⁹.

Удруге Степан Іванович вінчався у віці 30 років – 30 квітня 1850 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з дівцею Марією Петрівною Іпітіс, 20-ти років, дочкою доктора медицини Петра Іпітіса. Свідками таїнства стали: з боку нареченого його батько Іван Раллі, а з боку нареченої її мати Олена Іпітіс [128, л. 4 об.–5, 31 – 31 об.; 499, с. 254–255, 106–107]⁸⁸⁰.

Марія народилася 10 вересня 1829 р. в Одесі і охрещена була в тій самій церкві 15 вересня того ж року. Її хрещеним батьком став дідусь із материнського боку – ніжинський грек Федір Серафіно [499, с. 254–255, 106–107]⁸⁸¹. Рід, до якого належала Марія, походив з острова Хіос⁸⁸². Її батько – Петро Костянтинівич Іпітіс (1795–1861) – відомий одеський лікар, активний учасник етеристського руху. Освіту здобув у Бухаресті та Відні. Мав австрійське підданство, яке згодом змінив на грецьке. Спочатку Петро оселився у Санкт-Петербурзі, а потім – не пізніше 1818 р. – в Одесі, де придбав будинок на вул. Ланжеронівській, 3. Він був довіреною особою князя Олександра Іпсіланті, неодноразово виконував відповідальні політичні доручення. В Одесі Петро Костянтинівич був відомий через свою готовність завжди безкоштовно лікувати незаможних. Його перу належить написана французькою мовою та видана в Одесі 1829 року невеличка за обсягом, але цікава праця «*Notice sur les bains de mer et des limans ou lacs d'Odessa*» («Нотатки про морські ванни й лимани, або озера Одеси»), в якій уперше

⁸⁷⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5 (датою народження вказано 30 серпня 1844 р.); *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 151; Греки Одессы. – Часть III. – С. 176–177.

⁸⁷⁹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 151.

⁸⁸⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5, 31–31 об.; Греки Одессы. – Часть II. – С. 254–255, 106–107.

⁸⁸¹ Греки Одессы. – Часть II. – С. 254–255, 106–107.

⁸⁸² Повідомлення хіоського історика Міхаліса Варласа.

зазначалися лікувальні властивості одеських лиманів та хімічний склад води Чорного моря [336]⁸⁸³.

26 вересня 1820 р. Петро Костянтинович вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Оленою Федорівною Серафіно (в тексті – Серафім; ? – лютий 1873, Одеса), дочкою ніжинського грека, а згодом одеського 1-ї гільдії купця та спадкового почесного громадянина [309, с. 552]⁸⁸⁴ Федора Серафіно. Свідками були князь Микола Іпсіланті та одеський купець Ілля Маніс [498, с. 196–197; 430–431]⁸⁸⁵.

Від шлюбу з Марією Петрівною Іпітіс Степан Іванович мав двох синів-близнюків Павла й Петра та п'ять дочок – Олену, Лукію, Марію, Юлію та Єлизавету [128, л. 4 об.–5]⁸⁸⁶.

Марія Петрівна була відомою громадською діячкою та благодійницею. Як і її свекруха Лукія Осипівна, вона була постійною членкинею [517, отд. III, с. 401–402]⁸⁸⁷, а згодом і членкинею правління Одеського жіночого благодійного товариства [486]⁸⁸⁸. Марія Раллі разом з іншими представницями хіоських родин – Ерато Севастопуло, Аріадною Папудовою, Марією Цициніа – брала активну участь у діяльності Комітету з допомоги знедоленим критським родинам [451, р. 133]⁸⁸⁹.

16 листопада 1881 р. Степан Іванович звернувся до Бессарабського дворянського депутатського зібрання з проханням визнати його у правах дворянства через нагородження орденом св. Володимира 4-го ступеня та володіння населеними маєтками в Бендерському повіті Бессарабської губернії [128, л. 22–22 об.]⁸⁹⁰. Рішенням Бессарабського дворянського

⁸⁸³ Більш детально про Петра Іпітіса та його родину див.: Решетов С. Указ. соч.

⁸⁸⁴ Морозан В. Указ. соч. – С. 552.

⁸⁸⁵ Греки Одессы. – Часть I. – С. 196–197, 430–431.

⁸⁸⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 4 об.–5.

⁸⁸⁷ Новороссийский календарь на 1860 високосный год. – Отд. III. – С. 401–402.

⁸⁸⁸ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 г. // Родовое гнездо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_blagotvorit.htm (31.07.2015).

⁸⁸⁹ Piatigorskii G. Op. cit. – Р. 133.

⁸⁹⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 22–22 об.

депутатського зібрання від 20 листопада 1881 р. Степана Раллі було визнано у спадковому дворянстві Російської імперії та внесено до 3-ї частини відповідної дворянської родовідної книги, а 16 квітня 1882 р. це рішення затверджено указом Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату [128, л. 29]⁸⁹¹.

15 жовтня 1882 р. Степан Іванович просив Бессарабське дворянське депутатське зібрання долучити до його дворянського роду дружину Марію Петрівну, синів Павла, Петра, дочок Олену, Лукію, Марію, Юлію, Єлизавету та внести до 3-ї частини родовідної книги [128, л. 50–50 об.]⁸⁹², що й було зроблено рішенням від 18 жовтня 1882 р. [128, л. 51–53 об.]⁸⁹³. Однак Сенат указом від 20 грудня 1882 р. погодився долучити до батьківського роду тільки Єлизавету як неповнолітню, а іншим 21 січня 1883 р. рекомендував звертатися до Герольдії самостійно [128, л. 54–55 об.]⁸⁹⁴.

30 квітня 1883 р. Степан Раллі за юридичними дорученнями своїх дітей – Петра, Павла, Олени, Марії та Юлії – клопотався про долучення їх до свого роду [128, л. 57–57 об.]⁸⁹⁵ й нарешті, отримав позитивне рішення Департаменту Герольдії, викладене в указі Урядуючого Сенату від 21 вересня 1883 р. [128, л. 93–95]⁸⁹⁶. Усі вони були внесені до 3-ї частини дворянської родовідної книги й отримали відповідні дипломи 5 листопада того ж року [128, л. 98]⁸⁹⁷.

Єдина дочка, яка не отримала дворянства під час цієї тривалої процедури, була Лукія Степанівна Кумбарі, народжена Раллі, оскільки на той час проживала у Санкт-Петербурзі та, імовірно, не надала батькові доручення. Її справа розглядалась окремо від усієї родини. 19 липня 1891 р.

⁸⁹¹ Там же, л. 29.

⁸⁹² Там же, л. 50–50 об.

⁸⁹³ Там же, л. 51–53 об.

⁸⁹⁴ Там же, л. 54–55 об.

⁸⁹⁵ Там же, л. 57–57 об.

⁸⁹⁶ Там же, л. 93–95.

⁸⁹⁷ Там же, л. 98.

Степан Іванович засвідчив належність Лукії до свого роду [129, л. 2]⁸⁹⁸ й звернувся з клопотанням до Бессарабського дворянського депутатського зібрання про долучення її до дворянства [129, л. 4 об.]⁸⁹⁹. Позитивне рішення з'явилося 26 липня 1891 р., яким Лукія вносилася до 3-ї частини родовідної книги та отримувала відповідне свідоцтво [129, л. 5–6]⁹⁰⁰. Указ Урядуючого Сенату від 19 вересня 1891 р. затвердив висновок дворянського зібрання [129, л. 7–8]⁹⁰¹, чим поставив остаточну крапку у справі про дворянство цієї родини Раллі.

22 серпня 1884 р. Степан Іванович отримав диплом на дворянський герб, проєкт якого було затверджено 6 жовтня 1883 р. Герб виглядав так: у золотому щиті – червлений лев; у лазурній голові щита – зубчата срібна башта з відчиненими воротами та двома вікнами, яка супроводжується двома такими ж грецькими хрестами. Щит прикрашений дворянським коронованим шоломом. Нашоломник: три страусині пера, середнє – червлене, а бічні – золоті. Намет: праворуч – червлений із золотом, а ліворуч – лазурний зі сріблом. Гасло: RECTA VIA (лат. «Прямим шляхом») – червленими літерами на золотій стрічці. Степан Раллі у пояснювальній записці до Гербового відділення Герольдії таким чином трактував запропоновані ним гербові фігури: лев як частина вірменського герба вказує на походження роду з Вірменії⁹⁰², башта – це натяк на замок, сплюндрований сарацинами, а хрести – на чудовий порятунок предків прохача [336]⁹⁰³.

Герб одеських Раллі у цілому нагадував давній герб роду (див.: додаток Б. 7), який виглядає таким чином: на лазурному тлі срібний лев із висунутим

⁸⁹⁸ Там же, д. 563, л. 2.

⁸⁹⁹ Там же, л. 4 об.

⁹⁰⁰ Там же, л. 5–6.

⁹⁰¹ Там же, л. 7–8.

⁹⁰² Ця генеалогічна претензія, відображена в гербі, суперечить усім відомим на сьогодні легендам і гіпотезам про походження роду Раллі. Судячи з усього, вони якимось чином пов'язували свою генезу з Кілікійською Вірменією, гербом якої був лев, котрий тримає хрест, та, імовірно, саме з правлінням там династії Лузиньянів.

⁹⁰³ Решетов С. Указ. соч.

червоним язиком, що йде на задніх лапах уліво. Він усіяний блакитними ромбами. Над ним – срібний півмісяць між двома срібними хрестами. Щит вінчає лицарський шолом, на якому той самий лев, котрий тримає в передніх лапах срібний хрест. Намет срібний із лазурним. Девіз: ΒΑΔΙΖΕ ΤΗΝ ΕΥΘΕΙΑΝ (грецьк. «Рухатися по прямій») [429, v. 1, р. 104]⁹⁰⁴.

Герб баронської гілки [429, v. 2, р. 144]⁹⁰⁵ роду значно складніший, але все ж містив усі основні елементи попередніх гербів. Виглядав він так: щит поділений на чотири частини: у першій – у золотому полі чорний орел із розпростертими крилами, повернутий головою вліво, з висунутим червоним язиком; у другій – у лазурному полі срібний хрест; у третій – у лазурному полі срібне пасхальне ягня, що йде; у четвертій – у золотому полі – зображена натурально срібна башта із трьома башточками. Щит увінчаний баронською короною, прикрашеною сімома перлинами. Щит тримають два золоті леви, що стоять на задніх лапах. Герб вінчає лицарський шолом із сімома решітками, на ньому – золота корона з орлом; його крила розпростерті, голова повернута вліво, язик висунутий. Намет золотий із чорним. Девіз: ΑΣΚΗΣΩ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΝ (грецьк. «Вправлятися у справедливості») [429, v. 1, р. 104]⁹⁰⁶.

Степан Іванович помер в Одесі 28 серпня 1902 р. після кількомісячної хвороби (від «полупаралічу») у віці 84 роки, а відспіваний був 3 вересня у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Похований в огорожі Воскресенського храму [65, арк. 66 зв.–67]⁹⁰⁷ на Середньому Фонтані поряд зі своєю дачею, де мешкав останнім часом [336]⁹⁰⁸.

⁹⁰⁴ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – Р. 104.

⁹⁰⁵ Ця гілка роду походила від відомого банкіра та негоціанта Амвросія Стефановича Раллі (20 липня 1798, Смірна – 8 лютого 1886, Трієст) з гілки Шавіара-Шатта, який доводився троюрідним братом Івану Степановичу Раллі. Спадковий титул був пожалуваний йому 15 квітня 1874 р. імператором Австро-Угорщини Францем Йосифом I (див. *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – Р. 144).

⁹⁰⁶ *Ibidem.* – V. 1. – Р. 104.

⁹⁰⁷ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 532, арк. 66 зв.–67.

⁹⁰⁸ У некролозі зазначено деякі подробиці хвороби та підготовки до похорону С.І. Раллі: «Він помер 83 років від народження від паралічу серця. У березні цього року С.І. серйозно захворів: його спіткав удар. Раніше

Дружина Степана Івановича – Марія Петрівна – померла в Каннах 28 жовтня 1903 р. [429, v. 2, p. 147]⁹⁰⁹.

Старша дочка подружжя Раллі – Олена Степанівна – народилася 23 травня 1852 р. в Одесі, а охрещена була 27 липня того ж року в місцевій Петропавлівській церкві [128, л 44–45]⁹¹⁰. 7 липня 1873 р. у віці 21 рік вона обвінчалася в одеській Воскресенській цвинтарній церкві з колезьким секретарем Юлієм Ардаліоновичем Андреєвим, 26-ти років [128, л 44–45]⁹¹¹. Ю.А. Андреєв (21 грудня 1845 – липень 1923) походив із дворян Тверської губернії, згодом став дійсним статським радником (1887) та варшавським губернатором (1892–1897) [Детально див.: 336]⁹¹². Олена Степанівна Андреєва померла в Одесі 23 квітня 1923 р. [429, v. 2, p. 151]⁹¹³.

Друга дочка – Лукія Степанівна – народилася 13 грудня 1853 р. в Одесі, де й була охрещена 31 січня 1854 р. у Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками дівчинки стали дідусь – спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі та бабуса – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса [129, л. 4–4 об.]⁹¹⁴. 26 квітня 1875 р. в тій самій церкві вона

він мав добре здоров'я, про яке дуже турбувався, причому для зміцнення його їздив на велосипеді. Після удару завдяки вжитим лікарями заходам, він дещо одужав. С.І. Раллі лікувався на власній дачі на Середньому Фонтані, де провів літо та зиму. Його лікував місцевий лікар п. Карандоніс. Стан здоров'я С.І. через його похилий вік викликав серйозні побоювання. Улітку С.І. знову почувався гірше; він утратив можливість рухати рукою та ногою. Було запрошено до Одеси відомих професорів, які надали йому певну допомогу. Хворий не міг вже залишати квартиру, і його вивозили на дачі в кріслі. ... Похорон С.І. Раллі відбудеться по прибутті в Одесу його родичів і планується на суботу. Одес. обліковий банк, Одес. товариство покровительства тваринам, міськ. з'їзд мир. суддів покладають вінки на труну С.І. Раллі. Тіло його покладено у цинкову домовину, що оббита червоним деревом. На Старому християнському кладовищі розташований родинний склеп сім'ї Раллі. Учора о 7 г. вечора біля труни покійного проведено панахиду. ... Переказують, що небіжчик висловив бажання бути похованим на своїй дачі у склепі при церкві, яку планується там побудувати» (див.: *Решетов С. Указ. соч.*). Відомості про вік померлого не відповідають даті його народження: С.І. Раллі на момент смерті мав виповнитися лише 81 рік.

⁹⁰⁹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 147.

⁹¹⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 44–45.

⁹¹¹ Там же.

⁹¹² Більш детально про нього див.: *Решетов С. Указ. соч.*

⁹¹³ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 151.

⁹¹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 563, л. 4–4 об.

обвінчалася у віці 21 рік з ад'ютантом командувача війська Одеського військового округу ротмістром Ахіллесом Стаматійовичем Кумбарі, 34-х років. Свідками таїнства стали: з боку нареченого – його рідний брат Дмитро Стаматійович Кумбарі та грецький підданий Марко Євстратійович Севастопуло, а з боку нареченої – її батьки: спадковий почесний громадянин Степан Іванович та Марія Петрівна Раллі [129, л. 4–4 об.]⁹¹⁵. А.С. Кумбарі (7 вересня 1841 р., імовірно, Одеса – 7 липня 1909 р., Одеса), який належав до доволі відомої в Одесі грецької купецької родини⁹¹⁶, вийшов у відставку в чині полковника (не пізніше 1891 р.) [Детально див.: 336]⁹¹⁷. Лукія Степанівна Кумбарі, дружина грецького підданого, померла 21 січня 1894 р. в Одесі у віці 40 років від дифтериту; 23 січня її відспівали в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві та поховали на Старому міському кладовищі [60, арк. 89 зв.–90]⁹¹⁸.

Третя дочка Степана Івановича та Марії Петрівни Раллі – Марія – народилася в Одесі 11 січня 1856 р., а 7 березня охрещена в тій самій церкві. Немовля прийняли при купелі дідусь – Іван Степанович Раллі та бабуса – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса [128, л. 44–45]⁹¹⁹. 22 квітня 1879 р. у Свято-Троїцькій церкві Марія у віці 23 роки обвінчалася з ад'ютантом командувача військ Варшавського військового округу Миколою Олександровичем Язиковим, 35-ти років. Свідками з боку нареченого були генерал граф Олексій Васильович Олсуф'єв та дійсний статський радник Григорій Григорович Маразлі, а з боку нареченої – її батьки: спадковий почесний громадянин Степан Іванович та Марія Петрівна Раллі [55, арк. 66 зв.– 67]⁹²⁰. М.О. Язиков (12 серпня 1843 – 1912, Одеса), який походив із

⁹¹⁵ Там же.

⁹¹⁶ З цієї родини походив відомий цукрозаводчик та нафтопромисловець Олександр Клеантович Кумбарі, який побудував у Києві святошинську лінію трамваю на кінній тязі та був власником чудового будинку у Вінниці.

⁹¹⁷ Більш детально про нього див.: *Решетов С.* Указ. соч.

⁹¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 268, арк. 89 зв.–90.

⁹¹⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 44–45.

⁹²⁰ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 12, спр. 15, арк. 66 зв.–67.

відомого російського аристократичного роду, вийшов у відставку у чині генерал-майора (1886) [Детально див.: 336]⁹²¹. Марія Степанівна Язикова померла у м. По (Франція) 7 лютого 1927 р. [429, v. 2, p. 151]⁹²².

Четверта дочка подружжя Раллі – Юлія Степанівна – народилася 22 листопада 1858 р. в Одесі і охрещена була у грецькій Свято-Троїцькій церкві 27 грудня. Хрещеними батьками стали дідусь дівчинки – спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі та бабуся – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса [128, л. 48–48 зв.]⁹²³. 12 листопада 1895 р. Юлія обвінчалася в Одесі з британський інженером Лідделлом Мортонем (12 листопада 1896 р., Банбрідж, Ольстер – ?) [429, v. 2, p. 151; 603]⁹²⁴.

Наймолодша з дочок Раллі – Єлизавета Степанівна – народилася в Одесі 13 грудня 1871 р. та охрещена 16 січня 1872 р. у грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її прийняли при купелі статський радник Григорій Григорович Маразлі та бабуся – Олена Федорівна, удова грецького підданого доктора Петра Іпітіса [128, л. 49–49 зв.]⁹²⁵. 2 лютого 1897 р. Єлизавета обвінчалася у Варшаві з князем Олексієм Миколайовичем Лобановим-Ростовським (1 серпня 1862, Москва – 1 січня 1921, Женева) [429, v. 2, p. 151]⁹²⁶, який обіймав посади сувалкського віцегубернатора (1898–1900) та виконувача обов'язків варшавського губернатора (1900–1902), був таємним радником (1916), членом Державної ради Російської імперії (з 1909 р.) та сенатором (1916) [Детально див.: 336]⁹²⁷. Померла княгиня Єлизавета Степанівна Лобанова-Ростовська 29 червня 1965 р. в Лозанні [433, v. 2, p. 64]⁹²⁸.

⁹²¹ Більш детально про нього див.: Решетов С. Указ. соч.

⁹²² *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 151.

⁹²³ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 48–48 об.

⁹²⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 151; Ralli family of Chios (Pitsis branch) [Electronic resource]. – Access mode: http://www.christopherlong.co.uk/gen/rallipitsisgen/fg03/fg03_003.html (15.08.2015).

⁹²⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 49–49 об.

⁹²⁶ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 151.

⁹²⁷ Більш детально про нього див.: Решетов С. Указ. соч.

⁹²⁸ *Ferrand J.* Les familles princières de l'ancien Empire de Russie. Recueil généalogique. – Paris: Print book, 1998. – V. 2. – P. 264.

Сини Степана Івановича та Марії Петрівни Раллі – Петро та Павло – народилися 2 березня 1851 р. в Одесі, охрещені 10 квітня у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеним батьком Петра став його дідусь – спадковий почесний громадянин Іван Раллі, а Павла – таганрозький купець Лука Скараманга [128, л. 32–32 об.; 499, с. 254–255]⁹²⁹.

Обидва хлопці обрали державну службу, причому Петро – навіть не дуже типову для хіоських юнаків військову.

Після закінчення юридичного факультету Новоросійського університету зі званням дійсного студента Петро 12 липня 1877 р. вступив на правах охочих 1-го розряду (користувалися правами на вільне визначення) рядовим до лейбгвардії Гусарського його величності полку, а 11 вересня того ж року отримав чин унтерофіцера. 25 березня 1877 р. Петра підвищили в корнети й перевели в 7-й гусарській Білоруський великого князя Михайла Миколайовича полк. 24 квітня він прибув до нового місця служби. 6 червня 1877 р. його відрядили до штабу військ Одеського військового округу з метою підготовки до іспиту на наступний чин. 5 жовтня того ж року з дозволу командувача округу, не повертаючись до полку, він вирушив до Санкт-Петербурга для складання іспиту. 18 листопада 1878 р. прикомандирований до 1-го резервного піхотного батальйону. 15 березня 1878 р. переведений до лейбгвардії Уланського полку, а від 28 липня того ж року як такий, що склав іспит за 1-м розрядом, Петро став користуватися відповідними службовими правами. 19 вересня 1882 р. прикомандирований до запасного ескадрону. 17 квітня 1883 р. отримав чин поручика. 8 червня 1883 р. відкомандирований із запасного ескадрону. 15 листопада 1885 р. відправлений до 3-го військово-телеграфного парку для опанування телеграфної справи. 3 березня 1886 р. спрямований назад до полку. Від 19 вересня до 15 жовтня тимчасово виконував обов'язки полкового квартирмейстера. 5–21 жовтня тимчасово командував 5-м ескадрonom. 15 листопада 1886 р. призначений завідувачем нестройової команди,

⁹²⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 28, л. 562, л. 32–32 об., 73–73 об.; Греки Одессы. – Часть II. – С. 254–255.

приймального покою та хлібопекарні. 5 квітня 1887 р. – штаб-ротмістр. 24 серпня 1889 р. прикомандирований до кадру № 2 гвардійського кавалерійського запасу. 27 серпня 1887 р. прибув до нового місця служби. 25 вересня 1889 р. тимчасово виконував обов'язки ад'ютанта кадру, діловода та завідувача нестройової команди. 18–27 жовтня 1889 р. тимчасово виконував обов'язки начальника 2-го відділення. 2–27 лютого 1890 р. знову тимчасово виконував обов'язки ад'ютанта кадру, діловода та завідувача нестройової команди. 18 лютого – 11 березня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки завідувача господарства та скарбника кадру. 3–14 квітня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки завідувача навчанням молодих солдатів. 12–19 серпня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки начальника 2-го відділення. 20 серпня того ж року відкомандирований до полку, куди прибув 22 серпня. 18 червня 1891 р. просив звільнити його від служби через домашні обставини з нагородженням наступним чином ротмістра й мундиром. Прохання було задоволене 20 липня 1891 р. [128, л. 34–43 об.; 336]⁹³⁰. Петро Степанович брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. 3 серпня 1877 р. виступив у похід. 24 серпня його полк перейшов кордон біля м. Скуляни та опинився на території Румунії. 12 вересня переправився через Дунай в районі м. Зимниці. 6–26 жовтня перебував у складі плевненського облогового загону. 26 жовтня 1877 р. – 6 січня 1878 р. – у складі західного загону генерал-ад'ютанта Й.В. Гурка. 12 жовтня 1877 р. під командуванням останнього брав участь у бою біля Гірського-Дубняка, а 16 жовтня – у взятті Телігінської укріпленої позиції. 17 листопада був при взятті м. Орханія та Враченської позиції. 17 листопада – 15 грудня 1877 р. Петро Степанович брав участь у захопленні поселення Чуріак. 18 грудня у складі західного загону Й.В. Гурка перейшов Балкани через перевал Умургач і 19 грудня був у бою біля с. Ташкосен. 31 грудня 1877 р. – 3 січня 1878 р. був в авангардних «справах» при наступі загону Й.В. Гурка на Філіппополь, а 3–5 січня взяв участь у триденному бою під цим містом, що завершився захопленням Філіппополя російськими

⁹³⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 34–43; Решетов С. Указ. соч.

військами, остаточною поразкою армії Сулейман-паші зі втратою практично всієї артилерії. 6–10 січня Петро перебував в авангарді армії генерал-лейтенанта М.Д. Скобелєва, а 14–19 січня – знов у загоні Й.В. Гурка [128, л. 34–43]⁹³¹.

Як корнет, який виконував обов'язки субалтерн-офіцера, П.С. Раллі отримував платню 312 руб., порціонні – 96 руб., квартирні – 125 руб. [128, л. 34об.]⁹³²

За бій 16 жовтня 1877 р. під с. Ташкосен Петро Степанович 18 жовтня того ж року був нагороджений відзнакою військового ордену св. Георгія 4-го ступеня, а також світло-бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та румунським Залізним хрестом за участь в облозі Плевни. 12 березня 1880 р. – на підставі приказу від 1879 р. по військовому відомству та свідоцтва головного управління Товариства опікування пораненими і хворими воїнами пожалуваний заснованим імператором особливим знаком Червоного Хреста для носіння на лівій стороні грудей за участь у діяльності товариства [128, л. 34–43]⁹³³.

Відставний ротмістр лейбгвардії Уланського його імператорського високостві Миколи Миколайовича-старшого полка Петро Степанович Раллі помер від хвороби мозку у віці 4 роки 4 березня 1895 р. у французькому місті По. Тіло його з дозволу Міністерства внутрішніх справ було перевезене через Волочиську митницю до Одеси, де 22 березня у Свято-Троїцькій церкві небіжчика відспівали та поховали на Старому міському кладовищі [61, арк. 67 зв.–68]⁹³⁴.

16 квітня 1889 р. у Санкт-Петербурзі Петро Степанович Раллі обвінчався з Марією Мирославівною Куровською (18 січня 1865, Житомир – ?), дочкою

⁹³¹ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 34–43.

⁹³² Там же, л. 34 об.

⁹³³ Там же, л. 34–43.

⁹³⁴ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 303, арк. 67 зв.–68.

Мирослава Куровського та його дружини Марії, народженої Долнер. Дітей це подружжя не залишало [429, v. 2, p. 151]⁹³⁵.

У послужному списку Петра Раллі не зазначено нерухоме майно, що йому належало. Але з послужного списку його брата Павла дізнаємося, що в них на двох був кам'яний будинок в Одесі та маєток у Подільській губернії (1200 десятин) [128, л. 75 об.]⁹³⁶.

Павло також 27 серпня 1877 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету зі званням дійсного студента. 17 жовтня того ж року юнак постановою одеського градоначальника зарахований до штату чиновників його канцелярії. 27 жовтня 1877 р. рішенням Урядуючого Сенату від 8 червня 1878 р. затверджений губернським секретарем зі старшинством за звання дійсного студента. 13 січня 1878 р. імператорським указом по Міністерству народної освіти призначений опікуном Олександрівського реального училища на трирічний термін, а 22 квітня 1880 р. за власним бажанням звільнений з цієї посади. 27 жовтня 1880 р. за вислугою років сенатським указом від 21 травня 1881 р. возведений у чин колезького секретаря зі старшинством. 21 березня 1881 р. наказом Ради Імператорського людинолюбного товариства за виборами призначений на посаду скарбника комітету одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер. 9 лютого 1882 р. Павло затверджений Міністерством народної освіти на посаді почесного опікуна Байрамчаської учительської семінарії на три роки з обов'язком вносити щорічно по 1000 руб. на потреби закладу. 19 березня 1882 р. постановою одеського градоначальникові призначений чиновником з особливих доручень при градоначальнику без утримання. На 1889 р. Павло Степанович – колезький асесор, на 1896 р. – колезький радник, на 1899 р. – статський радник. На 1888 р. він залишався скарбником комітету Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, а на 1889 р. – попечителем Байрамчаської семінарії. На 1888 р. був також гласним Одеської міської

⁹³⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 151.

⁹³⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 75 об.

думи, яким залишався принаймні до 1901 р. Від 1888 р. – член правління, а на 1905 р. голова правління Одеського облікового банку. На 1901 р. – почесний мировий суддя Одеси [128, л. 75–80]⁹³⁷.

За свою діяльність П.С. Раллі був відзначений 28 листопада 1878 р. темно-бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на відповідній стрічці та 31 грудня 1879 р. – знаком Червоного Хреста [128, л. 75–80]⁹³⁸.

Павло Степанович, продовжуючи традиції родини, був відомим благодійником. Так, наприклад, 1895 року він пожертвував у пам'ять померлого брата Петра 1000 руб. для роздавання убогим і 500 руб. для притулку Одеського товариства покровительства бідним [11, арк. 8–11]⁹³⁹. Після смерті батька Павло очолив Одеське товариство покровительства тваринам [493, л. 211]⁹⁴⁰.

П.С. Раллі був великим землевласником. На 1902 р. він володів 5976 десятинами землі біля с. Велика Весела Ананіївського повіту Херсонської губернії, 1531 десятиною біля с. Оршомане-Топшане⁹⁴¹ Феодосійського повіту Таврійської губернії, 8269 десятинами біля м. Браїлова та разом із дружиною 727 десятинами біля с. Мала Жмеринка Вінницького повіту Подільської губернії. Багатий подільський маєток із цукровим, цегляним заводами, гуральнями та вапняними копальнями було придбано в березні 1900 р. у світлішого князя К.О. Горчакова за 3 300 300 руб. [336]⁹⁴².

2 вересня 1895 р. в Одесі Павло Степанович обвінчався з Катериною Юріївною (Георгіївною) Тимченко (1861, м. Сизрань Симбірської губернії –

⁹³⁷ Там же, л. 75–80; *Решетов С.* Указ. соч.

⁹³⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 28, д. 562, л. 75–80.

⁹³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 2167, арк. 8–11.

⁹⁴⁰ Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Л. 211.

⁹⁴¹ Імовірно, село Орталан біля гори Топчан (нині – с. Земляничне Білогірського р-ну Автономної Республіки Крим).

⁹⁴² *Решетов С.* Указ. соч.

квітень 1929, Сілезія) [429, v. 2, p. 151]⁹⁴³, дочкою таємного радника Юрія Івановича Тимченка, керівника управління питно-акцизним збором і соляними промислами Херсонської та частини Таврійської губерній, одеського домовласника, члена правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку, а також сестрою відомого математика, астронома, історика науки, професора Новоросійського університету Івана Юрійовича Тимченка (1863–1939) [486; 333]⁹⁴⁴.

При переписі населення 18 січня 1897 р. родина Раллі про себе повідомила таке: мешкають у квартирі 1-а по Воронцовському провулку, 1. Голова родини – Павло Степанович Раллі, 45 років, одружений, спадковий дворянин, народився в Одесі, проживає там само, православний, рідна мова – російська⁹⁴⁵, освіту здобув у Новоросійському університеті, домовласник і землевласник, почесний мировий суддя (закреслено. – *В. Т.*), член правління Одеського облікового банку. Дружина – Катерина Юріївна Раллі, 35 років, заміжня, спадкова дворянка, народилася в Сизрані Симбірської губернії, проживає в Одесі, православна, рідна мова – російська, освіту здобула в Маріїнській гімназії та Петербурзькій консерваторії, учителька (закреслено. – *В. Т.*), має свої засоби існування (закреслено. – *В. Т.*), на утриманні чоловіка. Дочка – Магдалина Павлівна, 6 місяців, спадкова дворянка, народилася в с. Супрунове⁹⁴⁶ Вінницького повіту Подільської губернії, проживає в Одесі, православна, рідна мова – російська. В родині – покоївка, бонна, буфетник, помічник кухаря, годувальниця, лакей і кухар [16, арк. 2–5]⁹⁴⁷.

⁹⁴³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 151. Ф. Аргенті вказує як місце народження Катерини Юріївни саме Одесу, однак на основі архівних матеріалів виправляємо цю помилку.

⁹⁴⁴ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год... // Родовое гнездо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_kontrpalata.htm (18.08.2015); Полевищикова Е. Архивные материалы о преподавательской и научной деятельности профессора Новороссийского (Одесского) университета И.Ю. Тимченко // Biblio-Колегіум. Електронне видання. – 2014. – Вип. 8. – Режим доступу: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/download/27/24> (18.08.2015).

⁹⁴⁵ Це свідчить про значну асиміляцію представників роду.

⁹⁴⁶ Нині – Супрунів Літинського р-ну Вінницької обл.

⁹⁴⁷ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 8, спр. 326, арк. 2–5.

Помер Павло Степанович у Санкт-Петербурзі 16 лютого 1911 р. [429, v. 2, р. 151]⁹⁴⁸.

Єдина дочка подружжя Раллі та спадкоємиця величезних статків – Марія (Магдалина) – народилася 24 червня 1896 р. у згаданому вище с. Супрунове, а охрещена 21 вересня того ж року в одеській Стрітенській церкві. Хрещеними батьками дівчинки стали дядько – приват-доцент Новоросійського університету Іван Георгійович (Юрійович) Тимченко та дружина дворянина Метрова [336]⁹⁴⁹. Заміж Магдалина Павлівна не виходила, а померла у віці 25 років у грудні 1921 р. в Баварії [429, v. 2, р. 153]⁹⁵⁰.

З Одесою було пов'язане життя й рідного брата Івана Степановича Раллі – Томазо (Томаса), який народився на Хіосі у жовтня 1799 р. 3 вересня 1830 р. він вийшов із тосканського підданства та присягнув на вірність російському престолу [29, арк. 3; 136, л. 6–6 зв.]⁹⁵¹, а 9 вересня того ж року звернувся до одеського градоначальника А.В. Богдановського з проханням про долучення до 3-ї гільдії місцевого купецтва. У 1832 р. зробив відповідний грошовий внесок на наступний рік на право торгівлі за цією гільдією [29, арк. 3–3 зв.]⁹⁵². У грудні 1832 р. Томазо Степанович зібрався терміном на рік виїхати у справах до Константинополя та клопотався про дозвіл на подорож у місцевій поліції і Одеській міській думі [29, арк. 1, 3]⁹⁵³. Його гарантами виступили одеські 1-ї гільдії купець – рідний брат Іван Раллі та 2-ї гільдії купець Іван Віцино: «1832 року грудня 16 дня ми, котрі нижче підписалися, одеські купці Іван Раллі та Іван Віцино дали цю підписку Одеській міській думі про те, що Томаз Раллі, який виїжджає нині з Одеси за

⁹⁴⁸ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 151.

⁹⁴⁹ На думку С. Решетова, це спотворене ім'я бабусі дитини, тобто Марія Петрівна Раллі (див.: *Решетов С. Указ. соч.*).

⁹⁵⁰ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 153.

⁹⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 8, спр. 847, арк. 3; РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 1426, л. 6–6 об.

⁹⁵² Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 8, спр. 847, арк. 3–3 зв.

⁹⁵³ Там само, арк. 1, 3.

кордон та долучається до одеського 3-ї гільдії купецтва з тосканського підданства й назад в місто Одесу через один рік точно повернеться, а у випадку неповернення зобов'язуємося беззастережно відповідати за нього платежами відповідно до призначених начальством усіх податей, які з нього мають отримати» [29, арк. 2]⁹⁵⁴.

Власноручний підпис Томазо Раллі зроблено грецькою мовою, однак ім'я відтворює італійську форму, а не грецьку, що свідчить про складність його національної самоідентифікації та білінгвізм [29, арк. 1]⁹⁵⁵.

Томазо Степанович був одним із засновників торгового дому «Брати Раллі», а мешкав постійно в Константинополі, де представляв інтереси фірми.

У 1839 р. він вступив до 1-ї гільдії одеського купецтва й перебував у ній разом зі своєю родиною нероздільно в одному капіталі. За 12 років ані він, ані члени його сім'ї – дружина Марія Пантелеймонівна, сини Стефан та Пантелеймон і дочки Зану та Юлія – «неспроможності не піддавалися та жодними судовими вироками заплямовані не були» [136, л. 6–6 зв.]⁹⁵⁶.

Зі своєю дружиною – Марією Пантелеймонівною, дочкою хіоських аристократів Пантелеймона Аргенті та Зану Власто, Томазо обвінчався 30 квітня 1833 р. у марсельській православній церкві. Весільним батьком наречених був Пандія Параскевович Секіарі [144, л. 2–2 об.]⁹⁵⁷, який доводився нареченому двоюрідним братом по лінії Секіарі та одночасно троюрідним братом по лінії Раллі [429, в. 2, р. 143]⁹⁵⁸.

⁹⁵⁴ Там само, арк. 2. Така ситуація була дуже поширена на Хіосі й пояснювалася бурхливою історією острова. Упродовж 1261–1566 рр. він перебував під владою Генуезької республіки. Тут мешкало до 10 % католицького населення, яке складалося переважно із військових та негоціантів. Багато з них стали родоначальниками відомих хіоських сімей, наприклад Томазо, Зілотті, Казанова та ін. Вони родичалися з грецькою аристократією острова та з часом стали невід'ємною частиною місцевої еліти, значно вплинувши на культуру як цієї верстви, так і острів'ян загалом.

⁹⁵⁵ Там само, арк. 1.

⁹⁵⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 1426, л. 6–6 об.

⁹⁵⁷ Там же, д. 4024, л. 2–2 об.

⁹⁵⁸ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 143.

Старший із синів Раллі – Стефан – народився 2 жовтня 1835 р. в Константинополі і 26 жовтня того ж року був охрещений у місцевій церкві Введення Пресвятої Богородиці, що у парафії Ставродром. Хрещеним батьком став хіосець Петро Мануїлович Скіліці [144, л. 3–3 об.]⁹⁵⁹, чоловік рідної тітки немовляти – Маріго Стефанівни Раллі [429, v. 2, р. 143]⁹⁶⁰.

Другій син – Пантеліон (Пантелеймон) – народився 6 травня 1845 р. в Марселі, а охрещений 17 червня того ж року в місцевій православній церкві. Дитину прийняла при купелі бабуса – Зану Аргенті [136, л. 14–14 об.]⁹⁶¹.

Старша з дочок подружжя Раллі – Зану – народилася 6 листопада 1846 р. в Константинополі, охрещена була 24 листопада того ж року в місцевій церкві Введення Пресвятої Богородиці, що у парафії Ставродром. Хрещеною матер'ю дівчинки була «Юлія С. Раллі» [144, л. 6–6 об.]⁹⁶², ймовірно, бабуса з боку батька – Юлія Раллі, народжена Секіарі.

Молодша дочка Томазо та Марії – Юлія – народилася 29 червня 1849 р. в Константинополі, а охрещена 25 липня того ж року в церкві при російському посольстві в Константинополі. Хрещеною матір'ю стала дружина негоціанта Козі Августовича Агеласто – Вієру [144, л. 4–4 об.]⁹⁶³ Стефанівна, народжена Раллі, рідна тітка дівчинки [429, v. 2, р. 143]⁹⁶⁴.

У 1851 р. Томазо почав клопотатися про долучення своєї родини до спадкового почесного громадянства Російської імперії, але, оскільки він перебував поза її межами, довіреною особою його став племінник – спадковий почесний громадянин Степан Іванович Раллі [144, л. 1–1 об.]⁹⁶⁵. 2 серпня 1851 р. справа Томазо Раллі слухалася в Герольдії Урядуючого Сенату, яка постановила залишити її «без дій» через неповний комплект

⁹⁵⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4024, л. 3–3 об.

⁹⁶⁰ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 143.

⁹⁶¹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 1426, л. 14–14 об.

⁹⁶² Там же, д. 4024, л. 6–6 об.

⁹⁶³ Там же, л. 4–4 об.

⁹⁶⁴ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 143.

⁹⁶⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4024, л. 1–1 об.

документів, про що й було видано указ від 21 вересня 1851 р. [144, л. 7–8 об.]⁹⁶⁶. 30 травня 1852 р. Степан Раллі від імені свого дядька Томазо знову подав клопотання на імператорське ім'я про долучення до почесного громадянства [145, л. 1–1об.]⁹⁶⁷. Розглянувши 3 червня 1852 р. надіслані документи, Герольдія вдруге відмовила прохачеві, пославшись на відсутність у справі копій метричних свідоцтв, про що й видано відповідний указ від 20 серпня 1852 р. [6]⁹⁶⁸. І лише третя спроба стала успішною: Герольдія розглянула питання 15 вересня 1852 р. та визнала Томазо Раллі з родиною відповідно до часу перебування в 1-й гільдії купецтва у спадковому почесному громадянстві, про що й було видано указ від 12 травня 1853 р. [145, л. 20–27]⁹⁶⁹, а 16 грудня 1855 р. – іменні грамоти на почесне громадянство [145, л. 28 об.–29]⁹⁷⁰.

Ф. Аргенті повідомляє, що, крім уже згаданих дітей, Томазо та Марія Раллі мали ще двох дочок: Юлію, яка народилася 1835 року в Константинополі, а померла 8 квітня 1844 р. в Марселі, та Марію, котра народилася в Лондоні 18 травня 1851 р. й пішла з життя вже 1 жовтня 1852 р. [429, v. 2, р. 147]⁹⁷¹.

Імовірно, у 1850-х роках Томазо з родиною перебрався до Лондона, а після ліквідації одеської фірми так і залишився за кордоном. Помер він і його дружина Марія у столиці Великої Британії відповідно 20 жовтня 1858 р. та 20 грудня 1880 р. [429, v. 2, р. 143]⁹⁷².

Стефан (Етьєн) Томазович Раллі помер в юнацькому віці – 21 квітня 1853 р. в Лондоні, а його брат – Пантеліон (Пантелеймон) – 22 серпня 1928 р.

⁹⁶⁶ Там же, л. 7–8 об.

⁹⁶⁷ Там же, д. 4025, л. 1–1 об.

⁹⁶⁸ Там же; Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 367, 10 арк.

⁹⁶⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4025, л. 20–27.

⁹⁷⁰ Там же, л. 28 об.–29.

⁹⁷¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 147.

⁹⁷² *Ibidem.* – P. 143.

в м. Брайтон графства Сассекс (Великої Британія). Одружені вони не були та нащадків не залишили [429, v. 2, p. 147]⁹⁷³.

Юлія Раллі, дочка Томазо та Марії Раллі, пішла з життя 9 вересня 1886 р. у Гвізейчен-Гаус, що біля м. Болі у графстві Інвернесс у Шотландії, дівицею.

Єдиною дитиною, яка залишила нащадків, була Зану (Жені) Раллі, дружина англійського аристократа сера Річарда Чарльза Рейнольдса-Моретона (31 січня 1846, Лондон – 2 березня 1928, м. Крукгем, графство Гемпшир, Велика Британія), сина Генрі Джорджа Френсіса Рейнольдса-Моретона, 2-го графа Дюсі [429, v. 2, p. 147]⁹⁷⁴.

Одночасно з Іваном Степановичем Раллі в Одесі облаштувався його троюрідний брат Іван Костянтинович Раллі. На початку 1825 р. він, маючи турецьке підданство, прибув до міста, де отримав білет на право проживання [21, арк. 2]⁹⁷⁵, а 17 грудня 1825 р. звернувся на ім'я одеського градоначальника Павла Івановича Нейдгардта з клопотанням про долучення його до 1-ї гільдії одеського купецтва за гостиною статтею: «Метою прибуття мого до тутешнього міста Одеси було заняття як внутрішньою, так і закордонною торгівлею, для успішного здійснення якої й бажаю нині бути приписаним в одеське за гостиною статтею 1-ї гільдії купецтво на правах дарованої пільги...» [21, арк. 1]⁹⁷⁶. Про себе прохач повідомив: «... від народження 22 роки, неодружений, народився на турецького володіння острові Хіо від батька – тамтешнього мешканця Костянтина, а матері Олександри» [21, арк. 3]⁹⁷⁷. Поручниками Івана Костянтиновича, які гарантували сплату ним відповідних податків та повинностей, а в разі його вибуття з купецтва чи фінансової неспроможності брали на себе всі

⁹⁷³ Ibidem. – Р. 147.

⁹⁷⁴ Ibidem.

⁹⁷⁵ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 294, арк. 2.

⁹⁷⁶ Там само, арк. 1.

⁹⁷⁷ Там само, арк. 3.

зобов'язання, стали одеські купці Іван та Марко Кваскевичі [21, арк. 4]⁹⁷⁸. Своє ім'я на документах Іван Раллі писав італійською мовою [21, арк. 3]⁹⁷⁹.

Ф. Аргенті наводить такі відомості про родину Івана Костянтиновича: батько – Костянтин Амвросійович Раллі (1765, Хіос – 6 травня 1822, Хіос) – під час хіоської різанини був захоплений турками як заручник, а потім страчений; мати – Олександра Георгіївна (бл. 1775 – до 1840) – належала до роду Петрококкіно [429, v. 2, р. 142]⁹⁸⁰. Сам Іван народився на Хіосі 7 грудня 1804 р. [429, v. 2, р. 144]⁹⁸¹.

Іван Костянтинович займався, як і більшість хіосців, хлібною торгівлею. Про це свідчить довіреність від 13 вересня 1828 р., яку він надав купцям м. Смірна Івану Тзінгріллагеру та Георгію Балтаджи на отримання чистої виручки від торгової фірми «Несаверденс, Сміт та К^о» за продані ними двісті частин арнаутки [27, арк. 1–2]⁹⁸².

29 липня 1827 р. Іван Костянтинович прийняв присягу на підданство Російській імперії, а 1837 р. вступив до 2-ї гільдії одеського купецтва, в якій перебував до 1845 р., коли був зарахований до 1-ї гільдії. Родина його – дружина Марія Амвросіївна, сини Костянтин та Амвросій і дочка Олександра – знаходилися з ним разом в одному капіталі [143, л. 3–3 об.; 5, арк. 1]⁹⁸³.

Марія Амвросіївна Раллі народилася 19 березня 1823 р. на острові Андрос в Егейському морі в родині Амвросія Петровича Скараманга (1790, Хіос – 8 грудня 1864, Пірей, Греція) і Смарагди Родоканакі (1805, Хіос – 1858, Афіни), дочки Панделія Родоканакі та Янгу Кальвокорессі [429, v. 2, р. 144]⁹⁸⁴. Вона доводилася по лінії матері рідною племінницею Деспіні Пантеліївни Папудовій, народженій Родоканакі, двоюрідною сестрою Миколі

⁹⁷⁸ Там само, арк. 4.

⁹⁷⁹ Там само, арк. 3.

⁹⁸⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 142.

⁹⁸¹ *Ibidem.* – P. 144.

⁹⁸² Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 4а, спр. 1240, арк. 1–2. Арнаутка – сорт ярої пшениці з твердим і білим зерном.

⁹⁸³ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 3–3 об.; Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 331, арк. 1.

⁹⁸⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 144.

Матвійовичу Маврогордато, двоюрідною племінницею Федору Павловичу Родоканакі, а по лінії батька – рідною сестрою купцю Івану Амвросійовичу Скараманга, племінницею Луці, Панделію, Євстратію та Івану Петровичам Скараманга та троюрідною сестрою Федору Матвійовичу Маврогордато. До того ж через свою бабку – Міну Амвросіївну Раллі, яка вийшла заміж за Петра Лоренцовича Скараманга – вона була двоюрідною племінницею свого чоловіка. Вінчалася це подружжя 25 грудня 1840 р. у Відні в капелі св. Георгія, про що у свідоцтві записано: Іван Раллі, син покійного Костянтина Раллі та законної дружини його покійної Лександри Петрококкіно, обидва з Хіосу, родом елліни, звання купець, російський підданий та мешканець м. Одеси, народився на Хіосі та охрещений за обрядом православної східної нашої церкви, 38 років від народження, вінчався з Марією Скараманга, дочкою Амвросія Скараманга, родом елліна, звання купець, грецького підданого, що мешкає в м. Афіни, близько Пірея, та законної його дружини Смарагди Родоканакі, батьківщиною з Хіосу й нині живих, яка народилася на острові Андрос, охрещеній також за обрядом нашої східної церкви, 18 років. Дружками були Георгій Скараманга та дружина його Віра з Хіосу [143, л. 13–14 об.]⁹⁸⁵, родичі нареченої.

Дочка Івана та Марії Раллі – Олександра – народилася 11 жовтня 1841 р. в Одесі і охрещена 11 грудня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками дівчинки стали таганрозький 1-ї гільдії купець – двоюрідний дід Лука Петрович Скараманга та Міміна Пантеліївна, дружина секретаря Херсонської митної застави 10-го класу Антона Аверіно [143, л. 17]⁹⁸⁶.

Старший із синів подружжя Раллі – Костянтин – народився 6 листопада 1842 р. в Одесі і 20 грудня того ж року охрещений в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Немовля при купелі прийняли австрійський купець –

⁹⁸⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 13–14 об.

⁹⁸⁶ Там же, л. 17.

рідний дядько Амвросій Костянтинович Раллі та Зиновія Пантеліївна, дружина турецького підданого Георгія Кальо [143, л. 19–20]⁹⁸⁷.

Молодший із синів – Амвросій – народився 16 січня 1851 р. в Марселі і охрещений був 15 лютого того ж року в місцевій православній церкві. Хрещеною матір'ю дитини стала рідна тітка Деспіна, дружина Івана Апаліра та дочка Амвросія Скараманга [143, л. 24–24 об.]⁹⁸⁸.

11 квітня 1846 р. Іван Раллі відбув до Марселя, в якому через необхідність вирішення проблем «великих його торгових підприємств» негоціанту було дозволено залишатися до 1 липня 1849 р. [120, л. 1, 4–4 об.]⁹⁸⁹. Однак він вчасно не повернувся, і 21 вересня 1850 р. російське Генеральне консульство в Марселі звернулося на ім'я одеського градоначальника О.І. Казначеева з проханням про видачу купцю нового паспорта на заміну простроченого, оскільки справи Івана Раллі «вимагають його обов'язкової присутності за кордоном для уникнення тих значних втрат, яких із його від'їздом до Одеси він може зазнати» [120, л. 8]⁹⁹⁰. Термін його перебування ще кілька разів продовжувався, поки 3-є відділення Власної його імператорської величності канцелярії 1 березня 1854 р. не порушило вимогу про негайне та беззастережне повернення до імперії [120, л. 11–11 зв., 19–19 зв., 22]⁹⁹¹. На жаль, не відомо, коли Іван Костянтинович повернувся до Одеси та як довго він тут залишався.

Але ще 15 лютого 1851 р. його троюрідний брат та довірена особа Іван Степанович Раллі звернувся від імені Івана Раллі на імператорське ім'я з клопотанням про долучення його разом з родиною до стану спадкових почесних громадян [143, л. 1–2]⁹⁹². Оскільки Іван Костянтинович мав добру репутацію як комерсант та перебував у купецьких гільдіях необхідну за

⁹⁸⁷ Там же, л. 19–20.

⁹⁸⁸ Там же, л. 24–24 об.

⁹⁸⁹ Там же, ф. 1286, оп. 11, д. 251, л. 1, 4–4 об.

⁹⁹⁰ Там же, л. 8.

⁹⁹¹ Там же, л. 11–11 об., 19–19 об., 22.

⁹⁹² Там же, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 1–2.

законом кількість років [143, л. 3–3 об.; 5, арк. 1 зв.]⁹⁹³, то після розгляду Герольдією цієї справи 20 вересня 1851 р. Урядуючий Сенат указом від 4 лютого 1852 р. надав йому та його родині статус спадкових почесних громадян та наказав видати про це відповідні грамоти [143, л. 26–35; 5, арк. 2, 38]⁹⁹⁴, що було здійснено 8 вересня 1852 р. [143, л. 36 об.–37]⁹⁹⁵.

1861 року Раллі були записані до Журналу почесних громадян: Іван Костянтинович Раллі, 56 років, його дружина Марія Амвросіївна, 38 років, сини Костянтин, 10 та Амвросій, 4 роки. Діти отримали паспорти 19 серпня 1870 р., а батьки 4 лютого 1871 р. [38, арк. 44 зв.]⁹⁹⁶.

Імовірно, десь у 1870-ті роки Раллі взагалі залишили Одесу. Сам Іван Костянтинович помер у Парижі 23 січня 1876 р., а дружина його Марія 11 лютого 1901 р. в Монте-Карло [429, v. 2, р. 144]⁹⁹⁷.

Дочка Івана та Марії Раллі – Олександра – 15 лютого 1860 р. вінчалася в Марселі з Петром Пандійовичем Раллі (16 листопада 1837, Лондон – 30 січня 1868, Лондон), сином Пандії Стефановича Раллі та Марієтти Петрівни Скараманга [429, v. 2, р. 147, 149]⁹⁹⁸. Наречені, як це властиво для хіуської аристократії, вже неодноразово були споріднені: Олександра була четвероюрідною сестрою свого чоловіка по лінії батька, а по лінії матері одночасно троюрідною сестрою та троюрідною племінницею. До того ж Петро Пандійович доводився рідним небожем одеському купцю Івану Степановичу Раллі. Померла Олександра Іванівна Раллі в Лондоні 31 травня 1903 р.

⁹⁹³ Там же, л. 3–3 об.; Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 331, арк. 1 зв.

⁹⁹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 26–35; Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 331, арк. 2, 38.

⁹⁹⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4023, л. 36 об.–37.

⁹⁹⁶ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 44 зв.

⁹⁹⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 144.

⁹⁹⁸ *Ibidem.* – P. 147, 149.

Старший син Івана Костянтиновича – Костянтин – помер 22 січня 1876 р. в курортному місті Антіб на Лазуровому узбережжі Франції. Одружений він не був та нащадків не залишив [429, v. 2, p. 149]⁹⁹⁹.

А от молодший його брат – Амвросій – 28 квітня 1886 р. в Ніцці вінчався зі своєю двоюрідної племінницею Христиною Раллі (19 січня 1867, Смірна – ?), дочкою Річарда Георгійовича Раллі та Дженні (Євгенії) Вуд. Помер Амвросій Іванович 21 листопада 1896 р. в Лондоні [429, v. 2, p. 149, 152]¹⁰⁰⁰.

В Одесі довгий час мешкав та вів комерційну діяльність молодший брат Івана Костянтиновича – Микола. Ф. Аргенті повідомляє, що він народився на Хіосі 8 листопада 1812 р. [429, v. 2, p. 145]¹⁰⁰¹. У документах же канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора на 28 вересня 1854 р. зафіксовані такі відомості про Миколу Костянтиновича: російський підданий, перебуває у процесі долучення до одеського 2-ї гільдії купецтва, 37 років, нерухомого майна ні у нього, ні у його батьків немає, здійснює закордонну торгівлю [121, л. 1]¹⁰⁰². 14 листопада 1854 р. Миколі Раллі було дозволено виїхати у торгових справах до Австрії, Пруссії та Бельгії терміном на один рік, урахувуючи, що боргових стягнень на ньому немає та особистої присутності його в Одесі за карною чи за цивільною справою не вимагається [121, л. 1]¹⁰⁰³. Негоціант покинув територію імперії в січні 1855 р. та оселився у Трієсті, а в квітні 1856 р. він через російського консула в Трієсті та Венеції звернувся з клопотанням про подовження терміну перебування за кордоном на вісім місяців для лікування та закінчення торгових справ, на що отримав дозвіл [121, л. 9–9 об., 12, 14, 16, 18]¹⁰⁰⁴. Не відомо, чи повернувся він в Одесу, оскільки в цей час більшість хіосців ліквідовували свій бізнес у Російській

⁹⁹⁹ Ibidem. – P. 149.

¹⁰⁰⁰ Ibidem. – P. 149, 152.

¹⁰⁰¹ Ibidem. – P. 145.

¹⁰⁰² РГИА, ф. 1286, оп. 15, д. 401, л. 1.

¹⁰⁰³ Там же, л. 1.

¹⁰⁰⁴ Там же, л. 9–9 об., 12, 14, 16, 18.

імперії. Одружений Микола Костянтинович не був, дітей не мав; помер 24 травня 1889 р. в Трієсті [429, v. 2, р. 145]¹⁰⁰⁵.

Доля представників кількох родин Раллі є яскравим відображенням процесів, що відбувалися в середовищі хіоської аристократії, яка облаштувалися на Півдні України. Спочатку – заснування могутніх торгових домів та міжнародних фірм, які спеціалізувалися на експорті пшениці, утворення фінансових імперій, скуповування нерухомості, зокрема дворянських маєтків, долучення до купецьких гільдій та отримання почесного громадянства. Причому в цей період хіосці намагалися дотримуватися традицій, укладаючи шлюби у вузькому колі споріднених сімей. Зміна торговельної кон'юнктури на міжнародних ринках у середині XIX ст. суттєво відбилася на житті досліджуваної етносоціальної групи: фірми ліквідовувалися, частина хіосців відмовлялися від російського підданства та виїздили за кордон, частина ж залишилася, намагаючись адаптуватися до нових умов: вони вступали на російську державну службу, широко займалися благодійництвом та громадською діяльністю, домагалися спадкового дворянства і родичалися з багатонаціональною імперською елітою.

3.4. Севастопуло

За переказами, Севастопуло (Севастоси) належали до старовинного візантійського роду, одна з гілок якого 1092 року переселилася з Константинополя на острів Крит. Тут Севастопуло поповнили місцеву еліту. Костянтин та Михайло Севастоси на початку XIII ст. були непримиренними ворогами Венеційської республіки та неодноразово очолювали військові кампанії проти неї [429, v. 1, р. 125]¹⁰⁰⁶.

На Хіос Севастопуло перебралися, імовірно, у XIII ст. з Малої Азії. Тут вони також належали до аристократії, мали широкі родинні зв'язки з

¹⁰⁰⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 145.

¹⁰⁰⁶ *Ibidem.* – V. 1. – P. 125.

місцевим нобілітетом та значну, зокрема нерухому, власність. У XVI ст. представники роду неодноразово згадуються в хіоських документах та хроніках. У XVII ст. одна з гілок роду облаштувалася у Смірні, а на початку XVIII ст. – у Константинополі, де Севастопуло активно займалися комерцією та були відомі своїм багатством і благодійністю [429, v. 1, p. 125–126]¹⁰⁰⁷.

Герб роду (див.: додаток Б. 12) мав такий вигляд: на лазурному тлі – срібний хрест, який поділяє тло на чотири частини, в кожній з яких – золота лілія; щит вінчає шолом із п'ятьма решітками; намет срібний, з лазур'ю [429, v. 1, p. 126]¹⁰⁰⁸.

Саме з константинопольської гілки роду походив Євстратій Скарлатович Севастопуло (див.: додаток А. 11), турецький підданий, який на початку 1820-х років оселився в Одесі [429, v. 2, p. 249]¹⁰⁰⁹.

Від 1822 р. почала функціонувати торгова компанія Севастопуло. 1830 року він разом з родиною вступив до 2-ї гільдії одеського купецтва, в якій перебував безперервно 12 років, а 1842 року зарахований до 1-ї гільдії [147, л. 2–3]¹⁰¹⁰. 22 грудня того ж року Євстратій прийняв присягу на підданство Російській імперії [147, л. 2–3]¹⁰¹¹, а 25 лютого 1849 р. звернувся на імператорське ім'я з проханням долучити його з родиною до спадкового почесного громадянства [147, л. 1–1 об.]¹⁰¹². 14 квітня 1849 р. Сенат видав указ про надання Севастопуло зазначеного статусу [147, л. 5–8 об.]¹⁰¹³, а рішенням від 20 січня 1850 р. встановив виготовити відповідну грамоту [147, л. 19–20]¹⁰¹⁴.

Євстратій Севастопуло був типовим представником купців-хіосців, які наприкінці XVIII – на початку XIX ст. оселилися в причорноморських та

¹⁰⁰⁷ Ibidem. – P. 125–126.

¹⁰⁰⁸ Ibidem. – P. 126.

¹⁰⁰⁹ Ibidem. – V. 2. – P. 249.

¹⁰¹⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4327, л. 2–3.

¹⁰¹¹ Там же.

¹⁰¹² Там же, л. 1–1 об.

¹⁰¹³ Там же, л. 5–8 об.

¹⁰¹⁴ Там же, л. 19–20.

приазовських портах. Російської мови він не знав, про що свідчать його власноручні помітки грецькою мовою на клопотанні до Герольдії [147, л. 1–1 об.]¹⁰¹⁵. Основою комерційної діяльності Євстратія, як і інших його земляків, був насамперед експорт до європейських країн збіжжя з Російської імперії, зокрема південноукраїнського [546]¹⁰¹⁶. Імовірно також, що він, як і його родичі та одноплемінники, розглядав Одесу як тимчасове пристановище, оскільки на 1849 р., незважаючи на досить велику родину, не мав власного будинку, а орендував житло в одеського почесного громадянина Дмитра Палеолога на Італійській вулиці [147, л. 2–3]¹⁰¹⁷.

Євстратій Севастопуло жертвував кошти на підтримку грецької культури, спонсорував видання книг. Так, 1834 року він разом з іншими хіосцями – Федором Родоканакі, Яннісом Раллі, своїм майбутнім сватом Матвієм Маврогордато, Михайлом Петрококкіно – фінансував видання в Одесі книги І.Г. Піципіу «Логічна граматика грецької мови» [455, с. 110]¹⁰¹⁸.

Ф. Аргенті наводить такі відомості про дочок Євстратія Севастопуло: Марія (1818, Константинополь – 3 липня 1895, Константинополь) вийшла заміж 1847 року за Домініка Фабріці (1810, Константинополь – 22 лютого 1885, Константинополь), лікаря османського султана Абдул-Азіза; Катерина (1820, Константинополь – 1865, Константинополь) – від 1845 р. дружина Дж. Соффі (1806, Смірна – 1858, Смірна). Тут же повідомляється про ще одну дочку Євстратія – Лукію, яка начебто народилася 1819 року в Одесі (померла 11 лютого 1883 р. у Марселі) та 8 жовтня 1835 р. там само вінчалася з хіоським аристократом Леонардом Козійовичем Вуро (1799, Константинополь – 26 січня 1863, Марсель). Інших відомостей про неї поки не виявлено [429, v. 2, р. 250]¹⁰¹⁹.

¹⁰¹⁵ Там же, л. 1–1 об.

¹⁰¹⁶ Одесский вестник. – 1827. – № 13.

¹⁰¹⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4327, л. 2–3.

¹⁰¹⁸ *Αυγητίδης Κ.* Op. cit. – Σ. 110.

¹⁰¹⁹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 250

За довідкою ж Одеської міської думи від 1849 р. родина Євстратія Скарлатовича складалася з дружини Тарсиці Марківни, синів Скарлата, Костянтина, Марка, Олександра й Івана, а також дочок – Катерини та Марії [147, л. 1 об.]¹⁰²⁰.

1856 року Євстратій Скарлатович (названий у документі – Карловичем; там само зазначено, що помер 1854 року) разом з дружиною Тарсицею Марківною, 62 роки, та синами Скарлатом, 45 років, Костянтином, 37 років, Марком, 35 років, Олександром, 31 рік, та Іваном, 28 років були внесені до книги почесних громадян [38, арк. 31]¹⁰²¹.

Помер Євстратій Скарлатович 18 грудня 1854 р. в Одесі у віці 69 років [500, с. 188–189]¹⁰²², з чого можемо припустити, що він народився близько 1785 р. [429, в. 2, р. 249, 250]¹⁰²³.

Із синів подружжя Севастопуло двоє з молодших точно народилися в Одесі – Марко та Іван. Так, у метричній книзі одеської грецької Свято-Троїцької церкви записано, що 18 серпня 1822 р. народився, а 25 серпня був охрещений Марко Євстратійович Севастопуло, хрещеним батьком якого став «англійський підданий» Стаматій Мартарі [504, с. 428–429]¹⁰²⁴. 13 червня 1828 р. народився, а 17 червня був охрещений Іван Євстратійович Севастопуло, хрещеною матір'ю якого була дочка закордонного грека Зоїца Михайлівна Васильєва [504, с. 428–429]¹⁰²⁵. Запис про народження

¹⁰²⁰ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4327, л. 1 об.

¹⁰²¹ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 31. Вказаний у документах вік лише приблизно відповідає відомостям метричних книг.

¹⁰²² Греки Одессы. – Т. III. – С. 188–189.

¹⁰²³ Ф. Аргенті вказує неправильні дати життя Євстратія Скарлатовича – начебто народився 1775 року, а помер 1840 року. Помилковими є й дати народження деяких його дітей. Див.: *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 249, 250.

¹⁰²⁴ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Удача», 2014. – Часть I: 1799–1831, 1836 / Авт.-сост. Л. Белоусова, С. Березин, Т. Волкова, В. Харковенко, Г. Малинова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, С. Герасимова. – Изд. 2-е, дополн. – С. 428–429.

¹⁰²⁵ Там же.

Олександра Євстратійовича, який народився між Марком та Іваном – близько 1825 р., не виявлений [429, в. 2, р. 250]¹⁰²⁶.

Окрім вищезгаданих дочок, у Євстратія та Тарсиці Севастопуло було ще три: Олена, Єлизавета та Аріадна. Старша – Олена Євстратіївна – 6 червня 1826 р. вінчалася в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з ніжинським греком Фотієм Павловим [429, в. 2, р. 250]¹⁰²⁷. Поручителями виступили одеські купці Христофор Велара та Василь Євстафій, а також закордонний грек Василь Скіна [504, с. 428–429, 352–353]¹⁰²⁸. 22 жовтня 1822 р. померла дворічна Єлизавета Євстратіївна, яка відповідно народилася близько 1820 р., але ще до приїзду батьків в Одесу [504, с. 428–429]¹⁰²⁹.

Найбільш відома з дочок подружжя Севастопуло – Аріадна Євстратіївна – народилася 17 серпня 1825 р. і охрещена 20 серпня в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Її хрещеною матір'ю стала вже згадана Зоїца Михайлівна Васильєва [504, с. 428–429]¹⁰³⁰. У віці 20 років Аріадна в тій же церкві 21 квітня 1844 р. вінчалася з багатим удівцем – комерції радником Костянтином Фотійовичем Папудовим, 47-и років. Свідками таїнства були колезький секретар Феодосій Георгійович Папудогло та батько нареченої Євстратій Скарлатович Севастопуло, одеський купець 1-ї гільдії [499, с. 274–275, 276–277]¹⁰³¹.

Костянтин Папудов (Пападзіс, Папудогло) народився 18 травня 1789 р. у Константинополі [309, с. 526]¹⁰³², а помер в Одесі 17 травня 1879 р. у віці 97

¹⁰²⁶ Ф. Аргенті вважає Олександра наймолодшим із синів Севастопуло, який начебто народився 1830 року в Одесі, однак у метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви, прихожанами якої були Севастопуло, відомостей про нього немає. Див.: *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 250.

¹⁰²⁷ Про Олену Ф. Аргенті повідомляє: народилася 1811 року в Константинополі, а померла 1869 року в Смірні. Вона вийшла заміж (помилково вказано: 1830 року в Смірні) за свого троюрідного брата Фотія Павловича Оміро (1800, Смірна – 1856, Смірна). Див.: *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 250.

¹⁰²⁸ Греки Одессы. – Часть I. – Изд. 2-е. – С. 428–429, 352–353.

¹⁰²⁹ Там же. – С. 428–429.

¹⁰³⁰ Там же.

¹⁰³¹ Там же. – Часть II. – С. 274–275, 226–227.

¹⁰³² Морозан В. Указ. соч. – С. 526.

років [501, с. 194–195]¹⁰³³. Він належав до кола найзаможніших та найвпливовіших грецьких купців Одеси. Костянтин ще 1812 року заснував торговий дім «Папудов і К^о», який протягом багатьох років входив у десятку найбільших одеських експортно-імпорتنих підприємств. Фірма К.Ф. Папудова вивозила переважно зерно, а довозила цитрусові, фрукти, вина, оливки, олію, бавовну з грецьких островів, Смірни, Марселя, Ліворно. Перевезення здійснювалися як зафрахтованими суднами, так і власними: 1839 року, наприклад, було спущено на воду судно «Три брати» – спільна власність Костянтина Папудова і його братів Георгія та Івана, вартістю у 5732 руб. сріблом. Лише 1835 року брати Папудови здійснили експортно-імпорتنі операції на 32-х кораблях, з яких 24, завантажені пшеницею, вийшли з порту Одеси, зокрема 19 – до Константинополя, 4 – до Ліворно та один – до Трієста. У найкращі роки торговий обіг фірми досягав понад 2,5 млн руб. сріблом. Граф М.Д. Бутурлін, який певний час намагався торгувати у Російській імперії картинами італійських художників, у своїх спогадах пише: «Усі такі відправлення (картин. – *В. Т.*) робилися через Ліворнський торговий грецький дім панів Папудових, що мали також свою контору в Одесі, і в яких я завів дуже значний грошовий кредит...»; і далі: «... з найбільш примітних грецьких торгових домів у Ліворно, окрім панів Папудових, були ще п. Родоканакі та п. Тозіца; всі вони вели торгівлю в італійських приморських містах пшеницею з південного краю Росії, і весь цей хліб називався там таганрозьким» [531, с. 471]¹⁰³⁴. Костянтину Фотійовичу належала значна нерухомість в Одесі: величезні склади для збіжжя; кілька будинків, серед яких розкішна резиденція родини на Соборній площі, перебудована за проєктом відомого одеського архітектора Ф.К. Боффо; дача на Мало-Фонтанській дорозі; земельні маєтки [173; 309, с.

¹⁰³³ У записі про смерть зазначений саме такий вік. Див.: Греки Одессы. – Часть IV. – С. 194–195.

¹⁰³⁴ Бутурлин М. Записки: в 2-х т. – Москва: НП «Русская усадьба», НД «Любимая книга», 2006. – Т. 1. – С. 471.

526–527]¹⁰³⁵. З 1817 р. Костянтин Фотійович був записаний до 1-ї гільдії одеського купецтва, в якій перебував разом із родиною безперервно понад двадцять років. К.Ф. Папудов уславився також як громадський діяч: 1822 року був обраний одеським міським старостою, 1825 року – депутатом Одеської портової митниці, 1828 року – директором від купецтва Одеської контори Державного комерційного банку та депутатом Комісії із заготівлі громадянами сухарів для російської армії, 1829 року – членом Одеського комерційного суду, 1830 року – членом одеського відділення Комерційної ради, 1833 року – членом Одеського будівельного комітету. У 1842–1845 рр. Костянтин Фотійович був одеським міським головою. Він також багато сил приділяв благодійництву – допомагав притулкам для бідних, дітей-сиріт, престарілих, а також пораненим російським військовим під час Кримської війни. За свою діяльність грецький купець 1835 року був відзначений золотою медаллю на аннинській стрічці, 1837 року – такою самою на володимирській, а 1838 року разом із родиною долучений до спадкових почесних громадян [139, л. 2–2 об., 3–3 об., 11–11 об.]¹⁰³⁶.

Костянтин Фотійович був щільно пов'язаний із хіоською аристократією як торгово-фінансовими справами, так і родинними узами: першою його дружиною була Деспіна Пантеліївна Родоканакі (1809–1838), дочка Пантелія Мануїловича Родоканакі (1760 р., Хіос – 18 травня 1822 р., Константинополь) та Янгу Пантеліївни Кальвокорессі (1776 р., Хіос – 1814 р., Хіос). Вона доводилася двоюрідною сестрою відомому одеському купцю Федору Павловичу Родоканакі та рідною тіткою по матері одеському підприємцю Миколі Матвійовичу Маврогордато й таганрозькому – Івану Амвросійовичу Скараманга [429, в. 2, р. 175–188]¹⁰³⁷.

¹⁰³⁵ *Августидис К.* Торговый дом Константина Папудова // *Подвижники и меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси.* – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 141–152; *Морозан В.* Указ. соч. – С. 526–527.

¹⁰³⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 3548, л. 2–2 об., 3–3 об., 11–11 об.

¹⁰³⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 175–188.

Друга дружина – Аріадна Севастопуло – уславилася як красуня, співачка, піаністка та власниця популярного в Одесі салону. Їм'я її було овіяно легендами. Відомий одеський мемуарист О.М. Дерibas згадував: «Ось один з епізодів на балу пані Папудової, на якому були присутні 580 гостей. Танцювали мазурку у 120 пар. Диригував красень Гірс ... Він був генієм мазурки. У числі хитромудрих фігур улаштували “трійку”. Запряглися в неї три красуні: пані Папудова, пані Заріфі та Роза Артурівна Бродська. Гірс узяв шовкові стрічки в руки, оглянув інші трійки, що прямували за ним, і вже хотів скомандувати “Мазурка дженерале!”, коли раптом пролунав голос графа Михайла Дмитровича Толстого: “Зупиніться!”. Усі зупинилися, і граф, указуючи жестом на блискучу трійку ..., запросив публіку помилуватися її красою. Всі погляди звернулися на чудове видовище. Пані Папудова, Заріфі та Бродська, горді усвідомленням своєї краси ..., ринулися вперед, тягнучи Гірса – і зал під звуки мазурки загримів оплесками» [534, с. 116–117]¹⁰³⁸. Ще один анекдот з арсеналу мемуариста: «На слизьких паркетах пані Аріадни Папудової були розстелені розкішні перські килими. Килими ці не були прикріплені до підлоги, оскільки часто знімалися, щоб дати можливість улаштовувати танці. А на балах Папудової танцювало одночасно в мазурці до 120 пар. Одного разу, коли танці ще не почалися, численні гості один за одним підходили вклонятися прекрасній хазяйці дому, котра зустрічала всіх чарівною посмішкою та поглядом. Ось наближається до неї розкішний барон Остен-Сакен. Але щойно він ступає на килим, як перський шовк рухається під його ногами, і барон з усього свого високого зросту розтягується на паркеті. Папудова біжить до нього, хоче йому допомогти, але Остен-Сакен швидко підводиться сам, причепурюється, браво закручує свій довгий вус та каже: “О пані! Я і без цього килима готовий був пасти до Ваших ніг”» [535, с. 132, 259–260]¹⁰³⁹. З особою Аріадни Папудової пов'язаний також такий

¹⁰³⁸ *Дерибас А.* Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса: Типография Акционерного южно-русского о-ва печатного дела, 1913. – С. 116–117.

¹⁰³⁹ *Его же.* Старая Одесса. Забытые страницы: Исторические очерки и воспоминания. – Київ: Мистецтво, 2004. – С. 132, 259–260.

романтичний переказ: під час Східної (Кримської) війни хлібна торгівля практично припинилася, К.Ф. Папудов зазнав значних фінансових збитків, становище його фірми було скрутним. Якось у Парижі, під час вистави у Гран Опера, Аріадну Папудову побачив молодий барон Ротшильд та був зачарований нею. Тож він допоміг К.Ф. Папудову отримати такі необхідні для врятування його справи кредити, а його красуні-дружині подарував невеличкий, але чудовий особняк герцогів де Саган на Єлисейських полях. Коли Папудови вирішили повернутися в Одесу, вони продали цей особняк, забравши з собою лише десять дверей червоного дерева, прикрашених фарфоровими медальйонами з малюнками А. Ватто. Ці двері успадкувала дочка Папудових – А.К. Мартинова [578]¹⁰⁴⁰.

Аріадна Євстратіївна, як і більшість жінок із хіоських родин, брала активну участь у благодійній діяльності. Так, 1854 року разом із дамами одеського вищого світу – графинею О.Г. Толстою, графинею М.О. Лідерс та іншими – зібрали понад 5000 руб. на користь загиблих та поранених під час Східної війни [310, с. 119]¹⁰⁴¹. 1867 року Аріадна Євстратіївна разом з іншими дружинами знаних одеських купців – Марією Раллі, Марією Цициніа, своєю племінницею Ерато Севастопуло – була засновницею Комітету з допомоги знедоленим критським родинам, тобто співвітчизникам, які постраждали внаслідок антитурецького повстання. Від благодійних концертів, театральних вистав, базарів та лотерей, проведених членами комітету, у березні 1867 р. було зібрано 23 тисячі 500 руб. сріблом [451, р. 133]¹⁰⁴². Аріадна Папудова була також опікункою Одеського грецького Родоканакіївського дівочого училища [173, с. 151]¹⁰⁴³. Померла вона 12

¹⁰⁴⁰ Губарь О. Кто такие Папудовы? // Вікна Одеси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viknaodessa.od.ua/?papudovy> (22.07.2015); Авгитидис К. Указ. соч. – С. 151.

¹⁰⁴¹ Морозан В. Крупнейшие зерновые экспортеры Причерноморья и Приазовья: методы торговли, общественная и частная жизнь // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 119.

¹⁰⁴² Piatigorskii G. Op. cit. – Р. 133.

¹⁰⁴³ Авгитидис К. Указ. соч. – С. 151.

червня 1892 р. у віці 68 років через рак грудей та була похована на Старому міському кладовищі [502, с. 216–217]¹⁰⁴⁴.

В Аріадни та Костянтина Папудових народилося три дочки – Євгенія, Ольга, Аріадна та син Анатолій. У книзі почесних громадян за 1856 р. записані тільки син Анатолій, 6 років, та дочка Аріадна, 4 роки [38, арк. 36 зв.]¹⁰⁴⁵. Дочка ж Євгенія померла в Одесі 28 квітня 1852 р. у віці 8 років [499, с. 226 – 227]¹⁰⁴⁶. Імовірно, у дитинстві померла й Ольга, але запис про її смерть у метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви, до парафії якої належали Папудови, відсутній. Можливо, це сталося за кордоном, де подовгу мешкала родина. Син Анатолій помер в Одесі 3 липня 1894 р. у віці 47 років від падучої, одружений не був та нащадків не залишив [499, с. 226 – 227]¹⁰⁴⁷. Дочка Аріадна, яка народилася 1852 року [495, с. 313]¹⁰⁴⁸ та успадкувала значну частину родового майна, стала дружиною генерала від кавалерії, начальника штабу Донського козацького війська, учасника російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Андрія Дмитровича Мартинова (27 червня 1838, станиця Новоніколаївська Області Війська Донського – 17 травня 1913, Санкт-Петербург), котрий походив із донського дворянського роду [489, т. 2, с. 111]¹⁰⁴⁹. Цей шлюб демонструє значні зміни в соціальному статусі Папудових-Севастопуло, які інтегрувалися до російського суспільства та стали невід’ємною частиною місцевого істеблішменту. Померла Аріадна Костянтинівна Мартинова, народжена Папудова, в еміграції 1 жовтня 1935 р. на 83-му році життя та 4 жовтня була

¹⁰⁴⁴ Греки Одессы. – Часть V. – С. 216–217.

¹⁰⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 36 зв.

¹⁰⁴⁶ Греки Одессы. – Часть II. – С. 226–227.

¹⁰⁴⁷ Там же. – С. 216–217.

¹⁰⁴⁸ Трапляються відомості також про інші дати народження: 1 жовтня 1853 р. та 10 березня 1853 р., див.: Грезин И. Указ. соч. – С. 313.

¹⁰⁴⁹ Більш детально про нього див.: Волков С. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – Москва: Центрполиграф, 2009. – Т. 2 (Л-Я). – С. 111.

похована на кладовищі в Сент-Женев'єв-де-Буа [495, с. 313; 515, т. 4, с. 415]¹⁰⁵⁰.

Із братів Аріадни Папудової найбільш відомий одеський спадковий почесний громадянин та купець 1-ї гільдії Марко Євстратійович Севастопуло. Він отримав домашню освіту [130, л. 5 об.–6]¹⁰⁵¹ та, як більшість одеських юнаків-хіосців другого-третього покоління, спочатку брав участь у родинній справі та згодом ступив на стезю громадської служби, яка могла забезпечити не тільки привілейоване соціальне становище, але й подальше піднесення ієрархічними сходами. Таким чином, можемо констатувати, що відбувалася поступова адаптація представників досліджуваної етносоціальної групи, зокрема Севастопуло, до російсько-імперських реалій життя [392]¹⁰⁵².

20 квітня 1856 р. Марко Севастопуло був обраний одеським купецьким товариством кандидатом у члени Одеського комерційного суду та затверджений новоросійським і бессарабським генерал-губернатором, а з 2 червня 1856 р. виконував обов'язки члена цього суду. 5 березня 1859 р. отримав довгострокову відпустку, в якій перебував до 20 березня 1867 р., коли знов був обраний кандидатом у члени комерційного суду, обов'язки якого виконував з 26 січня по 23 лютого 1871 р. та з 31 січня по 1 вересня 1872 р. [130, л. 5 об.–6]¹⁰⁵³. 1867 року одеське купецтво обрало його членом Опікунської ради Одеського комерційного училища, яким Марко залишався аж до 1885 р., коли за власним бажанням відмовився від цієї посади [130, л. 5 об.–12]¹⁰⁵⁴. 12 січня 1879 р. одночасно був обраний місцевим купецтвом членом Одеського комітету торгівлі та мануфактури терміном на чотири

¹⁰⁵⁰ Грезин И. Указ. соч. – С. 313; Незабытые могилы. – Т. 4: Л–М. – С. 415.

¹⁰⁵¹ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 5 об.–6.

¹⁰⁵² Див.: Томазов В. Соціальний статус купців-хіосців Маврогордато в Російській імперії: пошуки дворянства // Генезалогія. Зб. наук. праць. – Київ: ВД «Простір», 2013. – Вип. 1. – С. 287–301.

¹⁰⁵³ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 5 об.–6.

¹⁰⁵⁴ Там же, л. 5 об.–12.

роки, 1881 року – виборним від одеського купецького товариства на три роки та гласним Одеської міської думи на чотири роки [130, л. 5 об.–12]¹⁰⁵⁵.

Усе це свідчить про неабиякий авторитет Марка Севастопуло та його родини серед одеського купецтва, а також про значну доброзичливість із боку російської місцевої влади, оскільки всі призначення погоджувалися з генерал-губернатором і міським градоначальником. Останнє підтверджується й постійними відзнаками, які отримував Марко Євстратійович за свою службу: 3 серпня 1872 р. серед інших членів Опікунської ради Одеського комерційного училища він отримав подяку від генерал-губернатора за значне зменшення витрат на утримання закладу та успішне його спрямування; 23 жовтня того ж року за представленням генерал-губернатора за працю та турботу на користь Одеського комерційного училища був нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня; 23 квітня 1876 р. за представленням Комітету міністрів Російської імперії за участь у справі народної освіти нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня; 28 березня 1882 р. за корисну працю та старанність отримав орден св. Володимира 4-го ступеня [130, л. 5 об.–12]¹⁰⁵⁶.

Марко Євстратійович, разом зі своїми родичами-хіосцями – Федором Родоканакі, Миколою Маврогордато та іншими – був також одним із засновників Одеського грецького благодійного товариства [337, с. 193]¹⁰⁵⁷.

Що стосується комерційної діяльності Марка Севастопуло, то після смерті батька 1854 року він разом з братами – одеськими почесними спадковими громадянами й купцями 1-ї гільдії Олександром, Карлом (Скарлатом), Костянтином та Іваном – вирішили продовжити справу батька та 1857 року звернулися до Одеської міської думи за дозволом на заснування торгового дому «Євстратій Севастопуло», «з тим, щоб ім'я батька їхнього в ньому існувало назавжди незмінним» [7, арк. 1–7]¹⁰⁵⁸. Саме з цим, імовірно,

¹⁰⁵⁵ Там же.

¹⁰⁵⁶ Там же.

¹⁰⁵⁷ Решетов С., Ижик Л. Григорий Маразли: честь паче почести. – Одесса: ТЭС, 2012. – С. 193.

¹⁰⁵⁸ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 497, арк. 1–7.

була пов'язана й відпустка Марка Євстратійовича. Торговий дім Севастопуло належав до потужних: 1857 року він потрапив до числа 24-х фірм, які вивезли за рік товарів на суму від 300 тисяч до 1 млн руб. [565]¹⁰⁵⁹. Імовірно, що згодом торгове підприємство було ліквідовано, як і в більшості хіоських родин. Марко Севастопуло був кандидатом у члени Одеського комерційного банку, заснованого 1870 року, а 1878 року увійшов до адміністрації з ліквідації цієї установи [309, с. 313, 344]¹⁰⁶⁰. На 1885 р. він засвідчив, що родового нерухомого майна не має – лише один придбаний будинок в Одесі, тоді як його дружина володіє одним будинком родовим та одним придбаним [130, л. 5об.; 494, л. 368]¹⁰⁶¹.

1856 року Марко Севастопуло вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Ерато Матвіївною Маврогордато [429, в. 2, р. 94]¹⁰⁶², представницею заможного й знаного одеського купецького роду хіоського походження (див.: 3.2.1).

Цей шлюб був традиційним для представників хіоської аристократії та значно сприяв зміцненню економічного та соціального становища одеських Севастопуло.

Ерато Матвіївна Севастопуло багато часу мешкала за кордоном, але також приділяла увагу доброчинній діяльності. Наприклад, вона була членом Комітету з допомоги знедоленим критським родинам разом зі своєю тіткою – Аріадною Євстраїївною Папудовою, про що вже зазначалося вище.

У подружжя народилося три сини. Старший – Євстратій – з'явився на світ в Одесі 9 грудня 1857 р. [130, л. 6]¹⁰⁶³ (за іншими даними – 8 січня

¹⁰⁵⁹ Одесский вестник. – 1858. – № 40.

¹⁰⁶⁰ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – С. 313, 344.

¹⁰⁶¹ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 5 об. Марку Євстратійовичу, імовірно, належав будинок на вулиці Базарній, який після його смерті залишився у власності дружини. Ерато Матвіївна згодом володіла кількома будинками: на вулицях Князівській, Польській, Катерининській, Великій Арнаутській та ін. Див.: Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1913. – Л. 368.

¹⁰⁶² Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 94.

¹⁰⁶³ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 6.

1858 р.) і 8 січня 1858 р. був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками стали дідусь – одеський купець 3-ї гільдії Матвій Пантелійович Маврогордато та тітка – Жені Матвіївна, дружина грецького підданого Федора Матвійовича Маврогордато [500, с. 188–189]¹⁰⁶⁴. Середній син – Матвій – народився в Одесі 16 листопада 1864 р., а охрещений у тій же церкві 12 грудня. Прийняли немовля при купелі дядько – почесний громадянин Скарлат Євстратійович Севастопуло й тітка – Жені Матвіївна, дружина одеського 1-ї гільдії купця Федора Матвійовича Маврогордато [130, л. 6]¹⁰⁶⁵. Наймолодший із синів – Карл (Скарлат) – народився в Одесі 13 січня 1871 р. та був охрещений 14 березня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками дитини стали його дядько – почесний громадянин Олександр Євстратійович Севастопуло й тітка – Катерина Матвіївна, дружина італійського підданого Федора Родоканакі [130, л. 6]¹⁰⁶⁶.

28 вересня 1885 р. Матвій Євстратійович звернувся до Херсонського губернського дворянського депутатського зібрання з клопотанням про надання йому та його родині спадкового дворянства за орденом св. Володимира 4-го ступеня [130, л. 4]¹⁰⁶⁷. Рішенням зібрання від 29 жовтня 1885 р. було визначено внести прохача до 3-ї частини Дворянської родовідної книги Херсонської губернії [130, л. 1]¹⁰⁶⁸. Що стосується родини Марка Євстратійовича, то його дружині та двом старшим синам – Євстратію та Матвію – як повнолітнім було запропоновано звернутися з особистими клопотаннями та подати необхідні документи [130, л. 15 об.–16]¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁴ Греки Одессы. – Часть III. – С. 188–189.

¹⁰⁶⁵ Там же; РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 6.

¹⁰⁶⁶ Там же.

¹⁰⁶⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 29, д. 1763, л. 4.

¹⁰⁶⁸ Там же, л. 1.

¹⁰⁶⁹ Там же, л. 15 об.–16.

Департамент Герольдії, розглянувши справу М.Є. Севастопуло, указом від 28 лютого 1886 р. відмовив у праві на дворянство [130, л. 17]¹⁰⁷⁰.

Помер Марко Євстратійович Севастопуло 3 січня 1903 р. в Одесі у віці 80 років від паралічу серця та знайшов спокій на Старому міському кладовищі [502, с. 246–247]¹⁰⁷¹, а його дружина – Ерато Матвіївна – залишила світ 22 грудня 1925 р. у Ніцці [429, в. 2, р. 250]¹⁰⁷².

Старший із синів цього подружжя – Євстратій Маркович – помер в Одесі 20 грудня 1888 р. у віці 31 рік [503, с. 226–227]¹⁰⁷³. А от молодші – Матвій та Карл – сприяли подальшому зміцненню становища роду Севастопуло.

Матвій Маркович обрав дипломатичну стежу, де зробив блискучу кар'єру: 1895 року прикомандирований до російської місії в Нідерландах, 1898 року призначений другим секретарем місії в Румунії, 1900 року – у Бельгії, 1904 року – другим, а 1908 року – першим секретарем посольства у Великій Британії, 1913 року – радником посольства у Франції. Він був дійсним статським радником і камергером імператорського двору, кавалером орденів св. Володимира та Почесного Легіону. 3 червня 1917 р. Матвій Севастопуло призначений Тимчасовим урядом посланником Росії в Данії, а з 27 жовтня – повіреним у справах у Франції. 26 листопада 1917 р. указом наркома закордонних справ Л.Д. Троцького звільнений з посади. До Росії Матвій Маркович уже не повернувся, помер 1943 року [429, в. 2, р. 251; 583; 597; 582]¹⁰⁷⁴. Він не був одружений та не залишив нащадків [130, л. 3–3 об.]¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷⁰ Там же, л. 17.

¹⁰⁷¹ Греки Одессы. – Часть V. – С. 246–247.

¹⁰⁷² *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 250.

¹⁰⁷³ Греки Одессы. – Часть IV. – С. 226–227.

¹⁰⁷⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 251; Матвей Маркович Севастопуло // Дипломаты Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusdiplomats.narod.ru/sevastopulo-mm.html> (20.12.2014); Список послов России и СССР в Дании // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_послов_России_и_СССР_в_Дании (20.12.2014); Л. Троцкий. Приказ народного комиссара по иностранным делам // Лев Троцкий. Историческое подготование Октября. Часть II: От Октября до Бреста [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

Відомий російський та радянський військовий діяч, дипломат граф О.О. Ігнат'єв, який у 1912–1917 рр. був військовим агентом у Франції та товаришував з М.М. Севастопуло, дав останньому у своїх мемуарах яскраву характеристику: «Довгов'язий Севастопуло, багатійший одесит грецького походження, витонченого виховання, все життя провів за кордоном та жодного уявлення про російський народ не мав. Це був, мабуть, його головний недолік. Він належав до тієї категорії російських чиновників, які чесно служать Росії, усвідомлюючи зиск бути її представниками, але в душі залишаються типовими іноземцями» [538, т. 1, с. 465]¹⁰⁷⁶. І ще: «... Севастопуло думає про Росію, як іноземець...» [538, т. 2, с. 269]¹⁰⁷⁷.

Ці зауваження віддзеркалюють загальну рису представників хіоських родів, які обрали російську службу, – вони залишалися іноземцями, жили переважно за кордоном, були пов'язані спорідненням з міжнародною торгово-фінансовою аристократією та навіть не всі володіли російською мовою.

Брат Матвія – Карл (Скарлат) Маркович, із родиною якого він проживав, був відомою в Одесі особистістю. Після закінчення «курсу наук в Новоросійському університеті з дипломом 1-го ступеня» 1896 року молодший з братів Севастопуло був зарахований до Міністерства землеробства та державного майна з відкомандируванням до Управління державного майна Херсонської та Бессарабської губерній з 18 червня того ж року [162, л. 9–10]¹⁰⁷⁸; згодом як почесний мировий суддя служив по Міністерству юстиції та отримав чин статського радника. Карл також був членом правління Одеського облікового банку [494, л. 368]¹⁰⁷⁹. Але уславився

<https://books.google.com.ua/books?id=W9kDkfJRKEgC&pg=PT180&lpg=PT180&dq=Севастопуло+Матвей+Маркович> (20.12.2014).

¹⁰⁷⁵ РГИА, ф. 727, оп. 2, д. 378, л. 3–3 об.

¹⁰⁷⁶ *Игнат'ев А.* 50 лет в строю: в 2-х т. – Петрозаводск: Карельское книжное издательство, 1964. – Т. 1. – С. 465.

¹⁰⁷⁷ Там же. – Т. 2. – С. 269.

¹⁰⁷⁸ РГИА, ф. 1349, оп. 2, д. 100, л. 9–10.

¹⁰⁷⁹ *Вся Одесса.* Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. – Л. 368.

він як благодійник і громадський діяч: товариш голови Товариства покровительства безпритульним дітям, член дирекції Одеського комітету Товариства піклування про в'язниці, товариш голови одеського відділення Російського товариства садівництва та член одеського відділення Російського технічного товариства [494, л. 368]¹⁰⁸⁰. Карл Севастопуло також активно допомагав своїй тітці – став разом з нею був піклувальником Благовіщенського (з 1871 р. – Катерининський) дитячого притулку в Санкт-Петербурзі [580]¹⁰⁸¹.

10 листопада 1896 р. Карл Маркович у віці 25 років вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з дівцею дворянкою Марією Валеріанівною Лігіною, 22-х років. Свідками таїнства були брат нареченої дворянин Валеріан Валеріанович Лігін, барон Микола Едуардович Штейгер, батько нареченої дійсний статський радник Валеріан Миколайович Лігін і таємний радник Григорій Григорович Маразл [502, с. 246–247, 160–161]¹⁰⁸². Марія народилася 1874 року в Одесі [581]¹⁰⁸³. Її батько – Валеріан Миколайович Лігін (26 липня 1846, Санкт-Петербург – 6 січня 1900, Гієр, департамент Вар, Франція), відомий учений, громадський та державний діяч, доктор математики, професор та декан фізико-математичного факультету Новоросійського університету, почесний мировий суддя, гласний, товариш голови та голова Одеської міської думи, попечитель Варшавського навчального округу, голова Одеського відділення Російського технічного товариства, товариш голови Одеського відділення Російського товариства садівництва та керівник різних опікунських організацій, таємний радник і кавалер багатьох орденів. Він був одружений із представницею заможної

¹⁰⁸⁰ Там же.

¹⁰⁸¹ Керзум А. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканаки // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (20.12.2014).

¹⁰⁸² Греки Одессы. – Часть V. – С. 246–247, 160–161.

¹⁰⁸³ Повідомлення про те, що Марія народилася 13 січня 1871 р. не відповідає дійсності. Це дата народження її чоловіка Карла Марковича Севастопуло: Лигин Сергей Валерианович // Николаевская область. Электронная историческая библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.mk.ua/ligin-sergej-valerianovich.htm> (20.12.2014).

одеської грецької купецької родини – Єлизаветою Єгорівною Парпуті (бл. 1850 – після 1910), дочкою австрійського підданого Єгора Лукича Парпуті (бл. 1810 – бл. 1888) та Катерини Антонівни Гофман (1825–1878). Треба зазначити, що Парпуті вже були пов'язані спорідненням з хіоськими купцями: рідна тітка Єлизавети – Любов Луківна (1 вересня 1819, Одеса – після 1848) – вийшла заміж за Андрія Івановича Петрококкіно (бл. 1812 – бл. 1847) [462, с. 75–76]¹⁰⁸⁴. Старший із синів Лігіних – Валеріан Валеріанович (1873, Одеса – після 1917), статський радник, каліський віцегубернатор та келецький губернатор, молодший – Сергій Валеріанович (1877 – після 1927) – відомий лікар-травматолог і хірург, автор наукових праць, завідувач військового шпиталю при Миколаївській міській лікарні, її головний лікар [337, с. 128–130; 581]¹⁰⁸⁵.

Марія Валеріанівна Севастопуло була талановитою скульпторкою, членкинею Товариства південноросійських художників, учасницею виставок цього художнього об'єднання 1909, 1910 та 1916 рр. (псевдонім – Севасто) [524, с. 307]¹⁰⁸⁶, а також відомою громадською діячкою – помічницею опікунки одеського Маріїнського притулку та дійсною членкинею Одеського міського опікуництва дитячих притулків [494, л. 368]¹⁰⁸⁷.

Подружжя Севастопуло мало трьох синів та дочку. Старший – Марко – народився 21 листопада 1897 р. та був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 21 грудня того ж року. Хрещеними батьками хлопця стали його двоюрідний дід – спадковий почесний громадянин Карл (Скарлат) Євстратійович Севастопуло, а замість нього, за дорученням, – таємний радник Григорій Григорович Маразлі та бабуся Єрато Матвіївна, дружина

¹⁰⁸⁴ *Μπελοούσοβα Α.* Op. cit. – Σ. 75–76.

¹⁰⁸⁵ Більш детально про Лігіних: *Решетов С., Ижик Л.* Указ. соч. – С. 128–130; Лигин Сергей Валерианович // Николаевская область. Электронная историческая библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.mk.ua/ligin-sergej-valerianovich.htm> (20.12.2014).

¹⁰⁸⁶ Товарищество южнорусских художников. Библиографический справочник / Сост. В. Афанасьев, О. Барковская. – Одесса: Одесская нац. научная библиотека им. М. Горького, 2014. – С. 307.

¹⁰⁸⁷ Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. – Л. 368.

спадкового почесного громадянина Марка Севастопуло [502, с. 246–247]¹⁰⁸⁸. Молодший – Олександр – народився 30 листопада 1901 р і охрещений у тій же церкві 17 лютого 1902 р. Його хрещеними батьками були також Григорій Григорович Маразлі та бабуса Ерато Матвіївна Севастопуло [502, с. 246–247]¹⁰⁸⁹. Середній син Валеріан народився у Флоренції 27 листопада 1898 р., а дочка Єлизавета у Парижі 19 січня 1900 р. [429, v. 2, р. 252]¹⁰⁹⁰.

Карл Маркович значно розширив домоволодіння своєї родини в Одесі, оскільки здача квартир у прибуткових будинках в оренду була досить вигідною справою. Двоюрідний брат Карла – Матвій Федорович Маврогордато, який перебрався на постійне життя до Парижа, 1 листопада 1901 р. продав свій розкішний особняк, розташований на розі Єкатерининського й Військового узвозів та Сабанейового мосту, Карлу Марковичу [49, арк. 9 зв.]¹⁰⁹¹. Саме цей будинок і став резиденцією родини Севастопуло [494, л. 368; 111, л. 32]¹⁰⁹². А 31 січня 1908 р. він придбав у Матвія Маврогордато ще один будинок – на вулиці Князівській, 13 [49, арк. 1–4, 10–13 зв.]¹⁰⁹³.

Під час більшовицького заколоту Севастопуло емігрували спочатку до Франції, де мешкали на Лазуровому узбережжі, а потім до США. Їхні мистецька колекція та бібліотека, на щастя, поповнили фонди одеських музеїв: зокрема, 204 книги надійшли до Музею красних мистецтв Новоросійського університету, де було створено особовий фонд К.М. Севастопуло [282]¹⁰⁹⁴, а художня колекція – до Народного художнього музею, але згодом була розпорошена [524, с. 307]¹⁰⁹⁵.

¹⁰⁸⁸ Греки Одессы. – Часть V. – С. 246–247.

¹⁰⁸⁹ Там же.

¹⁰⁹⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 252.

¹⁰⁹¹ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27678, арк. 9 зв.

¹⁰⁹² Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. – Л. 368; РГИА, ф. 727, оп. 2, д. 378, л. 32.

¹⁰⁹³ Держархів Одеської обл., ф. 35, оп. 1, спр. 27678, арк. 1–4, 10–13 зв.

¹⁰⁹⁴ Левченко В. «Музей изящных искусств» Императорского Новоросійського університету: історія та доля скарбниці // Полікультуротворча діяльність 2010: Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф., м. Київ, 12–13

Карл Маркович помер у Ментоні (Франція) 23 квітня 1923 р. [429, в. 2, р. 251]¹⁰⁹⁶, а його дружина, імовірно, у США до 4 березня 1861 р. [515, т. 6, кн. 1, с. 471]¹⁰⁹⁷. Син Валеріан, будучи поручиком російської армії, брав участь у Першій світовій війні та 27 вересня 1917 р. загинув. Про долю Єлизавети, на жаль, відомостей не маємо. Старший із синів – Марко – у чині поручика служив у російській артилерії, брав участь у Першій світовій війні та був нагороджений орденами св. Анни 4-го ступеня та св. Станіслава 3-го ступеня. Емігрував разом з батьками та молодшим братом Олександром. Обидва брати були одружені з представницями відомих дворянських родів та залишили нащадків [429, в. 2, р. 251]¹⁰⁹⁸.

З родини Севастопуло треба згадати також Олександра Євстратійовича, Карлового дядька, який мешкав в Одесі, був одним із засновників успішного Одеського облікового банку, створеного 1879 року [309, с. 346; 337, с. 208]¹⁰⁹⁹. Помер він в Одесі 11 червня 1892 р. у віці 64 роки від хронічної чахотки легенів та похований на Старому міському кладовищі [502, с. 246–247; 38, арк. 31]¹¹⁰⁰. Інші брати Олександра покинули Одесу через комерційні інтереси та оселились за кордоном. Наприклад, Костянтин Євстратійович Севастопуло, 83-х років, мешканець Ліворно, був звільнений з російського підданства за власним бажанням 1902 року [119]¹¹⁰¹. Назагал одеські

квітня 2010 р. – Київ: НАУ-друк, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.od.ua/books/levchenko7.pdf> (20.12.2014).

¹⁰⁹⁵ Товарищество южнорусских художников. – С. 307.

¹⁰⁹⁶ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 251.

¹⁰⁹⁷ Незабытые могилы. – 2005. – Т. 6, кн. 1: Пос-Скр. – С. 471.

¹⁰⁹⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 251.

¹⁰⁹⁹ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – С. 346; Решетов С., Ижик Л. Указ. соч. – С. 208.

¹¹⁰⁰ Греки Одессы. – Часть V. – С. 246–247. Олександр був одружений. Його дружина Марія Іванівна 18 серпня 1892 р., уже після смерті чоловіка, отримала паспорт; жодних відомостей про їхніх дітей не маємо: Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 125, спр. 2, арк. 31. У літературі згадується також Марія Олександрівна Севастопуло-Кір'якова (бл. 1835 – 4 травня 1915, Петроград) – одеська актриса, письменниця та драматург, яка була родичкою одеських Севастопуло, але встановити більш детально її споріднення з ними поки не вдалося.

¹¹⁰¹ РГИА, ф. 1284, картотека, Севастопуло Константин.

Севастопуло пройшли типовий для хіоських родів шлях: із власників потужних хліботоргових фірм, іноземних купців, які належали до замкненої етносоціальної групи, вони поступово перетворилися на представників привілейованих верств російсько-імперського суспільства – крупних поміщиків, домовласників, чиновників, які мали з місцевою елітою родинні, культурні та ділові зв'язки. Але водночас процес соціальної адаптації не прискорював темпів національної асиміляції. Севастопуло зберігали основні ментальні особливості своєї етносоціальної групи: космополітизм, кланову, родову та національну самоідентифікацію, вміння пристосовуватися до будь-яких змін.

3.5. Скараманга

Згідно із сімейними переказами Скараманга належали до найстаровинніших візантійських родів (див.: додаток Б. 10). На Хіосі імена деяких із них фіксуються вже в документах XVI ст. Першою достовірною особою був Амвросій Скараманга (1560–1598), від якого беруть початок три гілки роду – Калупа, Коко та Макарана. Скараманга користувалися значним впливом на всі сфери життя острова та володіли багатими маєтками. Чимало представників роду зазнали репресій з боку османських карателів під час хіоської різанини 1822 р., але багатьом з них удалося втекти на острів Сірос, де Скараманга теж відігравали провідну роль у суспільному житті.

Згодом деякі родини переїхали до Трієста, Марселя, Керчі, Одеси, Таганрога, Ростова-на-Дону та заснували могутні торгово-фінансові підприємства світового значення [429, v. 1, p. 115–117]¹¹⁰². Основою експорту їхніх торгових фірм, як і у більшості хіосців, була пшениця, яка вивозилася морським шляхом із Російської імперії до різних країн світу.

На теренах Російської імперії в різні часи мешкало кілька родин, але нас цікавлять брати Скараманги (див.: додаток А. 14), які разом із братами Раллі були співвласниками однієї з найпотужніших компаній Одеси та всього

¹¹⁰² Argenti Ph. Op. cit. – V. 1. – P. 115–117.

Причорноморського регіону. 11 березня 1849 р., даючи на вимогу одеського градоначальника пояснення міській думі, відомий місцевий купець Іван Стефанович Раллі повідомив, що до торгового дому, окрім нього, входять такі компаньйони: його брат – одеський 1-й гільдії купець Томазо (Томас) Раллі, котрий мешкає в Константинополі; Санкт-Петербурзький 1-й гільдії купець за гостиною статтею Пандія Скараманга, який мешкає в Санкт-Петербурзі; керченський 1-ї гільдії купець за гостиною статтею Євстратій Скараманга, мешканець Таганрога; керченський 1-ї гільдії купець Іван Скараманга, мешканець Ростова-на-Дону. Їхній загальний внесок у компанію становить 200 тисяч руб. сріблом і покладений на кожну особу в рівних частках. Жодного письмового договору між ними не було, оскільки підприємство засновано найближчими родичами. Але за загальної згоди визначено, що прибуток поділяється на дві рівні частини, з яких одна належить братам Раллі, а інша – братам Скараманга [4, 1–1 зв.]¹¹⁰³.

Ця компанія на середину 1840-х років входила до десяти найбільших в Одесі. Обіг капіталу в міжнародних торгових операціях становив понад 1,5 млн руб. щорічно [309, с. 168]¹¹⁰⁴.

Усі компаньйони з роду Скараманга були рідними братами, належали до гілки Макарана та народилися від шлюбу Петра Лоренцовича Скараманга (1760 – 6 травня 1822, Хіос), узятото турками в заручники й страченого, та Міни Амвросіївни Раллі (1761, Хіос – 1820), через яку Євстратій, Пандія та Іван доводилися троюрідними братами Івану та Томазо Раллі. До того ж відповідно до традицій хіоської еліти усі вони родичалися в замкненому колі місцевої аристократії: дружини братів Скараманга були не тільки родичками своїх чоловіків, але й братів Раллі, а Марієтта Петрівна Скараманга (1810, Хіос – 16 листопада 1860, Марсель), сестра братів Скараманга, була

¹¹⁰³ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 237, арк. 1–1 зв.

¹¹⁰⁴ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – С. 168.

дружиною одного з братів Раллі – Пандія Стефановича Раллі (1793, Хіос – 9 липня 1865, Лондон) [429, v. 2, p. 141–143, 217–218]¹¹⁰⁵.

Старший із братів Скараманга – Євстратій Петрович – з’явився на світ 1798 року на Хіосі, а помер 20 липня 1852 р. у Таганрозі, до якого переїхав з острова Сірос. Одружений він був із хіоською аристократкою Деспіною Стаматіївною Псіха (1812, Хіос – 12 серпня 1890, Шернфолд, Франт (Сассекс), Велика Британія), яка через свою матір – Маруко Дмитрівну Раллі – доводилася йому троюрідною сестрою. Серед їхніх численних нащадків жоден не залишився в Російській імперії [429, v. 2, p. 141, 144, 218]¹¹⁰⁶.

Другий брат – Пандія Петрович – народився на Хіосі 7 січня 1806 р., а помер у Ніцці (Франція) 28 лютого 1875 р. У 1846 р. турецький підданий Пандія Скараманга був з «іноземних гостей» одноосібно записаний до 2-ї гільдії санкт-петербурзького купецтва [266, с. 181]¹¹⁰⁷. У 1851 р. у сповідальних відомостях Петропавлівської церкви при Санкт-Петербурзькому університеті записаний 45-річний Пандія Петрович, який на той час уже був купцем 1-ї гільдії, та його родина: дружина Аргіра Миколаївна, 31 рік, і сини Петро, 13 років, Микола, 12 років, Лука, 11 років, Андрій, 10 років та Лаврентій, 9 років [266, с. 182]¹¹⁰⁸. Із хіоською аристократкою Аргіро Миколаївною Аргенті (18 липня 1818, Хіос – 18 квітня 1878, Марсель) Пандія Скараманга вінчався у Таганрозі 14 серпня 1836 р. Дружина через свою бабусю – Олену Стефанівну Раллі – доводилася йому троюрідною сестрою. Усі їхні діти народилися в Таганрозі чи Петербурзі, однак згодом виїхали за кордон [429, v. 2, p. 11–13, 141, 218]¹¹⁰⁹. Про діяльність Пандії у міських довідниках на 1854 р. повідомляється, що він

¹¹⁰⁵ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 141–143, 217 – 218.

¹¹⁰⁶ *Ibidem.* – P. 141, 144, 218.

¹¹⁰⁷ *Краско А.* Петербургские страницы в истории рода купцов Скараманга // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург: Русская национальная библиотека, Центр генеалогии. – Вып. 32: В честь Игоря Васильевича Сахарова по случаю его 85-летия, 2017. – С. 181.

¹¹⁰⁸ Там же. – С. 182.

¹¹⁰⁹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 11–13, 141, 218.

торгує під фірмою «Раллі і Скараманга», а у 1860-х роках є власником банкірського дому «Скараманга і К^о» [266, с. 182]¹¹¹⁰.

Старший із синів подружжя Пандії та Аргіро Скараманга – Петро (4 серпня 1837, Таганрог – 6 серпня 1907, о. Корфу) [429, v. 2, р. 55]¹¹¹¹ – був маклером Санкт-Петербурзької біржі [266, с. 182]¹¹¹². Другий син – Микола (28 жовтня 1838, Таганрог – 8 травня 1894, о. Корфу) [429, v. 2, р. 55]¹¹¹³ – певний час був Санкт-Петербурзьким 1-ї гільдії купцем [266, с. 183]¹¹¹⁴. Імовірно, сина Пандії Петровича – Андрія Пандійовича, який народився 2 липня 1841 р. у Таганрозі та помер 26 січня 1901 р. у Лондоні [429, v. 2, р. 220]¹¹¹⁵, стосується така інформація: Андрій Скараманга, Санкт-Петербурзький 2-ї гільдії купець, у службу вступив 1876 року, від того ж року – біржовий маклер при Санкт-Петербурзькому порту, без чину та окладу, 15 травня 1885 р. нагороджений золотою медаллю на аннинській стрічці для носіння на шиї, у штрафх та під судом не був, 1896 року представлений Міністерством фінансів до звання спадкового почесного громадянина [163]¹¹¹⁶. Наймолодший із синів Пандії Скараманга – Амвросій Пантелійович (1854, Санкт-Петербург – 1917) – також служив біржовим маклером та належав до 2-ї гільдії Санкт-Петербурзького купецтва [266, с. 182–183]¹¹¹⁷.

Молодший брат Євстратія і Пандії Петровичів Скараманга та їхній компаньйон Іван Петрович народився на Хіосі 9 березня 1812 р., а помер у Парижі 9 серпня 1880 р. [429, v. 2, р. 218]¹¹¹⁸ Зберігаючи грецьке підданство, він усе ж намагався офіційно підтвердити свій соціальний статус у Російській

¹¹¹⁰ Краско А. Указ. соч. – С. 182.

¹¹¹¹ Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 55; А. Краско у своїй праці помилково пише, що Петро Пантелійович помер 1876 року у Санкт-Петербурзі та був похований на кладовищі Новодівичого монастиря (Краско А. Указ. соч. – С. 182). Ця інформація стосується його двоюрідного брата Петра Амвросійовича Скараманга.

¹¹¹² Краско А. Указ. соч. – С. 182.

¹¹¹³ Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 55.

¹¹¹⁴ Там же. – С. 183.

¹¹¹⁵ Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 220.

¹¹¹⁶ РГИА, ф. 1405, оп. 97, д. 12626, 5 л.

¹¹¹⁷ Краско А. Указ. соч. – С. 182–183.

¹¹¹⁸ Argenti Ph. Op. cit. – V. 2. – P. 218.

імперії, зокрема отримати звання спадкового почесного громадянина. 12 листопада 1865 р. «домовласники, купці, міщани та цехові» Ростова-на-Дону вирішили «піднести» негоціанту диплом на почесне громадянство міста й занести його ім'я «в почесну обивательську книгу». Своє бажання зібрання мотивувало так: «... торгівля наша, яка слугує головною основою добробуту та розвитку нашого міста, своїм процвітанням переважно зобов'язана представнику дому “Раллі та Скараманга” Івану Петровичу Скараманга. Він один із перших оселився в Ростові, коли Ростов був ще майже селом, він заслужив своїм способом дії загальну повагу та довіру і по справедливості може вважатися старійшиною торгівлі південного сходу Росії» [124, л. 44]¹¹¹⁹. Однак Міністерство внутрішніх справ не знайшло можливим задовольнити клопотання містян [124, л. 46–47]¹¹²⁰. 19 квітня 1875 р. 14 гласних Таганрозької міської думи звернулися на ім'я міського голови П.Ф. Петрушкіна з проханням зібрати засідання з метою визнання Івана Петровича Скараманга на знак вдячності за багаторічну діяльність на користь міста спадковим почесним громадянином [125, л. 351]¹¹²¹. 3 жовтня 1875 р. відбулося засідання, де було вирішено: просити Івана Петровича прийняти звання почесного громадянина та клопотати перед державними інституціями про надання йому цього звання [125, л. 350]¹¹²². 22 березня 1876 р. таганрозький міський голова звернувся до Міністерства внутрішніх справ, зазначаючи, що «заслугою п. Скараманги дума визнала багаторічну та корисну його діяльність у Таганрозі на чолі торгового дому “Скараманга”» [125, л. 349–349 об.]¹¹²³.

¹¹¹⁹ РГИА, ф. 1287, оп. 38, д. 314, л. 44.

¹¹²⁰ Там же, л. 46–47.

¹¹²¹ Там же, д. 320, л. 351.

¹¹²² Там же, л. 350.

¹¹²³ Там же, л. 349–349 об.

За свої заслуги Іван Петрович був також нагороджений російськими орденами св. Володимира та св. Станіслава, а також грецьким орденом Спасителя [429, v. 2, р. 218]¹¹²⁴.

Одружений він був зі своєю п'ятиюрідною сестрою Аргентиною (Аргіро) Георгіївною Скараманга (25 грудня 1822, Відень – 3 квітня 1903, Париж), яка через свою бабусю – Аргіро Георгіївну Раллі – доводилася чоловікові також троюрідною племінницею [429, v. 2, р. 411–142, 217–219, 243]¹¹²⁵.

З їхніх дітей треба зазначити Петра Івановича Скараманга (21 жовтня 1842, Ростов-на-Дону – 16 січня 1897, Трієст), який був почесним консулом Російської імперії в Трієсті, за що був нагороджений орденом св. Станіслава [429, v. 2, р. 211]¹¹²⁶.

У Таганрозі облаштувався ще один із братів Скараманга – Лука Петрович. 1824 року він прийняв російське підданство та 1826 року був зарахований до 2-ї гільдії таганрозького купецтва, а 1831 року – до 1-ї. За свідченням Таганрозької міської думи, негоціант фінансовій неспроможності не піддавався та під судом не був. 1841 року, перебуваючи безперервно п'ять років у 2-й гільдії та 10 років у 1-й, Лука Петрович звернувся до імператора з клопотанням про надання йому звання спадкового почесного громадянина. 22 травня 1841 р. з'явилося позитивне рішення Сенату, яким передбачалося також видати грамоту, що засвідчувала новий соціальний статус негоціанта [149]¹¹²⁷. За даними восьмої ревізії 1834 р., Лука Петрович був зазначений як таганрозький купець, без родини, 46 років [149, арк. 2; 429, v. 2, р. 218]¹¹²⁸. Але проживав він тимчасово в Одесі, в будинку свого троюрідного брата

¹¹²⁴ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 218.

¹¹²⁵ *Ibidem.* – P. 141–142, 217–219, 243.

¹¹²⁶ *Ibidem.* – P. 221.

¹¹²⁷ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4446, 10 л.

¹¹²⁸ Там же, д. 4445, л. 2. З архівних документів випливає, що Лука народився близько 1788 р. Ф. Аргенті наводить іншу інформацію: народився на Хіосі у 1793 р. (*Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 218).

Івана Раллі [149, арк. 2–2 об.]¹¹²⁹. Помер Лука Скараманга 12 липня 1861 р. у Марселі, одружений не був та нащадків не залишив [429, v. 2, p. 218]¹¹³⁰.

Значний внесок в економіку Півдня України зробив і Іван Амвросійович Скараманга, племінник згадуваних братів. Він з'явився на світ на Сіросі 22 липня 1829 р. у родині Амвросія Петровича Скараманга (1780, Хіос – 8 грудня 1864, Пірей), члена Виконавчого комітету зі звільнення Хіосу та кавалера грецького ордена Спасителя, і Смарагди Панделіївни Родоканакі (1805, Хіос – ?, Афіни) [429, v. 2, p. 218–219]¹¹³¹.

Через свою матір хлопець доводився родичем найвпливовішим одеським купцям, зокрема рідним племінником дружині Костянтина Фотійовича Папудова – Деспіні Панделіївні, двоюрідним племінником Федору Павловичу Родоканакі та двоюрідним братом Миколі Матвійовичу Маврогордато [429, v. 2, p. 176–179]¹¹³².

Освіту Іван здобув в Афінській гімназії та після закінчення її 1846 року долучився до родинної справи. 1879 року був зачислений до 2-ї гільдії таганрозького купецтва, 1883 року – до 1-ї, а з 1897 р. – знову до 2-ї. 25 серпня 1900 р. Іван Петрович та його син Михайло присягнули на російське підданство та в лютому 1901 р. були записані до корінних купців Таганрога [154, л. 14, 17]¹¹³³.

На березень 1901 р. Іван Скараманга повідомив про своє нерухоме майно таке: родового ні у нього, ані у дружини немає, а лише придбана ним дача біля Таганрога з 150-ма десятинами землі та придбаний дружиною кам'яний будинок у місті [154, л. 7 об.]¹¹³⁴.

Окрім торгівлі (він був власником торгового дому «Скараманга та К^о»), купець займався банківськими операціями та промисловим виробництвом, а

¹¹²⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 4445, л. 2–2 об.

¹¹³⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 218.

¹¹³¹ Ibidem. – P. 218–219.

¹¹³² Ibidem. – P. 176–179.

¹¹³³ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 4695, л. 14, 17.

¹¹³⁴ Там же, л. 7 об.

також, як переважна більшість хіоських негоціантів, приділяв значну увагу громадській діяльності та благодійництву. 1871 року Іван став одним із засновників Азовсько-Донського та Російського для зовнішньої торгівлі банків, володів цегляним, черепичним та шкіряним заводами, а 1895 року разом зі своїм земляком та зятем Іваном Лукичем Корессі створив Товариство Азовського шкіряного виробництва [309, с. 556; 595]¹¹³⁵. 2 січня 1879 р. Міністерством фінансів Російської імперії Іван Скараманга був затверджений членом Облікового комітету Таганрозького відділення Державного банку, яким залишався до 14 січня 1894 р., коли був звільнений з посади за власним бажанням. Від 2 березня 1867 р. до 12 листопада 1871 р. він був директором Таганрозького міського театру та членом Садового комітету, а від 1872 р. – товаришем голови Таганрозького управління Товариства опікування пораненими і хворими воїнами. До того ж Іван Амвросійович 21 травня 1874 р. рішенням Комітету міністрів Росії був затверджений почесним бельгійським консулом у Таганрозі, яким залишався практично три десятка років [154, л. 7 об.–11]¹¹³⁶.

За свою багаторічну та різнобічну діяльність купець був відзначений російськими та іноземними нагородами: 25 листопада 1864 р. – перським орденом Лева та Сонця 3-го ступеня за внесок його компанії в розвиток російсько-перської торгівлі; 29 квітня 1872 р. – грецьким кавалерським орденом Спасителя за благодійність; 14 червня 1879 р. – знаком Російського товариства Червоного Хреста; 1 січня 1880 р. – орденом св. Станіслава 3-го ступеня за особливі труди та заслуги на користь Російського товариства Червоного Хреста; 1 січня 1887 р. – орденом св. Анни 3-го ступеня за представленням Міністерства фінансів Російської імперії за відмінну службу та особливі труди; 1 вересня 1891 р. – бельгійським кавалерським орденом св. Леопольда за виконання обов'язків почесного консула; 1 січня 1892 р. –

¹¹³⁵ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – С. 556; Скараманга Иван (Иоанн, Иоанис) Амвросиевич // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1490> (17.08.2016).

¹¹³⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 4695, л. 7 об.–11.

орденом св. Станіслава 2-го ступеня за представленням Міністерства фінансів Російської імперії за відмінну службу та особливі труди; 14 квітня 1896 р. – орденом св. Анни 2-го ступеня за особливі труди та заслуги на посаді товариша голови Таганрозького управління Товариство опікування пораненими і хворими воїнами [154, л. 7 об.–11]¹¹³⁷.

11 травня 1902 р. Іван Амвросійович звернувся на імператорське ім'я з клопотанням про надання за орденом звання спадкового почесного громадянина йому, його дружині Вірґинії Михайлівні та синові Михайлу. 12 вересня 1902 р. справу слухали в Сенаті та прохання задовольнили [154, л. 1–1 об.]¹¹³⁸.

Одружився Іван Скараманга 7 лютого 1860 р. в Таганрозі з хіоською аристократкою Вірґинією Михайлівною Петрококкіно (2 січня 1841, Таганрог – січень 1912, Таганрог), дочкою відомого таганрозького купця та спадкового почесного громадянина Михайла Дмитровича Петрококкіно (18 вересня 1794, Хіос – 22 серпня 1870, Таганрог) та Ізабелли Миколаївни Аргенті (1809, Хіос – 12 лютого 1873, Хіос) [154, л. 8; 594; 429, в. 2, р. 123, 127]¹¹³⁹.

Дружина Івана Скараманга належала до впливового клану купців Петрококкіно (див.: додаток Б. 6), які мешкали в Одесі, Маріуполі, Таганрозі та Санкт-Петербурзі [429, в. 2, р. 121–133; 462]¹¹⁴⁰. Батько Вірґинії оселився у Таганрозі на початку ХІХ ст. Михайло походив з гілки Хамартольос та був сином Дмитра Миколайовича Петрококкіно (1748, Хіос – 6 травня 1822, Хіос), страченого турками 1822 року у фортеці Кастро на Хіосі під час

¹¹³⁷ Там же.

¹¹³⁸ Там же, л. 1–1 об.

¹¹³⁹ Там же, л. 8; Скараманга Вірґинія Михайлівна // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1491> (17.08.2016); *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 123, 127.

¹¹⁴⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 121–133; Велика родина Петрококкіно мешкала в Одесі. Вона походила від Євстратія Михайловича Петрококкіно та Катерини Миколаївни Прассакакі, які жили у середині – другій половині ХVІІІ ст. З їхніх нащадків найбільш відомий Михайло Євстратійович (26 грудня, о. Хіос – 19 січня 1880, Одеса), який і заснував однойменний торговий дім. До цієї гілки роду належав відомий благодійник, меценат та колекціонер Євстратій Михайлович Петрококкіно (25 березня 1842, Одеса – 28 грудня 1904, Одеса), одружений з художницею Катериною Корниліївною Петрококкіно, народженою Бодеревською (14 листопада 1852, Одеса – 21 січня 1997, Медон, Франція). Більш детально див.: *Μπελοούσοβα Α.* Op. cit.

приборкання норовливого острова, що підняв повстання проти османського поневолення [429, v. 2, p. 123]¹¹⁴¹. Через свою матір – Віру Еммануїлівну Родоканакі з гілки Влаху (1758, Хіос – 1826, Ліворно) [429, v. 2, p. 122]¹¹⁴² – він доводився двоюрідним братом відомому одеському купцю Федору Павловичу Родоканакі (див.: 3.2). 11 листопада 1826 р. Михайло Дмитрович присягнув на вірність російському престолу у Таганрозькому грецькому магістраті, а 1830 року записався до 2-ї гільдії таганрозького купецтва [140, л. 3 об., 17 об.]¹¹⁴³. В одному капіталі з ним перебувала і його родина [140, л. 13]¹¹⁴⁴.

23 січня 1836 р. Михайло Дмитрович, на той час таганрозький 2-ї гільдії купець, в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчався з Ізабеллою (Замбела) Миколаївною Аргенті, французькою громадянкою, представницею відомого хіоського аристократичного роду. Свідками таїнства були одеський купець 1-ї гільдії Іван Степанович Раллі і брат Михайла Дмитровича – грецькопідданий Євстратій Дмитрович Петрококкіно, а також одеські купці 1-ї гільдії Костянтин Фотійович Папудов і Феодор Павлович Родоканакі [140, л. 5–5 об.]¹¹⁴⁵.

У цій родині було два сини та дві доньки. Старший із синів – Дмитро Михайлович – народився у Таганрозі 22 грудня 1836 р., а охрещений був 17 січня 1837 р. у таганрозькій грецькій Царекостянтинівській церкві. Хресними батьками хлопчика були грецький підданий Пандія Петрович Скараманга і бабуся – вдова, турецькопіддана грекиня Феодора Андріївна Аргенті [140, л. 6–7]¹¹⁴⁶.

Наступною у подружжя Петрококкіно 18 грудня 1837 р. у Таганрозі народилася дочка Феодора, яку охрестили 16 січня 1838 р. у названій церкві.

¹¹⁴¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 123.

¹¹⁴² *Ibidem.* – P. 122.

¹¹⁴³ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 3653, л. 3 об., 17 об.

¹¹⁴⁴ Там же, л. 13.

¹¹⁴⁵ Там же, л. 5–5 об.

¹¹⁴⁶ Там же, л. 6–7.

При купелі дівчинку прийняли грецькій підданий Антоній Дмитрович Петрококкіно та бабуся – вдова, грекиня Феодора Андріївна Аргенті [140, л. 10–10 об.]¹¹⁴⁷.

2 січня 1841 р. у Таганрозі у родині Михайла та Ізабелли Петрококкіно народилася дочка Вірґінія, майбутня дружина Івана Скараманга. Її охрестили у таганрозькій грецькій Царекостянтинівській церкві 21 січня того ж року. Хрещеними батьками стали грецький підданий Дмитро Миколайович Петрококкіно та таганрозького купецького сина Івана Аверіно дружина Вірґінія Павлівна [140, л. 11–12]¹¹⁴⁸.

Молодший з синів Петрококкіно – Миколай Михайлович – народився у Таганрозі 19 січня 1842 р. та був охрещений 8 лютого того ж року у Царекостянтинівській церкві, парафіянами якої були його батьки. Хресним батьком хлопця став таганрозький 1-ї гільдії гість Пандія Петрович Скараманга [140, л. 8–9]¹¹⁴⁹.

Після 23-х років безперервного перебування у 2-й гільдії купецтва Михайло Дмитрович отримав право на спадкове почесне громадянство, яким і скористався. 3 липня 1853 р. він звернувся з клопотанням на імператорське ім'я про долучення його з родиною до кола носіїв цього привілейованого звання [140, л. 1]¹¹⁵⁰. Звернення підтримав таганрозький градоначальник, який повідомляє, що Михайло Дмитрович Петрококкіно разом з родиною перебуває в одному капіталі, всі члени сім'ї є православними та до різних сект не належать [140, л. 13]¹¹⁵¹. Також засвідчується, що купець «судовими вироками запламований не був» та фінансовій неспроможності не підлягав [140, л. 16 об.]¹¹⁵².

¹¹⁴⁷ Там же, л. 10–10 об.

¹¹⁴⁸ Там же, л. 11–12.

¹¹⁴⁹ Там же, л. 8–9.

¹¹⁵⁰ Там же, л. 1.

¹¹⁵¹ Там же, л. 13.

¹¹⁵² Там же, л. 16 об.

Щодо ділової репутації Михайла Дмитровича, то відомо також, що у 1852 р. він разом з іншими особами притягався до суду через визнання незаконною купівлю на базарі у Таганрозі через посередників зерна та інших продуктів. Але Ростовський міський магістрат і повітовий суд не знайшли у діях Михайла Петрококкіно складу злочину [140, л. 16 об.–17]¹¹⁵³.

17 жовтня 1853 р. Михайло Петрококкіно із дружиною та дітьми був визнаний у спадковому почесному громадянстві та отримав відповідні документи [140, л. 24–24 об.]¹¹⁵⁴.

Відомо, що Михайло Дмитрович серед іншого займався буксуванням каботажних судів по Азовському та Чорному морях та річці Дон. З цією метою він у 1857 р. придбав за кордоном пароплав «Михаїл» (на 6,5 ласів) та того ж року отримав від новоросійського і бессарабського генерал-губернатора право на його використання [476, с. 134]¹¹⁵⁵.

Під час Східної війни 1853–1856 р., коли Балаклава була окупована англійськими та османськими військами, родини вояків Балаклавського грецького батальйону залишали місто. Фінансову допомогу їм надавали надазовські греки, серед яких активну роль відігравав і Михайло Петрококкіно [476, с. 161]¹¹⁵⁶.

Старша з дочок Михайла та Ізабелли Петрококкіно – Феодора 15 червня 1864 р. у Таганрозі у грецькій Цареконстантинівській церкві вінчалася з Антоном Георгійовичем Крендіропулосом (4 лютого 1832, о. Занте – 2 вересня 1905, Таганрог) [429, v. 2, р. 127]¹¹⁵⁷. Померла вона 6 листопада 1870 р. у Венеції [429, v. 2, р. 127]¹¹⁵⁸.

¹¹⁵³ Там же, л. 16 об.–17.

¹¹⁵⁴ Там же, л. 24–24 об.

¹¹⁵⁵ Білоусова Л. Династія грецьких купців Петрококкіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – С. 134.

¹¹⁵⁶ Там само. – С. 161.

¹¹⁵⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 127.

¹¹⁵⁸ *Ibidem.*

Молодший із синів – Микола Михайлович – одружений не був та помер 8 грудня 1920 р. у Парижі [429, v. 2, p. 127]¹¹⁵⁹.

Найбільш відомим був старший з нащадків Михайла Дмитровича – Дмитро Михайлович, який був членом Таганрозького міського магістрату [519, с. 42]¹¹⁶⁰. Одружений він у 1865 р. у Таганрозі відповідно до родинних традицій з хіоською аристократкою Лулою (Юлією) Євтратіївною Вуро (1845, Константинополь – 11 січня 1901, Таганрог) [429, v. 2, p. 127]¹¹⁶¹. А помер 19 серпня 1909 р. у Парижі [429, v. 2, p. 122]¹¹⁶².

Їхня єдина дочка – Віра – народилася у Таганрозі 29 квітня 1866 р., а 20 листопада 1893 р. у Парижі вінчалася з Миколою Олександровичем Раллі (14 травня 1861 р., Одеса – 11 травня 1936, Париж) [429, v. 2, p. 130]¹¹⁶³.

А син – Михайло Дмитрович – народився у Таганрозі 30 листопада 1870 р., а 14 листопада 1892 р. у Парижі вінчався зі своєю четвероюрідною сестрою Жені Еммануїлівною Родоканакі (20 липня 1870, Марсель – 30 серпня 1930, Уші, Швейцарія), онукою одеського купця Федора Павловича Родоканакі (див.: 3.2) [429, v. 2, p. 130]¹¹⁶⁴. Помер Михайло Дмитрович в Лозанні 17 березня 1937 р. [429, v. 2, p. 130]¹¹⁶⁵.

Цікаво відзначити, що син Михайла Дмитровича та Жені Еммануїлівни Петрококкіно – Дмитро Михайлович (9 жовтня 1893, Лондон – ?) – одружився 26 лютого 1925 р. у Парижі зі своєю троюрідною сестрою Софією (Сонею) Францівною Сан-Галі (17 липня 1900, Санкт-Петербург – ?), дочкою сина петербурзького купця Франца Францовича Сан-Галі та Віргінії Іванівни Скараманга [429, v. 2, p. 132]¹¹⁶⁶.

¹¹⁵⁹ Ibidem.

¹¹⁶⁰ Новороссийский календарь на 1869 год с планом г. Одессы. – Одесса: Типографія Л. Ничте, 1868. – С. 42

¹¹⁶¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 127.

¹¹⁶² Ibidem.

¹¹⁶³ Ibidem. – P. 130.

¹¹⁶⁴ Ibidem. Жені Еммануїлівна було дочкод молодшої доньки Федора Родоканакі – Марії Федорівни.

¹¹⁶⁵ Ibidem.

¹¹⁶⁶ Ibidem. – P. 132.

Двоюрідною сестрою Віргінії Михайлівні Скараманга, народженої Петрококкіно доводилася Аталанта Франгулісівна Петрококкіно, дружина таганрозького купця та спадкового почесного громадянина Костянтина Миколайовича Маврогордато (див.: 3.1.2) [429, v. 2, p. 123, 127]¹¹⁶⁷.

Рідний дядько Віргінії Михайлівни – Євстратій Дмитрович Петрококкіно (1800, Хіос – 1881, Александрія) – певний час проживав в Одесі. Саме тут, у грецькій Свято-Троїцькій церкві він, «грецькопідданий», вінчався 18 липня 1834 р. із дочкою померлого турецькопідданого Дмитра Георгійовича Цицині – Міміною (? – 1876, Александрія) [429, v. 2, p. 123]¹¹⁶⁸. Свідками таїнства були одеський купець 1-ї гільдії Костянтин Фотійович Папудов, грецький уродженець Матвій Лукич Маврогордато і французькопідданий Павло Мільйович Цициніа [499, с. 240–241]¹¹⁶⁹.

13 червня 1835р. в Одесі народився, а 15 червня того ж року в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві був охрещений первісток цього подружжя – Дмитро Миколайович Петрококкіно. Його хрещеними батьками стали грецькопідданий Микола Лукич Маврогордато та дружина одеського 1-ї гільдії купця Костянтина Фотійовича Папудова Деспіна Пентеліївна, народжена Родоканакі [499, с. 240–241]¹¹⁷⁰.

7 вересня 1836 р. в Одесі народилася, а 4 листопада того ж року у Свято-Троїцькій церкві була охрещена Віра, донька Євстратія Дмитровича та Міміни Дмитріївни Петрококкіно. При купелі дитину прийняли грецькій підданий Микола Лукич Маврогордато та дружина одеського 1-ї гільдії купця Федора Павловича Родоканакі Аргета Фомівна, народжена Галаті [504, с. 380–381]¹¹⁷¹.

Ще одним дядьком Віргінії Михайлівни Скараманга був кавалер грецького ордена Спасителя Іван Дмитрович Петрококкіно (1792, Хіос – 14

¹¹⁶⁷ Ibidem. – Р. 123, 127.

¹¹⁶⁸ Ibidem. – Р. 123.

¹¹⁶⁹ Греки Одессы. – Часть II. – С. 240–241.

¹¹⁷⁰ Там же.

¹¹⁷¹ Греки Одессы. – Часть I. – 2-е изд. – С. 380–381.

січня 1877, Сірос), який від шлюбу з Зафірою Павлівною Мавроєні (1811, Одеса – 25 січня 1896, Сірос) [429, v. 2, р. 123]¹¹⁷² мав синів Фемістокла, Алквіада, Дмитра та Федора [429, v. 2, р. 126]¹¹⁷³, які відігравали значну роль в розвитку російської економіки, зокрема банківської справи.

Старший із братів – Фемістокл Іванович – народився 5 березня 1835 р. на острові Сірос, а помер у Парижі 14 вересня 1911 р. [429, v. 2, р. 126]¹¹⁷⁴. Він облаштувався у Санкт-Петербурзі та розпочав свою підприємницьку діяльність, зокрема був маклером Санкт-Петербурзької біржі. 7 березня 1866 р. грецький підданий Фемістол Петрококкіно присягнув на вірність Російській імперії, а 21 жовтня того ж року за приписом Санкт-Петербурзької казенної палати записаний у місцеве купецтво на другу половину 1866 р. за 2-ою гільдією, в який перебував поспіль шість з половиною років – до 1873 р. [141, л. 3]¹¹⁷⁵. У 1873 р. купець записався до 1-ї гільдії, в якій безперервно перебував тринадцять років – до 1886 р. [141, л. 3]¹¹⁷⁶. Про його сімейний стан відомо, що він на 1886 р. був вдівцем [141, л. 3]¹¹⁷⁷. На жаль, імені його дружини встановити не вдалося.

10 квітня 1881 р. Фемістокл Іванович за клопотанням Міністерства фінансів Російської імперії у зв'язку з ревною його службою та особливими трудами був нагороджений російським орденом св. Анни 2-го ступеня [141, л. 1, 5 об.–6]¹¹⁷⁸. А 14 жовтня 1886 р. він звернувся до імператора з проханням про долучення до числа спадкових почесних громадян, на що мав право через перебування у купецьких гільдіях та нагородження орденом [141, л. 1]¹¹⁷⁹. Ділова репутація Фемістокла Івановича була бездоганною. Так, за свідченням Санкт-Петербурзької купецької управи, він « за час перебування

¹¹⁷² *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 123.

¹¹⁷³ *Ibidem.* – P. 126.

¹¹⁷⁴ *Ibidem.*

¹¹⁷⁵ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 3654, л. 3.

¹¹⁷⁶ Там же.

¹¹⁷⁷ Там же. Ф. Аргенті взагалі не зазначає факту одруження Фемістокла Івановича.

¹¹⁷⁸ Там же, л. 1, 5 об.–6.

¹¹⁷⁹ Там же, л. 1.

його в тутешньому купецтві неспроможності не піддавався та судовим вироком зганьбленим не був» [141, л. 3]¹¹⁸⁰. До того ж він був цілком благонадійним: віросповідання греко-православного, до «шкідливих сект та товариств» не належав [141, л. 4]¹¹⁸¹. 24 листопада 1886 р. Департамент Герольдії Урядуючого Сенату видав Фемістоклу Івановичу Петрококкіно грамоту, що підтверджувала отримання ним спадкового почесного громадянства.

Рідний брат Фемістокла – Алківіад Дмитрович – народився на Сіросі 22 липня 1837 р., певний час проживав у Російській імперії, де мав разом з братами ділові інтереси. Він багато років був віце-консулом Російської імперії в Трієсті, де й помер 22 листопада 1921 р. [429, v. 2, р. 126]¹¹⁸². Одружений Алківіад 2 червня 1865 р. з хіоською аристократкою Кассандрою Луківною Корессі (20 жовтня 1846, о. Сірос – 29 квітня 1922, Трієст), але нащадків вони не залишили [429, v. 2, р. 126]¹¹⁸³. Цікавим є факт, що Кассандра Лукивна була рідною сестрою відомого таганрозького підприємця Івана Лукича Корессі, зятя та партнера Івана Амвросійовича Скараманга [429, v. 2, р. 59]¹¹⁸⁴.

Наступний з братів Петрококкіно – Дмитро Іванович – був, як і Фемістокл Петрококкіно – помітною фігурою російських бізнесових кіл. Він народився також на Сіросі 2 листопада 1839 р., а помер там само 25 березня 1915 р. [429, v. 2, р. 126]¹¹⁸⁵. З матеріалів Санкт-Петербурзької купецької управи видно, що починаючи з 1871 р. він сплачував гільдійські податки за 1-ою гільдією, при цьому залишався грецьким підданим [153, л. 3]¹¹⁸⁶. 24 грудня 1894 р. Дмитро Петрококкіно присягнув на вірність російському

¹¹⁸⁰ Там же, л. 3.

¹¹⁸¹ Там же, л. 4.

¹¹⁸² *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 126.

¹¹⁸³ Ibidem.

¹¹⁸⁴ Ibidem. – P. 59.

¹¹⁸⁵ Ibidem. – P. 126.

¹¹⁸⁶ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3989, л. 3.

престолу та 17 січня 1895 р. за приписом Санкт-Петербурзької казенної палати долучений до місцевого купецтва також за 1-ою гільдією, в який і перебував [153, л. 3]¹¹⁸⁷. Що до ділової репутації Дмитра Івановича, то купецька управа зазначала, що він фінансовій неспроможності не піддавався та судовими вирокami зганьблений не був [153, л. 3 об.]¹¹⁸⁸. Сам купець, як і його дружина, були православними та благонадійними [153, л. 5]¹¹⁸⁹.

Разом з Дмитром Івановичем в одному капіталі та соціальному стані перебувала його дружина – Андромаха Петрококкіно [153, л. 3]¹¹⁹⁰. З Андромахою Миколаївною Маврогортато з гілки Вітелла (1852, Константинополь – 25 березня 1915, о. Сірос), дочкою хіосців Миколи Маврогортато та Деспіни Петрококкіно, він обвінчався 22 квітня 1879 р. в церкві Введення Пресвятої Богородиці у Константинополі у парафії Ставродромія. Посадженим батьком був Перикл Вурос [153, л. 7]¹¹⁹¹.

Єдина донька від цього шлюбу – Марія – народилася у Санкт-Петербурзі 29 лютого 1871 р., а померла 4 січня 1931 р. Першим шлюбom вона вінчалася у 1892 р. з російським морським офіцером Олександром Папарігопуло (17 лютого 1860, Тіфліс – ?) [429, в. 2, р. 130; 600]¹¹⁹². Другим чоловіком Марії Дмитрівни став 30 січня 1900 р. французький аристократ і дипломат граф

¹¹⁸⁷ Там же.

¹¹⁸⁸ Та же, л. 3 об.

¹¹⁸⁹ Там же, л. 5.

¹¹⁹⁰ Там же, л. 3.

¹¹⁹¹ Там же, л. 7.

¹¹⁹² *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 130. Ф. Аргенті називає його Олександром Івановичем, сином Івана Папарігопуло та княжни Олени Цолухідзе. Але, імовірно, мова йде про Олександра Олександровича Папарігопуло, морського офіцера, який 1882 року закінчив Чорноморські юнкерські класи, вийшов у відставку капітом 2-го рангу Гвардійського екіпажу. 1920 р. емігрував до Данії, де й помер 22 грудня 1937 р. у Капенгагені. Його батьком був Олександр Іванович Парарігопуло (? – 10 квітня 1890, Санкт-Петербург), таємний радник та відомий діяч Кавказького краю. Див.: Центр генеалогических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosgenea.ru/familiya/paparigopulo> (20.05.2020).

Марі Режі Адрієн Гійом де Фаж де Шалон (? – 1912, Варшава) [429, v. 2, р. 130]¹¹⁹³.

Дмитро Іванович за свою діяльність був відзначений російськими орденами. Так 9 серпня 1889 р. він був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, 14 листопада 1892 р. – орденом св. Станіслава 2-го ступеня, зокрема за особливі заслуги перед Будинком догляду та ремісничої освіти бідних дітей Санкт-Петербурга [153, л. 1–8]¹¹⁹⁴.

Перебування у купецьких гільдіях та нагородження орденами давало Дмитру Івановичу право на клопотання про отримання спадкового почесного громадянства, що він і зробив 19 червня 1895 р., звернувшись на імператорське ім'я [153, л. 1–2]¹¹⁹⁵. Позитивне рішення Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату було прийнято 9 листопада 1895 р., а документи йому видано на руки 30 грудня того ж року [153, л. 5–9]¹¹⁹⁶.

6 травня 1897 р. Дмитро Іванович був удостоєний ордена св. Анни 2-го ступеня та представлений Міністерством фінансів до почесного звання комерції радника, яке й отримав 19 грудня того ж року. У документах зазначено, що представлений до нагороди за такі заслуги: «Будучи засновником торгового дома для імпоротної та експортної торгівлі, особистою участю у складних операціях цього дому довів справи його до блискучого стану. Окрім цього, перебуваючи директором Санкт-Петербурзького облікового та позичкового банку і головою та членом правління різних товариств, дуже корисною діяльністю своєю багато сприяв розвитку вітчизняної торгівлі та промисловості» [104, л. 134–137]¹¹⁹⁷.

Ще один з братів Петрококкіно – Федір Іванович – також народився на Сіросі 25 лютого 1848 р., де й помер 28 січня 1904 р. Він певний час мешкав

¹¹⁹³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 130.

¹¹⁹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 3989, л. 1–8.

¹¹⁹⁵ Там же, л. 1–2.

¹¹⁹⁶ Там же, л. 5–9.

¹¹⁹⁷ Там же, ф. 40, оп. 1, д. 49, л. 134–137.

у Петербурзі, був купцем 1-ї гільдії та біржовим маклером та брав участь у підприємницькій діяльності братів [429, v. 2, p. 126]¹¹⁹⁸.

1883 року Дмитро та Алквіад Івановичі Петрококкіно заснували «Товариство тютюнової фабрики А. Петрококкіно і К^о», яке відповідно до Статуту, затвердженого 11 травня 1883 р. імператором, та положення Комітету міністрів Російської імперії від 14 червня 1883 р. повинно було займатися виробництвом та продажем тютюнових виробів [476, с. 138]¹¹⁹⁹. Основний капітал підприємства складав 325 тисяч руб., розділених на 650 паїв (по 500 крб. кожний). Паї розподілялися між засновниками і запрошеними до співпраці персонами за взаємною згодою. Протягом шести місяців кожен учасник зобов'язувався внести по 250 руб. на кожен пай, після чого Товариство повинно було розпочати свою діяльність [476, с. 138]¹²⁰⁰. Товариство знаходилося під керівництвом трьох директорів, яких обирали терміном на три роки пайщики на своїх загальних зборах. Директором могла стати тільки та особа, яка володіла не менш, ніж 10-ма паями [476, с. 138]¹²⁰¹.

Важливу роль відігравало Правління підприємства. Воно заключало угоди, отримувало кредити, контролювало різні фінансові операції, зокрема прийняття та видачу векселів, закуповувало необхідні матеріали для функціонування фабрики, здійснювало реалізацію продукції, вело протоколи, перевіряло каси, готувало річні звіти і баланси [476, с. 138]¹²⁰². Діяльність правління контролювалася з боку загальних зборів, які обов'язково перевіряли звітність Правління. Всі важливі справи Товариства обговорювалися і вирішувалися на загальних зборах пайщиків. Кожен пай давав право одного голосу, таким чином особи, що володіли більшою кількістю паїв мали і більше впливу. Взагалі статус був прописаний таким

¹¹⁹⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 126.

¹¹⁹⁹ Білоусова Л. Династія грецьких купців Петрококкіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – С. 138.

¹²⁰⁰ Там само.

¹²⁰¹ Там само.

¹²⁰² Там само.

чином, що влада у Товаристві зосереджувалася у руках найбільш заможних компаньйонів. Так, збори вважалися такими, що відбулися при наявності власників половини основного капіталу, а це могла бути значна меншість пайщиків. Рішення вважалося прийнятим, якщо за нього було проголосовано більшістю учасників зборів, але за умови затвердження його підписами трьох власників найбільшої кількості паїв [476, с. 138]¹²⁰³. Чистий річний прибуток після покриття усіх необхідних витрат розподілявся таким чином: 5 % відраховувалося в запасний капітал (що накопичувався до 1/3 основного капіталу та існував для непередбачуваних витрат чи сплати дивідентів за паями в малодоходні роки), певна сума, якщо вона не перевищувала 8 % від основного капіталу, складала дивіденди пайщиків. Коли ж прибуток перевищував 8 %, то надлишок розподілявся в такий спосіб: 2 % – у пенсійний фонд (до утворення 10 тисяч руб.) для виплати колишнім працівникам фабрики, що досягли певного віку та отримали виробничі травми; 20 % – на користь членів Правління; 10 % – для заохочення службовців підприємства за старанну працю та 68 % – на додаткові дивіденди за паями [476, с. 138–139]¹²⁰⁴.

У 1901 р. фабрика працювала під назвою «Богданов А.Н. і К°», а брати Петрококкіно були її директорами [476, с. 139]¹²⁰⁵.

За відомостями довідника «Весь Петербург» на 1901 р. Алківіад Петрококкіно обіймав також посади директора правління Товариства столичного освітлення, голови Санкт-Петербурзького товариства з виробництва цементу та інших будівельних матеріалів, директора Товариства «Сормово», Товариства скляного виробництва «А.Р. Лікфельд», члена Товариства Сергінсько-Уфалейського гірничого заводу [491, с. 446]¹²⁰⁶.

¹²⁰³ Там само.

¹²⁰⁴ Там само. – С. 138–139.

¹²⁰⁵ Там само. – С. 139.

¹²⁰⁶ Весь Петербург на 1901 год. Алфавитный указатель жителей С.-Петербурга, Кронштадта, Царского Села, Павловска, Гатчины и Петергофа; Список улиц, домов и их владельцев на 1901 год. Отдельный оттиск

Його брат Дмитро Іванович був головою правління Товариства столичного освітлення, почесним членом Санкт-Петербурзького комерційного училища, членом правління Санкт-Петербурзького облікового і позичкового банку, гласним 1-го розряду Санкт-Петербурзької біржі [491, с. 446]¹²⁰⁷.

Старший з братів – Фемістокл Іванович – дійсний статський радник, голова правління Товариства каспійської мануфактури, член Російського золотопромислового товариства й Амгунської золотопромислової компанії, директор акціонерного товариства залізобудівних, сталеливарних і механічних заводів «Сормово» [490, с. 613]¹²⁰⁸.

Дмитро Іванович як помітний біржовий діяч та взагалі непересічна особистість економічного життя столиці та імперії у 1869 р. увійшов до складу спеціальної комісії, утвореної урядом для вироблення нових правил біржових угод з цінними паперами [284, с. 210]¹²⁰⁹. А у лютому 1901 р. був одним з 16-ти членів ради фондового відділу Санкт-Петербурзької біржі [284, с. 321]¹²¹⁰.

1883 року Дмитро Іванович Петрококкіно разом з іншими фінансовими магнатами, зокрема бароном Г.Є. Гінцбургом, Г.А. Рафаловичем, І.Є. Єфруссі та іншими заснував найбільше в імперії страхове товариство «Росія» та багато років був членом (1882–1902, 1904, 1906–1913) та головою (1891–1892) правління [260, с. 24, 66]¹²¹¹.

разделов III и IV справочника «Весь Петербург: Адресная и справочная книга на 1901 год». – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1901. – С. 446.

¹²⁰⁷ Там же.

¹²⁰⁸ Весь Петербург на 1898 год. Адресная и справочная книга г. С.-Петербурга. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1898. – С. 412; Весь Петербург на 1909 год. Адресная и справочная книга г. С.-Петербурга. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1909. – С. 613.

¹²⁰⁹ Лизунов П. Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.). – Санкт-Петербург: Рус.-балт. информ. центр «Блиц», 2004. – С. 210.

¹²¹⁰ Там же. – С. 321.

¹²¹¹ Ильин С. Страховое дело в России (XIX – начало XX в.). – Москва: ЭКОН, 2001. – С. 24, 66.

Визначну роль брати Фемістокл і Дмитро Петрококкіно відігравали в банківській справі та різних ризикованих фінансових операціях, які свого часу отримала величезний розголос у промислово-фінансових колах не тільки в Російській імперії, а навіть поза її межами. Взагалі брати Петрококкіно, завдяки міцними міжнародним зв'язкам, виступали такими собі «промоутерами» європейським банків та компаній, залучаючи їх до прибуткових проектів [201, с. 215–221, 242, 272, 275, 291]¹²¹².

Так, навесні 1871 р. Товариство Рибинсько-Бологовської залізниці, одним з директорів якої був Дмитро Петрококкіно, випустило позику на 3 млн руб. через німецькі франкфуртські банкірські дома «Брати Зульцбах» та «Август Зіберт». Позика також розміщувалася через берлінські банки «Мюллер та К^о» і «Ріхтер та К^о» [178, с. 137]¹²¹³.

Банкірській дім «Фемістокл Петрококкіно» брав участь у реалізації трьохвідсоткової російської золотої позики 1894 року (2-й випуск) на номінальний капітал у 41 млн 625 руб. разом з найбільшими французькими та російськими банками. Лідерами консорціуму були банкірський дім «Готтінгер та К^о» та петербурзький Міжнародний комерційний банк, з яким також пов'язані були брати Петрококкіно. Помітну роль відігравали банкірські дома «Юнкер та К^о» (3 %), «Г. Вавельберг» (2 %) та «Фемістокл Петрококкіно» (2 %) [178, с. 136]¹²¹⁴.

Фемістокл Петрококкіно вів активну економічну діяльність, вкладаючи гроші в успішні промислові проекти, наприклад придбав 50 акцій Ревельського спиртогорілчаного заводу та отримавши, як власник доступ до прийняття рішень, сприяв перетворенню цього підприємства у «Товариство спиртогорілчаних заводів». Він володів також значною частиною акцій

¹²¹² Бовыкин В. Зарождение финансового капитала в России. – Москва: Издательство Московского университета, 1967. – С. 215–221, 242, 272, 275, 291.

¹²¹³ Ананьич Б. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1991. – 199 с. – С. 137.

¹²¹⁴ Там же. – С. 136.

Російських механічних заводів Гартмана, Нікопольсько-Маріупольського товариства [476, с. 141]¹²¹⁵.

У 1899 році Фемістокл Петрококкіно разом з іншими санкт-петербурзькими фінансовими ділками розробив план із створення нового банку – Банку промислового кредиту, покликаного сприяти подальшому зрощуванню банківського та промислового капіталів. Цей проєкт, який тримався у таємниці, щоб не викликати протидії з боку конкурентів, залучав величезні обсяги фінансування з боку французьких, британських та німецьких банків та підтримувався з боку російської влади, зокрема міністром фінансів графом С.Ю. Вітте. Однак під час реалізації проєкту інтереси братів Петрококкіно, а особливо Фемістокла Івановича, перетнулися з інтересами директора Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку А.Ю. Ротштейна. У процесі кожна сторона намагалася вплинути на державних чиновників та іноземних колег, щоб заручитися підтримкою. Фемістокл Петрококкіно спирався на ділові і дружні зв'язки з паризьким банком “L’Union Parisienne” і його президентом Вілларом, схвалення Міністерством фінансів Росії його ідеї створення нового банку з залученням англійського капіталу. Задум Ф. Петрококкіно викладається у листуванні його конкурентів: «Те, що хоче зробити Фемістокл, можна було б назвати скоріше російським промисловим трестом; у всякому разі, це було б російським підприємством, керованим у Петербурзі першокласними російськими промисловцями, імена яких додало б справі престижу. Іноземний капітал, англійський або який-небудь інший, входив би туди тільки в більшій або меншій частині акціонерного капіталу...». Цей проєкт так і не був реалізований [476, с. 141–143]¹²¹⁶.

Дмитро Іванович Петрококкіно та його брата Фемістокла Івановича Петрококкіно сприяли заснуванню Російського золотопромислового

¹²¹⁵ Білоусова Л. Династія грецьких купців Петрококкіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – С. 141.

¹²¹⁶ Там само. – С. 141–143.

товариства (Золоторос). Наприкінці 1890-х років одна з найприбутковіших галузей російської економіки – золотопромисловість – отримувала не достатню кількість вигідних кредитів для свого розвитку. Тому виникла ціла низка проєктів, що була спрямована на залучення недержавного кредитування. Санкт-Петербурзький міжнародного банк, філії якого відкрилися у Бійську та на Ленських рудниках, був власником паїв Міаського золотопромислового товариства, одержуючи щорічно 4,5 % видобутого ним золота, а також найбільшим кредитором Російського золотопромислового товариства, членом правління якого був Дмитро Петрококкіно. Окрім цього, Золоторос був пов'язаний із Санкт-Петербурзьким обліковим і позичковим банком, головою якого був Фемістокл Петрококкіно. Останній володів значною часткою акцій Киштимського гірничозаводського округу, де також видобувалося золото [476, с. 143–144]¹²¹⁷.

Л. Білоусова зазначає, що «своєрідною оцінкою стану кредиту російської золотопромисловості, у тому числі зокрема участі у цьому процесі комерційних банків, стало широкомасштабне обговорення цієї проблеми і поява в 1915–1916 рр. одразу чотирьох проєктів спеціалізованих кредитних установ для даної галузі – Золотопромислового банку, акціонерного Товариства сприяння розвитку золотопромисловості в Росії, Товариства взаємного кредиту золотопромисловців і Товариства дрібного кредиту» [476, с. 144]¹²¹⁸.

На жаль, ці рішення вже не змогли допомогти розвитку російської золотопромисловості, оскільки трагічні події, що відбулися в імперії, вже наступного року знищили не тільки банки та підприємства, а й саму державу.

Однак треба відзначити ту важливу роль, яку відіграли у пожвавлення золотодобування та російської економіки взагалі брати Петрококкіно, які звичайно робили цю корисну справу, не забуваючи і про свій зиск.

¹²¹⁷ Там само. – С. 143–144.

¹²¹⁸ Там само. – С. 144.

Фемістокл Іванович Петрококкіно володів також розкішним маєтком – мизою Шапки у Шліссельбурзькому повіті Петербурзької губернії, придбаним ним у 1884 р. На території маєтку розміщувалося 30 будівель, величезний фруктовий сад, оранжереї, парк, окрему залізничну гілку було прокладено до нього від станції Тосно. У 1914 р. спадкоємці Ф.І. Петрококкіно продали маєток Шапки княгині І.В. Воронцовій-Дашковій за 1 млн рублів. Він володів також і міською нерухомістю: будинками на Єкатерининському каналі, 15 та по вул. Михайлівській, 1–7 [490, с. 412; 492, с. 613]¹²¹⁹.

Повертаючись до родини Скараманга, зазначимо, що син Івана та Вірґінії Скараманга – Михайло – народився 28 березня 1862 р. у Таганрозі та у місцевій Царекостянтинівській церкві був охрещений 3 травня того ж року. Хрещеними батьками стали «іонічний підданий»¹²²⁰ Антон Георгійович Крендиropуло та Аргіро Георгіївна, дружина двоюрідного дідуся немовляти – таганрозького іноземного гостя Івана Петровича Скараманга [154, л. 15]¹²²¹.

Не відомо, чому тільки дружина та старший із синів – Михайло – перебували в одному капіталі з Іваном Амвросійовичем та отримали звання спадкових почесних громадян, хоча разом з ним проживали й інші діти: Марія (Марієтта), 32 роки; Євгенія (Жені), 30 років; Пантелеймон (Панделій), 28 років; Вірґінія, 25 років [154, л. 8]¹²²². Старша з дочок – Марія (5 вересня 1866, Таганрог – 1898, Таганрог) – з 1886 р. була дружиною згаданого Івана Лукича Корессі (1855, Сірос – 1907, Таганрог), а молодша – Вірґінія (10 червня 1873, Таганрог – 14 лютого 1923, Париж) – з 1897 р. дружиною Франца Францевича Сан-Галлі (28 жовтня 1859, Санкт-Петербург – 1918, Санкт-Петербург), сина відомого петербурзького підприємця. Старший із синів – Амвросій Іванович – народився 1860 року в Таганрозі та помер

¹²¹⁹ Весь Петербург. Адресная и справочная книга на 1898 год. – С. 412; Весь Петербург. Адресная и справочная книга на 1909 год. – С. 613.

¹²²⁰ Мається на увазі, що він був громадянином Іонійської республіки.

¹²²¹ РГИА, ф. 1343, оп. 40, д. 4695, л. 15.

¹²²² Там же, л. 8.

1877 року в Парижі у юнацькому віці. Євгенія Скараманга народилася в Таганрозі 5 січня 1868 р. і там само померла 1904 року дівцею. Молодший з синів – Пантелеймон – народився 10 липня 1870 р. в Таганрозі та помер там само 1915 року, не одружившись та не залишивши нащадків [429, в. 2, р. 222]¹²²³. Не був одружений та не мав дітей і Михайло Іванович Скараманга, який помер у Таганрозі 26 серпня 1916 р. [596]¹²²⁴.

Цікавою особистістю був старший брат Івана Амвросійовича – Панделій Амвросійович Скараманга (1 липня 1828, Сірос – 10 листопада 1880, Санкт-Петербург) – відомий комерсант та підприємець, кавалер російських орденів св. Станіслава 3-го ступеня та св. Анни 3-го ступеня, перського ордена Лева та Сонця, чорногорського – св. Данила, грецького – Спасителя та командор австрійського ордена Франца Йосифа. Одружений він не був, нащадків не мав, а мешкав переважно в Санкт-Петербурзі [429, в. 2, р. 219]¹²²⁵.

Старша із сестер Івана Амвросійовича – Маріго Амвросіївна Скараманга (19 березня 1823, Андрос – 11 лютого 1901, Монте-Карло) – стала дружиною свого двоюрідного дядька – одеського купця Івана Костянтиновича Раллі (7 грудня 1804, Хіос – 23 січня 1876, Париж), троюрідного брата згаданого одеського купця Івана Степановича Раллі [429, в. 2, р. 141–144, 219]¹²²⁶. Жені (Євгенія) Авросіївна Скараманга (18 травня 1833, Сірос – 27 лютого 1901, Марсель) вінчалася 2 березня 1852 р. у Таганрозі з ростовським купцем Дмитром Миколайовичем Петрококкіно (1817, Хіос – 30 квітня 1895, Марсель), двоюрідним братом Віргінії Михайлівни Скараманга [429, в. 2, р. 123, 126, 219]¹²²⁷. А молодша з сестер Івана Амвросійовича – Міміна Амвросіївна Скараманга (10 жовтня 1834, Хіос – 20 жовтня 1897, Париж) – 18 травня 1853 р. в Одесі вінчалася з рідним племінником Івана Степановича

¹²²³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 222.

¹²²⁴ Скараманга Михаил Иванович // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1492> (17.08.2016).

¹²²⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 219.

¹²²⁶ *Ibidem.* – P. 141–144, 219.

¹²²⁷ *Ibidem.* – P. 123, 126, 219.

Раллі – Михайлом Олександровичем Раллі (1817, Хіос – 18 липня 1883, Марсель) [429, v. 2, p. 143, 157, 219]¹²²⁸.

Дослідження історії родини Скараманга наочно демонструє ту величезну роль, яку відігравали греки-хіосці у розвитку південноукраїнських земель. Але у дусі стратегій, характерних для досліджуваної етносоціальної спільноти, вони вміло поєднували власні інтереси із суспільними, намагалися використовувати всі можливості, що відкривалися перед ними, задля збереження і покращення свого соціального становища, миттєво реагували на зміни умов життя та діяльності, блискуче пристосовуючись до них. Скараманга прагнули зберегти родові й кланові традиції та при цьому максимально адаптуватися у тогочасному імперському суспільстві.

3.6. Каралі

До кола фінансової аристократії хіоського походження належав також рід Каралі (див.: додаток А. 15), діяльність якого на теренах Російської імперії, на жаль, практично не досліджена.

За родинною легендою вони походили з відомого італійського аристократичного роду Кораллі [429, v. 1, p. 65]¹²²⁹. У середині XVIII ст. Михайло Костянтинович Каралі одружився з Вірою, дочкою відомого багатія-хіосця Дмитра Костянтиновича Сканаві (бл. 1726–1788). Тесть Михайла був банкіром османських султанів, мав величезні статки та політичні зв'язки, користувався покровительством валіде-султан. До родинного кола Сканаві входили представники аристократичних родів Константинополя та Дунайських князівств, в саме – Караджа, Різо-Неруло, Суццо, Бібеско, Мано, Іпсіланті та ін. Високе становище родини Сканаві не давало спокою заздрісникам, які обмовили банкіра. В результаті за наказом султана Абдул-Гаміда I 5 серпня 1788 р. Дмитро Сканаві, його брати та племінники були страчені. Вціліла частина родини знайшла притулок у Відні

¹²²⁸ Ibidem. – P. 143, 157, 219.

¹²²⁹ Ibidem. – V. 1. – P. 65.

під захистом австрійського імператора [429, v. 1, p. 112–113, v. 1, p. 211–212; 133]¹²³⁰.

Шлюб Михайла Каралі з Вірою Сканаві сприяв укріпленню позицій представників роду, зокрема синів цього подружжя – Костянтина, Дмитра та Миколи. Син останнього – Михайло Миколайович Каралі – відомий як меценат, покровитель письменників і науковців. На Хіосі Каралі володіли значними маєтками, зокрема в найбільш аристократичному районі острова – Камбосі. Одна з гілок роду облаштувалася у другій половині XVIII ст. в Константинополі, де також відігравала вельми помітну роль [429, v. 1, p. 65]¹²³¹.

Герб роду Каралі (див.: додаток Б. 5) мав такий вигляд: на лазурному тлі – три садові троянди зі стеблами, на зеленому полотні. На шоломі: скляний голуб на срібній подушці зеленого кольору. На шоломі – п'ять решіток. Намет із срібла та скла. Госло латиною: *Et Jovis Arma Frustra* («І Юпітера зброя даремно») [429, v. 1, p. 65]¹²³².

Десь у 1840-ві роки один із представників роду Каралі – Степан (Стаматій) Миколайович (бл. 1816 – після 1860) – облаштувався в Російській імперії та вступив у службу в Санкт-Петербурзьке акцизно-відкупне комісіонерство. 4 лютого 1848 р. у віці 32 роки він першим шлюбом вінчався у Спасовхідському соборі м. Юр'євця Костромської губернії з дівцею Марією Петрівною Голембовською, 18-ти років, дочкою відставного

¹²³⁰ Ibidem. – V. 1. – P. 112–113, V. 2. – P. 211–212. Родина старшої з доньок Дмитра Сканаві – Тарсиці та її чоловіка Олександра Клонарі оселилася у Ростові-на-Дону. Їхні нащадки успадкували прізвище Сканаві (див. додаток Б. 9). У 1902 р. ростовський 2-ї гільдії купець Олександр Миколайович Сканаві та його брат, студент Санкт-Петербурзького технологічного інституту Миколи І Дмитро Миколайович звернулися до Департаменту Герольдії Урядуючого Сенату із клопотанням про долучення до спадкового дворянства через заслуги свого батька Миколи Олександровича Сканаві, який був нагороджений грецьким кавалерським хрестом королівського ордена Спасителя. Герольдія відмовила у проханні, оскільки орден був отриманий від грецького монарха, а заслуг перед російським престолом у Миколи Сканаві не було (див.: РГИА, ф. 1343, оп. 36, д. 22892, 2 л.). Із цієї родини походив відомий математик, автор популярного підручника Марко Іванович Сканаві.

¹²³¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 65.

¹²³² Ibidem.

поручика Петра Дмитровича Голембовського. Свідками шлюбу були: з боку нареченого штабс-капітан Олександр Михайлович Цвіленєв та купецько-киржацький син Іван Матвійович Деревщиков, а з боку нареченої – її батько Петро Дмитрович Голембовський та лейбгвардії підпоручик Петро Федорович Плаутін. Дружина Степана Миколайовича походила з костромського дворянського роду [137, л. 7–7 об.; 509]¹²³³.

21 вересня 1849 р. турецький підданий С.М. Каралі за представленням одеського градоначальника склав в Одеській міській думі присягу на підданство Російської імперії та отримав свідоцтво для обрання «роду життя, де побажає» [137, л. 3–3 об.]¹²³⁴.

На початку 1850 р. Степан Миколайович вступив до 1-ї гільдії купецтва по м. Бердянську, в якій безперервно перебував до 1860 р., коли знов оголосив капітал по м. Бердянську по цій гільдії. Разом з ним в одному капіталі нероздільно перебувала його родина, яка складалася з дружини Марії Петрівни та законних дітей – Миколи, Людмили, Надії, Зінаїди, Марії та Віри [137, л. 5–5 об.]¹²³⁵.

Це давало Степану підстави звернутися до імператора з проханням про зведення Каралі у спадкове почесне громадянство. Таке клопотання було подано у березні 1860 р. [137, л. 1–2]¹²³⁶.

У цей час родина мешкала постійно у Санкт-Петербурзі у 3-й адміралтейській частині. На 21 березня 1860 р. сину Степана та Марії Каралі Миколі було 5 років, дочкам: Людмилі – 11, Надії – 9, Зінаїді – 8, Марії – 6 та

¹²³³ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 1980, л. 7–7 об. Імовірно, їй доводився дядьком Павло Дмитрович Голембовський – письменник-романіст, учасник російсько-французької війни 1812–1815 рр., колезький асесор, секретар канцелярії костромського цивільного губернатора, наглядач московського Єкатерининського (Матроського) богадільного будинку та скарбник Комітету для розбору і піклування про тих, хто просить милостиню. Його дружина – Марія Федорівна Громницька – була класною дамою Єлизаветинського інституту та письменницею (Див.: Жукова О. Голембовский Павел Дмитриевич // Русский биографический словарь. Дополнительные тома. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – Т.: Гоголь – Гюне. – С. 43).

¹²³⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 1980, л. 3–3 об.

¹²³⁵ Там же, л. 5–5 об.

¹²³⁶ Там же, л. 1–2.

Вірі – один рік. Законність дітей доводилася документами, виданими Харківською духовною консисторією. Сам Степан, його дружина Марія Петрівна та всі діти були православними, «до жодних розкольницьких шкідливих сект не належали». Свідомством Бердянської міської ратуші підтверджувалося, що під час перебування у купецтві ніхто з родини «неспроможності не піддавався та судовими вирокми зганьблений не був, і нині під судом і слідством не перебуває» [137, л. 5–5 об., 8]¹²³⁷.

Урядовий Сенат розглянув справу Каралі 27 квітня 1860 р., а 8 серпня того ж року з'явилося рішення про зведення Степана Миколайовича разом із родиною у спадкове почесне громадянство з дорученням видати відповідну грамоту, що підтверджувала цей факт [137, л. 10–11]¹²³⁸.

Цікаво склалася доля окремих представниць жіночої частини цієї сім'ї. Дві з дочок Степана Миколайовича – Надія (бл. 1851 – ?) та Зінаїда (бл. 1852 – 1919) – обрали зовсім незвичний для дівчат із грецьких купецьких родин шлях: вступили на перші в Російській імперії жіночі курси, так звані Аларчинські, відкриті 1 квітня 1869 р. при 5-й чоловічій гімназії у Санкт-Петербурзі. Дівчиці були революційно налаштовані, брали участь у народницькому русі. Вони мешкали на квартирі разом зі своїми подругами, теж слухачками курсів, а саме з дочкою колишнього санкт-петербурзького губернатора Софією Львівною Перовською (1853–1881), членом гуртка «чайківців», яка згодом стала однією з керівників «Народної волі» та учасницею вбивства імператора Олександра II, і дочкою відомого купця, власника порцелянової фабрики Вірою Іванівною Грибоседовою, народженою Корниловою (1848–1873), також учасницею гуртка «чайківців» [539]¹²³⁹. У 1871 р. Зінаїда Степанівна Каралі, за першим (фіктивним) шлюбом Апсеїтова, виїхала до Франції, де зблизилася з революційним гуртком П.Л. Лаврова, одного з ідеологів народництва. 1875 року революціонер-

¹²³⁷ Там же, л. 5–5 об., 8.

¹²³⁸ Там же, л. 10–11.

¹²³⁹ Корнилова-Мороз А. Перовская и кружок чайковцев // Народная воля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://narovol.ru/chaikov.htm> (20.11.2017).

народник І.М. Мишкін здійснив невдалу спробу звільнити М.Г. Чернишевського з вілюйського ув'язнення, а у пособництві цій акції підозрювалася Зінаїда Каралі, провина якої, однак, не була доведена. У лавровському гуртку вона познайомилася з російським революціонером Германом Олександровичем Лопатіним (1845–1918), членом Генеральної ради Першого інтернаціоналу, одним із лідерів «Народної волі» та автором першого перекладу «Капіталу» К. Маркса російською мовою, та стала його дружиною. Цей шлюб розпався 1883 року. Зінаїда оселилася в Парижі, здобула вищу медичну освіту в Сорбонні та мала практику як лікар-психіатр. 1887 року вона стала дружиною російського художника Костянтина Миколайовича Горського (1854–1943), котрий відомий передусім як живописець історичного жанру [507, ст. 45–46; 402, с. 325–327]¹²⁴⁰.

Син Зінаїди Степанівни від Германа Лопатіна – Бруно Германович Лопатін-Барт (1877–1938) – відомий адвокат, член партії есерів, захисник у багатьох гучних політичних процесах. За часів сталінських чисток він був репресований як «учасник антирадянської есерівської організації» [402, с. 325–327]¹²⁴¹.

Зовсім інакше склалася доля іншої представниці цього роду – Надії Миколаївни Каралі¹²⁴² (1883–1964). Її батько – Микола Іванович Каралі (1839–1904), – як і його кузен Степан Миколайович, оселився у Бердянську, де 1864 року був записаний до місцевого купецтва. Згодом він перебрався до Санкт-Петербурга та вступив до 1-ї гільдії. Від першого шлюбу Микола Каралі мав двох синів – Івана та Георгія, а від другого – з Марією

¹²⁴⁰ Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. – Москва: Всесоюзн. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – Т. 2: Семидесятые годы. – Вып. 1: А–Е. / Сост. А. Шилов, М. Карнаухова. – Ст. 45–46; Харченко Л., Винклер А. Мятая жизнь. (Материалы о революционной деятельности Германа Лопатина). – Ставрополь: Ставропольское книжное изд-во, 1979. – С. 325–327.

¹²⁴¹ Харченко Л., Винклер А. Указ. соч. – С. 325–327.

¹²⁴² Надія Миколаївна та її родичі часто згадуються як Каралі, іноді – Кораллі.

Олександрівною Горович – дочок Надію, Катерину та Кассандру [510, с. 89–90; 585]¹²⁴³.

Першим шлюбом Надія Миколаївна вінчалася з Миколою Георгійовичем Шлейфером (1864–1940), дипломатом та скульптором. Його батьками були відомий військовий інженер, генерал-лейтенант Георгій Іванович Шлейфер (1823–1894) та дочка контр-адмірала Віра Петрівна Карпова. Микола Георгійович служив віцеконсулом у Франкфурті, а згодом консулом у Катанії та Неаполі, мав чин статського радника та камергера імператорського двора. Найбільш відомими його скульптурними роботами стали бюст А.П. Чехова в німецькому місті Баденвейлер та пам'ятник туркестанському генерал-губернатору К.П. фон Кауфману, який не зберігся. Незабаром це подружжя розлучилося [510, с. 89–90; 589]¹²⁴⁴.

Другим чоловіком Надії Миколаївни став Борис Олександрович Ігнат'єв (1887 – ?), мазирський повітовий предводитель дворянства і титулярний радник. Цей шлюб теж тривав недовго: 22 жовтня 1916 р. розлучення було затверджено Священим Синодом [510, с. 89–90]¹²⁴⁵.

22 квітня 1917 р. Надія Каралі вінчалася в Петрограді з полковником, командиром 4-го Донського козачого графа Платова полку його імператорською високістю Олександром Георгійовичем князем Романовським, герцогом Лейхтенберзьким (1881–1942). Третій чоловік Надії Миколаївни був представником російського імператорського дому, старшим сином Георгія Максиміліановича князя Романовського, герцога Лейхтенберзького (1851–1912) та його першої дружини принцеси Терезії Петрівни (Терезії Фредерики Ольги Вільгельміни) Ольденбурзької (1852–

¹²⁴³ Красюков Р. Герцоги Лейхтенбергские // Дворянский календарь. Справочная родословная книга российского дворянства. – Санкт-Петербург: ВИРД, 1998. – Тетрадь 5. – С. 89–90; Николай Иванович Каралли // Geni [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.geni.com/people/Николай-Иванович-Каралли/6000000044157353264> (20.11.2017). У Марії Олександрівни від попереднього шлюбу було дві дочки – Ольга та Марія, яких Микола Іванович удочерив з правом носіння його прізвища та по-батькові.

¹²⁴⁴ Красюков Р. Указ. соч. – С. 89–90; Поверх барьеров с Иваном // Радио Свобода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/1888902.html> (20.11.2017).

¹²⁴⁵ Красюков Р. Указ. соч. – С. 89–90.

1883), а, таким чином, правнуком російського імператора Миколи I (1796–1855) та віце-короля Італії, пасерба Наполеона Ежена де Богарне (1781–1824) [510, с. 89–90]¹²⁴⁶. Шлюб цей, м'яко кажучи, викликав незадоволення імператорської родини. 16 серпня 1916 р. імператриця Олександра Федорівна у листі до Миколи II писала: «Я чула, що Сандро (домашнє ім'я Олександра Георгійовича. – *В. Т.*) збирається одружитися з жахливою жінкою – з такою собі Ігнат'євою, народженою Кореллі (прізвище спотворено. – *В. Т.*), – це колишня кокетка з поганою репутацією ... Сподіваюся, що цьому ще можна запобігти – це принесло б велике нещастя безумному юнакові» [577]¹²⁴⁷. Оскільки цей союз був морганатичний, Надія Миколаївна не отримала права на носіння титулів та прізвища чоловіка. Подружжя оселилося спочатку у придбаному маєтку у Фінляндії, а згодом перебралося до Франції. Надія Миколаївна була широко відома як піаністка та благодійниця. Вона виступала як акомпаніатор відомої скрипальки Ніни Прокопович (1922), брала участь у концертному виконанні опери П. Чайковського «Євгеній Онегін» у театрі «Віктор Гюго» (1925), а також у так званих історичних концертах російської музики та благодійних вечорах. 1929 року Надія Каралі продала віллу в Біарріці та заснувала в невеликому курортному містечку Сальє де Беарн благодійну установу – Будинок російської дитини. За свою філантропічну діяльність Надія Миколаївна була удостоєна відзнаки Червоного Хреста 2-го ступеня (1933) [521, т. II, с. 45]¹²⁴⁸.

З іншої гілки роду походив драматичний актор та режисер Олексій Михайлович Караллі (бл. 1870 – після 1930), відомий під псевдонімом Караллі-Торцов¹²⁴⁹. Він був сином грецького консула в Москві Михайла Дмитровича Караллі та його дружини Юлії Гнатівни Музіль. Після

¹²⁴⁶ Там же.

¹²⁴⁷ Григорий Распутин: убийство (Вера Алексеевна Каралли) // Livejournal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sergey-v-fomin.livejournal.com/27184.html> (20.11.2017). Треба зазначити, що «юнаку» на той час було вже майже 35 років, а шлюб виявився цілком вдалим.

¹²⁴⁸ Российское зарубежье во Франции. – Т. II: Л–Р. – С. 45.

¹²⁴⁹ Всі представники цієї родини писали своє прізвище як Караллі.

більшовицького заколоту Олексій Михайлович емігрував до Франції, мешкав у Ніцці, а потім у Парижі, де в Російському інтимному театрі Д.М. Кірової створював вистави за п'єсами І. Баришева, О. Островського, Г. Зудермана [521, т. I, с. 659; 598]¹²⁵⁰. Його дружина Ольга Миколаївна Караллі (1870–1928) також була драматичною актрисою [521, т. I, с. 659]¹²⁵¹. Від цього шлюбу народилася видатна балерина та кіноактриса Віра Олексіївна Караллі (1889–1972) [521, т. I, с. 659]¹²⁵².

Треба зазначити, що Каралі, на відміну від інших хіосців, котрі оселилися на узбережжі Чорного й Азовського морів, дуже швидко асимілювалися. Вже у першому поколінні вони брали шлюб не з греkinями з-поміж споріднених родин, а із представницями багатонаціональної російської еліти. Всі їхні нащадки володіли російською мовою, що непристаманно хіосцям, які в родинному середовищі спілкувалися грецькою, а також традиційно послуговувалися італійською, французькою, англійською. Серед Каралі було багато діячів російської культури, що віддзеркалює зміну їхньої національної самоідентифікації.

3.7. Аверіно

Аверіно – старовинний грецький рід, одна з гілок якого у другій половині XIV ст. облаштувалася на острові Лесбос в Егейському морі, що перебував під владою генуезької родини Гаттілузі. Тут представники роду заснували фортецю, яка мала назву Форт Аверіно. Після захоплення острова турками 1462 року Аверіно знайшли притулок на сусідньому Хіосі¹²⁵³, де породичалися з місцевою аристократією та відігравали значну роль у

¹²⁵⁰ Российское зарубежье во Франции. – 2008. – Т. I: А–К. – С. 659; У старых грехов длинные тени // Livejournal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sergey-v-fomin.livejournal.com/100629.html> (20.11.2017).

¹²⁵¹ Российское зарубежье во Франции. – Т. I: А–К. – С. 659.

¹²⁵² Там же.

¹²⁵³ Від 1500 р. одна з гілок роду мешкала на острові Кефалонія, звідки деякі представники місцевих Аверіно у другій половині XVIII ст. перебралися до Таганрога.

суспільно-політичному та економічному житті. Згодом ті з них, що займалися торгівлею та банківською справою, оселилися в Константинополі та Смірні [429, v. 1, p. 57–59]¹²⁵⁴.

Родовий герб Аверіно (див.: додаток Б. 4) виглядав так: на золотому полі коронований чорний орел. Шолом із п'ятьма решітками. Намет: золотаво-чорний [429, v. 1, p. 59]¹²⁵⁵.

У 1793 р. Олександр Антонович Аверіно, який народився на Хіосі у 1772 р. в родині місцевих аристократів Антона Олександровича Аверіно (1735, Хіос – 1800, Хіос) та Олени Скарлатівни Маврогордато (1750, Хіос – 1818, Таганрог) з гілки Скарлаті [429, v. 2, p. 19–20]¹²⁵⁶, перебрався до Таганрога, де розпочав комерційну діяльність з відкриття у 1795 р. крамниці (див.: додаток А. 16). А 1803 року він разом із братом Федором за допомогою свого багатого, впливового та бездітного дядька Івана Антоновича Аверіно (1741, Хіос – 1815, Смірна), консула Російської імперії у Смірні та кавалера ордена св. Георгія, заснував перший в Російській імперії хіоський торговий дім під назвою «Аверіно та сини», філія якого розташувалася в Одесі під орудою Федора Антоновича Аверіно [429, v. 1, p. 58]¹²⁵⁷.

У 1822 р. під час хіоської різанини маєток Аверіно в Камбосі, аристократичному районі острова, був розграбований та знищений. Дружина Олександра та його молодші діти – Бату, 12 років, та Пантелій, 9 років, потрапили до турецького полону та були звільнені за величезний викуп, сплачений молодшим братом Олександра Антоновича – Пантелієм Аверіно (1779, Хіос – 23 березня 1859, Сіра), генеральним консулом Російської імперії у Смірні та кавалером ордена св. Володимира [429, v. 1, p. 59]¹²⁵⁸.

Як іноземець Олександр Антонович 28 квітня 1824 р. указом Катеринославської казенної палати разом із дітьми був долучений до 3-ї

¹²⁵⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 57–59.

¹²⁵⁵ *Ibidem.* – P. 59.

¹²⁵⁶ *Ibidem.* – V. 2. – P. 19–20.

¹²⁵⁷ *Ibidem.* – V. 1. – P. 58.

¹²⁵⁸ *Ibidem.* – P. 59.

гільдії «таганрозького грецького купецтва». 15 січня 1825 р. у Таганрозькому грецькому магістраті він присягнув на підданство Російської імперії. У 1830 р. Олександр Аверіно був записаний до 2-ї гільдії місцевого купецтва, а 1834 року – до 1-ї гільдії, в якій перебував «поспіль та безперервно» десять років [135, л. 2–2 об.]¹²⁵⁹. Негоціант був нагороджений орденами св. Анни та св. Станіслава [429, в. 2, р. 20]¹²⁶⁰.

У 1804 р. Олександр Аверіно вінчався на Хіосі з Марією Псіха (1785, Хіос – 9 липня 1838, Таганрог), дочкою хіоського аристократа Янніса Псіха [429, в. 2, р. 20]¹²⁶¹. Це подружжя мало трьох синів – Антона, Івана, Пантелія та дочку Батуту, які були записані разом із батьком до купецтва. На 1834 р. у 1-й гільдії в одному з батьком нероздільному капіталі знаходився тільки син Іван з дружиною [135, л. 2–2 об.]¹²⁶².

14 квітня 1844 р. Олександр Аверіно звернувся з клопотанням про зведення його та його сина Івана у спадкове почесне громадянство на підставі багаторічного сумлінного перебування у купецьких гільдіях [135, л. 1–1 об.]¹²⁶³. 28 серпня 1844 р. Герольдія винесла рішення про обґрунтованість права прохача на почесне звання, але від Івана вимагала документального підтвердження його законного походження від батьків та довідки про благонадійність [135, л. 4–6 об., 16–19 об.]¹²⁶⁴. 29 листопада 1845 р. після досилання необхідних документів Іван Олександрович разом із дружиною також був визнаний у спадковому почесному громадянстві [135,

¹²⁵⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 2–2 об.

¹²⁶⁰ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 20.

¹²⁶¹ Ibidem. Однак відповідно до документів, що зберігаються у справі Аверіно про долучення до спадкового почесного громадянства, його дружина називається Луллою (тобто Юлією) Іванівною: РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 14–14 об.

¹²⁶² Там же, л. 2–2 об.

¹²⁶³ Там же, л. 1–1 об.

¹²⁶⁴ Там же, л. 4–6 об., 16–19 об.

л. 53–53 об.]]¹²⁶⁵. Видача відповідної грамоти була ухвалена рішенням Герольдії від 12 серпня 1846 р. [135, л. 51]¹²⁶⁶.

Послугувався Олександр Антонович виключно грецькою мовою, російської, як і більшість хосців, не знав. Про це свідчать документи зі справи про почесне громадянство негоціанта – і клопотання, і доручення написані грецькою [135, л. 30–31 об., 46–46 об.]]¹²⁶⁷.

За відомостями знавця генеалогії хіоських родів Ф. Аргенті, Олександр Аверіно помер у Таганрозі 1843 року [429, v. 2, р. 20]¹²⁶⁸, що не відповідає вище зазначеним фактам. Тому, скоріше за все, він помер не раніше квітня 1844 р. [135, л. 1–1 об.]]¹²⁶⁹. Дружина ж Олександра Антоновича спочила у Таганрозі 9 липня 1838 р. [429, v. 2, р. 20]¹²⁷⁰

З усіх синів Олександра тільки Іван залишався вірним справі батька, допомагаючи йому в управлінні торговою фірмою [135, л. 2 об.]]¹²⁷¹. Ф. Аргенті вважає, що Іван Олександрович народився на Хіосі 1809 року [429, v. 2, р. 21]¹²⁷². Однак архівні документи, що є у нашому розпорядженні, містять іншу дату. В родини Аверіно не було метричної виписки про народження сина. Замість цього вони заручилися свідченням своїх грецьких родичів та партнерів – керченських 1-ї гільдії купців Євстратія Галаті та Михайла Хіонакі, таганрозьких 1-ї гільдії купців Павла Травло, Костянтина Куцупи, Георгія Попова і таганрозького 2-ї гільдії купця Миколи Бахрова, яке було ними підписано 2 серпня 1844 р. У документі зазначалося, що «Іван дійсно прижитий у законному шлюбі Олександра Антоновича Аверіно з його дружиною Луллою, Івановою дочкою, за кордоном на острові Хіос, де за обрядом грекоросійської церкви був охрещений». Підписанти стверджували,

¹²⁶⁵ Там же, л. 53–53 об.

¹²⁶⁶ Там же, л. 51.

¹²⁶⁷ Там же, л. 30–31 об., 46–46 об.

¹²⁶⁸ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 20.

¹²⁶⁹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 1–1 об.

¹²⁷⁰ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 20.

¹²⁷¹ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 2 об.

¹²⁷² *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 21.

що «метричні свідоцтва за кордоном не існують та такі жодному з тамошніх уродженців не видаються» [135, л. 14–14 об.]¹²⁷³. У листопаді 1845 р. хінські громадяни засвідчили, що Іван народився 1806 року на острові. Відсутність справжнього документу вони пояснювали розоренням та спустошенням, учиненими турками під час різанини 1822 р. [135, л. 30–32 об.]¹²⁷⁴. Ці документи були визнані російськими державними органами [135, л. 35–44]¹²⁷⁵.

Східна (Кримська) війна негативно вплинула на економічний розвиток Російської імперії. Експортно-імпортні компанії, що спеціалізувалися на міжнародній торгівлі російським збіжжям та іншою продукцією сільського господарства, зазнавали великих збитків. Перед купцями, зокрема хіосцями, постало питання визначення свого майбутнього. Багатьом із них довелося закрити свої фірми в Російській імперії та перебратися до інших країн [394]¹²⁷⁶.

Саме так учинив Іван Олександрович Аверіно, переїхавши на початку 1850-х років на острів Корфу. Саме тут він трагічно загинув у 1857 р. Під час одного зі свят він був запрошений своїм приятелем – верховним лордом-комісаром Іонічних островів – розділити місце поруч з ним та був убитий ножем у серце місцевим мешканцем, борцем з англійським поневоленням, який переплутав Івана Аверіно з лордом [429, v. 1, р. 58–59]¹²⁷⁷.

13 листопада 1839 р. Іван у віці 33 роки першим шлюбом вінчався в таганрозькій грецькій Царя Костянтина церкві із грецькою підданою дівицею Вірою Павлівною Маврогордато, 28-и років. Свідками таїнства були таганрозький купець Георгій Кануро, керченський купець Мануїл Скіліці, одеський купець Микола Раллі й таганрозький купець Пандія Скараманга

¹²⁷³ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 14–14 об.

¹²⁷⁴ Там же, л. 30–32.

¹²⁷⁵ Там же, л. 35–44.

¹²⁷⁶ *Томазов В.* Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація. – С. 100–108.

¹²⁷⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 1. – P. 58–59.

[135, л. 12–12 об.]¹²⁷⁸. Віра Павлівна народилася на Хіосі 1811 року та була дочкою місцевих аристократів Павла Лукича Маврогордато (? – 20 червня 1839, Сіра) з гілки Вітелла й Франги Дмитрівни Петрококкіно (1784, Хіос – 18 серпня 1871, Хіос) із гілки Гамартолос [429, v. 2, р. 86, 92]¹²⁷⁹. Цей шлюб був цілком у дусі хіоської матримоніальної політики: наречені перебували в різноманітних родинних зв'язках. До того ж Віра доводилася двоюрідною сестрою таганрозькому купцеві Дмитру Миколайовичу Петрококкіно, а також троюрідною сестрою одеському і миколаївському купцеві Амвросію Пантелійовичу Маврогордато [429, v. 2, р. 86, 92]¹²⁸⁰.

У Івана та Віри Аверіно не було дітей. Після смерті чоловіка Віра Павлівна 1857 року у Константинополі вийшла заміж за хіоського аристократа Євстратія Михайловича Вуро (1803, Хіос – 3 травня 1861, Хіос). Померла вона 1890 року в Афінах [429, v. 2, р. 92]¹²⁸¹.

Молодший із синів Олександра Аверіно – Пантелій – народився на Хіосі 1813 року та помер у Таганрозі 11 липня 1838 р. Юнак не був одружений та не залишив нащадків [429, v. 2, р. 86, 92]¹²⁸².

Найстарший із синів Олександра Аверіно – Антон – народився на Хіосі 1805 року [429, v. 2, р. 21]¹²⁸³. На 1834 р. він після закінчення «курсу наук» отримав чин 12-го класу та вступив на державну службу [135, л. 2–2 об.]¹²⁸⁴. За відомостями Ф. Аргенті Антон Аверіно навчався в Царськосільському ліцеї, був одним з найкращих його випускників, блискучим знавцем права та одним із керівників Таганрозького казначейства. 1843 року у віці 38 років він залишив державну службу [429, v. 1, р. 58]¹²⁸⁵ та був обраний членом Правління Таганрозького приказу громадського піклування та гласним

¹²⁷⁸ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 12–12 об.

¹²⁷⁹ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 86, 92.

¹²⁸⁰ *Ibidem.*

¹²⁸¹ *Ibidem.* – P. 92.

¹²⁸² *Ibidem.* – P. 20; РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 2–2 об.

¹²⁸³ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 21.

¹²⁸⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 25, л. 2–2 об.

¹²⁸⁵ *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 1. – P. 58.

Таганрозької міської думи У 1850 р. Господарським департаментом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Антон Олександрович уже в чині колезького радника був призначений на чергові чотири роки членом Ради Таганрозького приказу громадського піклування [516, с. 193–195]¹²⁸⁶. А на 1869 р. його ім'я значиться серед присяжних повірених Таганрога [599]¹²⁸⁷. Він був кавалером російських орденів св. Володимира, св. Анни, св. Станіслава та грецького ордена Спасителя [429, v. 2, р. 21]¹²⁸⁸. Помер Антон Аверіно 4 червня 1884 р. у Таганрозі [429, v. 2, р. 21]¹²⁸⁹.

У грудні 1835 р. Антон Аверіно вінчався із Софією Герасимівною Потічкіною (1815, Таганрог – 28 травня 1887, Таганрог), дочкою Герасима Потічкіна та його дружини Аннетти Дракулі. Дітей у цього подружжя не було [429, v. 2, р. 21]¹²⁹⁰.

Аверіно володіли значною нерухомістю як у Таганрозі, так і у передмісті [123]¹²⁹¹. Зокрема, їм на початку XIX ст. належала земельна ділянка на розі Комерційного провулку та вулиці Грецької, де згодом вони звели два двоповерхові будинки (нині Український провулок, 7 та вулиця Грецька, 50/11). Перший споруджено у 1818 р. та потім продано родині Муссурі, а другий, який вважається пам'яткою архітектури регіонального значення, постав у першій половині XIX ст. Цім будинком певний час володіли Антон Олександрович та його дружина Софія Герасимівна, після смерті якої він був проданий [574]¹²⁹².

¹²⁸⁶ Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Городская типография, 1844. – С. 193, 194, 195.

¹²⁸⁷ Чехова улица, дом 69 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/cehova-ulica/dom-69> (17.04.2018).

¹²⁸⁸ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 21.

¹²⁸⁹ Ibidem.

¹²⁹⁰ Ibidem.

¹²⁹¹ РГИА, ф. 1287, оп. 29, д. 525, 12 л.

¹²⁹² Грецеская улица, дом 50/11. // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/greceskaa-ulica-1/dom-50-11> (17.04.2018). Генеалогія Аверіно, яка наводиться таганрозькими краєзнавцями, сильно перекручена, містить багато помилок та хибних відомостей.

Бату́та (Бату, Іпатія), єдина дочка Олександра Аверіно, народилася на Хіосі 1810 року, а у жовтні 1833 р. у Таганрозі вінчалася зі своїм троюрідним братом Миколою Михайловичем Аверіно. Наречений був сином купця Михайла Пантелійовича Аверіно та Марії Македускі. Народився Микола у Таганрозі 14 листопада 1803 р. та служив у державних органах канцеляристом [429, в. 2, р. 20]¹²⁹³. Згодом він отримав чин колезького регістратора [138, л. 2–2 об.]¹²⁹⁴, найнижчий за табелем про ранги, та ордени св. Володимира, св. Анни та св. Станіслава [429, в. 2, р. 20]¹²⁹⁵. Микола володів великим млином у Таганрозі, в районі Солдатського саду [574]¹²⁹⁶. Однак більше він уславився як композитор церковної музики та диригент таганрозької грецької Царекостянтинівської церкви [542]¹²⁹⁷. Належачи до впливової та багатой родини, він міг дозволити собі віддаватися цілком своєму покликанню. Імовірно, Микола Михайлович та його діти були російськими підданими, про що свідчать документи його дочки Вікторії [157, л. 6–6 об.]¹²⁹⁸. Помер Микола Аверіно у Таганрозі 17 травня 1889 р., а його дружина – Бату́та Олександрівна – 4 квітня 1903 р. [429, в. 2, р. 20]¹²⁹⁹.

¹²⁹³ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 20.

¹²⁹⁴ РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 2854, л. 2–2 об. Саме «колезьким реєстратором» названий Микола Михайлович Аверіно у записі про вінчання відомого таганрозького купця Костянтина Миколайовича Маврогордато з Аталантою Франгулісівною Петрококкіно. Вінчання відбулося 24 червня 1851 р. у таганрозькій Царекостянтинівській церкві, Микола Михайлович був свідком. Цікаво, що згодом дочка Миколи Аверіно Вікторія вийшла за свого троюрідного дядька Стаматія Матвійовича Маврогордато, який також був двоюрідним племінником згаданому Костянтину Миколайовичу Маврогордато, а син останнього – Костянтин Костянтинович Маврогордато – одружився з Віргінією Дмитрівною Негропонтє, онукою Миколи Михайловича Аверіно (див.: 3.1.3).

¹²⁹⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 20.

¹²⁹⁶ Греческая улица, дом 50/11 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/greceskaa-ulica-1/dom-50-11> (17.04.2018).

¹²⁹⁷ Чайковский И. Воспоминания о пребывании П.И. Чайковского в Таганроге и Одессе // Чайковский. Жизнь и творчество русского композитора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tchaikov.ru/memuar195.html> (17.04.2018).

¹²⁹⁸ РГИА, ф. 1412, оп. 29, д. 209, л. 6–6 об.

¹²⁹⁹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 20.

Мабуть, саме цьому подружжю Аверіно належав будинок у Таганрозі по вулиці Грецькій, 33 (нині – 59) [575]¹³⁰⁰.

Старша дочка Миколи та Батути Аверіно – Вікторія – народилася в Таганрозі 18 вересня 1835 р., а 2 листопада 1857 р. там само вінчалася зі своїм троюрідним дядьком – грецьким підданим, таганрозьким купцем Стаматієм Матвійовичем Маврогордато (30 грудня 1829, Сірос – 14 березня 1872, Таганрог) із гілки Скарлаті [429, v. 2, p. 85]¹³⁰¹ (див: 3.1.3).

Молодша сестра Вікторії – Олена Миколаївна – народилася 21 травня 1845 р. у Таганрозі, а 8 вересня 1866 р. у Таганрозі вінчалася з відомим місцевим підприємцем Дмитром Амвросійовичем Негропonte (22 квітня 1835, Сірос – 4 червня 1909, Райхенталь, Австро-Угорщина), сином хіоських аристократів Амвросія Федоровича Негропonte (1800, Хіос – 5 липня 1872, Хіос) та Маруко Дмитрівни Вуро (листопад 1809, Хіос – 30 травня 1843, Сірос) [429, v. 2, p. 111]¹³⁰² (див.: додаток Б. 11). Наприкінці 1850-х років Дмитро Амвросійович, спираючись на значний сімейний капітал та родинні зв'язки, облаштувався в Таганрозі, де одразу посів провідне місце серед підприємців та долучився до 1-ї гільдії купецтва. Як і більшість хіосців, займався переважно експортом збіжжя, використовуючи для цього власні пароплави. 1879 року Дмитро Негропonte був обраний членом Комітету торгівлі та мануфактури міської управи, яким залишався до своєї кончини. Пожиттєво негоціант також залишався членом Облікового комітету Таганрозької контори Державного банку Росії, для якого побудував у місті відповідне приміщення. Як і більшість його родичів та земляків, Дмитро Амвросійович певний час входив до Ради Азовсько-Донського комерційного банку, однак 1877 року вийшов із неї. Значними були досягнення підприємця й на громадській ниві, що свідчить про його значний авторитет у місті: протягом 1889–1893 рр. він був гласним Таганрозької міської думи та багато

¹³⁰⁰ Греческая улица, дом 59 [Электронный ресурс] // Исторический Таганрог. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/greceskaa-ulica-1/dom-59> (17.04.2018).

¹³⁰¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 85.

¹³⁰² *Ibidem.* – P. 111.

років поспіль – членом міського управління Товариства Червоного Хреста [584; 579]¹³⁰³. Родині Негропonte належала значна нерухомість у Таганрозі. Резиденцією родини був чудовий двоповерховий особняк, прикрашений коринфськими колонами та пілястрами (вул. Олександрівська, 55) [587]¹³⁰⁴. Поруч, на Олександрівський (Банківський) площі, негоціант 1859 року придбав земельну ділянку, де побудував ще один особняк, який здавав в оренду, зокрема тут 1895 року розмістилося відділення Санкт-Петербурзького обліково-позичкового банку на чолі з таганрозьким купцем Іваном Лукичем Корессі [588]¹³⁰⁵. Дмитро Амвросійович придбав славнозвісний палац Алферакі, який 1879 року здавав в оренду купецькій громаді для облаштування клубу «Комерційне зібрання» [579]¹³⁰⁶.

У подружжя Негропonte було семеро дітей – три доньки та четверо синів. Молодша з дівчат – Іпатія (18 квітня 1883, Таганрог – 16 травня 1883, Таганрог) – померла немовлям [429, v. 2, p. 113]¹³⁰⁷.

Старша донька – Віргінія (26 січня 1871, Таганрог – 23 травня 1931, Париж) – 19 серпня 1895 р. у Таганрозі вийшла заміж за Костянтина Костянтиновича Маврогордато з гілки Нікола (20 травня 1863, Таганрог – ?), одного із синів відомого таганрозького судновласника та негоціанта

¹³⁰³ Негропonte Дмитрий Амвросиевич // Энциклопедия Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://media-inform.com/8021401/1/negroponte-dmitriy-amvrosievich.html> (17.04.2018); Дмитрий Амвросиевич Негропonte // Rodovid [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:884932> (17.04.2018).

¹³⁰⁴ О тебе, любимый город: Дом Дмитрия Негропonte // Блокнот. Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-dom-dmitriya-negroponte> (17.04.2018).

¹³⁰⁵ О тебе, любимый город: Здание государственного банка // Блокнот. Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-zdanie-gosudarstvennogo-bank> (17.04.2018). Іван Корессі був хіосцем за походженням та зятем відомого таганрозького купця, теж хіосця, Івана Амвросійовича Скараманга (див.: 3.5).

¹³⁰⁶ Дмитрий Амвросиевич Негропonte // Rodovid [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:884932> (17.04.2018).

¹³⁰⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 113.

Костянтина Миколайовича Маврогордато (1808, Хіос – 18 листопада 1893, Ростов-на-Дону) [429, v. 2, p. 113]¹³⁰⁸ (див.: 3.1.2).

Ще одна донька – Марієтта (5 травня 1876, Таганрог – 31 липня 1950, Афіни) – 14 червня 1902 р. у Парижі вінчалася зі своїм четвороюрідним братом Августом Федоровичем Родоканакі (12 серпня 1876, Александрія – 4 липня 1939, Париж) із гілки Сепсіс, який народився від шлюбу Федора Августовича Родоканакі (1 червня 1848, Константинополь – 23 лютого 1893, Париж) та Хариклії Іванівни Сінадіно (6 листопада 1858, Александрія – ?). Бабусею нареченого з боку батька була Олександра Федорівна Аверіно (1824, Одеса – 18 липня 1894, Константинополь), двоюрідна сестра Бату Олександрівни Аверіно [429, v. 2, p. 113, 195, 21]¹³⁰⁹ (див.: 3.2).

З чотирьох синів подружжя Дмитра та Олени Негропonte найстарший – Амвросій (1867, Таганрог – 3 травня 1870, Таганрог) – помер у дитинстві. Ще два сини – Микола (28 серпня 1869, Таганрог – 21 травня 1920, Вісбаден), португальський віцеконсул у Таганрозі, та Амвросій-молодший (28 лютого 1881, Таганрог – 13 вересня 1939, Афіни), іспанський віцеконсул у Таганрозі, – померли неодруженими. Лише син Іван (18 травня 1878, Таганрог – 22 листопада 1934, Егіна), який покинув остаточно Таганрог після смерті батька, від шлюбу з дочкою судновласника Оленою Денисівною Стафатос (6 травня 1889, Браїла (Румунія) – 19 серпня 1932, Інтерлакен (Швейцарія)) залишив нащадків [429, v. 2, p. 113; 587]¹³¹⁰.

Останні роки свого життя Дмитро Негропonte постійно хворів та подовгу жив за кордоном. Між тим справи фірми потребували багато сил та уваги. На жаль, сини виявилися неспроможними подолати численні проблеми та надати другий поштовх родинній справі.

¹³⁰⁸ Ibidem.

¹³⁰⁹ Ibidem. – Р. 113, 195, 21.

¹³¹⁰ Ibidem. – Р. 113; О тебе, любимый город: Дом Дмитрия Негропonte // Блокнот. Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknnot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-dom-dmitriya-negroponte> (17.04.2018). Онуком Івана Дмитровича Негропonte є відомий американський державний діяч, заступник державного секретаря США, директор Національної розвідки США Джон Негропonte.

Через кілька місяців після смерті Дмитра Амвросійовича у Таганрозі померла Олена Миколаївна Негропonte – 6 вересня 1909 р. [429, v. 2, р. 113]¹³¹¹. А 1910 року брати Негропonte почали розпродаж успадкованого майна, зокрема палац Алферакі був проданий купецькій громаді [579]¹³¹², а резиденція Негропonte – Біржовому товариству [587]¹³¹³.

У книзі, присвяченій дитинству та юнацьким рокам відомої актриси Ф.Г. Раневської, батько якої був значним таганрозьким підприємцем, доля фірми Негропonte описується таким чином: «Негоціант та судновласник Дмитро Негропonte був людиною хваткою та спритною, а от його старший син Микола виявився зовсім нездатним до справ. Доки Негропonte-старший був живий, він тримав Миколу та інших своїх дітей у міцній узді, але після його смерті все пішло наперекосяк. Капітал почав танути, справи поступово занепадали, та на додачу брати-спадкоємці затіяли тяжбу з Миколою, якому за заповітом дісталось більше, ніж їм. “Був торговий дім, а залишалася одна назва” – зітхав батько (мається на увазі – батько Ф.Г. Раневської – Г.Х. Фельдман. – *В. Т.*), несхвально хитаючи головою» [543, с. 8]¹³¹⁴.

Ф. Аргенті у родоводі Аверіно вказує лише одного сина Миколи та Батути Аверіно – Олександра, який народився у Таганрозі 17 вересня 1838 р. та помер 29 вересня 1914 р. у Женеві [429, v. 2, р. 21]¹³¹⁵.

Але, вірогідно, сином Миколи та Батути Аверіно був також Костянтин Миколайович (бл. 1841, Таганрог – ?), скрипаль Таганрозького симфонічного оркестру. Про це свідчать спогади брата композитора Петра Чайковського – Іполита Ілліча, капітана 1-го рангу, голови Комітету із завідування Таганрозькими морехідними класами, який добре був знайомий з місцевою

¹³¹¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 111.

¹³¹² Дмитрій Амвросієвич Негропonte // Rodovid [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:884932> (17.04.2018).

¹³¹³ О тебе, любимый город: Дом Дмитрия Негропonte // Блокнот. Таганрог [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-dom-dmitriya-negroponte> (17.04.2018).

¹³¹⁴ *Шляхов А.* Молодая Раневская. Это я, Фанечка... – Москва: «АСТ», 2016. – С. 8.

¹³¹⁵ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 21.

елітою: «... в останній приїзд до мене у Таганрог брата Петра дав собі слово нічим його не турбувати, ні за кого не просити. Але тримати це слово було абсолютно не можливо. Як тільки дізналися про його приїзд, а приховати це було неможливо, багато хто звернувся до мене з проханнями представити їх йому чи умовити брата прослухати якесь пташення, котре, за думкою його татуса або матусі, подає великі музичні надії. Нема чого було робити. Довелося обтяжувати брата. ... Я просив на цей раз прийняти дійсно гідних вельмишановних громадян Таганрога, справжніх музикантів В.І. Сука, М.С. Маврокордато та К.М. Ав'єріно із сином п'ятнадцяти років, талановитим скрипалем. Юнак цей, за порадою брата, вступив до Московської консерваторії. Зараз він солідний скрипаль. На вибачення мої, що не зміг зберегти його спокій, на мій подив брат правдивим голосом запевнив мене, що він зовсім не претендує на людей, які шукають його для справи, та що він вважає себе морально зобов'язаним у таких випадках бути корисним у міру сил. На довершення він виявив бажання поїхати до поважного 85-річного старця Миколи Михайловича Ав'єріно (діда молодого скрипаля), композитора церковної музики, запровадженої ним у богослужіння в грецькій церкві. Говорити про те, наскільки зраділи родини Ав'єріно та Маврокордато, які мешкали через своє споріднення разом, говорити не буду. Хто ж не знає дару покійного брата полонити всіх, хто мав з ним спілкування» [542]¹³¹⁶.

Талановитий юнак, про якого йде мова у спогадах, – відомий музикант Микола Костянтинович Аверіно. Він народився 2 липня 1871 р. у Таганрозі, де навчався у знаного музиканта та диригента В.І. Сука, а згодом у Московській консерваторії у класі скрипки, яку закінчив зі срібною медаллю. Микола Аверіно викладав у відділеннях Російського музичного товариства (Астрахань, Баку, Саратов), 1907 року став професором Московського

¹³¹⁶ Чайковский И. Воспоминания о пребывании П.И. Чайковского в Таганроге и Одессе // Чайковский. Жизнь и творчество русского композитора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tchaikov.ru/memuar195.html> (17.04.2018).

філармонічного музичного училища. Він багато концертував як скрипаль-віртуоз, постійний акомпаніатор Ф.І. Шаляпіна, співпрацював із симфонічним оркестром Російського музичного товариства у Москві, оркестром Московського імператорського театру. 1911 року очолив Ростовське відділення Російського музичного товариства (на базі якого було засновано консерваторію у Ростові-на-Дону) та музичне училище. Микола Аверіно служив у відділі пропаганди Добровольчої армії. 1920 року емігрував до Константинополя, звідки переїхав до Афін, а потім – у Париж. 1923 року виїхав до США, де викладав у Балтиморській консерваторії та грав на альті у Бостонському симфонічному оркестрі. Від 1947 р. він був членом Російського музичного товариства за кордоном. Музикант багато друкувався в еміграційних часописах та газетах, залишив спогади про П. Чайковського, С. Рахманінова та ін. Помер у Нью-Йорку 13 травня 1950 р. [521, т. I, с. 17]¹³¹⁷.

Від шлюбу з Ольгою Германівною Ларош, хресницею П. Чайковського та дочкою музичного критика Г.А. Лароша, мав дочку Ольгу (у заміжжі – Федоровська; 15 листопада 1896, Москва – 17 січня 1989, Кембридж, Массачусетс (США)) – відому співачку (сопрано) та педагога. Освіту вона здобула у класах фортепіано та вокалу Московської консерваторії. У 1918 р. вона разом з чоловіком – скрипалем Павлом Федоровським – та дочкою емігрувала до Китаю, а 1924 року перебралася до Бостона, де чоловік влаштувався до Бостонського симфонічного оркестру. Згодом Ольга Миколаївна почала виступати з цим оркестром як вокалістка. За свою багаторічну кар'єру вона співпрацювала з такими видатними композиторами і музикантами, як С. Рахманінов, І. Стравинський, О. Глазунов, Г. П'ятигорський, О. Сілоті та ін. Уславилася Ольга Миколаївна і як педагог: вона викладала спів у відомих музичних школах «Longy School of Music of Bard College» (очолювала відділ вокалу в 1938–1976 pp.), «Middlebury College» та «Wellesley College», читала лекції в Гарвардському університеті,

¹³¹⁷ Российское зарубежье во Франции. – 2008. – Т. I: А–К. – С. 17.

у 1989 р. видала книгу «Принципы и искусство пения» («Принципи та мистецтво співу»). Серед її вихованців – відома американська сопрано Ф. Кертін [586]¹³¹⁸.

Молодший брат Миколи – Семен Костянтинович – народився у Таганрозі 21 серпня 1874 р. Освіту здобув у Лазаревському інституті східних мов та на юридичному факультеті Московського університету. 1900 року він вступив на адвокатську стезю, ставши помічником присяжного повіреного М.О. Гіршмана, а від 1905 р. зарахований до числа присяжних повірених. Після більшовицького заколоту Семен Аверіно долучився до Білого руху: займався забезпеченням частин Військових Сил Півдня Росії. У 1919 р. емігрував до Франції, де як артист розмовного жанру та конференсьє в концертах, зокрема благодійних, виступав на підтримку російської церкви і дитячих притулків. Семен Костянтинович брав активну участь у роботі громадських об'єднань російської еміграції: був членом Адміністративної ради Російського музичного товариства та Союзу російських адвокатів, друкував статті у газеті «Русская мысль» («Російська думка») і «Возрождение» («Відродження»). Помер Семен Аверіно 31 січня 1952 р. у Парижі та похований на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа [521, т. I, с. 17]¹³¹⁹.

Помітним діячем російської еміграції був і син Семена Костянтиновича Володимир, який народився 2 вересня 1903 р. у Москві. Володимир Семенович у складі лейбгвардії Уланського полку воював проти більшовицьких військових сил, а після поразки Білого руху емігрував до Франції. Він був зятим монархістом, брав активну участь у діяльності младоросів і Російського монархічного об'єднання. Володимир Аверіно був блискучим шахістом та намагався популяризувати цю гру у середовищі російських емігрантів: у 1936 р. заснував Російський шаховий гурток при парафії російського храму Христа Спасителя в Ан'єрі, а у 1857 р. обраний

¹³¹⁸ Ольга Аверино [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.knowledgr.com/05568875/ОльгаАверино> (17.04.2018).

¹³¹⁹ Российское зарубежье во Франции. – 2008. – Т. I: А–К. – С. 17.

віцепрезидентом Французької шахової федерації, очолював Технічний комітет із розробки класифікаційного статусу французьких майстрів-шахістів. Від 1947 р. Володимир Аверіно – редактор відділу шахів у газеті *Русская мысль*» («Російська думка»). Помер у Парижі 14 листопада 1990 р. та похований, як і батько, на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа [521, т. I, с. 17]¹³²⁰.

Представники родини Аверіно мешкали також в Одесі. Серед них необхідно згадати Георгія Антоновича Аверіно, старшого брата Олександра Антоновича, про якого йшла мова вище. Ф. Аргенті мав про нього обмаль відомостей – зазначав лише, що народився він на Хіосі у 1771 р. [429, в. 2, р. 20]¹³²¹. Між тим Георгій Антонович був долучений до 1-ї гільдії одеського купецтва у 1811 р., в якій перебував до 1823 р., а також від 1827 р. до 1837 р. У 1823–1824 рр. він перебував у 3-й гільдії, у 1825–1826 рр. – у 3-й, а з 1837 р. знову перейшов до 2-ї гільдії. До 1811 р. Георгій Аверіно був «турецькопідданим», але присягнув на вірність російській короні. Негоціант брав активну участь у громадському житті Одеси: у 1827–1829 рр. обирався гласним міської думи, у 1833 р. – депутатом портової митниці, а у 1837 р. – членом карантинного правління [134, л. 2–3]¹³²².

У 1835 р. Георгію Антоновичу було 58 років, тобто народився він близько 1777 р., а його дружині Султані – 43 роки, тобто народилася близько 1792 р. Дітей це подружжя, імовірно, не мало, принаймні у документах жодних згадок про них не трапляється [134, л. 2–3]¹³²³.

9 вересня 1838 р. Георгій Аверіно рішенням Герольдії Урядуючого Сенату був визнаний у спадковому почесному громадянстві [134, л. 11 об.–

¹³²⁰ Там же.

¹³²¹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 20.

¹³²² РГИА, ф. 1343, оп. 39, д. 10, л. 2–3.

¹³²³ Там же.

12]¹³²⁴, про що отримав відповідну грамоту 11 жовтня того ж року [134, л. 14]¹³²⁵.

Імовірно, саме дружини Георгія Антоновича – Султани – стосується інформація: вдова, «турецькопіддана» Смарагда Матвійвна Аверіно, 85 років, померла в Одесі 17 грудня 1869 р. [500, с. 6–7]¹³²⁶

Ще один із братів Аверіно – Федір Антонович – народився на Хіосі у 1778 р. [429, в. 2, р. 20]¹³²⁷. Він керував філією родинного торгового дому, центральна кантора якого містилася у Таганрозі.

У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви є запис про вінчання 18 січня 1823 р. «іноземного грека» Федора Аверіно з дочкою ніжинського грека Георгія Артинова Марією. Свідками таїнства були одеський купець Дмитро Інглезі, а також Георгій Лузи та Герасим Купа¹³²⁸. Цікаво, що Ф. Аргенті наводить зовсім іншу інформацію, називаючи дружиною Федора Антоновича Катерину Споріді (1803, Одеса – 1870, Одеса) [429, в. 2, р. 20]¹³²⁹.

Завдяки шлюбу з Марією Георгіївною Федір Аверіно записався до «ніжинських греків», що тоді давало деякі привілеї в Російській імперії. Саме з таким соціальним статусом він фігурує у метричних записах про народження своїх дітей.

Старша донька подружжя Аверіно Олександра народилася в Одесі у 1824 р. [429, в. 2, р. 21]¹³³⁰. На жаль, метричний запис про цю подію виявити не вдалося. Олександра Федорівна у віці 19 років вінчалася 17 липня 1843 р.

¹³²⁴ Там же, л. 11 об.–12.

¹³²⁵ Там же, л. 14.

¹³²⁶ Греки Одессы. – Часть III. – С. 6–7.

¹³²⁷ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 20.

¹³²⁸ Греки Одессы. – 2014. – Часть I. – Изд. 2-е. – С. 28–29, 58–59.

¹³²⁹ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – Р. 20.

¹³³⁰ *Ibidem.* – Р. 21. У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви міститься запис про смерть 7 вересня 1824 р. дворічного Дмитра Федоровича Аверіно, сина одеського купця. З'ясувати, чи був він сином Федора Антоновича, поки не вдалося. За хронологією він не дуже пасує до досліджуваної родини, але у метричних записах можуть бути неточності.

у Свято-Троїцькій церкві з австрійським підданим Августом Михайловичем Родоканакі, 24-х років. Свідками були австрійський підданий Степан Арафімо (можливо, Серафімо?) та батько нареченої Федір Аверіно [499, с. 2–3, 262–263]¹³³¹ (див.: 3.2) [499, с. 262–263]¹³³².

Наступними 13 лютого 1826 р. народилися близнюки Аглая та Георгій. Обидва охрещені у одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 16 лютого 1826 р. у присутності їхнього діда – ніжинського грека Георгія Артинова та тітки – дружини ніжинського грека Георгія Аверіно Султани [504, с. 28–29]¹³³³. За відомостями Ф. Аргенті, неодружений та бездітний одеський купець Георгій Федорович Аверіно помер в Одесі 3 травня 1878 р. [429, в. 2, р. 21]¹³³⁴ Аглая ж 18 вересня 1848 р. вінчалася у Свято-Троїцькій церкві з «турецькопідданим» Георгієм Димитрієвим. Свідками вінчання були одеський купець Петро Калоті, почесний громадянин Данило Іванович Аверіно та брат нареченої – одеський купець Георгій Аверіно [499, с. 2–3, 76–77]¹³³⁵.

Ще одна дочка Федора Антоновича та Марії Георгіївни – Єлизавета – народилася 20 серпня 1835 р. та 27 серпня цього ж року була охрещена у одеській Свято-Троїцькій церкві за участі дядька дитини – ніжинського грека Костянтина Георгійовича Артинова та родички – дружини ніжинського грека Миколи Антоновича Аверіно Катерини Леонтіївни [499, с. 2–3]¹³³⁶. А вже 20 грудня того ж року дівчинка померла [499, с. 2–3]¹³³⁷.

¹³³¹ Греки Одессы. – Часть II. – С. 2–3, 262–263.

¹³³² В Одесі з'явилися на світ і первістки Олександри та Августа Родоканакі: Марія народилася 3 травня 1844 р. та охрещена у Свято-Троїцькій церкві 3 червня того ж року. Свідки тайнства: двоюрідний дід – одеський почесний громадянин Георгій Антонович Аверіно і родичка – дружина титулярного радника Антона Аверіно Міміна Пантеліївна; Михайло народився близько 1846 р., а помер 4 жовтня 1848 р., у віці двох років. Див.: Греки Одессы. – Часть II. – С. 262–263.

¹³³³ Греки Одессы. – Часть I. – Изд. 2-е. – С. 28–29.

¹³³⁴ *Argenti Ph.* Op. cit. – V. 2. – P. 21. З усіх дітей подружжя Аверіно Ф. Аргенті у складеній ним генеалогії називає лише Олександру та Георгія.

¹³³⁵ Греки Одессы. – Часть II. – С. 2–3, 76–77.

¹³³⁶ Там же. – С. 2–3.

¹³³⁷ Там же.

Дружина Федора Антоновича – Марія Георгіївна – покинула світ в Одесі 22 березня 1836 р. у віці 38 років від чахотки та упокоїлася на міському кладовищі [504, с. 28–29]¹³³⁸, а сам Федір Аверіно – ніжинський грек та одеський 2-ї гільдії купець спочив 20 липня 1848 р. у віці 65 років [499, с. 2–3; 429, в. 2, р. 20]¹³³⁹.

Таким чином, процеси, що відбувалися у середовищі родини Аверіно, були цілком характерними для досліджуваної просопографічної групи. Фізичне виживання, процвітання та самореалізація кожного члена родини спиралися на родові та кланові цінності. Вони намагалися зберігати свою ізольованість, при цьому максимально інтегруючись до соціальної структури суспільства і використовуючи всі можливості, що відкривалися на цьому шляху. Але, як і у випадку з Каралі, представники роду, що присвячували себе діяльності на ниві російської культури, швидко асимілювалися.

Висновки до розділу 3

Представники роду Маврогордато одними з перших серед хіосців облаштувалися на Півдні України та успішно долучилися до світової торгівлі українським хлібом. Створені ними могутні експортно-імпортні компанії приносили надприбутки, що спрямовувалися в інші сектори економічної діяльності, зокрема – у банківську справу. Саме це дозволило їм після ліквідації торгових домів у другій половині XIX ст. підтримувати звичний для Маврогордато спосіб життя, займатися благодійництвом, меценатством, колекціонуванням.

Клан Маврогордато – найпотужніший у середовищі досліджуваної етносоціальної спільноти – був споріднений і посвоячений з іншими хіоськими родинами: Родоканакі, Скараманга, Петрококкіно, Раллі, Севастопуло. Кривні зв'язки, які надзвичайно шанувалися, допомагали як у

¹³³⁸ Там же. – Часть I. – Изд. 2-е. – С. 28–29. Народилася Марія Георгіївна відповідно близько 1798 р.

¹³³⁹ Там же. – Часть II. – С. 2–3. Народився Федір Антонович відповідно близько 1783 р. Виявлені віхи життя Федора Аверіно зовсім не відповідають інформації наведеної Ф. Аргенті: *Argenti Ph. Op. cit.* – V. 2. – P. 20.

комерційних справах, так і в просуванні соціальною драбиною. Найбільш відомими та успішними представниками роду були Матвій Федорович та Матвій Миколайович Маврогордато, які уславилися як визначні меценати та благодійники. Попри те, що зазначені особи цілком адаптувалися у суспільстві Російської імперії, вони не стали «росіянами», залишаючись, як усі хіосці, космополітами.

Торговий дім Федора Павловича Родоканакі та його сина Перикла був одним із найзначніших не лише в Російській імперії, а й загалом у Європі. Основою процвітання, як у всіх хіосців, була хлібна торгівля, але згодом компанія Родоканакі володіла промисловими підприємствами, пароплавствами, банками, страховими агенціями, величезними маєтками. Фірма Родоканакі проіснувала до кінця XIX ст., коли інші компанії хіосців вже було ліквідовано.

На прикладі родини Родоканакі простежується притаманна хіосцям риса – вміння адаптуватися до мінливих політичних і економічних умов. Змінювалися соціальні орієнтири родини, матримоніальна політика, проте Родоканакі намагалися, попри всі обставини й передумови, зберігати національну ідентичність і слідувати клановим традиціям.

Представники роду хіоських купців Раллі протягом кількох століть відігравали важливу роль у міжнародній торгівлі й економічному житті низки країн: Османської імперії, Франції, Великої Британії, італійських держав. На початку XIX ст. Іван Степанович Раллі облаштувався в Одесі, створивши спочатку тут філію міжнародної родинної фірми, а згодом – самостійний торговий дім. Зміна торговельної кон'юнктури на міжнародних ринках у середині XIX ст. суттєво позначилася на житті родини Раллі: фірму було ліквідовано, деякі представники родини відмовлялися від російського підданства та виїздили за кордон. Однак частина залишилася, намагаючись адаптуватися до нових умов. Вони вступали на російську державну службу, скуповували нерухомість, зокрема дворянські маєтки, вели активну

благодійну та громадську діяльність, домагалися спадкового дворянства і родичалися з багатонаціональною імперською елітою.

Одеські Севастопуло здолали типовий для хіоських родів шлях: із власників потужних хліботоргових фірм, іноземних купців, які належали до замкненої етносоціальної спільноти, вони поступово перетворилися на представників привілейованих верств російсько-імперського суспільства – крупних поміщиків, домовласників, чиновників, які мали з місцевою елітою міцні родинні, культурні та ділові зв'язки. Але процес соціальної адаптації не прискорював темпів їхньої національної асиміляції. Севастопуло зберігали основні ментальні особливості своєї етносоціальної спільноти: космополітизм, кланову, родову та національну самоідентифікацію, уміння пристосовуватися до будь-яких змін.

Історія родини Скараманга наочно демонструє ту величезну роль, яку відігравали греки-хіосці в економічному розвитку Надазов'я. У дусі стратегій, характерних для досліджуваної етносоціальної спільноти, Скараманга вміло поєднували власні інтереси із суспільними, намагалися використовувати всі можливості, що відкривалися перед ними, задля збереження і покращення свого соціального становища, а також миттєво реагували на зміни умов життя та діяльності, блискуче пристосовуючись до них. Скараманга прагнули зберегти родові й кланові традиції та при цьому максимально адаптуватися у тогочасному імперському суспільстві.

Каралі, на відміну від інших хіосців, котрі оселилися на узбережжі Чорного та Азовського морів, дуже швидко асимілювалися. Вже у першому поколінні вони брали шлюби не з грекинями з кола споріднених родин, а із представницями багатонаціональної російської еліти. Всі їхні нащадки володіли російською мовою, що не характерно для хіосців, які вдома розмовляли грецькою, а також традиційно послуговувалися італійською та французькою. Серед Каралі було багато діячів російської культури, що віддзеркалює зміну їхньої національної самоідентифікації.

Рід Аверіно заснував наприкінці XVIII ст. один із перших хіоських торгових домів у Таганрозі. Фізичне виживання, процвітання і самореалізація кожного члена цієї родини спиралися на родові та кланові цінності. Аверіно намагалися зберігати свою культурну ізольованість, максимально інтегруючись до соціальної структури суспільства, і використовуючи всі можливості, що відкривалися на цьому шляху. Та вже у середині XIX ст. представники роду відішли від комерційних справ, залучаючись до державної служби. З їхнього середовища походять відомі діячі культури – композитор Микола Аверіно, співачка Ольга Аверіно, актор та журналіст Семен Аверіно, журналіст і шахіст Володимир Аверіно. Всі вони швидко асимілювалися та вважали себе росіянами. Ця родинна історія добре ілюструє тезу, що залученість до російської культури призводила до втрати національної ідентичності.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дисертаційного дослідження автор дійшов ряду висновків, тлумачень, узагальнень і спостережень, що сформульовані у вигляді нижчеподаних положень:

1. Просопографія як спеціальна історична дисципліна в українській історичній науці ще перебуває на етапі становлення, уточнення її теоретичних та методологічних засад. Однак кількість праць з просопографічною проблематикою та інструментарієм постійно зростає – особливо популярними стають розвідки із створення портретів певних просопографічних груп, які вирізняються спільним соціальним, родовим чи етнічним походженням, релігійною або професійною належністю, способом життя тощо.

2. Проаналізована історіографія провідної проблеми дисертації засвідчила відсутність комплексного просопографічного дослідження греків-хіосців як замкненої кривоспорідненої етносоціальної спільноти. Поодинокі просопографічні праці вітчизняних і закордонних науковців лише створили певні підмурки для подальших розвідок. Особливістю закордонної історіографії є специфічна джерельна база: більшість дослідників практично не використовують інформаційний потенціал українських та російських архівів.

3. Для успішної реалізації просопографічної студії потрібно залучати як найширше коло джерел – про походження особи, її соціальний статус, освіту, кар'єру, інтелектуальні зацікавлення, громадську діяльність, політичні погляди. Такі джерела можуть бути як писемні (офіційного та неофіційного походження), так і вербальні, речові та візуальні. Всі вони у комплексі за умови критичного підходу можуть стати у пригоді.

4. Джерельна база даної праці є репрезентативною, різноманітною та дозволила успішно вирішити сформульовані дослідницькі завдання. Документи для реконструкції просопографічного портрета греків-хіосців

надзвичайно різняться як за походженням, так і за змістом. Це – документи громадянського стану: метричні свідоцтва про народження та хрещення, вінчання, смерть та відспівування; соціального характеру: про долучення до купецьких гільдій, спадкових громадян та спадкових дворян Російської імперії, прийняття підданства, нагородження орденами та відзнаками, службу та громадську діяльність, вибори на почесні посади, філантропічну та меценатську діяльність; майнового характеру: про гільдійські внески, заснування торговельних домів, ділове листування, фінансова звітність, заповіти, купчі, що зберігаються в архівосховищах різних міст і країн. Разом із матеріалами періодичної преси, довідкових видань та мемуарами вони дозволили створити багатовимірний портрет греків-хіосців як унікальної просопографічної групи.

5. Провідна проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, тому потребувала застосування методологічного інструментарію різних галузей наукового пізнання, як-от: історія економіки, етнічна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, просопографія, культурологія, антропологія.

6. Методи та стратегія просопографічного дослідження, використані у дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: ідентифікувати певних осіб, встановити складну систему споріднення між ними, реконструювати їхні біографії, з'ясувати основні напрями їхньої діяльності, а також порівняти отриману інформацію з метою висвітлення спільного (типового) та індивідуального у життєвих історіях кожного. Ця дослідницька стратегія ґрунтується на науковому доробку французьких генеалогів другої половини ХХ ст.

7. Рід князів Маврокордато відіграв визначну роль в історії кількох держав: Російської імперії, куди емігрували деякі його представники ще за турецького панування в Дунайських князівствах чи потрапили через приєднання Бессарабії; Румунії, де Маврокордато стали невід'ємною частиною національної аристократії; Греції, де вони стояли у витоків

боротьби за її звільнення і формування незалежної держави. Деякі представники роду тривалий час мешкали в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції. Усюди представники цього князівського роду зберігали свій високий соціальний статус та вливалися до елітних прошарків суспільства, швидко пристосовуючись до особливостей і традицій різних країн та роблячи значний внесок в усі сфери їхнього розвитку. При цьому Маврокордато боронили свою національну та родову ідентичність, підтримуючи щільні стосунки між собою та іншими спорідненими аристократичними кланами. Незважаючи на окремішність своєї історичної долі від інших гілок роду, князі Маврокордато пам'ятали про спільне походження та підтримували щільні зв'язки з родичами, про свідчить матримоніальна політика.

8. Переселення представників хіоської аристократії на південні обшири України зумовлювалося низкою факторів: важливою роллю, що її відігравали чорноморські та азовські порти в міжнародній торгівлі хлібом, близькістю цих портів до основних виробників товару, несприятливими умовами на історичній батьківщині, протекціонізмом російської влади, експансивною політикою хіоських торгових домів.

9. Наріжним каменем життєвої філософії греків-хіосців як кривноспорідненої спільноти була вірність родовим і клановим традиціям. Самореалізація та благополуччя кожного індивіда залежали від виживання і процвітання роду в цілому. Саме на принципі кривного споріднення трималися їхні могутні торгово-фінансові імперії. Характерною рисою життєвих і родинних історій греків-хіосців є дивовижна здатність до виживання за будь-яких умов. Для цього представники роду застосовували весь арсенал наявних можливостей: політичну гнучкість, релігійну терпимість, космополітизм, шлюбну політику, соціальну активність. Більшість із них, опинившись волею долі у Російській імперії, не збиралися залишатися тут назавжди, але максимально використовували політичну ситуацію у власних інтересах.

10. Основними напрямками економічної діяльності хіосців у Російській імперії були міжнародна торгівля, промислове виробництво та банківські операції. Хіосці, спираючись на значний родинний капітал та міжнародні торговельні зв'язки, відігравали провідну роль в економічному житті Чорноморсько-Азовського регіону. Вони експортували переважно збіжжя, а також іншу сільськогосподарську продукцію (льон, бавовну, шкіру); натомість імпортували бруківку, каву, вина, тканини, предмети розкоші. Більшість хіосців використовувала власні судна, згодом заснувала цілі пароплавства та пов'язані з ними страхові компанії. Хіосцям належав також ряд промислових підприємств, спершу переважно у галузі переробки сільгосппродукції: млини, круп'яні фабрики, шкіряні, ткацькі та джутові виробництва, цукрові та пов'язані з ними пивні й горілчані заводи, виробництва вин і коньяків; згодом вони стали співвласниками й акціонерами промислових товариств у галузях чорної металургії, золотодобування тощо. Їхні підприємства розташовувалися і в межах Південної України, і на території усєї Російської імперії. Одним із важливих напрямів економічної діяльності хіосців була банківська справа.

11. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. матримоніальна політика хіосців була традиційною: шлюби укладалися переважно з представниками споріднених хіоських сімей, а нерідко з досить близькими родичами.

12. Хіосці користувалися величезним впливом у грецьких громадах причорноморських і приазовських міст, надавали значну благодійну допомогу своїм співвітчизникам, грецьким громадським, освітнім та культурним організаціям. Більшість хіосців були членами Одеського грецького благодійного товариства, зорієнтованого на надання фінансової допомоги незаможним грекам. Їхнім коштом споруджувалися богадільні, церкви, навчальні заклади, видавалися грецькі книжки. Багато з них надавали матеріальну допомогу відомому грецькому таємному революційному товариству «Філікі Етерія», брали активну участь в роботі Комітету

допомоги знедоленим критським родинам. Значна частина капіталу офірувалася на підтримку освіти, медичного забезпечення та соціальну допомогу грекам митрополії.

13. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., що стала на заваді середземноморській морській торгівлі, й пізніша зміна торговельної кон'юнктури – торгівля південноукраїнським та бессарабським збіжжям вже не забезпечувала надприбутків – значно скоригувала економічні орієнтири хіосців. Певна кількість представників досліджуваних родів покинули Російську імперію та оселилися в інших країнах, продовжуючи родову справу. Хіосці, котрі залишилися, переважно ліквідовували свої сімейні торгові фірми. Наприкінці XIX ст. більшість нащадків хіоських кланів уже не вели активної підприємницької діяльності. У той час більшість хіосців перетворилися на великих поміщиків, зосередивши в своїх руках значні земельні багатства. Здебільшого вони купували величезні дворянські маєтки в Подільській, Київській, Волинській, Бессарабській, Херсонській, Таврійській губерніях. Їм також належали фешенебельні будинки та дачі в Одесі, Миколаєві, Таганрозі, Петербурзі, Ростові-на-Дону, які вони здавали в оренду. Важливою статтею збагачення була спекуляція міськими земельними ділянками, купленими раніше задешево, які продавалися під час будівельного буму за великі гроші.

14. У другій половині XIX ст. хіосці вимушені були докорінно змінити спосіб життя. Позаяк Російська імперія була вкрай соціально ранжованою країною, вони намагалися юридично закріпити своє привілейоване становище. Це потребувало передусім прийняття російського підданства, що зробила значна частина представників хіоських родин. Багаторічне перебування у купецьких гільдіях та придбання розорених польських маєтків давали їм законні підстави на отримання спадкового почесного громадянства. Деякі хіосці та їхні діти служили в армії, міністерствах і відомствах, а також обиралися на посади у земствах та мирових судах. Типовою була також служба по Відомству закладів імператриці Марії та Міністерству освіти –

опікунами різних установ, на які вони постійно жертвували кошти, отримуючи за це подяку влади у вигляді чинів та орденів, що надавали право на спадкове дворянство.

15. Змінювалася і шлюбна політика – дедалі частіше фіксуються шлюби з російськими підданими, котрі не належали до кола грецької торговельно-фінансової аристократії. Це були, як правило, представники дворянських чи купецьких родів різного етнічного походження – російського, польського, німецького, українського тощо.

16. Окремі родини досліджуваної етносоціальної спільноти, хоч і зберігали пам'ять про своє грецьке коріння, все ж поступово інтегрувалися до російського культурного середовища, зокрема виплекали низку значних культурних і наукових діячів. Хіосці, які присвячували себе діяльності на ниві російської культури, швидше асимілювалися.

17. Істотно змінився напрям благодійної та меценатської діяльності хіосців: значні суми жертвувалися не лише на грецькі, а й на міські та державні культурні, освітні й громадські установи. Благодійництво було для хіосців не тільки даниною родинним традиціям, але й одним із засобів інтеграції до російської еліти і шляхом для отримання соціальних привілеїв.

18. Втім, незважаючи на суттєві трансформації у середовищі хіоської аристократії протягом другої половини XIX ст., більшість із них так і не «русифікувалася». Частина з них погано володіла російською мовою, надаючи перевагу рідній грецькій чи традиційним для хіосців італійській та французькій. За світоглядними орієнтирами хіоські греки залишалися космополітами, проте зберігали свою національну ідентичність: не лише грецьку, а й хіоську.

19. Уже на початку XX ст. більшість представників досліджуваної спільноти мешкали переважно за кордоном – у Парижі, Женеві, курортних містах Лазурового узбережжя. Соціальні катаклізми, які розпочалися 1917 року у Російській імперії та знищили систему державного управління, суспільний устрій, звичний лад життя, примусили греків-хіосців до еміграції.

Проте притаманний нащадкам хіоської аристократії космополітизм, значні статки і широкі родинні зв'язки дозволили їм швидко адаптуватися до нових реалій та зберегти свою належність до світової фінансової та соціальної еліти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.)

Ф. 1. Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора.

Оп. 190.

1. Спр. 96. Дополнительные постановления о гильдиях. 2-я часть. 1825 р.
381 арк.

Оп. 200.

2. Спр. 71. О действиях Кишневской греческой вспомогательной комиссии.
1829 р. 186 арк.
3. Спр. 72. О действиях Одесской греческой вспомогательной комиссии.
1829 р. 778 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника.

Оп. 1.

4. Спр. 237. По рапорту Одесской градской думы об открытии в Одессе торгового дома под фирмою братьев Ралли. 1850 р. 9 арк.
5. Спр. 331. О возведении купца Ивана Ралли с семейством в потомственное почетное гражданство. 1852 р. 40 арк.
6. Спр. 367. О возведении купца Степана Ралли с семейством в потомственное гражданство. 1852 р. 10 арк.
7. Спр. 497. Об утверждении в Одессе торгового дома под фирмою «Евстратий Севастопуло». 1857 р. 8 арк.

8. Спр. 653. Об устройстве временного приюта для подкидышей. 1864–1869 pp. 67 арк.
9. Спр. 1424. Об открытии в Одессе коллежским секретарем Маврокордато ремесленного приюта. 1883 р. 3 арк.
10. Спр. 1837. Одесское общество исправительных приютов. О всеподданнейшем отчете. 1891 р. 148 арк.
11. Спр. 2167. О пожертвованиях разными лицами в пользу бедных и в пользу синагог и молитвенных домов. 1895 р. 439 арк.

Он. 2.

12. Спр. 232. Касательно детей российских подданных греческого происхождения, воспитывающихся в Греции. 22.02.1850 р. 17 арк.
13. Спр. 1625. О греческо-поданном М. Маврокордато. 14.07.1878 р. 3 арк.

Он. 4.

14. Спр. 5917. О духовном завещании А. Маврогордато. 1900 р. 24 арк.

Он. 6.

15. Спр. 928. О выдаче свидетельства на проезд в Крым жене персидского консула Марье Петровне Ралли с прислугой. 28.08.1863 р. 4 арк.

Он. 8.

16. Спр. 326. Лист переписи населения по Воронцовскому переулку, д. № 1. Семья Ралли. 1897 р. Арк. 2–5.
17. Спр. 1221. Лист переписи населения по ул. Мало-Арнаутской, д. № 19. 1897 р. 18 арк.

Ф. 4. Одеська міська дума.

Он. 1.

18. Спр. 129. Списки купцов, объявивших капитал по гильдиям на 1825 год. 569 арк.
19. Спр. 428. Списки купцов, объявивших капитал по гильдиям на 1834 год. 597 арк.

20. Спр. 1254. Списки купцов, объявивших капитал по гильдиям на 1844 год. 790 арк.

Он. 1а.

21. Спр. 294. По предложению г-на Одесского градоначальника и кавалера Нейдгарта о причислении в одесское 1-й гильдии купечество гостиной статьи Ивана Ралли. 22.12.1825 р. 10 арк.

22. Спр. 394а. По предложению графа Ланжерона о причислении к 1-й гильдии купечества грека Константина Амвросиева Маврокордато. 6.01.1819 р. (втрачена).

23. Спр. 411. О причислении в одесское 1-й гильдии купечество уроженца острова Хио Феодора Родоконакия. 14.06.1819 р. 38 арк.

24. Спр. 526. По предложению градоначальника Трегубова о причислении в одесское мещанство Стерия Яни и Пантелея Амвросиева Маврокордато. 4.10.1819 р. (втрачена).

25. Спр. 579. Об устройстве на Куяльницком лимане барака на 28 человек на средства, пожертвованные Н.М. Маврокордато. 1897 р. (втрачена).

Он. 2.

26. Спр. 653. По предложению Одесского градоначальника графа Палена о причислении в одесские 1-й гильдии купцы Ивана Рале. 11.08.1826 р. 14 арк.

Он. 4а.

27. Спр. 1240. По прошению одесского 1-й гильдии купца Ивана Ралия о засвидетельствовании доверенности, данной на имя негоцианта Тзингриллагера и Балтази. 13.09.1828 р. 2 арк.

Он. 8.

28. Спр. 63. По объявлению иностранца греческого уроженца Матвея Маврокордато о желании им быть записанным в сем году иностранным гостем для произведения торговли по 1-й гильдии. 21.01.1832 р. 9 арк.

29. Спр. 847. По прошению одесского 3-й гильдии купца Томазо Ралли о желании его отлучиться за границу и о предоставлении им в том поручительства. 17.12.1832. 6 арк.

Он. 10.

30. Спр. 529. О причислении Маврокордато Матвея в 3-ю гильдию (указ Херсонского губернского правления). 1834 р. 19 арк.

31. Спр. 979. По указу Херсонского губернского правления о греческом уроженце Амброзии Маврокордато о причислении его в одесские мещане. 1834 р. 42 арк.

Он. 11.

32. Спр. 1132. О причислении в 3-ю гильдию одесского купечества и российское подданство Этьена Ралли. 1835 р. 20 арк.

Он. 12.

33. Спр. 512. Прошение торгующего в Одессе по свидетельству 3-й гильдии купца Пантелея Маврокордато в Одесскую городскую думу о выдаче его двоюродному брату Евстратию Петрокино, находящемуся в г. Смирне, свидетельства о принятии его отцом Лоизо Петрокино российского подданства и причисления отца к одесскому мещанству. 10.08.1836–24.11.1848 р. 26 арк.

Он. 17.

34. Спр. 126. Ралли Ивана прошение о почетном гражданстве. 1841 р. 7 арк.

Он. 20.

35. Спр. 307. Об объявлении купцами капитала на 1845 год и прочей переписке, относящейся к капиталам купцов. 17.11.1844 р. 441 арк.

Ф. 16. Одеська міська управа.

Он. 79.

36. Спр. 83. Об устройстве на средства тайного советника Г.Г. Маразли здания для неимущих больных на Куяльницком лимане. 1903 р. 11 арк.

Оп. 123.

37. Спр. 1457. О принятии пожертвования в сто тысяч руб. от А.Т. Маврогордато на постройку земледельческого сиротского приюта. 23.07.1918 р. 2 арк.

Оп. 125.

38. Спр. 2. Журнал почетных граждан города Одессы (Список об одесских почетных гражданах, записанных по 10-й ревизии). 1854–1898 рр. 119 арк.

Ф. 17. Одеський міський магістрат.**Оп. 1.**

39. Спр. 56. Протоколы присутствия. 1.01–28.02.1798 р. 274 арк.
40. Спр. 57. Протоколы присутствия. 1.03–30.04.1798 р. 430 арк.

Оп. 5.

41. Спр. 88. Протоколы заседаний магистрата. 1839 р. 664 арк.

Ф. 18. Одеський комерційний суд.**Оп. 1.**

42. Спр. 1220. Дело вексельного отделения Одесского коммерческого суда торгового дома «Ф.П. Родоканаки» и Евеля Кричмара. 7–12.03.1891 р. 8 арк.
43. Спр. 1253. Дело Одесского коммерческого суда по судебному отделению по иску торгового дома «Ф.П. Родоканаки» к Леону Мускату. 12.09.1891 р. 20 арк.
44. Спр. 1353. Дело поверенного торгового дома «Ф.П. Родоканаки» и торгового дома «К. Весле и К^о» по делу о несостоятельности Евеля Кричмара. 23.02.1893 р. – 11.03.1908 р. 14 арк.

45. Спр. 2490. Дело Одесского коммерческого суда по судебному отделению М.Н. Маврокордато с Э.О. Кравцом. 14.10–11.11.1906 р. 12 арк.

Ф. 32. Одеське повітове казначейство Херсонської казенної палати.

Оп. 1.

46. Спр. 383. Именной список о купцах, приказчиках и крестьянах, иногородних дворянах и разночинцах, получивших на право торговли установленные свидетельства из Одесского уездного казначейства. 1841 р. 408 арк.

Ф. 35. Старший нотаріус Одеського окружного суду.

Оп. 1.

47. Спр. 5374. О продаже М. и Е. Маврокордато Одесскому обществу попечительства имени императрицы Марии Александровны для призрения слепых части хутора в Одессе. 6.06–15.07.1892 р. (втрачена).
48. Спр. 25964. О продаже купцом Амвросием Маврогордато мещанке Марии Бак двора в Одессе 3 ч. за 2000 руб. 27.03–10.06.1907 р. 12 арк.
49. Спр. 27033. О продаже николаевским купеческим сыном Петром Маврогордато мещанину Александру Гершковичу имения в Одессе 5 ч. за 6000 руб. 16–24.11.1907 р. 12 арк.
50. Спр. 27678. О продаже действительным статским советником Матвеем Маврокордато коллежскому асессору Карлу Севастопуло имения в Одессе 3 ч. за 69000 руб. 7–12.02.1908 р. 20 арк.
51. Спр. 28041. О продаже купцом Амвросием Маврогордато посреднику Феликсу Вилленцу имения в Одессе 5 ч. за 600 руб. 24.04.1908 р. 9 арк.

Ф. 37. Херсонська духовна консисторія.

Он. 3.

52. Спр. 275. Метрическая книга г. Одессы и предместных сел на 1824–1827 гг. (без пагінації).

53. Спр. 374. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1830 год. 25 арк.

Он. 6.

54. Спр. 55. Метрические книги Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1875–1878 годы. 500 арк.

Он. 12.

55. Спр. 15. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1879 год. 125 арк.

56. Спр. 63. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1882 год. 120 арк.

Он. 13.

57. Спр. 190. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1891 год. 126 арк.

58. Спр. 225. Метрическая книга Сретенской церкви г. Одессы на 1892 год. 266 арк.

59. Спр. 238. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1893 год. 132 арк.

60. Спр. 268. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1894 год. 115 арк.

61. Спр. 303. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1895 год. 110 арк.

62. Спр. 368. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1897 год. 123 арк.

63. Спр. 437. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1899 год. 114 арк.

64. Спр. 467. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1900 год. 122 арк.

65. Спр. 532. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1902 год. 117 арк.

66. Спр. 774. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви за 1909 год. 115 арк.

Ф. 52. Одеське реальне училище Св. Павла.

Оп. 2а.

67. Спр. 8. Маврокордат Николай. 1899–1903 рр. 5 арк.

Ф. 188. Родоканаки-Юр'євичі.

Оп. 1.

68. Спр. 1. Семейные документы рода Юрьевичей. 28.05.1857 р. – 11.02.1902 р. 7 арк.

69. Спр. 4. Документы по духовному завещанию Федора Родоканаки. 5.03.1882 р. – 7.02.1908 р. 8 арк.

70. Спр. 5. Документы о выделении по духовному завещанию Ф. Родоканаки 203000 руб. Марии Родоканаки. 5.03.1882 р. – 6.02.1883 р. 22 арк.

71. Спр. 6. Документы об усыновлении Павла Станиславовича Юрьевича П.Ф. Родоканаки. 1883–1884 рр. 7 арк.

72. Спр. 7. Духовное завещание П. Родоканаки (копии); удостоверение Одесского окружного суда об отказе М.Н. Маврогордато от звания душеприказчика. 30.11.1886 р. 3 арк.

73. Спр. 8. Документы по духовному завещанию Перикла Родоканаки. 1889–1890 рр. 36 арк.

74. Спр. 11. Письма, телеграммы по случаю кончины Перикла Федоровича Родоканаки; циркуляры торгового дома Родоканаки. 1893–1900 рр. 31 арк.

75. Спр. 13. Документы по духовному завещанию П.Ф. Родоканаки и акт о его смерти. 1899 р. 37 арк.
76. Спр. 14. Подлинное духовное завещание покойной Венчиславы Феликсовны Родоканаки и акт о ее смерти. 8.03.1900 р. 6 арк.
77. Спр. 18. Документы о третейском суде по завещанию Родоканаки между Маврогордато и Синадино. 7.05.1901 р. – 8.12.1906 р. 8 арк.
78. Спр. 20. Дело по духовному завещанию Мечислава Мечиславовича Юрьевича. 22 июля 1902 р. – 15 июня 1911 р. 29 арк.
79. Спр. 22. Документы о вводе во владение Юрьевича по завещанию Родоканаки. 5 апреля 1905 р. – 1 сентября 1907 р. 12 арк.
80. Спр. 25. Дело о наследстве после Федора Станиславовича Юрьевича, получаемом его женой – Губертиной Эдуардовной Юрьевич, ур. Коммер. 23.05–18.08.1907 р. 36 арк.
81. Спр. 80. Указ Пр. Сената о дворянском происхождении рода Юрьевича от 11 декабря 1856 г. 25.01.1883 р. 18 арк.
82. Спр. 127. Формулярный список о службе отставного ротмистра Станислава Осиповича Юрьевича. 1859 р. 8 арк.
83. Спр. 142. Документы об утверждении Михаила и Федора Агеласто и Аргири Феолого в правах наследства после умершей Ифигении Агеласто, ур. Родоканаки. 19.05.1894 р. – 24.09.1896 р. 26 арк.

Ф. 274. Одеський (міський) статистичний комітет.

Он. 1.

84. Спр. 2. Сведение о числе домов и вообще о застроении Одесского градоначальства. 1863–1874 pp. 84 арк.

Ф. 305. Бессарабсько-Таврійський банк.

Он. 1.

85. Спр. 271. О выдаче ссуды князю Маврокордато. 17.01.1890 р. 11 арк.

Ф. 367. Одеське товариство красних мистецтв.

Оп. 1.

86. Спр. 4. Список членов Одесского общества изящных искусств с обозначением количества внесенных ими денег. 1875–1890 рр. 34 арк.

Ф. 765. Одеське грецьке добротинне товариство.

Оп. 1.

87. Спр. 3. Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе греческого благотворительного общества и по другим вопросам. 1871–1888 рр. 72 арк.

88. Спр. 7. Списки греческо-подданных и других лиц, получивших денежную помощь от Общества и переписка о пожертвованиях, об оказании материальной помощи нуждающимся и по другим вопросам. 1892–1900 рр. 159 арк.

89. Спр. 9. Смета и чертеж на перестройку дома общества. 1896–1915 рр. 39 арк.

90. Спр. 10. Прошения греческо-подданных и других лиц об оказании материальной помощи и переписка об этом. Ведомость учета расхода денег. 1896–1917 рр. 284 арк.

91. Спр. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря 1903 г. 4 арк.

Російський державний архів Військово-Морського флоту (Российский государственный архив Военно-Морского флота, РГА ВМФ)

Ф. 249. Приказы по флоту и Морскому ведомству. Коллекция.

Оп. 1.

92. Д. 50. Приказы генерал-адмирала и управляющего Морским министерством за 1879 г. 156 л.

**Ф. 406. Послужные и формулярные списки чинов Морского ведомства.
Коллекция.**

Оп. 9.

93. Д. 2439. Послужной список Маврокордата Николая Дмитриевича. 1911–1914 гг. 16 л.

Ф. 417. Главный Морской штаб.

Оп. 4.

94. Д. 3606. Дело об увольнении от службы лейтенанта Г.Д. Маврокордато по домашним обстоятельствам. 1885 г. 12 л.

Оп. 5.

95. Д. 3225. О представлении к производству в следующие звания офицеров в отставке. Письмо министра торговли и промышленности от 2 февраля 1913 г. морскому министру с ходатайством о награждении капитана 1-го ранга Маврокордато за участие в русско-турецкой войне 1878 г. и русско-японской войне 1904–1905 гг. и за работу в должности инспектора Добровольного флота. 1912–1913 гг. 68 л.

Ф. 432. Морское училище.

Оп. 1.

96. Д. 4625. Об определении по Высочайшему повелению в воспитанники Морского корпуса малолетнего Дмитрия Маврокордато. 1862 г. 8 л.

Оп. 5.

97. Д. 5528. Документы воспитанника Маврокордато Дмитрия. 1865 г. 4 л.

98. Д. 8482. Документы воспитанника Маврокордато Николая Дмитриевича.
1903 г. 4 л.

Оп. 7.

99. Д. 2194. Личное дело Дмитрия Маврокордато. 1864–1865 гг. 14 л.

Ф. Р-5. Управление делами Народного комиссариата по морским делам.**Оп. 1.**

100. Д. 194. Проекты декретов, постановления СНК, положения и доклады о
вновь образуемых советских учреждениях, о централизации
учреждений и комиссарах при них. 1918–1919 гг. 1221 л.

Російський державний історичний архів**(Российский государственный исторический архив, РГИА)*****Ф. 40. Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности
и материалы к заключению торговых договоров с иностранными
государствами. Коллекция.*****Оп. 1.**

101. Д. 16. О награждении коммерции советника Родоканаки орденом
Св. Станислава 3-й ст. 28.04.1861 г. Л. 22–23 об.

102. Д. 38. О награждении некоторых лиц за заслуги на поприще торговли и
промышленности. 1.03.1886 г. Л. 29.

103. Д. 48. О возведении потомственного почетного гражданина Перикла
Родоканаки в потомственное Российской империи дворянство.
13.12.1896 г. Л. 181–182 об.

104. Д. 49. Список наградам, испрашиваемым некоторым лицам за их полезную деятельность на поприще торговли и промышленности. 1897 г. Л. 134–137.

Ф. 383. Первый департамент Министерства государственных имуществ.

Оп. 19.

105. Д. 25774. Об имении губернской секретарши Родоканаки. По Костромской губ. 23 февраля 1856 г. – 19 июня 1857 г. 21 л.

Оп. 20.

106. Д. 27154. Об отсужденном в казенное ведомство имении губернской секретарши Родоканаки. 8.08.1857 г. – 28.08.1859 г. 17 л.

Ф. 468. Кабинет Его Императорского Величества Министерства императорского двора.

Оп. 1.

107. Д. 3897. Об отпуске денег на содержание княжны Маврокордато в Обществе благородных девиц. 1782 г. Л. 128.

Ф. 472. Канцелярия Министерства императорского двора.

Оп. 43.

108. Д. 110. О разрешении сыну купца Маврогордато принести в дар Эрмитажу различные античные предметы, найденные при раскопках в местностях древнего города Ольвии. 14.06.1902 г. 11 л.

Ф. 549. Управление делами великого князя Николая Михайловича Министерства императорского двора.

Оп. 2.

109. Д. 43. Список погребенных лиц на Виноградовском кладбище при Свято-Покровской церкви города Новомиргорода, требуемый указом Святейшего Правительствующего Синода от 29 ноября 1908 года за № 17. Л. 3.

Ф. 577. Главное выкупное учреждение Министерства финансов.**Оп. 20.**

110. Д. 477. Дело о выкупе земельных наделов временнообязанными крестьянами у купца Маврокордато селения Тырловки (Подольская губерния). 23.05.1867 г. – 7.02.1872 г. 61 л.

Ф. 727. Нольде Эммануил Юльевич, барон (1854–1909), статс-секретарь, управляющий делами Комитета министров.**Оп. 2.**

111. Д. 378. Письма Севастопуло М.М., советника посольства в Париже. 11/24.01.1915 г. – 10/23.04.1917 г. 38 л.

Ф. 733. Департамент народного просвещения.**Оп. 123.**

112. Д. 1. Об утверждении некоторых лиц почетными попечителями гимназий, прогимназий и реальных училищ и почетными смотрителями уездных училищ и учительских семинарий. 31.03.1902 г. 463 л.

Ф. 759. Собственная Его Императорского Величества канцелярия по учреждениям императрицы Марии.

Оп. 34.

113. Д. 770. О пожертвовании капитала в 12 тысяч рублей действительным статским советником Маврокордато на постройку церкви при училище слепых в Одессе. 1897 г. 17 л.

Оп. 66.

114. Д. 310. О принятии капитала в 75 000 руб., пожертвованного дворянкою Екатериною Матвеевною Родоканаки урожденной Маврокордато в пользу Ведомства на устройство в г. Одессе детского приюта для сирот-девочек, с наименованием его: Детский приют имени Александра Маврокордато. 1902, 1912 гг. 15 л.

Ф. 938. Документы, собранные заведующим общим архивом Министерства императорского двора Г.В. Есиповым. Коллекция.

Оп. 1.

115. Д. 308. Прошение князя Александра Маврокордато на Высочайшее имя о дозволении на второй брак и даровании ему земли. 1796 г. 3 л.

Ф. 1263. Комитет министров.

Оп. 1.

116. Д. 168. О разрешении семье перевезти из Полтавы в Москву тело князя Маврокордато для погребения в Даниловом монастыре. 28.02–11.03.1819 г. Л. 368.

Ф. 1284. Департамент общих дел Министерства внутренних дел. Картоотека.

117. Маврогордато Георгий Феодосьевич. 1913 г.

118. Маврогордато Константин. 1897 г.

119. Севастопуло Константин. 1901–1902 гг.

Ф. 1286. Департамент полиции исполнительной Министерства внутренних дел.

Оп. 11.

120. Д. 251. По отношению государственного канцлера об отсрочке пребывания за границей одесскому 1-ой гильдии купцу Ивану Ралли. 15.04–13.07.1849 г. 22 л.

Оп. 15.

121. Д. 401. По отношению исправляющего должность новороссийского и бессарабского генерал-губернатора об увольнении за границу причисляющегося в одесские купцы Николая Ралли. 9.10.1854 г. – 14.07.1856 г. 18 л.

122. Д. 437. По отношению исправляющего должность новороссийского и бессарабского генерал-губернатора об увольнении за границу коммерции советника одесского 1-й гильдии купца Федора Родоканаки с семейством. 30.11.1854 г. – 5.01.1855 г. 10 л.

Ф. 1287. Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел.

Оп. 29.

123. Д. 525. По указу Сената о доставлении заключения о выдаче купцу Авверино данного на владение участком земли близ города Таганрога. 22.07.1846 г. – 12.01.1847 г. 12 л.

Оп. 38.

124. Д. 314. По ходатайствам городских обществ о присвоении разным лицам звания почетных граждан городов. 24.06.1863 г. – 24.06.1869 г. 369 л.

125. Д. 320. По ходатайству городских обществ о присвоении разным лицам звания почетных граждан городов. 24.06.1863 г. – 18.03.1881 г. 582 л.

Ф. 1343. Третий Департамент Сената.

Он. 25.

126. Д. 15. О признании в потомственном дворянстве кавалера ордена св. Владимира Матвея Маврокордато. 1889 г. 20 л.

Он. 28.

127. Д. 561. По отношению Временного присутствия Герольдии о роде Ралли. 1856 г. 54 л.

128. Д. 562. О дворянстве рода Ралли. 5.04.1882 г. – 2.01.1884 г. 98 л.

129. Д. 563. О дворянстве рода Ралли. 1891 г. 8 л.

Он. 29.

130. Д. 1763. О дворянстве рода Марка Севастопуло. 1886 г. 17 л.

Он. 36.

131. Д. 14817. О признании в потомственном дворянстве одесского 1-й гильдии купца Матвея Маврогордато. 1897–1903 гг. 17 л.

132. Д. 21168. О возведении потомственного почетного гражданина Перикла Родоканаки в потомственное дворянское достоинство. 1897 г. 19 л.

133. Д. 22892. О дворянстве Сканави. 8.12.1902 г. – 8.05.1903 г. 2 л.

Он. 39.

134. Д. 10. О возведении одесского 2-й гильдии купца Георгия Авверино в потомственное почетное гражданство. 14.01–17.02.1839 г. 14 л.

135. Д. 25. По прошению таганрогского греческого 1-й гильдии купца Александра Антонова Авверино о возведении его в потомственное почетное гражданство. 1844–1845 гг. 60 л.

136. Д. 1426. О возведении одесского 1-й гильдии купца Томаса Ралли с семейством в потомственное почетное гражданство. 4.10–15.10.1852 г. 29 л.
137. Д. 1980. По прошению бердянского 1-й гильдии купца Николая Степановича Карали о почетном гражданстве. 24.03–27.04.1860 г. 14 л.
138. Д. 2854. О почетном гражданстве Маврокордато. 1867–1868 гг. 54 л.
139. Д. 3548. О возведении одесского 1-й гильдии купца Константина Папудова в потомственное почетное гражданство. 1838 г. 19 л.
140. Д. 3653. По прошению таганрогского 2-й гильдии купца Михаила Петрокино о возведении его с семейством в потомственное почетное гражданство. 1853 г. 24 л.
141. Д. 3654. О почетном гражданстве Санкт-Петербургского купца Фемистокла Петрокино. 1886 г. 11 л.
142. Д. 4022. О возведении одесского 1-й гильдии купца Ивана Ралли в потомственное почетное гражданство. 1840 г. 12 л.
143. Д. 4023. О возведении одесского 1-й гильдии купца Ивана Ралли с семейством в потомственные почетные граждане. 6.09–20.06.1854 г. 37 л.
144. Д. 4024. По прошению поверенного одесского 1-й гильдии купца Томаса Ралли почетного гражданина Стефана Ралли о возведении доверителя его с семейством в потомственное почетное гражданство. 21.07–2.08.1851 г. 8 л.
145. Д. 4025. По прошению одесского 1-й гильдии купца Томаса Ралли почетного гражданина Степана Ралли о возведении доверителя его с семейством в почетные граждане. 10.06–3.07.1852 г. 3 л.
146. Д. 4108. Об удостоении одесского 1-й гильдии купца Федора Родоканаки звания потомственного почетного гражданина с выдачей на оное грамоты. 1833–1834 гг. 7 л.
147. Д. 4327. По прошению одесского 1-й гильдии купца Севастопуло о возведении его в потомственное гражданство. 22.03–14.04.1849 г. 26 л.

148. Д. 4445. По прошению таганрогского 1-й гильдии купца Луки Петрова сына Скараманга о возведении его в потомственное почетное гражданство. 23.10.1840 г. – 26.02.1841 г. 2 л.
149. Д. 4446. По прошению таганрогского 1-й гильдии купца Луки Петрова Скараманга о возведении его в потомственное почетное гражданство. 28.04–22.05.1841 г. 16 л.

Он. 40.

150. Д. 2711. О почетном гражданстве Николая Ксида. 28.06–8.12.1911 г. 11 л.
151. Д. 3106а. Дело о почетном гражданстве Амвросия Маврогордато (Маврокордато). 1895 г. 11 л.
152. Д. 3106б. Дело о почетном гражданстве Матвея Маврогордато. 1911–1912 гг. 14 л.
153. Д. 3989. О почетном гражданстве Дмитрия Петрокино. 1895 г. 9 л.
154. Д. 4695. Дело о почетном гражданстве Ивана Скараманга. 11.03–12.09.1902 г. 18 л.

Он. 46.

155. Д. 520. Дело по Высочайшему повелению по предложению господина Министра юстиции об утверждении Карла Маврокордато в княжеском достоинстве. 1873 г. 19 л.
156. Д. 521. Дело по Высочайшему повелению о дозволении мичману Маврокордато именоваться в России Молдавским князем. 1877 г. 3 л.
157. Д. 522. Дело о дворянстве Маврокордато, о причислении к князьям. 1914 г. 20 л.
158. Д. 523. Дело о Всемиловитейшем предоставлении с нисходящим его потомством князю Дмитрию Маврокордато прав потомственного дворянства. 1917 г. 4 л.
159. Д. 943. Дело об утверждении коллежского секретаря Авьерино членом Совета Таганрогского приказа общественного призрения. 1850–1854 гг. 10 л.

Оп. 49.

160. Д. 1021. Дело об изготовлении диплома на дворянство титулярного советника Матвея Маврокордато. 1889 г. 15 л.

161. Д. 1491. Об изготовлении диплома на дворянское достоинство Родоканаки. 27.07.1897 г. 4 л.

Ф. 1349. Формулярные списки чинов гражданского ведомства. Коллекция.**Оп. 2.**

162. Д. 100. Формулярный список о службе числящегося по Министерству земледелия и государственных имуществ неимеющего чина Севастопуло. 1896 г. Л. 9–10.

Ф. 1405. Министерство юстиции.**Оп. 97.**

163. Д. 12626. О почетном гражданстве Парланда и Скараманга. 27.07–7.08.1896 г. 5 л.

Оп. 524.

164. Д. 2. Формулярный список о службе почетного мирового судьи Херсонского мирового округа Георгия Иванова Маврокордато. 26.02.1914 г. 2 л.

Ф. 1412. Канцелярия Его Императорского Величества по принятию прошений, на Высочайшее имя приносимых.**Оп. 12.**

165. Д. 9. Маврокордато Дмитрий Георгиевич, князь, флота генерал-майор в отставке. Прошение о даровании ему с нисходящим потомством прав потомственного дворянства. 1915 г. 25 л.

166. Д. 11. Маврогордато Матвей, помещик, бывший греческий подданный.
О возведении его в дворянское достоинство. 1900 г. 8 л.

Оп. 29.

167. Д. 209. Маврогордато Матвей, греческий подданный. О подданстве
России. 1915 г. 10 л.

Оп. 44.

168. Д. 145. Прошение Маврокордато Дмитрия, князя, отставного капитана 2-
го ранга о взыскании с надворного советника Ценина 35 500 рублей.
1894–1897 гг. 21 л.

**Центральный державний історичний архів Санкт-Петербурга
(Центральный государственный исторический архив Санкт-
Петербурга, ЦГИА СПб.).**

Ф. 19. Петроградская духовная консистория.

Оп. 126.

169. Д. 1555. Метрические книги. 1898 г. 321 л.

Ф. 536. Петроградское дворянское депутатское собрание.

Оп. 6.

170. Д. 6358. О внесении в дворянскую родословную книгу
М.М. Родоканаки. 1.08.1896 г. – 7.10.1897 г. 4 л.

**Національний архів Республіки Молдова(Arhiva Națională a Republicii
Moldova, ANRM)**

***Ф. 211. Кишиневская духовная консистория. Метрические книги церквей
Бессарабской губернии.***

Inv. 6.

171. Af. 326. Метрические книги церквей 2-го округа Сорокского уезда. 1903 г. 710 л.

Inv. 11.

172. Метрические книги церквей 2-го округа Сорокского уезда. 1912 г. (не описана).

**2. Монографії, колективні праці, статті,
матеріали конференцій**

173. *Авгитидис К.* Торговый дом Константина Папудова // Подвижники й меценаты. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 141–153.
174. *Айсфельд О.* Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса: Астропринт, 2011. – Вип. 10. – С. 89–90; 2014. – Вип. 13. – С. 40–53.
175. *Аксенов А.* Генеалогия // Вопросы истории. – 1972. – № 10. – С. 206–212.
176. *Аксенов А.* Генеалогия московского купечества XVIII в. Из истории формирования русской буржуазии. – Москва: Наука, 1988. – 189 с.
177. *Аксенов А.* Очерки генеалогии уездного купечества XVIII в. – Москва: Наука, 1993. – 219 с.
178. *Ананьич Б.* Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частото предпринимательства. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1991. – 199 с.
179. *Ананьич Б.* Россия и международный капитал. 1879–1914. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1970. – 316 с.

180. *Андрейко Е.* Греческое купечество в Феодосии (по материалам ЦГААРК) // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 123–129.
181. *Анисимова И.* Обзор дворянских родословных книг, хранящихся в фонде Департамента Герольдии (РГИА, ф. 1343, оп. 51) // Генеалогический вестник. – 2001. – Вып. 4. – С. 62–69.
182. *Антонов Д., Антонова И.* Исторические описи метрических книг как исторический источник // Отечественные архивы. – 1998. – № 1. – С. 27–35.
183. *Антонов Д., Антонова И.* Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. – 1996. – № 4. – С. 15–28; № 5. – С. 26–39.
184. *Антонович В.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – Февраль. – Т. 1. – С. 233–261.
185. *Арсеньев В.* Графы Санти и де Шамборан: Поколенные росписи // Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. – 1906. – Т. 51. – Отд. 2. – С. 81–90.
186. *Атлас Д.* Старая Одесса, ее друзья и недруги. – Одесса: Ласми, 1992. – 208 с.
187. *Барабаш Н.* Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX ст. – Київ: ВД «Стилос», 2007. – 254 с.
188. *Бацак К.* Греки и итальянцы в экономической, общественной и культурной жизни Одессы (конец XVIII – первая треть XIX вв.) // Проблемы греческой культуры. Междунар. научно-практич. конф. (15–21 сентября 1996, Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). Материалы. – Симферополь: Крым. центр гуманитарных исследований, 1997. – С. 114–116.
189. *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. – Київ: Знання України, 2004. – 300 с.

190. *Бацак Н.* Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.) // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 11–34.
191. *Бацак Н.* Греческое торговое мореплавание в портах Северного Причерноморья (первая половина XIX в.) // Елліністичні студії. Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 39–54.
192. *Бербер Г.* Греки Одессы – пираты и меценаты. – Киев: Интерсервис, 2019. – 294 с.
193. *Белюсова Л.* Греческие купцы Петрококино в Одессе: благотворительная и общественная деятельность (2-я половина XIX в.) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2007. – № 5 (42). – С. 16–27.
194. *Белюсова Л.* История греческой диаспоры в материалах Государственного архива Одесской области // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. зб. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 36–47.
195. *Белюсова Л.* Можно ли доверять метрическим книгам? О некоторых аспектах достоверности церковной документации // Генеалогія. Зб. наук. праць. – Київ: ВД «Антиквар», 2020. – Вип. III: Генеалогія: джерела та методи дослідження / Упоряд. В. Томазов (у друці).
196. *Белюсова Л.* Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь: история в лицах // Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Удача», 2014. – Часть I: 1799–1831, 1836 / Авт.-сост. Л. Белюсова, С. Березин, Т. Волкова, В. Харковенко, Г. Малинова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, С. Герасимова. – Изд. 2-е, дополн. – С. 7–26.

197. *Белоусова Л.* Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX – начала XX вв. // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 35–48.
198. *Білоусова Л.* Справа Федора Петрококіно // Реабілітовані історією. Одеська область. – Одеса: АТ «Пласке», 2010. – Кн. I / Упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. – С. 640–646.
199. *Білоусова Л.* Торговий дім «Брати Петрококіно» в Одесі: внесок в економічний розвиток Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці МДГУ ім. Петра Могили: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 74, вип. 61. Історичні науки. – С. 143–149.
200. *Білоусова Л.* Торговий дім грецьких купців «Брати Петрококіно» в Одесі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 43–49.
201. *Бовыкин В.* Зарождение финансового капитала в России. – Москва: Изд-во Московского университета, 1967. – 295 с.
202. *Бовыкин В.* Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. – 320 с.
203. *Бовыкин В.* Формирование финансового капитала в России (конец XIX в. – 1908 г.). – Москва: Наука, 1984. – 287 с.
204. *Богданович О.* Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918). – Одесса: Астропринт, 2011. – 159 с.
205. *Божилев И.* Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. – София: Изд. на БАН, 1985. – 504 с.
206. *Бориневич А.* Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1890. – 110 с.

207. *Боровой С.* Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – Москва: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
208. *Быковская Н., Санжаровец В.* Керченский табачный фабрикант Константин Месаксуди // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 176–190.
209. *Бычкова М.* Некоторые задачи генеалогического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1983. – Вып. XIV. – С. 3–27.
210. *Бычкова М.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – Москва: Наука, 1986. – 226 с.
211. *Величко Е.* Социальное положение греческого населения Юга Украины в конце XIX – начале XX века // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 53–57.
212. *Веселовский С.* Дьяки и подьячие XV–XVII вв. – Москва: Наука, 1975. – 608 с.
213. *Веселовский С.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. – Москва: Наука, 1969. – 584 с.
214. *Вовчук Л.* Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 121–126.
215. *Вовчук Л.* Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наукові праці Чорноморського державного ун-ту ім. Петра Могили. Серія «Історія». – Миколаїв: Чорноморський державний ун-т ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 229, том 241. – С. 46–53.
216. *Вовчук Л.* Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.): на матеріалах Південної України // Емінак. Наук. щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2009. – № 1–4 (4), січень-грудень. – С. 73–79.

217. *Водотика Т.* Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. – Харків: Фоліо, 2018. – 235 с.
218. *Волониць В.* Греки-купці в економічному розвитку українських земель XVII–XIX ст.: сучасні історіографічні підходи // Гілея. Наук. вісник. – Київ: Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 74. – С. 125–127.
219. *Волониць В.* Грецьке купецтво у зовнішній торгівлі Маріуполя XIX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2015. – Вип. 12. – С. 17–24.
220. *Волониць В.* Грецькі торгові дома в Одесі XIX століття // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 22–30.
221. *Волониць В.* До питання про благодійну діяльність маріупольського купецтва наприкінці XIX – на початку XX ст. // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / Під заг. ред. К. Балабанова. – Маріуполь: МДГУ, 2016. – С. 127–129.
222. *Волониць В.* До питання про становлення та розвиток внутрішньої торгівлі у Маріуполі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2019. – Вип. 24. – С. 9–18.
223. *Волониць В.* Митне регулювання торговельної діяльності греків-купців в Україні у XVIII ст. // Елліністичні студії. Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 62–69.
224. *Волониць В.* Структура грецького ніжинського купецтва в контексті внутрішньої та зовнішньої торгівлі XVIII–XIX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. – Маріуполь: МДГУ, 2017. – С. 17–22.

225. *Гедьо А.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 398 с.
226. *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Переклад Ю. Олійника. – Київ: Критика, 1999. – 383 с.
227. *Гиндин И.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. – Москва: Госфиниздат, 1960. – 416 с.
228. *Гиндин И.* Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. – 1963. – № 2 (март-апрель). – С. 57–80.
229. *Гиндин И.* Русские коммерческие банки. Из истории формирования финансового капитала в России. – Москва: Госфиниздат, 1948. – 454 с.
230. *Голобуцький В.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – Київ: Вища школа, 1970. – 300 с.
231. *Гончарук Т.* Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. – Одеса: Астропринт, 2005. – 312 с.
232. *Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О.* Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 155 с.
233. *Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О.* Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 220 с.
234. *Горская О., Медведева М.* Коллекция П.А. Маврогордато в отделе античного мира Эрмитажа: история поступления и проблемы атрибуции // Краткие сообщения Института археологии. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – Вып. 241. – С. 409–422.
235. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – Київ: Либідь, 2000. – 488 с.

236. Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. 3б. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 276 с.
237. *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.
238. *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
239. *Гуржій О.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 80 с.
240. *Гуржій О., Реснт О., Шапошнікова Н.* Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 365 с.
241. *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. – С. 238–244.
242. *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія та проблематика створення. Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996). – Львів, 1997. – С. 40–47.
243. *Дерев'янкін Т.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 127 с.
244. *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.
245. *Донцова Т.* Молдаванка. Записки краєведа. – Одесса: Друк, 2001. – 324 с.
246. *Дружинина Е.* Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва: Наука, 1970. – 381, 2 с., 1 л.

247. *Дружинина Е.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – Москва: Наука, 1981. – 214 с.
248. *Дьомін О., Парадісонулос С.* Громадське самоврядування греків Одеси в кінці XVIII – XIX столітті // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 58–62.
249. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій; авт. кол.: Т. Балабушевич, В. Баран, В. Баран та ін. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.; Т. 2. – 608 с.
250. *Елпатьяевский А.* К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) // Актовое источниковедение. – Москва: Наука, 1979. – С. 55–84.
251. *Жиленкова І.* Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.). – Київ: [б. в.], 2016. – 668 с.
252. *Забаринский П.* Хлебная торговля Одессы с 1878 г. по 1892 г. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1894. – 4, 134, 36, 28 с., 2 л.
253. З виступу грецького історика Міхаліса Варласа на презентації книги Валерія Томазова «Το γένος των Μαυρογερμάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα» (острів Хіос (Греція), 2 вересня 2011 р.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Число 24 / Упоряд. В. Томазов. – С. 179–186.
254. *Зворський С.* Метричні книги: історія їх ведення на теренах України та зберігання в державних архівах // Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. – Київ: [б. в.], 2009. – Т. 1. – С. 7–19.
255. *Згинник Е.* Греческие торговые дома Южной России // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи. Зб. наук. праць Міжнар. наук.-

- практич. конференції (Маріуполь, 27–29 травня 1999): в 2-х т. – Маріуполь: МГІ ДонНУ, 1999. – Т. 1, част. 1. – С. 224–227.
256. *Зимин А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – Москва: Наука, 1988. – 350 с.
257. *Золотов В.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90 годы XIX в. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1966. – 247 с.
258. *Зуев В.* Французский бульвар в городе Одессе. – Одесса: Типография Акционерного южно-русского общества печатного дела, 1915. – 156 с.
259. *Иллариошкина Е., Керасиди Н.* Торговая деятельность греков Керчи конца XIX – начала XX века (по материалам ЦГААРК) // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 130–146.
260. *Ильин С.* Страхование дело в России (XIX – начало XX в.). – Москва: ЭКОН, 2001. – 198 с.
261. *Карамыш Е.* Одесский купец Дмитрий Инглези // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 166–170.
262. Кириак Костанди и художники-греки в Одессе. Конец XIX – начало XX веков / Барковская О., Еремина Л., Щурова Т. – Одесса: Друк, 2002. – 204 с.
263. *Клим Р.* Грецькі купці на території Гетьманщини на поч. XVIII ст. за матеріалами Генеральної військової канцелярії // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. зб. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 68–70.
264. *Кобрин В.* Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.). – Москва: Мысль, 1985. – 278 с.
265. *Кабузан В.* Народонаселение России в XVIII–XIX в. (по материалам ревизий). – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 230 с.

266. *Краско А.* Петербургские страницы в истории рода купцов Скараманга // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург: Русская национальная библиотека, Центр генеалогии. – Вып. 32: В честь Игоря Васильевича Сахарова по случаю его 85-летия, 2017. – С. 181–184.
267. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В. Виноградов. – Москва: Наука, 1987. – 536 с.
268. Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б. Ананьич, М. Арефьева, С. Беляев и др. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2005. – 667 с.
269. *Кругляк Б.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины). – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.
270. *Кругляк Б.* Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90.
271. *Кузьминская Е.* Одесская областная община греков. Вехи истории. XIX–XXI вв. – Одесса: Optimum, 2007. – 316 с.
272. *Куликова А.* И.А. Гульянов и его научно-литературные связи // Египтологический сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.egyptology.ru/history/Gulianov.pdf>.
273. *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
274. *Лазанська Т.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 2. – С. 24–41.
275. *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Январь. – С. 101–133.
276. *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Январь. – С. 101–125; Март. – С. 479–498; Т. 3. – Август. –

- С. 243–258; 1884. – Т. 8. – Январь. – С. 51–82; Т. 12. – Май. – С. 1–20; 1886. – Т. 14. – Январь. – С. 1–16; Т. 16. – Июль. – С. 443–455; 1887. – Т. 18. – Июнь–июль. – С. 379–395; Август. – С. 627–637; 1888. – Т. 23. – Ноябрь. – С. 364–373.
277. *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – Т. 2. – Август. – С. 710–730.
278. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 91–97; № 3. – С. 311–325; № 4. – С. 439–452; № 7. – С. 248–264; № 8. – С. 402–409; № 11. – С. 297–308; 1876. – № 12. – С. 437–455.
279. *Лебедев С.* Санкт-Петербургский международный коммерческий банк во второй половине XIX века: европейские и русские связи. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 526 с.
280. *Левин И.* Акционерные коммерческие банки в России. – Петроград: Типография Товарищества петроградского печатного производства И.Р. Белопольского и К°, 1917. – 301 с.
281. *Левченко В.* «Музей изящных искусств» Императорського Новоросійського університету: історія та доля скарбниці // Полікультуротворча діяльність 2010: Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф., м. Київ, 12–13 квітня 2010 р. – Київ: НАУ-друк, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memory.od.ua/books/levchenko7.pdf>.
282. *Левченко Л.* Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження // Наукові праці: історичні науки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Т. 6, вип. 49. – Миколаїв: Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія, 2006. – С. 119–127.
283. *Легун Ю.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 516 с.

284. *Лизунов П.* Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.). – Санкт-Петербург: Рус.-балт. информ. центр «Блиц», 2004. – 576 с.
285. *Лильо І.* Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 384, 32 с.
286. *Лильо І.* Грецький рід Папара у Львові в XVII–XVIII століттях // Греция и славянский мир. Сб. научных статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 178–182.
287. *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. – Львів: Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2002. – 190 с.
288. *Лильо І.* Родина Папар у Львові // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 105–111.
289. *Лобко Н.* З історії запровадження метричних книг на українських землях // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – VIII–IX. – С. 159–164.
290. *Лобко Н.* Сповідні відомості церков: інформаційний потенціал та особливості використання при реконструкції родоводів // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – XXIII. – С. 5–10.
291. *Ляшко С.* До питання просопографії // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. праці НБУ ім. В.І. Вернадського. – Київ: НБУВ, 1998. – Вип. 1. – С. 444–447.
292. *Ляшко С.* Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 110–158.
293. *Лященко П.* Історія народного господарства СРСР: навч. посіб. – Київ: Політвидав України, 1952. – Т. 2: Капіталізм. – 692 с.
294. *Маврокордато Г.* Описание Венгрии. Внутреннее устройство, сельскохозяйственная жизнь, торговля, промышленность, население, язык и религия. – Париж: Унион, 1916. – 255 с.

295. *Мазарати С.* Судьба надгробного памятника Константина Ипсиланти // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези Міжнар. наук.-практич. конф. – Маріуполь: [б. в.], 1996. – С. 225–256.
296. *Мазарати С., Томазов В.* Род Ипсиланти: (Историко-генеалогический очерк) // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. Записки Українського генеалогічного товариства. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 92–102.
297. *Максимович М.* Бубновская сотня // *Максимович М.* Собр. соч.: в 3-х т. – Киев: [б. изд.], 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 747–834.
298. *Максимович М.* Письма о князьях Острожских. (К графине А.Д. Блудовой) // *Максимович М.* Собр. соч.: в 3-х т. – Киев: [б. изд.], 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 164–195.
299. *Маркевич А.* Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам. (Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Год 19. – Вып. 37). – Симферополь: Типография Таврического губернского земства, 1905. – 4, 260, 3 с.
300. *Машикін О.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.
301. *Маурер Т.* Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции. Сб. материалов и статей к столетию со дня рождения В.Р. Лейкиной-Свирской. – Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – С. 273–302.
302. *Медушевская О.* Историческая наука и генеалогия // Вопросы истории. – 1970. – № 2. – С. 187–188.
303. *Медушевская О.* О проблемах генеалогии // Советские архивы. – 1989. – № 6. – С. 25–34.

304. *Миронов Б.* Исповедальные росписи как источник численности и социальной структуры православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Наука, ленинградское отделение, 1989. – Вып. XX. – С. 102–117.
305. *Міноглу І., Хадзііоанну М.* Історія підприємницької діяльності греків у Причорномор'ї (XVIII–XX ст.) // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. зб. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 85–91.
306. *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315–317; Т. 85. – Апрель. – С. 1–35; Май. – С. 193–230.
307. *Модзалевский В.* Гути на Чернігівщині / За ред. та з передм. М. Біляшівського. – Київ: З друкарні Української академії наук, 1926. – 191, 9 с.
308. *Моїсєєва Т.* Одеське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: формування структури та засад діяльності (1887–1915 рр.) // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. – Одеса: Одеський нац. політехнічний ун-т, 2008. – Вип. 14. Серія: історія. – С. 35–44.
309. *Морозан В.* Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX века. – Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2014. – 616 с.
310. *Морозан В.* Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 113–124.
311. *Мосхури И.* Греки в истории Севастополя. – Севастополь: Изд-во ЧП «Стрижак–Пресс», 2005. – 596 с.

312. *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма: (От древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. – 440 с.
313. *Мошенский С.* Украина и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. – London: Xlibris, 2014. – 503 с.
314. *Наумов О.* Очерки по русской генеалогии. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2012. – 662 с.
315. *Николаєва Т.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. XIV. – С. 285–292.
316. *Новікова С.* Внесок греків у розвиток торгового судноплавства в Азовському морі (друга половина XIX – початок XX ст.) // Схід. – 2005. – № 6 (72). – С. 90–92.
317. *Новікова С.* Діяльність торгового дому Скараманга у Північному Приазов'ї (XIX ст.) // Актуальні проблеми науки та освіти: Матеріали XI підсумкової наук.-практич. конф. викладачів МДГУ. – Маріуполь: МДГУ, 2009. – С. 357–358.
318. *Новікова С.* Основные направления деятельности греческих торговых домов в Северном Приазовье в XIX в. // Гілея. Наук. вісник. – Київ: Нац. пед. університет ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Спецвипуск. – С. 125–127.
319. *Новікова С.* Родина Хараджаєвих у Маріуполі // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 125–132.
320. *Новікова С.* Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі в Північному Приазов'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 68–72.

321. *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – Київ: [б. в.], 1931. – Вип. 1. – 174 с.
322. *Одесса. 1794–1894.* Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – 80, 852 с., 4 л.
323. *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год: составлен по документам, хранящимся в Московском архиве министерства юстиции. – Одесса: Типография А. Шульце, 1885. – 16, 144 с.
324. *Павел Алеппский.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. [и предисл.] Г. Муркоса. – Москва: Университетская типография, 1900. – Вып. V. – 2, 10, 245 с., 2 л.
325. *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 221 с.
326. *Парадисопулос С.* Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети XIX века // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса: Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова, 1999. – Вип. 9. – С. 298–304.
327. *Парадисопулос С.* Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи. Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практич. конф. (Маріуполь, 27–29 травня 1999): в 2-х т. – Маріуполь: МГІ ДонНУ, 1999. – Т. 1, част. 1. – С. 187–190.
328. *Петрова М.* Просопография как специальная историческая дисциплина на примере авторов Поздней Античности. Макробий Феодосий и Марциан Капелла. – Санкт-Петербург: Алетея, 2004. – 232 с.
329. *Петриченко М.* Практические рекомендации по составлению крестьянских родословных: Методическое пособие. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2014. – 76 с.

330. *Пилипенко О.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). – Київ: Академія муніципального управління, 2008. – 280 с.
331. *Пилипенко О.* Торгівля ніжинських греків на Україні (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II між нар. конф. (м. Київ, 22–24 лютого 1995 р.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 97–100.
332. *Плаксин С.* «Коммерческо-промышленная Одесса» и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1901. – [4], 144 с.
333. *Полевицкова Е.* Архивные материалы о преподавательской и научной деятельности профессора Новороссийского (Одесского) университета И.Ю. Тимченко // Biblio-Колегіум. Електронне видання. – 2014. – Вип. 8. – Режим доступу: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/download/27/24>.
334. *Попельницька О.* Грецька колонія на київському Подолі XV–XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Число 6. – С. 78–93.
335. *Проценко А.* Записки мариупольского краеведа. Строки, имена, находки. – Мариуполь: ПМЦ ОАО «МК «Азовсталь»», 2000. – 279 с.
336. *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки // Вістник Одеського історико-красназавчого музею. – 2009. – Вип. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication7/stat16.htm>.
337. *Решетов С., Ижик Л.* Григорий Маразли: честь паче почести. – Одесса: ТЭС, 2012. – 352 с.
338. *Рикман В.* Дворянское законодательство Российской империи. – Москва: МП «Герольдия», 1992. – 118 с.
339. *Саенко Р.* Мариупольские купцы Хараджаевы // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX

- ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 190–197.
340. *Сартор В.* Хлебные экспортеры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 157–208.
341. *Свищев П.* Документальные источники как доказательная база родословного исследования // Генеалогический вестник. – 2002. – Вып. 11. – С. 6–16.
342. *Світленко С.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Число 2. – С. 60–79.
343. *Семенов Ю.* Крымский винодел Георгий Христофоров // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 197–204.
344. Сердца, отданные Элладу. Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов / А. Морозов, Л. Горлач, С. Эрголавос, Х. Ласкаридис и др. – Нежин: ФОП Лук'яненко В.В., 2009. – (Серия «Греки в Нежине»). – Вып. V. – 128 с.
345. *Сидун І.* Діяльність консулів США в Одесі в другій половині XIX ст. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2006. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat34.htm>.
346. *Сифнеу Э.* Профессиональная этика и общественная деятельность греческих предпринимателей на Юге России // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 118–122.

347. *Сіфнеу Е.* Сімейні архіви і нові напрямки історико-економічних та історичних досліджень // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. зб. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 126–131.
348. *Скальковский А.* Записки о торговле и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°, 1865. – 2, 2, 181 с.
349. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2-х ч. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1850. – Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – 4, 366 с.; 1853. – Ч. 2: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – 2, 552, 3, 1 с.
350. *Скальковский А.* Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. – Одесса: Городская типография, 1837. – 4, 8, 296, 2 с.
351. *Скочиляс І.* Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії у другій половині XVIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: [б. в.], 2001. – Вип. 2. – С. 77–87.
352. *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2-х т. – Одеса: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 318 с.
353. *Слюсаренко О., Терентьєва Н.* Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 384 с.
354. *Смольянинов К.* История Одессы. – Одесса: Городская типография, 1853. – 4, 284, 14, 1 с.
355. *Соболева Н.* Некоторые аспекты методики генеалогических исследований в современной французской литературе // История и генеалогия. – Москва: Наука, 1977. – С. 274–286.
356. *Соловьев С.* Учебная книга русской истории // *Соловьев С.* Сочинения: в 18-и кн. – Москва: Мысль, 1995. – Кн. XVIII. – С. 717, 1 с.

357. *Старовойтенко І.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. – 2008. – № 4. – С. 50–66.
358. *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Число 13. – С. 6–27.
359. *Теохоріді Т.* Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – Одеса: Вид. Одеської комісії краєзнавства при УАН, 1930. – № 4–5, вип. 1. Секція для вивчення грецької нацменшини. – С. 9–44.
360. *Терезов В.* Греки и восточные славяне: Из истории греческо-украинских и греческо-русских культурных связей. – Київ: Епсілон, 2000. – 222 с.
361. *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность. (XVII–XX вв.). – Киев: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.
362. *Терентьева Н.* Греческие купцы в Одессе (XIX ст.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези II між нар. конф. (м. Київ, 22–24 лютого 1995 р.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 125–128.
363. *Терентьева Н.* Одесские купцы Родоканаки // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 153–166.
364. *Терентьева Н.* Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII – XIX ст.) // Міжнародні звязки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 22–33.

365. *Терентьєва Н.* Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 194–206.
366. *Терентьєва Н., Балабанов К.* Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів: у 2-х ч. – Київ: Аквілон Плюс, 2008. – Ч. 1. – 352 с.; Ч. 2. – 320 с.
367. *Терентьєва Н., Ішуніна Н.* Сім'я Маразлі в Одесі // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 121–133.
368. *Терентьєва Н., Тищенко Г.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 133–141.
369. *Терентьева Е.* Благотворительная деятельность братьев Засимадов (XVIII в.) // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 113–117.
370. *Терентьева Е., Чернухин Е.* Нежинские купцы братья Зосимади // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 111–120.
371. *Терентьєва О.* Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність (кінець XVIII – середина XIX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 187 с.
372. *Терентьєва О.* Основні напрями благодійності грецьких купців Зосимів в Україні // Елліністичні студії. Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 148–159.
373. *Терентьєва О.* Роль купецтва у національно-визвольному русі грецького народу проти османського панування // Подвижники й меценати.

- Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 307–319.
374. *Тимченко В.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 66–77.
375. *Тищенко А.* Греческие торговые дома Причерноморья // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи. Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практич. конф. (Маріуполь, 27–29 травня 1999): в 2-х т. – Маріуполь: МГІ ДонНУ, 1999. – Т. 1, част. 1. – С. 242–245.
376. *Тищенко Г.* Архівні джерела з історії торгових домів Північного Причорномор'я (кінець XVII – поч. XX ст.) // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Наук. збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 140–145.
377. *Тищенко Г.* Грецький купець Григорій Купа // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 170–176.
378. *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – Київ: ВД «Стилос», 2006. – 284 с.
379. *Томазов В.* Київський міський голова Іван Толлі та його родина: від міщан до дворян // Academia. Terra historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: у 2-х кн. / Упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, В. Горобець та ін. – Київ: Ін-т історії України НАН України, ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України», 2020. – Кн. 1. – С. 471–481.
380. *Томазов В.* Князі Маврокордато в Російській імперії: Георгій Димитрійович Маврокордато та його родина // Спеціальні історичні

- дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Число 14. – С. 94–113.
381. *Томазов В.* Матвій Миколайович Маврогордато – громадський діяч, благодійник та меценат // *Краєзнавство*. – 2015. – Вип. 1/2. – С. 225–231.
382. *Томазов В.* Матвій Феодорович Маврокордато: меценатська діяльність // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць*. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. – С. 50–58.
383. *Томазов В.* Меценати та благодійники з роду Маврогордато // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Зб. наук. праць*. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Число 20 / Упоряд. В. Томазов. – С. 47–60.
384. *Томазов В.* Пантелій Амвросійович Маврогордато та його родина: до історії роду Маврогордато на Півдні України (генеалогічний нарис) // *Студії з архівної справи та документознавства*. – Київ: Держкомархів України, УНДІАСД, 2010. – Том 18. – С. 142–149.
385. *Томазов В.* Повідомлення // *Записки історико-філологічного товариства А. Білецького*. – Київ: [б. в.], 1997. – Вип. 1. – С. 131–132.
386. *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // *Архіви України*. – 2010. – Вип. 3–4 (269), липень-вересень. – С. 72–86.
387. *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // *Український історичний журнал*. – 2010. – № 2. – С. 235–245.
388. *Томазов В.* Рід Маврогордато: проблема соціальної адаптації та національної самоідентифікації // *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2011. – Вип. 1. – С. 304–322.

389. *Томазов В.* Родовідні дерева як речове та візуальне джерело // Речі та образи: матеріали конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р. м. Київ) / Упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, О. Ковалевська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. – С. 161–173.
390. *Томазов В.* Родовід: Як знайти своє коріння. – Київ: Мистецтво, 2000. – 79 с.
391. *Томазов В.* Скарлат Стефанович Маврокордато, князь молдавський // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Число 17 / Упоряд. В. Томазов. – С. 130–139.
392. *Томазов В.* Соціальний статус купців-хіосців Маврогордато в Російській імперії: пошуки дворянства // Генеалогія. Зб. наук. праць. – Київ: ВД «Простір», 2013. – Вип. 1 / Упоряд. В. Томазов. – С. 28–301.
393. *Томазов В.* Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету) // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 209–220.
394. *Томазов В.* Хиосцы на Юге Украины: Пантелей Амвросиевич Маврогордато и его семья // Елліністичні студії. Зб. спогадів та наук. праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьєвої / Упоряд. Н. Бацак, В. Томазов. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 166–179.
395. *Томазов В., Томазова Н.* Українська актриса Єфросинія Зарницька з роду Азгуріди // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Число 22–23 / Упоряд. В. Томазов. – С. 130–136.

396. *Томазов В., Ясь А.* Греческие страницы украинской истории: популярное изложение. – Киев: Лыбидь, 2009. – 224 с.: ил.
397. *Томазов В., Ясь О.* Грецькі сторінки української історії: популярний виклад. – Київ: Либідь, 2013. – 224 с.: іл.
398. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська. – Київ: Либідь, 1993. – 592 с.
399. *Хамула Д.* Образ Диониса-винограда в античній коропластике // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2008. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhDADM/2008-8/08kdvdas.pdf.
400. *Харламович К.* Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) / Публ. О. Морозов // Греки в Ніжині. Зб. статей та матеріалів. Серія: Ніжинська старовина. – Ніжин: «Просвіта», 2001. – Вип. 2. – С. 17–67.
401. *Харламович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / Публ. Є. Чернухін // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2000. – Вип. III. – С. 87–158.
402. *Харченко Л., Винклер А.* Мятежная жизнь. (Материалы о революционной деятельности Германа Лопатина). – Ставрополь: Ставропольское книжное изд-во, 1979. – 342 с.
403. *Хрящевська Л.* Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця XVIII – на початку XX ст. // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса: Одеський державний економічний університет, 2007. – № 17 (54). – С. 208–219.
404. *Церковна В.* Одеське грецьке благодійне товариство у другій половині XIX ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного

- університету. Серія «Історичні науки». – Ізмаїл: РРВ ІДГУ, 2019. – Вип. 40. – С. 204–212.
405. *Чубіна Т.* Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 109–111.
406. *Шевченко В.* Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 19. – С. 106–116.
407. *Шевченко В.* Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 189–194.
408. *Шевченко В.* Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 88–97.
409. *Шевченко В.* Правове регулювання банкірської діяльності у підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 11. – С. 133–139.
410. *Шевченко В.* Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 266 с.
411. *Шевченко В.* Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ Півдня України першої половини XIX ст. // Український історичний збірник. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006 – Вип. 9. – С. 124–131.

412. *Шевченко В.* Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 20. – С. 317–328.
413. *Шевякова Д.* Греческое население Севастополя в XIX – начале XX века (по материалам ГАГС) // Греция и славянский мир. Сб. науч. статей. – Симферополь: «Крымский Архив», 2002. – С. 77–84.
414. *Шляхов О.* Греки Російської імперії та їх роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (друга половина XIX – початок XX ст.) // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Зб. наук. статей. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 265–274.
415. *Шляхов О.* Підприємці та підприємництво в торговельному флоті півдня України напередодні першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 154–164.
416. *Шляхов О.* Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–83.
417. *Шляхов О.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – 366 с.
418. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану: друга пол. XV – XVII ст. – Київ: ВД «KM Academia», 2000. – 300 с.
419. *Щербина В.* Спомин у Києві про рід Іпсиланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Київ: Держ. вид-во України, 1926. – С. 336–340.
420. *Юрченко О.* П.А. Маврогордато и одесское Императорское общество истории и древностей // Краткие сообщения Одесского археологического общества. 90 лет Национальной академии наук Украины. – Одесса: Фаворит, 2008. – С. 17–19.

421. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 416 с.
422. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Критика, 2008 – 2-е вид., перегл. і випр. – 469, 1 с.
423. *Ялі С.* Греки в УСРР. – Харків: Комуніст, 1931. – 230 с.
424. *Янин В.* Новгородские посадники. – Москва: Изд-во МГУ, 1962. – 388 с.
425. *Янници Ф.* Греческий мир в конце 18 – начале 20 ст. по русским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – Москва: [б. изд.], 2000. – 219 с.
426. *Янници Ф.* История греческих поселенцев в Крыму (на примере семьи Месаксуди, г. Керчь, XIX – нач. XX вв.) // Проблемы греческой культуры. Междунар. научно-практич. конф. (15–21 сентября 1996, Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь). Материалы. – Симферополь: Крым. центр гуманитарных исследований, 1997. – С. 148–150.
427. *Янсон Ю.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. (Труды экспедиции, снаряженной Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. 2, вып. 2). – Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°, 1870. – 4, 2, 4, 414, 121 с., 30 л.
428. *Яшин В.* Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 4. – С. 30–43.
429. *Argenti Ph.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London: Oxford University Press, 1955. – V. 1. – 10, 164 p.; V. 2. – 5, 324 p.
431. *Camariano N.* Alexandre Mavrocordato le grand dragoman. Son activite diplomatique 1673–1709. – Thessalonique: Institute for Balkan studies, 1970. – 109 p.

430. *Catsiyannis T.* The Rodocanachis of London. A Pictorial History (a Documentary). – London: [w. p.], 1987. – 102 p.
432. *Clay C.* Vassilis Kardasis, Diaspora Merchants in the Black Sea: the Greeks in Southern Russia, 1775–1861 (Lanham, Md.: Lexington Books, 2001. Pp. XXIV + 243. Tabs. Figs. \$60) // *The Economic History Review*. – Aug., 2002. – Vol. 55, No. 3. – P. 575–576.
433. *Ferrand J.* Les familles princières de l’ancien Empire de Russie. Recueil généalogique. – Paris: Print book, 1997. – V. 1. – 369 p.; 1998. – V. 2. – 340 p.
434. *Harlaftis G.* Greek Shipowners and Greece, 1945–1975. From Separate Development to Mutual Interdependence, London, Athlone Press, 1993. – 264 p.
435. *Harlaftis G.* Vassilis Kardasis. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861. Lanham, MD and Oxford: Lexington Books of Rowman and Littlefield Publications [www.rowmanlittlefield.com]. 2001. XXIV + 242 pp., tables, figures, chapter notes, appendices, bibliography, index. US \$60, £46, cloth; ISBN 0-7391-0245-1 // *International Journal of Maritime History*. – December 2001. – Volume 13, Issue 2. – P. 310–311.
436. *Hedo A., Sarajeva O.* Greeks in Odessa (end of the 18th – beginning of the 20th century): Historiographical Dimension // *Skhid.* – 2020. – 6 (170). – P. 42–48.
437. *Herlihy P.* Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1979–1980. – Vol. 3/4, Part 1. – P. 399–420.
438. *Herlihy P.* The Greek Community in Odessa, 1861–1917 // *Journal of Modern Greek Studies*. – October 1989. – Vol. 7, Number 2. – P. 235–252.
439. *Kardasis V.* Diaspora Merchants in the Black Sea: the Greeks in Southern Russia, 1775–1861. – Lanham, MD and Oxford: Lexington Books, 2001. – XXIV, 243 p.

440. *Karidis V.* Greek Mercantile Paroikia: Odessa, 1774–1829 // Balkan Society in the Age of Greek Independence / Ed. by R. Glogg. – London: Palgrave Macmillan, 1981. – P. 111–136.
441. *Landes D.* Dynasties: Fortunes and Misfortunes of the World's Great Family Businesses. – London: Penguin Books, 2007. – 400 p.
442. *Legrand E.* Dossier Rhodocanakis, étude critique de bibliographie et d'histoire littéraire. – Paris: Alphons Picard et fils, 1895. – XI, 205, [3] p.
443. *Legrand E.* Généalogie des Mavrocordato de Constantinople. – Paris: J. Maisonneuve, 1900. – 59, 1, 1 p.
444. Livre d'or de la noblesse phanariote en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie par un phanariote [Rizo-Rangabé E.]. – Athenes: [s. ed.], 1892. – 218 p.
445. *Mango A.D.* Adventure Account. The Story of Rallis in India. – Bombay: Rallis India, 1998. – 224 p.
446. *Marinescu F.* Étude généalogique sur la famille Mourouzi. – Athènes: Centre de Recherches Néohelléniques, 1987. – 171 p.
447. *Mischevca V.* Alexandru II Mavrocordat (Firaris) // Revistă de istorie a Moldovei. – 2003. – № 3–4. – P. 68–73.
448. *Mischevca V., Zavitsanos P.* Principele Constantin Ypsilanti. 1760–1816. – Chişinău: CIVITAS, 1999. – 175 p.
449. *Nicol D.M.* The Byzantine Family of Kantakouzenos, ca. 1100–1460: a Genealogical and Prosopographical Study. – Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine studies, 1968. – 265 p.
450. *Peronnet M.* Généalogie et histoire: approches méthodiques // Revue historique. – 1968. – V. CCXXXIX. – Janv.-mars. – P. 111–122.
451. *Piatigorskii G.* The Cretan Uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek Studies Yearbook. – Minneapolis: the Modern Greek Studies Program at the University of Minnesota, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 133–148.

452. *Sifneos E.* “Cosmopolitanism” as a Feature of the Greek Commercial Diaspora // *History and Anthropology*. – March 2005. – Vol. 16, No. 1. – P. 97–111.
453. *Sifneos E.* *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. – Leiden-Boston: Brill, 2018. – 286 p.
454. *Stourdza M.-D.* *Grandes familles de Grèce, d’Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique*. – Paris: [s. ed.], 1983. – 658 p.
455. *Αυγητίδης Κ.* Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγαλέμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπζίτης της Οδησού. – Χίος: Αλφα Πι, 2004. – 143 σ.
456. *Βουρκατιώτη Κ.* Ο οίκος των αδελφών Ράλλη, c. 1814–1961: το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς. – Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2004. – 300 σ.
457. *Καλβοκορέση Α.* Ο οίκος των αδερφών Ράλλη. – Χίος: Τυπογραφείον Π. Ιατρίδη, 1953. – 14 σ.
458. *Καρδάσης Β.* Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία. 1775–1861. – Αθήνα: Εκδόσις Αλεξάνδρεια, 1998. – 365 σ.
459. *Καρδάσης Β.* *Ο ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*. – Αθήνα: Εκδόσις Μίλητος, 1998. – 269 σ.
460. *Καρδάσης Β.* Ο του ελληνισμός Ευξείνου Πόντου. – Αθήνα: Εκδόσις Alter-Ego MME A.E., 2009. – 163 σ.
461. *Κονέβσκαγια Τ.* Οι Έλληνες του Ροστόβ-στον-Ντον στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αιώνα // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΠΙΕ/ΕΙΕ, 2015. – Σ. 349–368.
462. *Μπελοούσοβα Α.* Το γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησού. 19ος – αρχές 20ού αιώνα. – Χίος: Αλφα Πι, 2007. – 391 σ.
463. *Νόβικοβα Σ.* Η οικονομική ανάπτυξη της Μαριούπολης τον 19ο αιώνα // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην

- ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2015. – Σ. 391–414.
464. *Παπουλίδης Κ.* Οι Έλληνες της Οδησού. – [Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α. ε., 1999]. – 394 σ.
465. *Παυλίδης Ε.* Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. – Αθήνα: Εκδόσις του σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, 1953. – 480 σ.
466. *Σελεκού Ο.* Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος (19ος – αρχές 20ού αιώνα). – Αθήνα: ΕΚΚΑ, 2004. – 301 σ.
467. *Σιφναίου Ε.* Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης. – Αθήνα: ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2009. – 565 σ.
468. *Σιφναίου Ε., Χαρλαύτη Τζ.* Το Ταϊγάνιο των Ελλήνων: Ελληνική επιχειρηματικότητα στην παραμεθόριο του διεθνούς εμπορίου // Οι Έλληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20ού αιώνα. Νέες προσεγγίσεις στην ιστορία των Ελλήνων της νότιας Ρωσίας. – Αθήνα: ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2015. – Σ. 57–154.
469. *Συριώτης Μ.* Ο οίκος των αδελφών Ράλλη // Χιακά Χρονικά. – 1911. – Σ. 101–109.
470. *Τομάζοβ Β.* Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρωσική Αυτοκρατορία: Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. – Χίος: Αλφα Πι, 2010. – 191 σ.
471. *Χαρλαύτη Τζ.* Ιστορία της ελλινόκτητης ναυτιλίας. 19ος – 20ός αι. – Αθήνα: Νεφέλη, 2001. – 714 σ.
472. *Χατζιωάννου Μ.-Χ.* Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: η οικογένεια Ράλλη // «Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος – 20ός) / Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος – Αθήνα: Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2012. – Σ. 149–171.
473. *Χατζιωάννου Μ.-Χ.* Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γεροϋση τον 19ο αιώνα. – Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003. – 324 σ.

3. Дисертації та автореферати

474. *Березовська Т.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
475. *Білоусова Л.* Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.
476. *Білоусова Л.* Династія грецьких купців *Петрококіно* в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 268 с.
477. *Волониць В.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII – XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/174512>.
478. *Голубчик Г.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
479. *Гураль О.* Джерельна база просопографічного портрета родини Старицьких (40-і рр. XIX ст. – поч. XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Київ, 2014. – 20 с.
480. *Дружкова І.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 220 с.

481. *Кузьміна І.* Українська гілка роду Штейнгелів: визначні постаті. Історико-просопографічне дослідження: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2016. – 20 с.
482. *Матвійчук Н.* Степан та Мирон Куропасі в громадсько-політичному та культурному житті української діаспори: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2019. – 19 с.
483. *Новікова С.* Внесок греків в економічний розвиток північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2005. – 19 с.
484. *Решетченко Д.* Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2009. – 210 с.
485. *Феденко О.* Роль італійської громади Одеси в соціально-економічному житті Наддніпрянської України наприкінці XVIII – початку XX ст.: рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2018. – 305 с.

4. Довідкова література

486. Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год... // Родовое гнездо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm.
487. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса: Типография штаба Одесского округа, 1900. – 638 с.
488. *Арсеньев Ю.* Список лиц, похороненных в Сент-Женевьев-де-Буа с 1 июля 1935 по 1 июня 1936 г. // Новик. – 1936. – № 4. – С. 37–38.
489. *Волков С.* Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II: в 2-х т. – Москва: Центрполиграф, 2009. – Т. 1 (А–К). – 757 с.; Т. 2 (Л–Я). – 831 с.

490. Весь Петербург на 1898 год. Адресная и справочная книга г. С.-Петербурга. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1898. – 750 с.
491. Весь Петербург на 1901 год. Алфавитный указатель жителей С.-Петербурга, Кронштадта, Царского Села, Павловска, Гатчины и Петергофа; Список улиц, домов и их владельцев на 1901 год. Отдельный оттиск разделов III и IV справочника «Весь Петербург: Адресная и справочная книга на 1901 год». – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1901. – 1056, 173 с.
492. Весь Петербург на 1909 год. Адресная и справочная книга г. С.-Петербурга. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1909. – 1026 с.
493. Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1910. – 1236 с.
494. Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1913. – 1403 с.
495. Грезин И. Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2009. – 568 с.
496. Грезин И. Русское кладбище Кокад в Ницце. – Москва: ООО «Старая Басманная», 2012. – 757 с.
497. Грезин И. Храм-Памятник в Брюсселе. Список мемориальных досок. – Санкт-Петербург: ВИРД, 1999. – 32 с.
498. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Друк», 2000. – Часть I: 1800–1831 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 364 с.

499. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Друк», 2002. – Часть II: 1834–1852 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 372 с.
500. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Фотосинтетика», 2004. – Часть III: 1853–1874 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 237 с.
501. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Фотосинтетика», 2005. – Часть IV: 1875–1891 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 332 с.
502. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Чорномор'я», 2005. – Часть V: 1802, 1892–1906 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харковенко. – 320 с.
503. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Чорномор'я», 2009. – Часть VI: 1907–1920 гг. / Авт.-сост. Л. Белоусова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, А. Бух. – 344 с.
504. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса: «Удача», 2014. – Часть I: 1799–1831, 1836 / Авт.-сост. Л. Белоусова, С. Березин, Т. Волкова, В. Харковенко, Г. Малинова, А. Мартыненко, А. Паниван, М. Батурина, С. Герасимова. – Изд. 2-е, дополн. – 552 с.
505. *Губастов К.* Генеалогические сведения о русских дворянских родах, происшедших от внебрачных союзов / Публ. Р. Красюкова. – Санкт-Петербург: Нестор-История: СПб. ИИ РАН, 2003. – 194 с.
506. Дворянские роды Российской империи / Под ред. С. Думина. – Москва: Ликоминвест, 1996. – Т. 3: Князья. – 280 с.

507. Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь. – Москва: Всесоюзн. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1929. – Т. 2: Семидесятые годы. – Вып. 1: А–Е. / Сост. А. Шилов, М. Карнаухова. – 24 с., 406 ст.
508. *Думин С.* Списки дворянских родов Российской империи по губерниям: Библиографический указатель // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1995. – Вып. 3 (47). – С. 88–100.
509. *Жукова О.* Голембовский Павел Дмитриевич // Русский биографический словарь. Дополнительные тома. – Москва: Аспект Пресс, 1997. – Т.: Гоголь – Гюне. – С. 43.
510. *Красюков Р.* Герцоги Лейхтенбергские // Дворянский календарь. Справочная родословная книга российского дворянства. – Санкт-Петербург: ВИРД, 1998. – Тетрадь 5. – С. 70–90.
511. Маврогордато Петро // Енциклопедія українознавства. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1994. – Т. 4. – С. 1426.
512. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841 год: в 2-х ч. – Санкт-Петербург: Имп. Академия наук, 1840. – Часть 2. – 6, 1, 279, 4 с.
513. *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська, В. Томазов, М. Дмитрієнко та ін. – Київ: Либідь, 2008. – С. 424–431.
514. *Мордвінцев В., Томазов В.* Метричні книги // Енциклопедія історії України / Голова ред. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 627–629.
515. Незабываемые могилы. Российское Зарубежье: некрологи 1917–1999 / Сост. В. Чуваков: в 6-и т. – Москва: [Пашков дом], 1999. – Т. 1: А–В. – 659 с.; 2004. – Т. 4: Л–М. – 699 с.; 2004. – Т. 5: Н–П. – 638 с.; 2005. – Т. 6, кн. 1: Пос–Скр. – 607 с.
516. Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Гор. типография, 1844. – 396, 4, 3 с.

517. Новороссийский календар на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Гор. типография, 1859. – 488, 37 с.
518. Новороссийский календарь на 1864 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Одесское гор. общественное управление, 1863. – 218 с.
519. Новороссийский календарь на 1869 год с планом г. Одессы. – Одесса: Типографія Л. Ничте, 1868. – 256, 185, 3, 16, 52, 168 с.
520. *Руммель В., Голубцов В.* Родословный сборник русских дворянских фамилий: в 2-х т. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1886. – Т. 1. – 608, 2, 11 с.
521. Российское зарубежье во Франции: 1919–2000. Биографический словарь / Под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской: в 3-х т. – Москва: Наука, 2008. – Т. I: А–К. – 794, 1 с.; 2010. – Т. II: Л–Р. – 683, 1 с.
522. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник / В. Замлинський, М. Дмитрієнко, Т. Балабушевич та ін.; за ред. О. Замлинського, М. Дмитрієнко. – Київ: НМК ВО, 1992. – 324 с.
523. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська, В. Томазов, М. Дмитрієнко та ін. – Київ: Либідь, 2008. – 520 с.
524. Товарищество южнорусских художников. Биобиблиографический справочник / Сост. В. Афанасьев, О. Барковская. – Одесса: Одесская нац. научная библиотека им. М. Горького, 2014. – 342 с.
525. *Томазов В.* Просопографія // Енциклопедія історії України / Голова ред. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 40–41.

5. Звіти організацій

526. Отчет о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 г. – Одесса: Типография «Одесского листка», 1888. – 16 с.

527. Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1893. – 47 с.
528. Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1901. – 48 с.
529. Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1904. – 52 с.
530. Отчет Правления Общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы. – Одесса: «Славянская» типография И. Хрисогелос, 1898. – 70 с.

6. Мемуари та літературні твори

531. Бутурлин М. Записки: в 2-х т. – Москва: НП «Русская усадьба», НД «Любимая книга», 2006. – Т. 1. – 661 с.
532. Вигель Ф. Записки: в 2-х кн. – Москва: Захаров, 2003. – 1350 с.
533. Вяземский П. Несколько слов о г. Гульянове и трудах его // *Вяземский П.* Полное собрание сочинений: в 12-и т. – Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1878. – Т. 1: Литературные критические и биографические очерки. – 8, 60, 355 с.
534. Дерibas А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса: Типография Акционерного южно-русского о-ва печатного дела, 1913. – 8, 379, 1 с.
535. Дерibas А. Старая Одесса. Забытые страницы: Исторические очерки и воспоминания. – Київ: Мистецтво, 2004. – 415 с.

536. Записки княгини Дашковой / Под ред. и с предисл. Н. Чечулина. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1907. – 384 с.
537. Долгоруков П. Записки князя Петра Долгорукова / Пер. с фр. А. Серебрянниковой. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2007. – 639 с.
538. Игнатьев А. 50 лет в строю: в 2-х т. – Петрозаводск: Карельское книжное издательство, 1964. – Т. 1. – 558, 1 с.; Т. 2. – 430, 2 с.
539. Корнилова-Мороз А. Перовская и кружок чайковцев // Народная воля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://narovol.ru/chaikov.htm>.
540. Сага о Кантакузиных-Сперанских, написанная князем Михаилом Кантакузиным, графом Сперанским. – Москва: Российский фонд культуры: Российский архив, 2004. – 368 с.
541. Тынянов Ю. Малолетний Витушишников // Тынянов Ю. Кюхля. Рассказы. – Ленинград: Художественная литература, 1973 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/t/tynjanow_j_n/text_0060.shtml.
542. Чайковский И. Воспоминания о пребывании П.И. Чайковского в Таганроге и Одессе // Чайковский. Жизнь и творчество русского композитора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tchaikov.ru/memuar195.html>.
543. Шляхов А. Молодая Раневская. Это я, Фанечка... – Москва: «АСТ», 2016. – 316, 3 с.

7. Матеріали преси

544. Независимость. – 1997, 4 июня. – № 101–102.
545. Независимость. – 1997, 4 июля. – № 121–122.
546. Одесский вестник. – 1827. – № 13.
547. Одесский вестник. – 1836. – № 25.
548. Одесский вестник. – 1836. – № 26.
549. Одесский вестник. – 1836. – № 44.

- 550. Одесский вестник. – 1836. – № 45.
- 551. Одесский вестник. – 1836. – № 48.
- 552. Одесский вестник. – 1836. – № 58.
- 553. Одесский вестник. – 1836. – № 59.
- 554. Одесский вестник. – 1836. – № 60.
- 555. Одесский вестник. – 1836. – № 68.
- 556. Одесский вестник. – 1836. – № 76.
- 557. Одесский вестник. – 1836. – № 79.
- 558. Одесский вестник. – 1836. – № 85.
- 559. Одесский вестник. – 1836. – № 88.
- 560. Одесский вестник. – 1836. – № 89.
- 561. Одесский вестник. – 1836. – № 90.
- 562. Одесский вестник. – 1836. – № 92.
- 563. Одесский вестник. – 1836. – № 98.
- 564. Одесский вестник. – 1836. – № 102.
- 565. Одесский вестник. – 1858. – № 40.
- 566. Одесский листок. – 1902. – № 283.
- 567. Одесские новости. – 1902, 12 августа.
- 568. Одесские новости. – 1912, 3/16 июля.
- 569. Одесские новости. – 1912, 4/17 июля.

8. Интернет-ресурсы

- 570. Адмирал Рагуля Г.И. // Николаев литературный. Литературно-художественный интернет-журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-r-s>.
- 571. Александров Р. «Санатория для головы» // Пассаж [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа: http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?lang=rus&id=35770.

572. Антонов В. Кочубея дом (Конногвардейский бульвар) // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2855748175?dv=2853931022&lc=ru>.
573. Волков Г. История Власихи // Власиха.инфо. Информационный портал города Одинцова-10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vlasiha.info/folder2.html>.
574. Греческая улица, дом 50/11 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/greceskaa-ulica-1/dom-50-11>.
575. Греческая улица, дом 59 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/greceskaa-ulica-1/dom-59>.
576. Греческая улица, дом 101 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sites.google.com/site/slanoffa/greceskaa-ulica-1/dom-101>.
577. Григорий Распутин: убийство (Вера Алексеевна Каралли) // Livejournal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sergey-v-fomin.livejournal.com/27184.html>.
578. Губарь О. Кто такие Папудовы? [Электронный ресурс] // Вікна Одеси. – Режим доступа: <http://viknaodessa.od.ua/?papudovy>.
579. Дмитрий Амвросиевич Негропonte // Rodovid [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:884932>.
580. Керзум А. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканаки // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru>.
581. Лигин Сергей Валерианович // Николаевская область. Электронная историческая библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.mk.ua/ligin-sergej-valerianovich.htm>.

582. Л. Троцкий. Приказ народного комиссара по иностранным делам // Лев Троцкий. Историческое подготвление Октября. Часть II: От Октября до Бреста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=W9kDkfJRKEgC&pg=PT180&lpg=PT180&dq=Севастопуло+Матвей+Маркович>.
583. Матвей Маркович Севастопуло // Дипломаты Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusdiplomats.narod.ru/sevastopulo-mm.html>.
584. Негропonte Дмитрий Амвросиевич // Энциклопедия Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://media-inform.com/8021401/1/negroponte-dmitriy-amvrosievich.html>.
585. Николай Иванович Каралли // Geni [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.geni.com/people/Николай-Иванович-Каралли/6000000044157353264>.
586. Ольга Аверино [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.knowledgr.com/05568875/ОльгаАверино>.
587. О тебе, любимый город: Дом Дмитрия Негропonte // Блокнот. Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-dom-dmitriya-negroponte>.
588. О тебе, любимый город: Здание государственного банка // Блокнот. Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bloknot-taganrog.ru/news/o-tebe-lyubimyy-gorod-zdanie-gosudarstvennogo-bank>.
589. Поверх барьеров с Иваном // Радио Свобода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/1888902.html>.
590. По Большой Садовой от Буденновского до Ворошиловского [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://rostov.sfedu.ru/bigsad/bigsad2.htm>.
591. Путешествуя историей. История архитектурных памятников, особняков, бывших имений и семей, ими владевших [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sergekot.com>.

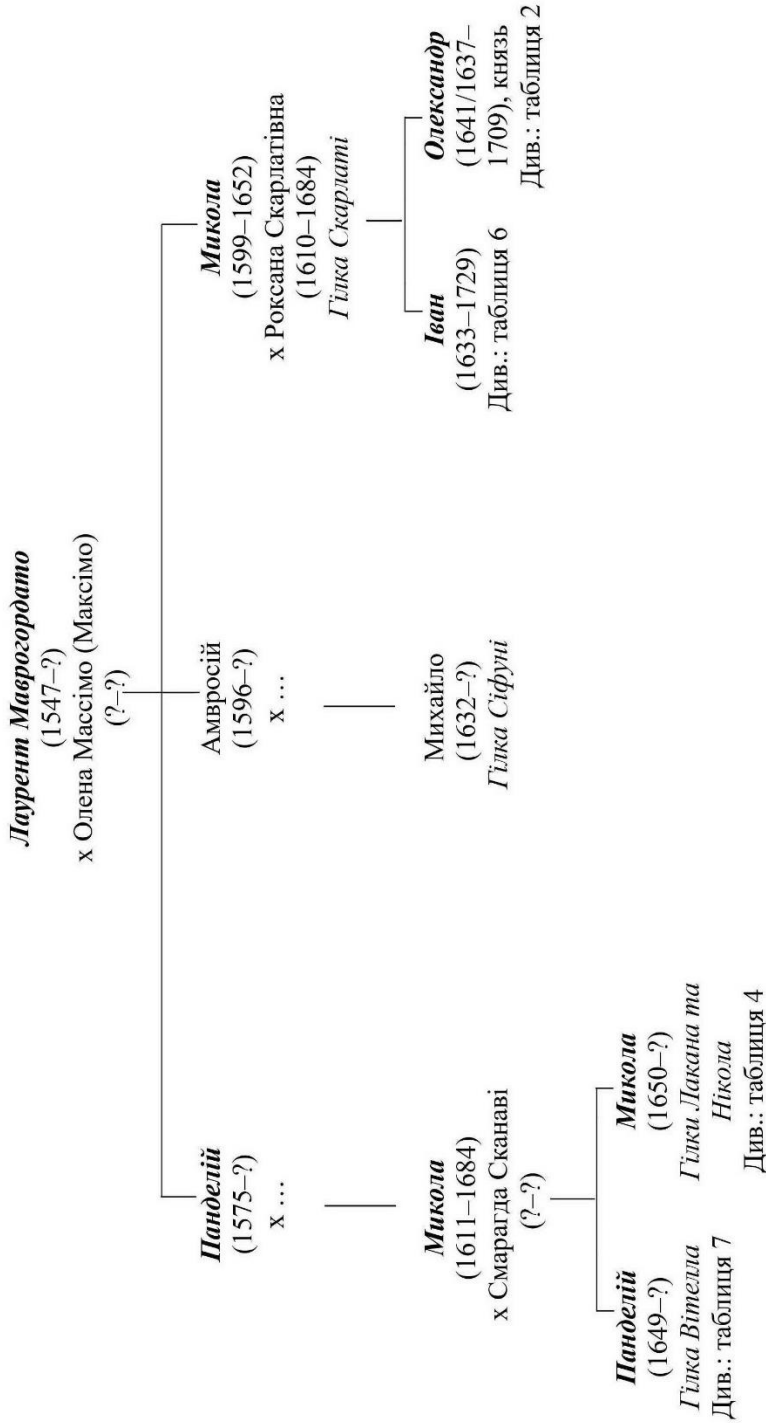
592. Сайт Державного архіву Одеської області. – Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/files/derjarhiv/PUBLIC/biblio/books/1889_adres_kalendar.djvu.
593. Северюхин Д. Общество призрения калек несовершенного возраста и идиотов // Энциклопедия Санкт-Петербурга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2855730900?lc=ru>.
594. Скараманга Виргиния Михайловна // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1491>.
595. Скараманга Иван (Иоанн, Иоанис) Амвросиевич // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1490>.
596. Скараманга Михаил Иванович // Старое кладбище Таганрога [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cemetery.su/people/1492>.
597. Список послов России и СССР в Дании // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_послов_России_и_СССР_в_Дании.
598. У старых грехов длинные тени // Livejournal [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sergey-v-fomin.livejournal.com/100629.html>.
599. Чехова улица, дом 69 // Исторический Таганрог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/istoriceskijtaganrog/cehova-ulica/dom-69>.
600. Центр генеалогических исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosgenea.ru/familiya/paparigopulo>.
601. Шватченко О., Лившиц А. Лапино, деревня // Одинцово.инфо. Информационный интернет-портал района [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odintsovo.info/goroda/?id=2933>.
602. Pierre Mavrogordatos // Wikipedia. Die freie Enzyklopädie [Electronic resource]. – Access mode: http://de.wikipedia.org/wiki/Pierre_Mavrogordatos.

603. Ralli family of Chios (Pitsis branch) [Electronic resource]. – Access mode:
http://www.christopherlong.co.uk/gen/rallipitsisgen/fg03/fg03_003.html.
604. The Black Sea Research Project Web [Electronic resource]. – Access mode:
<https://blacksea.gr/en/>.

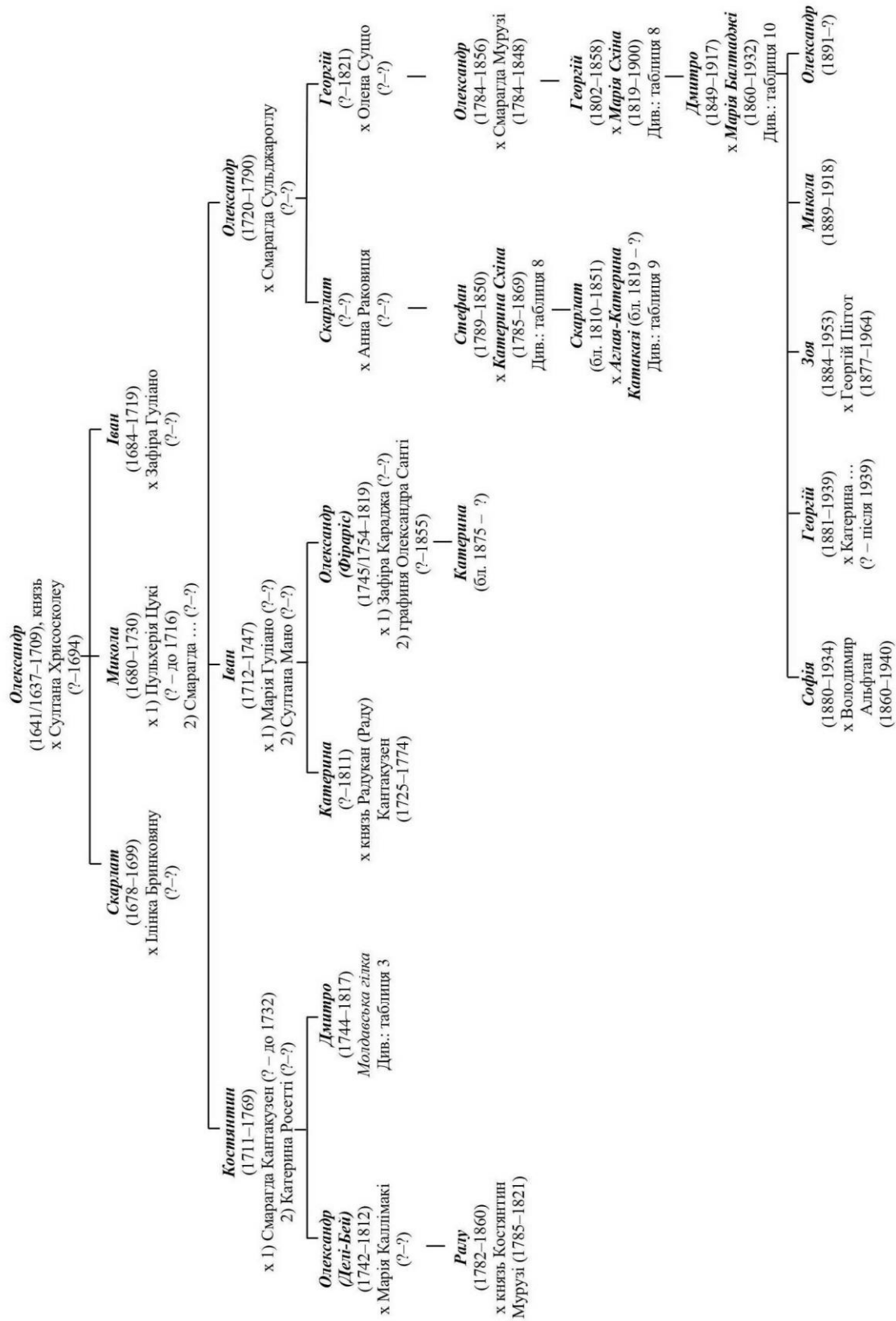
ДОДАТКИ

Додаток А. Генеалогічні таблиці

Додаток А. 1. Рід Маврогордато (Маврокордато)

Додаток А. 2. Князі Маврокордато

Додаток А. 3. Князі Маврокордато. Молдавська гілка

Дмитро
(1744–1817)
х Марія Стурдза
(?–?)
|

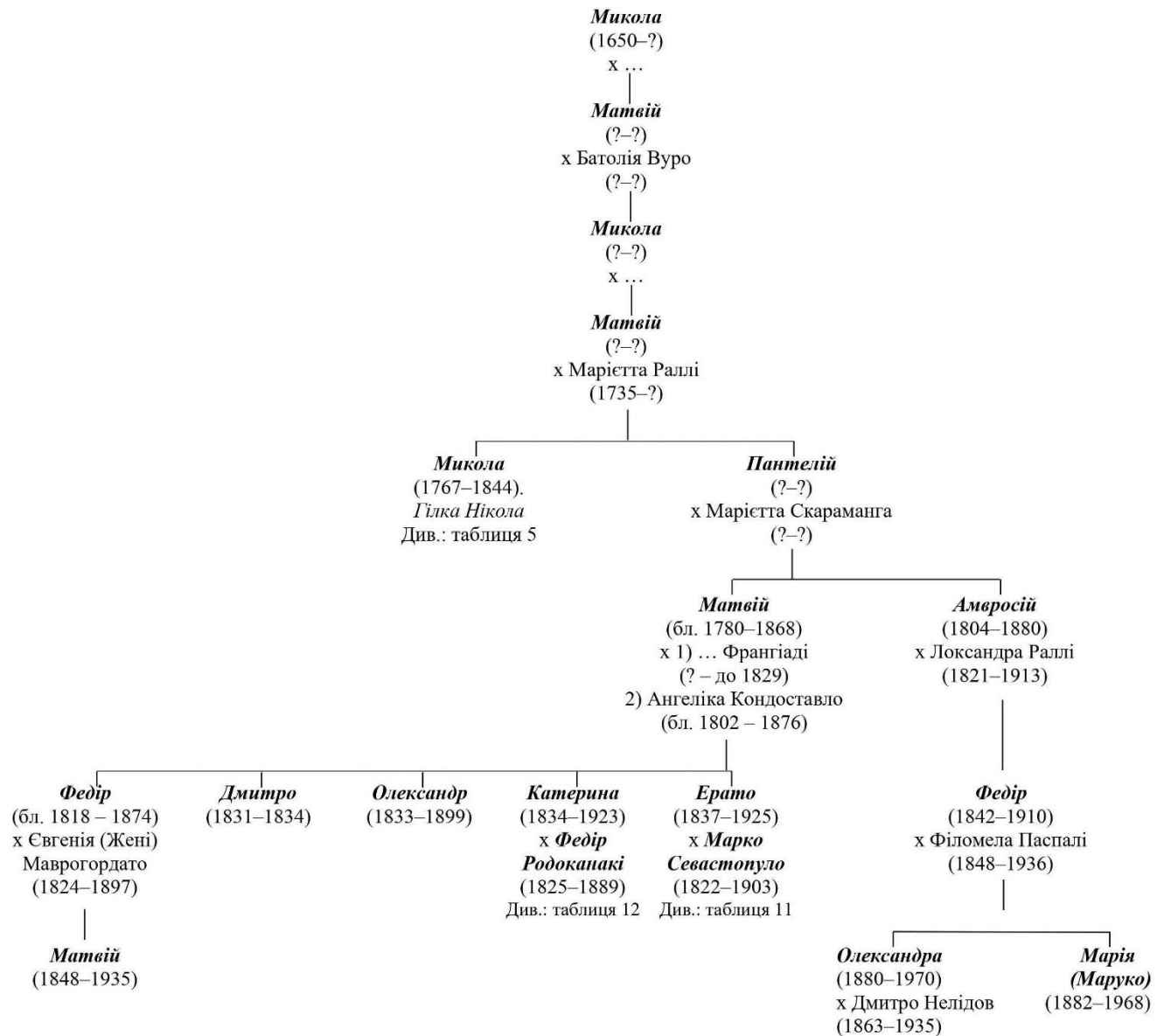
Костянтин
(1773–1852)
х Кассандра Балс
(?–1835)
|

Олександр
(1819–1895)
х Єлизавета Мілло
(?–?)
|

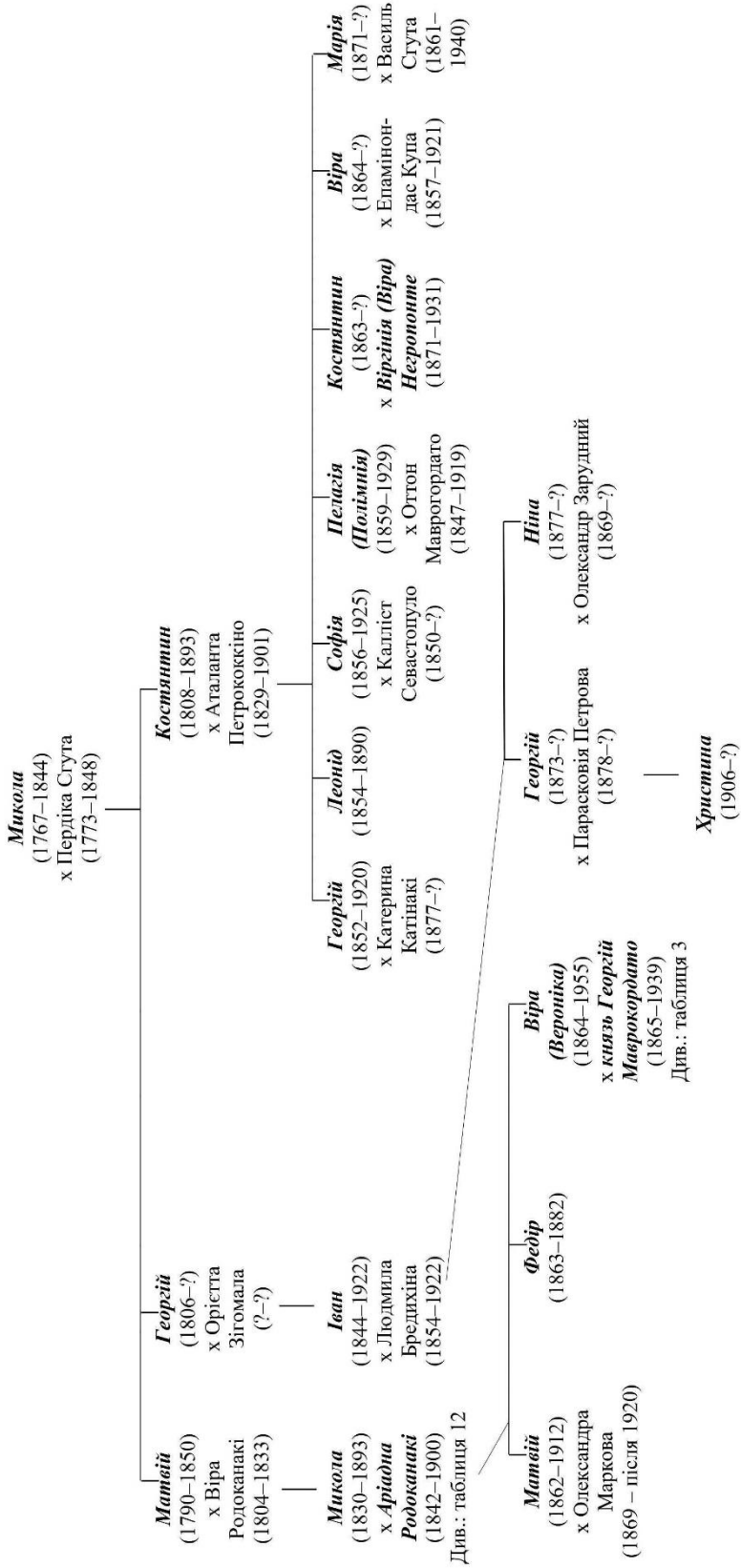
Георгій
(1865–1939)
х **Віра (Вероніка) Маврогордато**
(1864–1955)
Див.: таблиця 5

 Олександр (1891–1891)	 Єлизавета (Еліза) (1893–1988)	 Георгій (1897–1963)

Додаток А. 4. Рід Маврогордато. Гілка Лакана

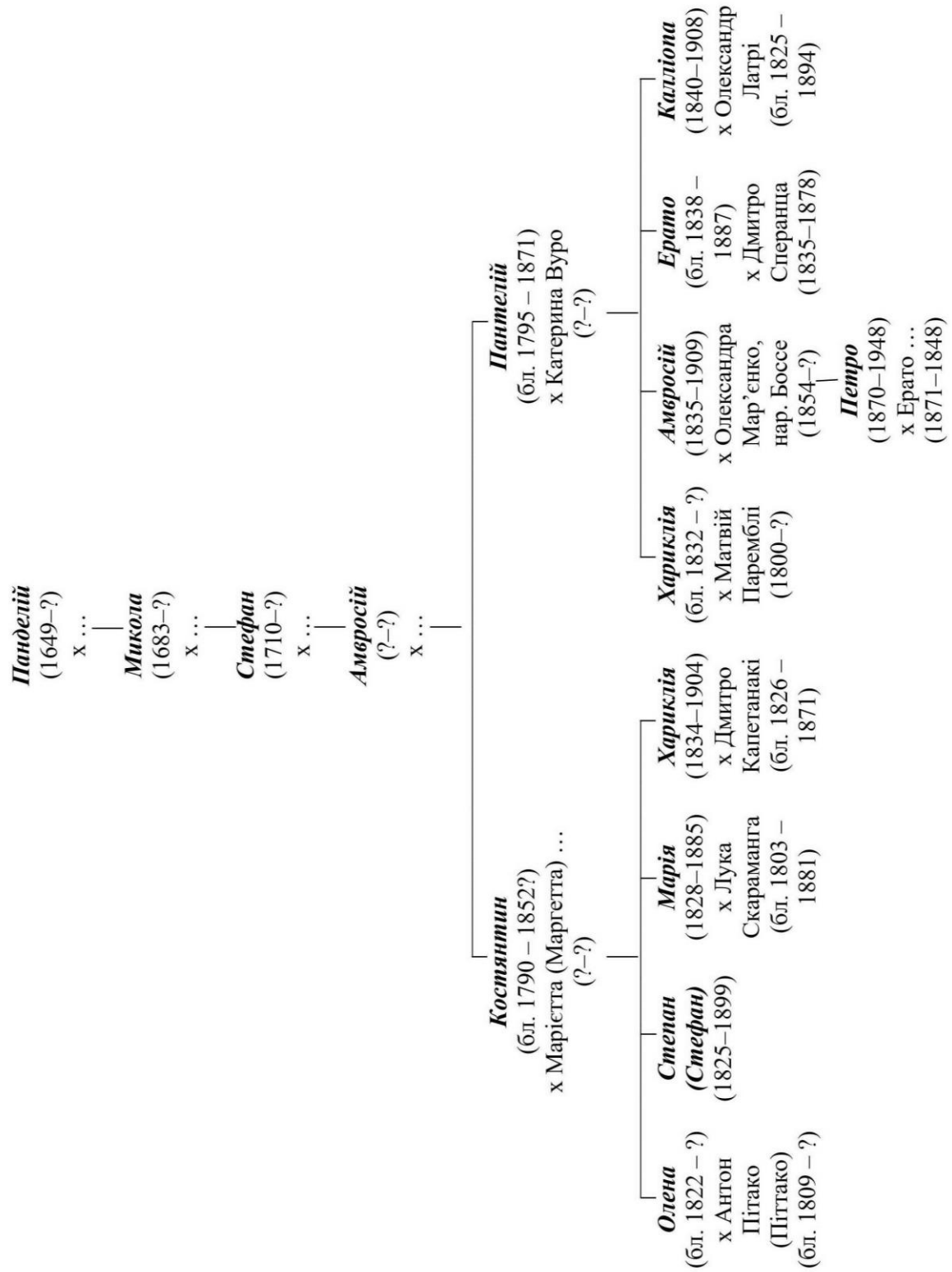
Додаток А. 5. Рід Маврогордато. Гілка Нікола

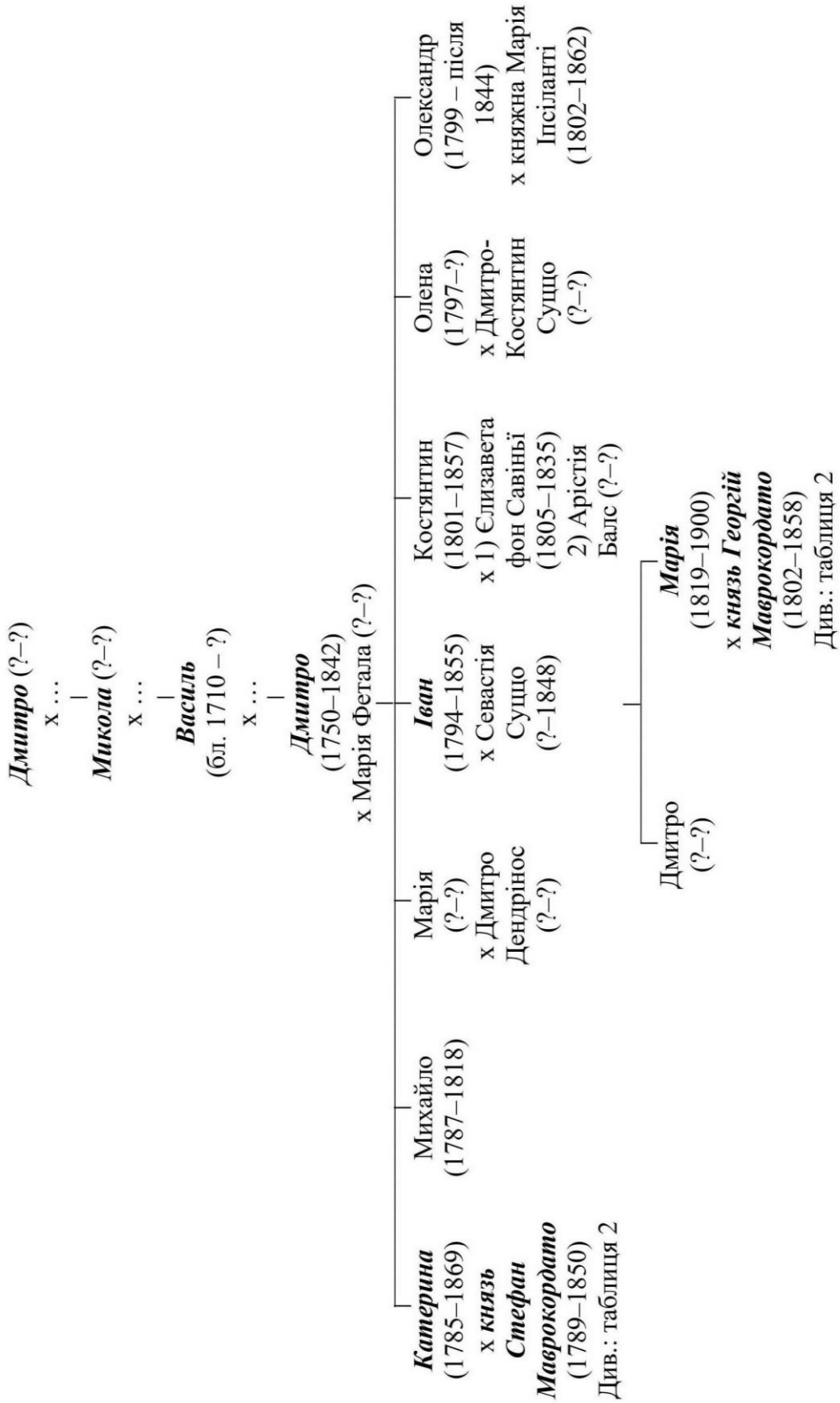
Додаток А. 6. Рід Маврогордато. Гілка Скарлаті

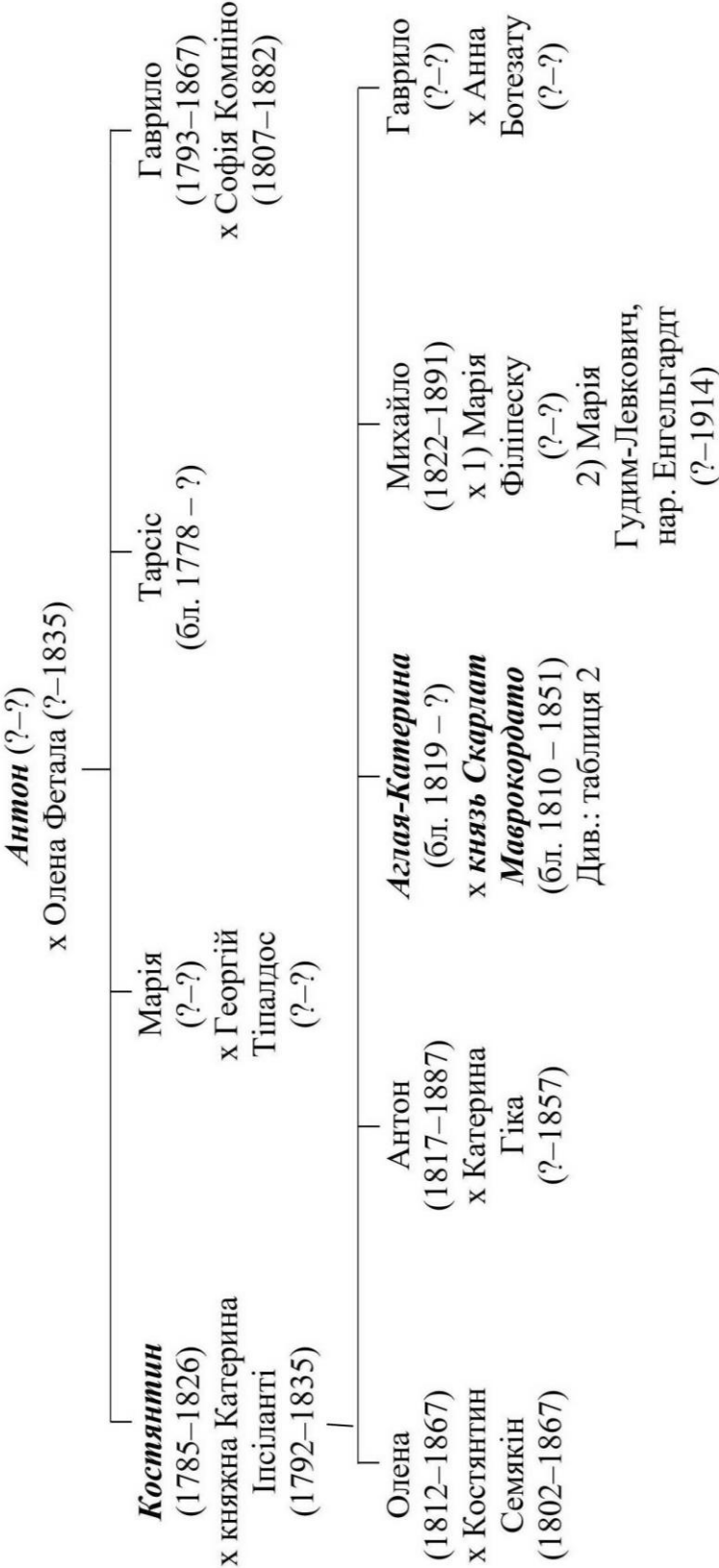
Додаток А. 7. Рід Маврогордато. Гілка Вітелла

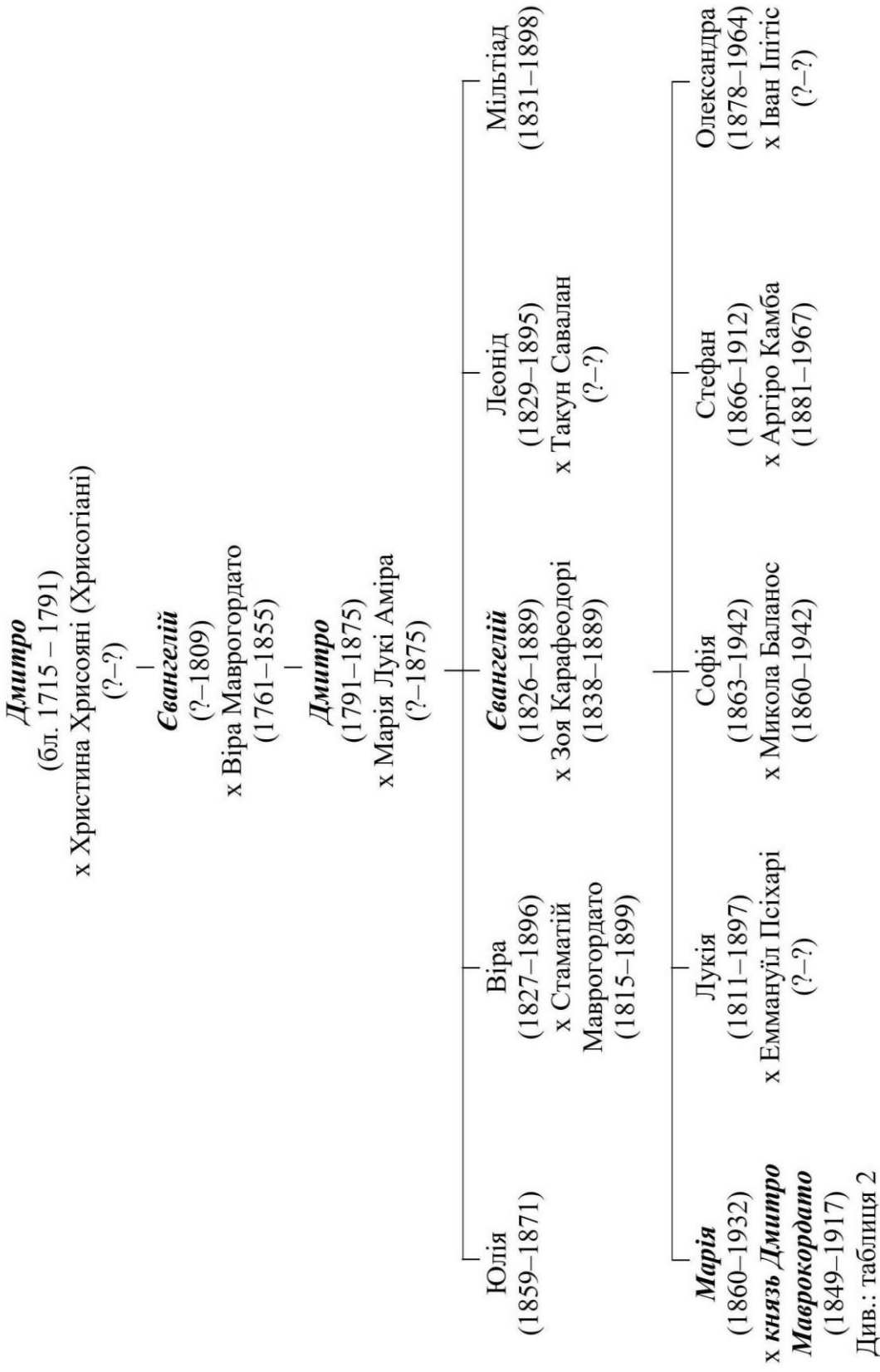
Додаток А. 8. Рід Схіна (Скіна)

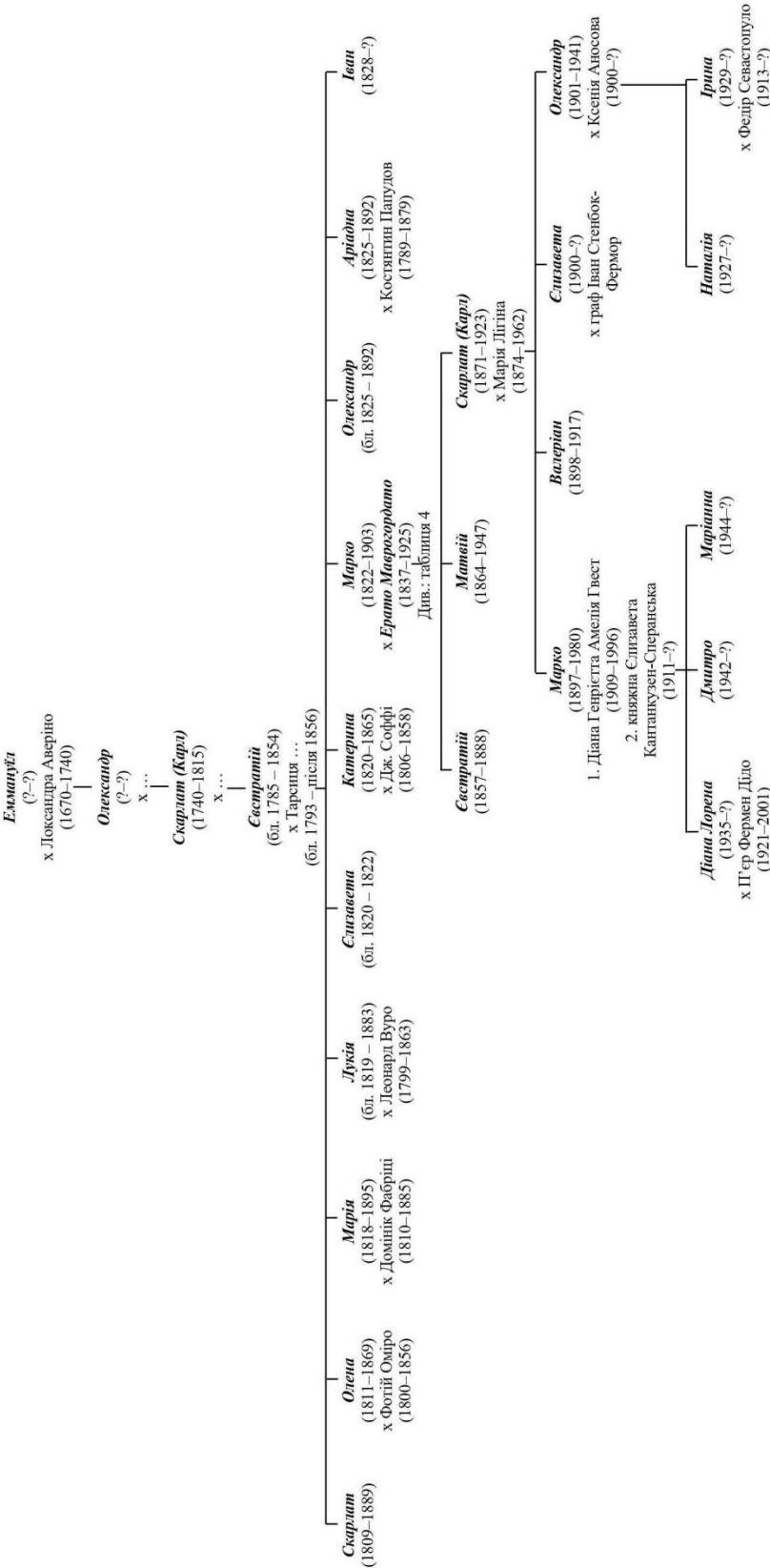
Додаток А. 9. Рід Катаказі

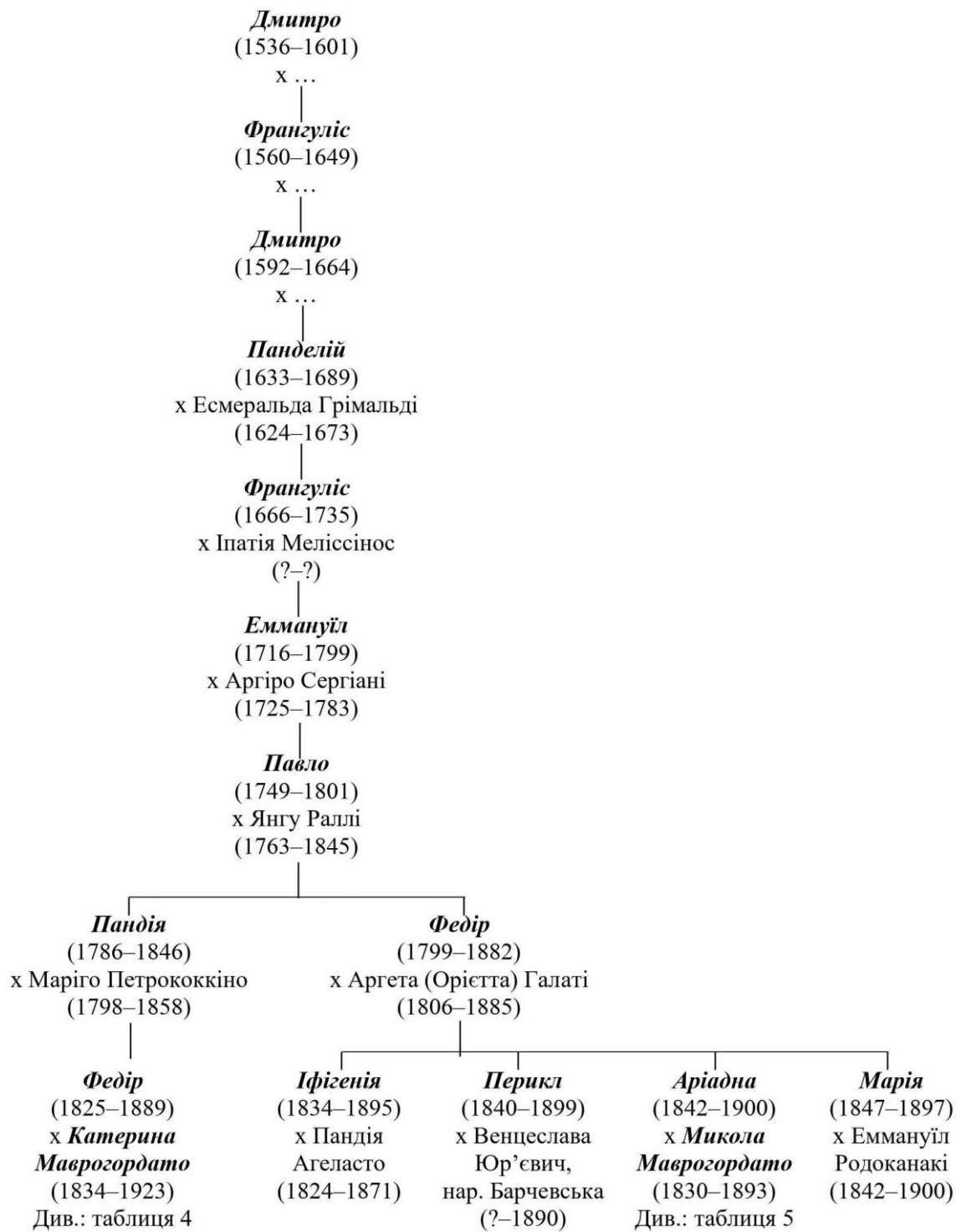
Додаток А. 10. Рід Балтаджі

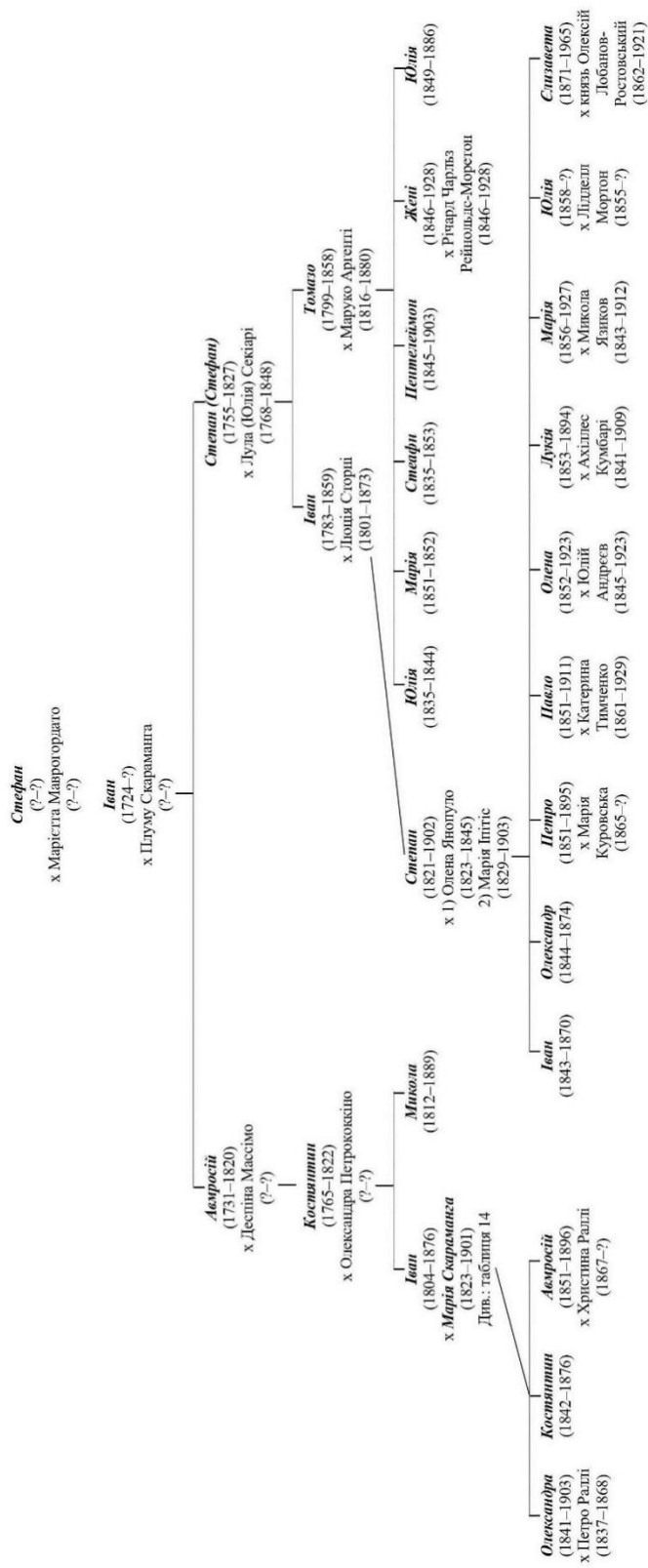
Додаток А. 11. Рід Севастопуло

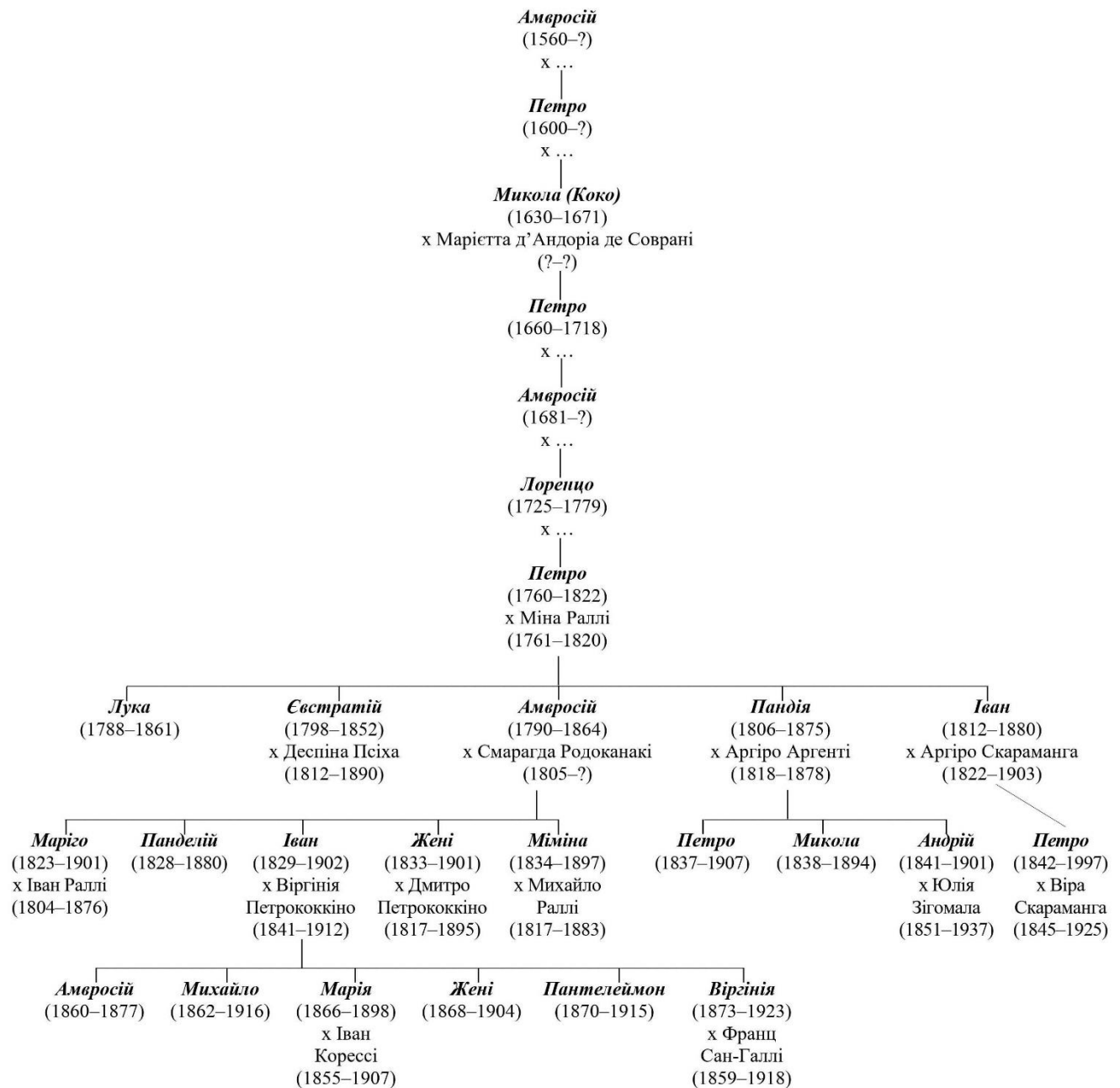
Додаток А. 12. Рід Родоканакі

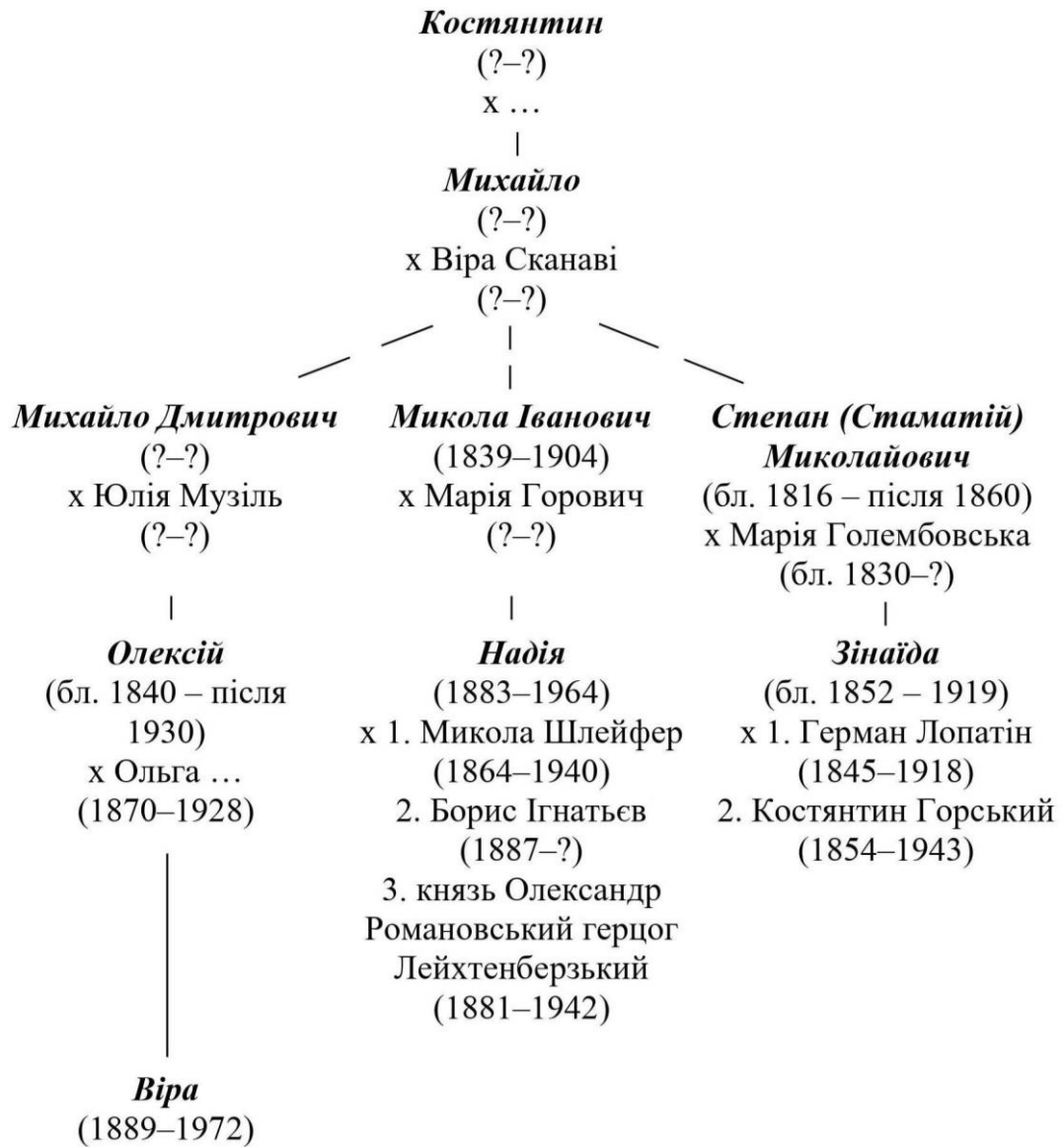
Додаток А. 13. Рід Раллі

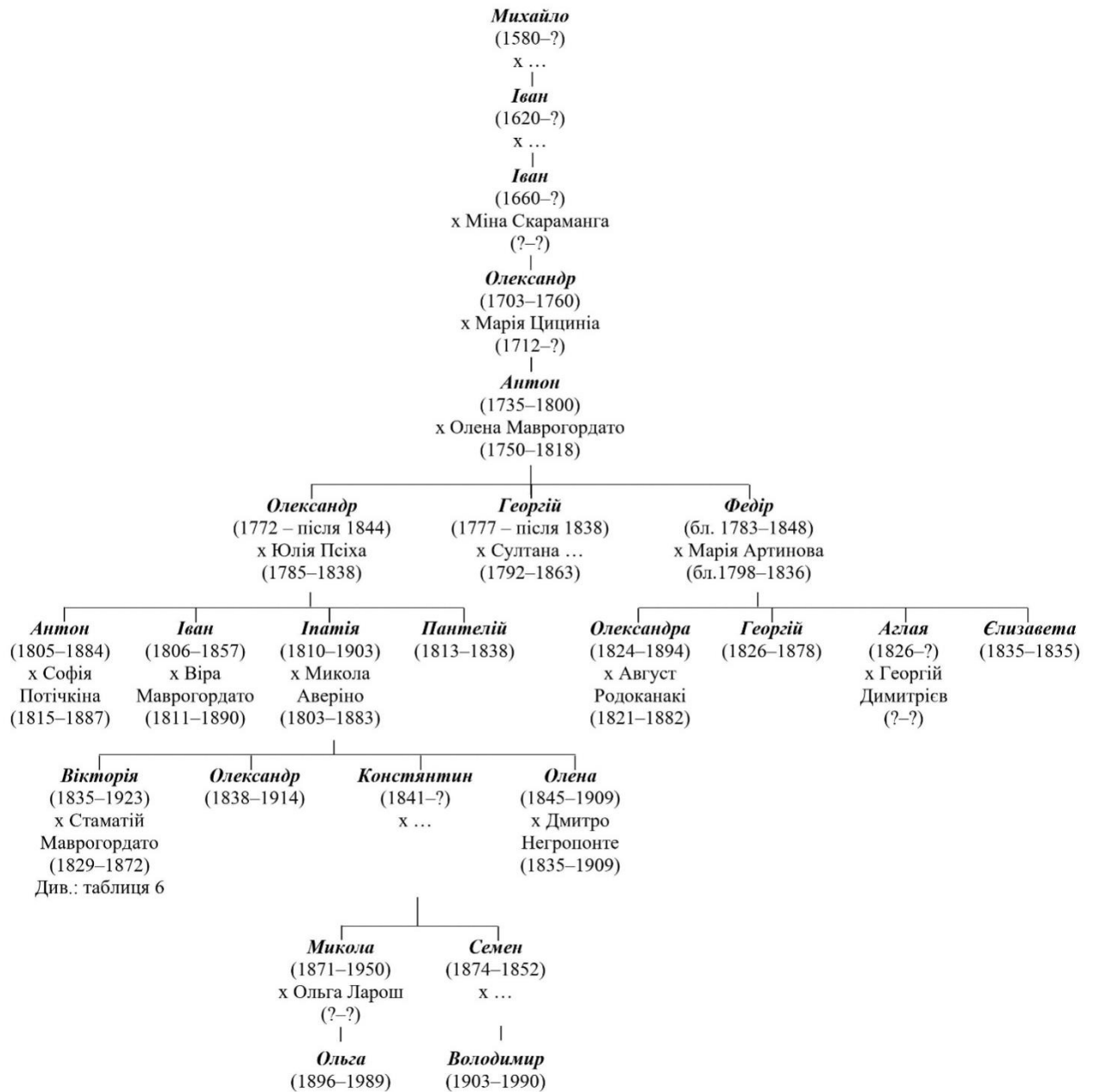
Додаток А. 14. Рід Скараманга

Додаток А 15. Рід Каралі (Караллі)

Додаток А. 16. Рід Аверіно

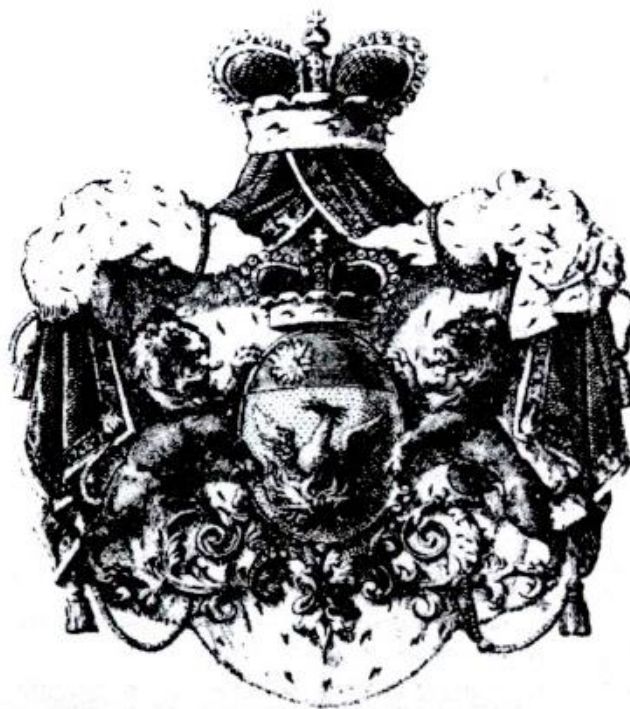

Додаток Б. Родові герби хіоської аристократії

Додаток Б. 1. *Герб роду Маврогордато*

Додаток Б. 2. *Герб князів Маврокордато*

Додаток Б. 3. Герб Матвія Федоровича Маврогородато

Додаток Б. 4. Герб роду Аверіно

Додаток Б. 5. Герб роду Каралі

Додаток Б. 6. Герб роду Петрококкіно

Додаток Б. 7. Герб роду Раллі

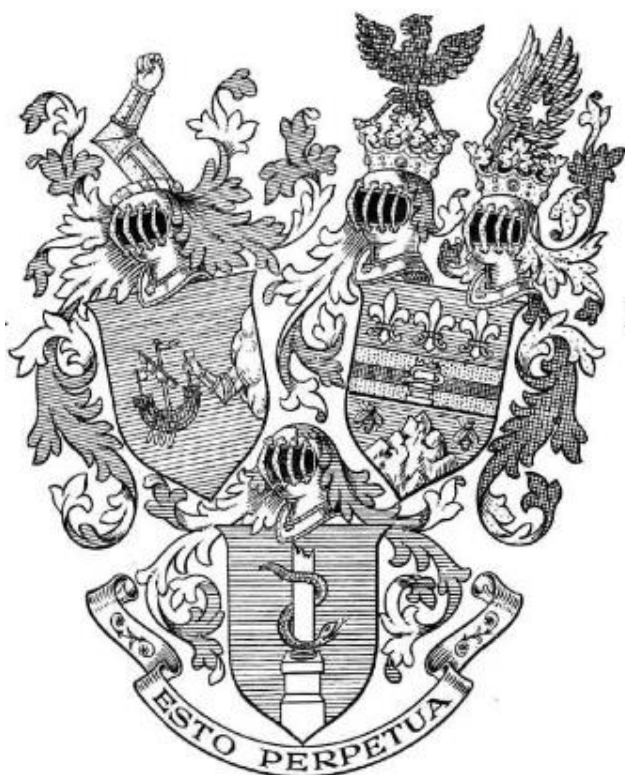
Додаток Б. 8. Герб роду Родоканакі

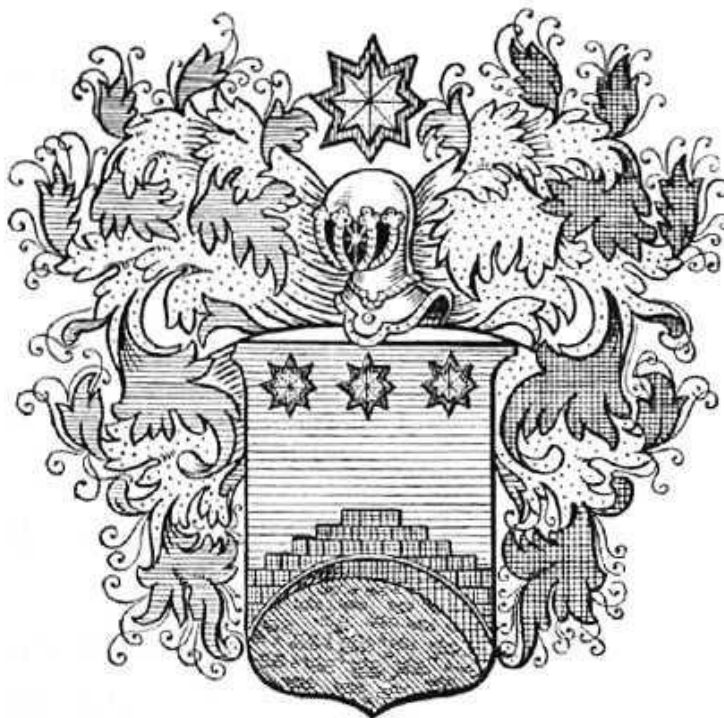
Додаток Б. 9. Герб роду Сканаві

Додаток Б. 10. Герб роду Скараманга

Додаток Б. 11. Герб роду Негропонте

Додаток Б. 12. Герб роду Севастопуло

